

Ü L O V O O G L A I D

ELANIKUST **KODANIKUKS**

KÄSIRAAMAT ISEMÕTLEJALE

SISUKORD

Ülo Vooglaid

Elanikust kodanikuks. Käsiraamat isemõtlejale

Väljaandja: Ülo Vooglaiu Kirjastus OÜ

Kolleegium: Indrek Paal, Ivar Veskioja, Kaarel Talvoja, Margus Mikomägi

Toimetaja: Viio Aitsam

Korrektuur: Liine Jänes

Kujundus ja küljendus: Jan Garshnek

Kaanefoto: Martin Dremljuga

© Ülo Vooglaid, 2019

© Sihtasutus Ülo Vooglaiu mõttepärand, 2019

<https://vooglaid.org/>

ISBN 978-9949-88-952-5

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Tallinn, 2019

Tänuõnad	7
0. Sissejuhatuseks	9
0.1. Autori taotlus	9
0.2. Raamatu ülesehitusest	12
0.3. Käsitluse põhialuseid	13
0.4. Lisamärkusi	19
1. peatükk: INIMENE	21
1.0. Üldist	21
1.1. Moraal	40
1.2. Inimene kui indiviid	43
1.3. Isiksus, ühiskonna liige ja kultuuri esindaja	45
1.4. Inimene kui subjekt	49
1.5. Rollid ja staatus	51
1.6. Inimene kui kodanik	53
1.7. Asjatundja	57
1.8. Rahvuslik eliit	63
2. peatükk: ELU	64
2.0. Üldist	64
2.1. Elu ja elualane ettevalmistus	67
2.2. Sotsialiseerumine	76
2.3. Identiteet	80
2.4. Tervis	82

2.5. Psüühilisest tasakaalust ja tunnetuslikust ebakõlast	85	7. peatükk: TEGEVUSSÜSTEEM	198
2.6. Ühiskonna kihistumine ja stratifikatsiooniindeks	87	7.0. Üldist	198
2.7. Funktsionaalne kirjaoskus	88	7.1. Tegevused	199
2.8. Elu ja haritud olek	90	7.2. Regulatsioonitasandid	202
2.9. Subjekt ja objekt	95	7.3. Asjatundja mudelid	204
2.10. Sihi- ja eesmärgipärane tegevus	98	7.4. Tegevuse modelleerimine	208
2.11. Süsteemsus	105	8. peatükk: TUNNETUSSÜSTEEM	210
2.12. Põhiprotsess ja pealisülesanne	109	8.0. Üldist	210
3. peatükk: KESKKOND	111	8.1. Tunnetusteel	211
3.0. Üldist	111	8.2. Teaduslik tunnetus	212
3.1. Elukeskkond ühiskonna tähenduses	113	8.3. Metodoloogia ja metoodika	223
3.2. Situatsioon	115	9. peatükk: HARIDUS	227
3.3. Sotsiaalsed pinged	120	9.0. Üldist	227
4. peatükk: ÜHISKOND	129	9.1. Õpe	231
4.0. Üldist	129	9.2. Kodaniku haridus	245
4.1. Inimese mobiilsus	137	9.3. Kompetentsus	251
4.2. Inimese kaitse	140	9.4. Hariduspoliitikast	255
4.3. Riik	142	9.5. Valik kuldreegleid	257
4.4. Rahvas	153	10. peatükk: TÖÖ	260
4.5. Poliitika	161	10.0. Üldist	260
5. peatükk: KULTUUR	165	10.1. Töö kui nähtus ja protsess	263
5.0. Üldist	165	10.2. Töö korraldamine	267
5.1. Tavad, kombed, traditsioonid	166	10.3. Tööalane ettevalmistus	273
5.2. Kultuur ja kasvatus	169	10.4. Tööjõud	276
5.3. Kultuur ja ühiskond	173	11. peatükk: JUHTIMINE	279
6. peatükk: SUHTLEMINE	180	11.0. Üldist	279
6.0. Üldist	180	11.1. Juhtimise subjekt ja objekt	284
6.1. Suhtlemine ja suhtetoimed	186	11.2. Otsustamine	304
6.2. Edasi- ja tagasiside	190	11.3. Innovaatiline protsess	317
6.3. Keel	194	11.4. Mõned otsingumeetodid	328

12. peatükk: KOOSTÖÖ	336
12.0. Üldist	336
12.1. Koostöö eeldused	337
12.2. Konkurents või koostöö?	340
12.3. Koostöö tõkked	343
 13. peatükk: MURED	 356
13.1. Vaesus	359
13.2. Sündivus	369
13.3. Hirm	372
13.4. Muutmine on võimalik	375
 Lõpetuseks ja edasimõtlemiseks	 377
Autorist	385
Register	390

TÄNUSÕNAD

Selle raamatu kirjutamine ja viimistlemine kujunes meile endale nii tõhusaks õppeks, et pole millegagi võrreldav. Kõik, kes raamatu loomises osalesid, olid üksteisele nii õpetajaks kui õpilaseks.

Tänan kõiki, kes mind innustasid kirjutama ja julgustasid kasvõi kõike muud kõrvale jätma.

Tänan Tõnu Seppa, Jan Raudseppa, Indrek Raigi, Hannes Tamjärve, Priit Ennetit, Ivar Veschiojat, Madis Masingut, Maario Laasi ja Jelena Lohmatovat – nende seminaride korraldajaid, kus valdav osa siin esitatud mõtetest on läbi arutatud.

Sügav kummardus kahele Indrekule: Indrek Paalile, kes kirjutas üles suure osa suvise seminari salvestusest ja on korraldanud jooniseid, ning Indrek Raigile, kes avastas käsikirjas hulga ähmaseid kohti ning tänu kellele on arvutid korras püsinud. Tõhusa panuse andsid selle raamatu loomisel Ivar Veschioja ja Kaarel Talvoja nii koostöö korraldajatena kui ka tekstide täpsustamisel. Tänan Liis Lepikut, kes käsikirja aluseks olnud seminari salvestas.

Mul ei ole küllalt palju häid sõnu, et tänada Viio Aitsamit ja Margus Mikomäge, kes teineteist täiendades on kogu teksti toimetanud, ja Jan Garshneki, kes kujundas joonised ja küljendas raamatu nii nägusaks. Palju tänu ka Liine Jänesele, kes tegi korrektuuri.

Häid nõuandeid on lisanud tütreke Kati Kukk-Vooglaid ja paljud head sõbrad – Enn Toom, Katrin Heinrich, Andres Raid, Agnes Pilv.

Nii otsese kui kaudse abi eest tänan Mailis Repsi, kes on võtnud, hoolimata igat liiki raskustest, käsile Eesti haridussüsteemi täiustamise eeldused.

Täna kunagisi õpilasi ja üliõpilasi, kellest suur osa on nüüd juba kõrgetel kohtadel, aga kes oma siira huvi, usu ja nõudlikkusega on jätkuvalt sundinud mind üha edasi süvenema ja vaatevälja avardama.

Täna Mati Hinti, Arvo Sirendit, Ando Lepsi, Arvi Hamburgi, Tõnu Otsa, Rein Einastot jt sõpru Eesti Rooma klubist, kellega koos on olnud lõpmata mõnus mõtelda, et olulist märgata ja keskenduda tegema seda, mis on paljude meelest kas võimatu või mõttetu.

Täna Andra ja Rein Veidemanni, kes on järjepanu, aastast aastasse innustanud süvenema sotsiaalsete pingete põhjuste avastamiseks, sõnastamiseks ja avalikustamiseks.

Tugev käepigistus mu vanale sõbrale Rein Tomsonile, kes vennalikult hoolitses vajaliku keskkonna eest.

Täna Varrot ja Markus Järvit, kes on kasvanud kindlameelse kodaniku etaloniks.

Varem ma ei saanud seda raamatut kirjutada. Varem ma ei olnud veel küllalt vana.

Ülo Vooglaid

0. SISSEJUHATUSEKS

0.1. AUTORI TAOTLUS

See raamat on inimesest ja mõeldud Eesti elanikele, kes tahavad olla kodanikud ja sisuliselt osaleda oma riigi hoidmises ja täiustamises. Meil kõigil on vaja teritada pilku, et märgata, mis on riigis juba hästi ning mida peaksime hoidma ja kaitsma. Märgata on vaja ka seda, mis veel väga hästi ei ole, mida oleks vaja täiustada, lisada ja millest oleks vaja vabaneda.

Maailm muutub ja meil kõigil on vaja mõelda, mis soodustab ja mis raskendab elu ja elamist nii maal kui ka linnas.

Eesti Vabariik peab tagama eesti rahvuse ja kultuuri säilimise läbi aegade. Järelikult saab pidada rahuldavaks vaid sellist riiki, mis loob ja kaitseb iseolemise eeldusi. Selleks on tõepoolest vaja kõikumatut usku ja vankumatut tahet – visalt ja järjekindlalt on vaja kindlustada riiki ja ühiskonda, isiksust ja perekonda ning hoida kõiki kodanikuks kujunemise ja kodanikuna tegutsemise eeldusi.

Valitsus ei saa hoida ei ühiskonda ega kultuuri; hoida saab rahvas, kui valitsus ja Riigikogu seda soodustavad (ei takista ega kahjusta).

Meie riik, mis on loodud ja välja kuulutatud 1918. aasta 24. veebruaril, on rajatud vabadusele, õiglusele ja õigusele. Kõik, mis on vale ja valelik, ebaõiglane ja ahistav, peaks olema Eestis sallimatu. Seetõttu ei sobi toetada ka erakondi, mis valimiskampaania ajal lubavad üht ja võimule pääsemisel teevad risti vastupidist. Ei peaks sallitama petuskeemidega ametisse sokutamist ja rahva enamuse tahte eiramist.

Põhiseadus ütleb, et Eesti on iseseisev ja sõltumatu demokraatlik vabariik, kus kõrgeima riigivõimu kandja on rahvas. Riik, rahvas, kõrgeim võim, selle kandmine ja vastutus, mis kaasneb võimuga, ei ole mingid tühjad ja mõttetud sõnad, vaid on igale kodanikule olulised mõisted. Paraku on üsna vähe võimalusi süvenemiseks nende mõistete sisusse ja seostesse.

Kodanikul oleks vaja kasutada neid ja teisi ühiskonnas ja kultuuris orienteerumiseks vajalikke sõnu mõistetenä, millel on kindel ja selge tähendus. Kui igaüks saab nendest sõnadest ja nende sõnade seostest aru omamoodi, pole arutlused juba seetõttu võimalikud, et ei saada üksteisest aru. Õppeks ja süvenemiseks on vaja mudeleid.

Meditsiinis, bioloogias, ka õigusteaduses tuleb terminid rahuldava täpsuse saavutamiseks omandada ka ladina keeles. Diplomini jõudmiseks tuleb sooritada hulk eksameid, kus peab tõestama, et kõik mingis valdkonnas orienteerumiseks vajalikud mõisted ja nende seosed on süsteemina omandatud. Ühiskonna üle arutamiseks pole midagi sellist ette nähtud; petuskeemide varal võimu juurde jõudnud isikud ei taha kuulda vajadusest midagi selgeks õppida. Siin raamatus selgitame, miks oleks vaja uurida ja tunda kodu ja kodumaad, inimsuhteid, suhtlemist ja keskkonda.

Edasi viib mitte õppimine, vaid inimeste arukus, töökus, visadus, mõtlemise ja tegutsemise süsteemsus. Seejuures tuleb meeles pidada, et ükski kodanik ega rahvas ei või rajada oma lootust ja tulevikku mingile abile. Ühiskonnas saab olla abiks ainult see, mis võimaldab kujuneda iseseisvamaks. Kui koostöö kasvab üle nn abistamiseks, võib juhtuda, et abist kujuneb ohtlik süvenev sõltuvus ja veel ohtlikum hoolimatus. Abi varal elama harjunud inimestele paistab, et abi on igal juhul ja alati vähe ning õppida ja oma peaga mõelda pole mingit mõtet.

Ka vaesumise üks peamisi põhjuseid, olgu siin või Aafrikas, on nn abi. Abistamine võib tekitada õpitud abitust, mille ekstreemseim tagajärg võib olla omariiklusest ilma jäämine.

Rikkamaks saab see, kes tahab ja suudab ennast ja keskkonda adekvaatselt tunnetada, kes suudab luua ja elada iseseisvalt ning koostöös, kes suudab olla küllalt nõudlik ja helde ning tahab püsida elukestvas õppes.

Igasugune õpe, mis ei ole rahuldava süsteemsusega, saab kujundada vaid muljet. Iseseisvamaks saab kujuneda sellise õppega, mille tulemuseks on valmidus mõelda, analüüsida ja sünteesida, modelleerida ja ekstrapoleerida, otsustada ja teostada oma otsuseid, olla kehtvalt produktiivses koostöös.

Tasub silmas pidada, et õppida saab vaid targemaks saamise mõningaid eeldusi: eeskätt mõisteid (mõtlemise materjal), mõttekonstruktsioone (teooriad), tegutsemise põhimõtteid (metodoloogia), tööriistu (meetodid), millega tegutseda, aga ka kõlbelisi arusaamu (moraal ja filosoofiline õpetus moraalist – eetika), aateid ja ideaale, voorusi ja maailmavaadet ning arusaama sellest, mis on ilus ja inetu nii esteetiliselt kui ka eetilises mõttes.

Õppides koguneb teadmisi. Selgeks saab mõteldes ja mõtestades! Targemaks saab vaid see, kes on küllalt kriitiline, täpne, järjekindel, iseseisev ja vaba.

Selleks, et Eesti saaks kesta läbi aegade, on vaja saavutada mõtlemisvõime, tänu millele suudaks iga elanik vahet teha, mis on vajalik ja mõistlik ning mis on tarbetu ja ohtlik. Vaja on võimekust vahet teha, kes on kes ja mis on mis. Seda tuleb silmas pidada ka igasugustel valimistel. Oma häält ei tohi anda ükskõik kellele. Hääl võib anda üksnes sellele, kes seda väärrib, kes on aus, õiglane, asjatundlik ja oma rahvale ustav.

Siinsete arutluste lähtekohaks on vastutus, täpsemalt kodaniku-vastutus. Vastutustunne kujuneb läbi otsustamise. Sellest raamatust võib leida üht-teist, et jõuda aduma, millistel eeldustel on otsustamises osalemine tegelikult võimalik, millistel puhkudel kujuneb otsustamise asemel otsustamismäng ja mis võib kaasneda otsustamismängudega. Ühiskonnas võib otsustamismängudes osalemine viia võõrdumiseni, võõrdumine võõrandumise ja rollikonfliktini, kus ühed enam ei taha ja teised enam ei saa vanaviisi elada.

Raamat, mida lugeja käes hoiab, on kirjutatud selleks, et veidigi aidata kaasa orienteerumisele ühiskonnas kui süsteemis. Raamat ei paku konkreetseid lahendusi ega pretendeeri mingilgi tasemel absoluutseks tõeks. Siinsed käsitused võivad aga avardada kujutlust maailmast ja endast. Suurelt mõtlemiseks on vaja näha tervikut. Vaid see, kes oskab suurelt mõelda, suudab tegutseda küllalt konkreetset ja tõhusalt.

Tähtis on, et igaüks suudaks ise mõelda ja luua endale sobivaid lahendusi, tehes seda tänu ühiskonnale ja keskkonnale, ning teadvustades, et edasi viib koostöö. Vaid nii saab elanikkond kujuneda oma riiki hoidvaks kodanikkonnaks ja tegutseda nii, nagu on kohane kõrgeima võimu kandjale.

0.2. RAAMATU ÜLESEHITUSEST

See raamat koosneb 13st peatükist.

Esimeses peatükis (Inimene) on põgus ülevaade inimesest ja inimese (eeskätt enda) nägemiseks vajalikest vaatepunktidest. Käsitatud on inimest kui indiviidi, kui isiksust ja subjekti, kui rollide kogumit jms. Vaadeldakse, miks oleks kodanikul vaja kujuneda asjatundjaks ja olla inimlik. Põhjendatakse teesi, et kodanikuks ei sünnita, vaid kasvatakse.

Teises peatükis (Elu) käsitatakse inimest ühiskonnaseostes. Bioloogilises mõttes on inimese elu sünni ja surma vaheline olek, aga sotsiaalses mõttes on võimalik elada paralleelselt mitut elu või isegi lõpetada üks elu ära ja alustada uut. Kõne all on elulaad ja stiil, rütm ja pinge, elukvaliteet jms.

Kolmandast peatükist (Keskkond) saab lugeja ülevaate sellest, millest koosneb meie keskkond, milline on keskkonna struktuur ja tähendus, mis on lisaks looduskeskkonnale. Erilist tähelepanu on pööratud sotsiaalsele keskkonnale kui paljude pingete ja rõõmude allikale. Vaatluse all on ka võõrdumine ja võõrandumine ning nende tegurid. Tehtud on katse käsitada psüühilist keskkonda kui situatsiooni.

Neljandas (Ühiskond) ja viiendas peatükis (Kultuur) vaadeldakse inimest ühiskonna- ja kultuuriseostes. Me kõik oleme üheaegselt nii ühiskonna liikmed kui ka kultuuri esindajad, ent samas ka mitme kogukonna ning oma perekonna liikmed ja esindajad.

Kuues peatükk (Suhtlemine) käsitleb inimsuhteid ja seoseid, mis on kujunenud tähendust omavate märkide ja sümbolite abil ning tegevuses. Vaadeldakse kommunikatsiooni ja interaktsiooni ühtsust, eeldusi, toimeid ja tulemusi.

Seitsmendas (Tegevussüsteem) ja kaheksandas peatükis (Tunnetussüsteem) antakse ülevaade mõttemudelite (teooriate) kujundamisest ja tunnetuse ning muu tegutsemise printsiipidest ja vahenditest

(metodoloogias ja metoodikast). Põhjalikumalt peatutakse teaduslikul tunnetusel.

Üheksandas peatükis (Haridus) on käsitatud teadmise, oskamise ja arusaamise ühtsust, harituse, informeerituse ja kogemuse ühtsust, haridussüsteemi, nähtuna mitmest erinevast vaatepunktist. Rõhutatud on, et primaarne on kasvatus ning et subjekti areng on mitte õppimise-õpetamise, vaid loomingu funktsioon. Haridusotstarve on ühiskonna kõigil institutsioonidel, sealhulgas ka koolil (koolivõrgul).

Kümndas peatükis (Töö) saab ülevaate produktiivse teostuse eeldustest ja alustest. Käsitatakse töö sisu ja vormi, tööks vajalikke ressursse ja tingimusi. Töö tähenduse ja tähtsuse kõrval on käsitatud tööritmi ja -pinget, töösuhteid, töökultuuri, aga ka töötulemuse, töötasu ja muu kompensatsiooni seoseid.

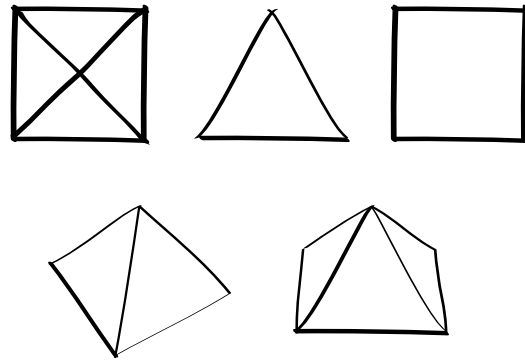
Üheteistkümnendas peatükis (Juhtimine) vaadeldakse otsustamise ja iseregulatsiooni eeldusi, otsuse kvaliteeti, otsuse vastuvõtmist, täitmist ja tulemuste hindamist. Juhtimise objektina käsitatakse protsessi. Näidatakse, miks on väga oluline fikseerida põhiprotsess ja korraldada nii, et teretulnud oleksid vaid need abi-, täiend-, kõrval- ja sundprotsessid, mis soodustavad põhiprotsessi kulgemist. Põhjalikumalt on üritatud avada juhi kui õpetaja isiksus ja tegevus.

Kaheteistkümnendas peatükis (Koostöö) vaadeldakse vastastikusel aktiivsuses kujuneva tööjaotuse ning sellest sõltuva professionaliseerumise ja sünergia tekke eeldusi. Detailsemalt on juttu bürokraatiast ja demagoogiast, mis takistavad koostööd ja võivad põhjustada laostumise.

Kolmeteistkümnendas peatükis (Mured) on vaatluse all mõned Eesti ühiskonnas eksistentsiaalsete küsimustena päevakorral olevad vastuolud kui probleemid, eeskätt vaesus ja sündivus.

0.3. KÄSITLUSE PÕHIALUSEID

Ükskõik millise asja või nähtuse, inimese või inimeste kogumi, protsessi või selle mõne osa (tegevuse) kohta teadmise saamiseks on otsustav teha kõigepealt selgeks, mis see on. Millegi nägemiseks tuleb leida küllalt palju vaatepunkte. Hea näide selle kohta, kuidas ühest

JOONIS 0.3.1. Viis vaadet püramiidist.

(ükskõik, millisest) vaatepunktist vaatlemisel ei ole võimalik näha tervikut, on püramiid, mida on vaadeldud viiest punktist. (Vt joonis 0.3.1.) Esimene vaade on pealt, teine küljelt, kolmas alt, neljas ja viies servalt. Ehkki kõik pildid on samast objektist, on nad kõik erinevad, ent õiged.

Samamoodi oleks otstarbekas leida küllalt palju vaatepunkte inimese, perekonna, organisatsiooni, keskkonna ja kõige muu nägemiseks. Ühte ja ainuõiget vaadet ei ole! Terviku kohta ei saa midagi kokkuvõtvat öelda mistahes ühest vaatepunktist nähtud pildi alusel.

Seejärel saab vaadata, millest see objekt koosneb, milline on struktuur (kuidas osad, alasüsteemid ja elemendid üksteise suhtes paiknevad), milline on genees ja dünaamika (kuidas see objekt kujunes ning kuidas funktsioneerib, muutub ja areneb – kui areneb). Seejärel saab vaadata, mis seda objekti iseloomustab, millest see sõltub ja mis sellest omakorda sõltub. Niimoodi üks-kaks-kolm, üks-kaks-kolm toimides on suur tõenäosus, et õnnestub aru saada.

Käsitlusloogikat saab uurida kõrvalolevalt jooniselt. (Vt joonis 0.3.2.)

Selle raamatu lugemisel järelduste tegemiseks on vaja eristada ja seostada üldist, erilist ja üksikut, objektiivset ja subjektiivset, teadmist ja arvamist, motiive, motivatsiooni ja motiveerimist, minevikku, olevikku ja tulevikku, sihte, eesmärke ja vahendeid, printsiipe ja kriteeriume, andmeid ja infot, seoseid ja sõltuvusi, põhjuseid ja tagajärgi jne. Vaja on eristada kirjeldamist, mõõtmist, hindamist ja loendamist ning

JOONIS 0.3.2. Käsitlusloogika.

vaadata, millistel eeldustel on võimalik saada usaldatavaid andmeid, kuidas koostada indekseid, modelleerida ja ekstrapoleerida.

Osa lugejaid ehk tahaks saada nn retsepte, valmismõeldud mõttemudeleid, osa tahab vaid lähtekohti selliste mudelite koostamiseks. Karta on, et inimese ja ühiskonna kohta ei ole võimalik sellist teksti koostada, mis oleks kõigile ühtviisi arusaadav, vajalik ja huvitav ning kõikjal ka ühtviisi rakendatav. Siin sellist taotlust ei ole. Siin on üht-teist, mida saab vaadata ja arutada, täiendada, süvendada ja laiendada, siduda oma ja teiste kogemuste, ootuste ja aadetega, ning mille alusel saab edasi mõelda, prognoose teha ja luua eri värvi stsenaariume „roosast” „roheline” ja „mustani”.

KUIDAS KÄSITLEDA PROBLEEMI?

Elanikust kodanikuks kujunemisel on tähtis endale selgeks teha, kuidas näha ühiskonnas, kultuuris, kõikides eluvaldkondades ja kõikidel regulatsioonitasanditel (vt joonis 7.2.1.) probleeme, ja teritada silma-kõrva nende seoste, sealhulgas põhjuste avastamiseks.

Mõni nimetab probleemiks mis tahes raskust, millest pole õnnestunud jagu saada, või küsimust, millele ei ole kusagilt vastust võtta. Selle

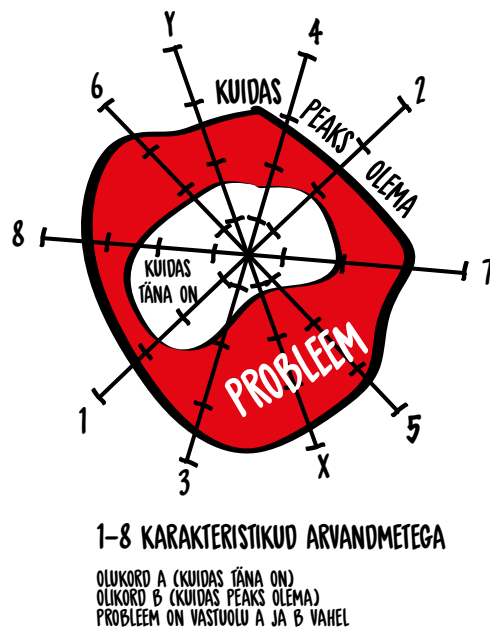
raamatu käsitluses on probleem tunnetatud ja teadvustatud vastuolu tegeliku ja soovitud oleku vahel.

Tunnetatud vastuolu saab tekkida vaid inimese teadvuses. Asjadel, nähtustel, protsessidel, tekstidel, tervisel jms probleeme ei ole.

Kõikidel regulatsiooni- ja juhtimistasanditel, kaasa arvatud perekonnas ja kogukonnas, on igal probleemil oma eriline sisu, tähendus ja toime. See, mis ühel tasandil ja ühes kultuuris sobib, ei pruugi sobida teistel tasanditel ja teistes kultuurides.

Probleemi tunnetamiseks ja avamiseks on vaja vähemalt kolme eeldust:

- teadmist kujunenud olukorra, olude ja situatsiooni kohta (fikseeritud kujutus, kuidas on);
- kujutlust vajalikuks peetavast olukorrast, oludest ja situatsioonist (arusaam, kuidas peaks olema);
- aktiivset suhtumist tegeliku ja vajaliku võrdlemisel ilmnevasse vastuolusse (ei ole ükskõik).

JOONIS 0.3.3. Kuidas näha probleemi staatikas?

JOONIS 0.3.4. Probleem dünaamikas.

Asjade maailmas saab olemasolevat muuta lihtsalt asju ringi tõstes, aga ühiskonnas tegelikkust vahetult muuta ei saa. Muutuse saavutamiseks tuleb muuta tegelikkuse tegureid ja olla tähelepanelik, et ei muutuks see, mida on vaja hoida ja kaitsta.

Probleeme ei saa lahendada. Probleemid lahenduvad sedamööda, kuidas õnnestub vähendada nende kujunemise, püsimise, laienemise ja/ või süvenemise põhjuseid ning lisada või tugevada seda, mis on vajalik.

Ühiskonnas ja kultuuris kujunenud vastuolude põhjused (kausaalsed /põhjuslikud/ ja funktsionaalsed /kaassõltuvuslikud/, avalikud ja varjatud, globaalsed ja lokaalsed jm seosed – seoste ja sõltuvuste süsteem!) on vaja avastada, sõnastada, süsteemiks põimida ja avalikustada. Vastasel juhul on käsituse tase diletantlik (asjaarmastajalik).

Juba Vana-Roomas, üle kahe tuhande aasta tagasi said inimesed aru, et kui pole võimekust avastada ja sõnastada pahede põhjuseid ning pole julgust või võimalust need põhjused avalikustada, siis pole ka väljavaateid pahedest vabanemiseks.

Vana-Roomas tuntud 3 + 5 reegli järgi (vt 13.4.) tuli muutuse saavutamiseks muuta vähemalt koosseisu, struktuuri, eesmärke, tegutsemise põhimõtteid (printsipe) ja hindamise aluseid (kriteeriume). Sellest kõigest on siin raamatus juttu.

Probleeme võib liigitada nende ohtlikkuse, ulatuse, süsteemsusastme, reguleeritavuse jpm alusel.

Siin raamatus on rõhutamisel, et probleemide nägemise ja sõnastamise oskus on iseseisvana tegutsemise oluline eeldus.

NELI TÄHTSAT LÄHTEKOHTA

Käsitledes mis tahes asja, nähtust või protsessi, tasub jaotada tähelepanu neljaks.

Esiteks oleks otstarbekas igas käsituses avastada ja sõnastada, mis on hästi ja kuidas seda head hoida-kaitsta.

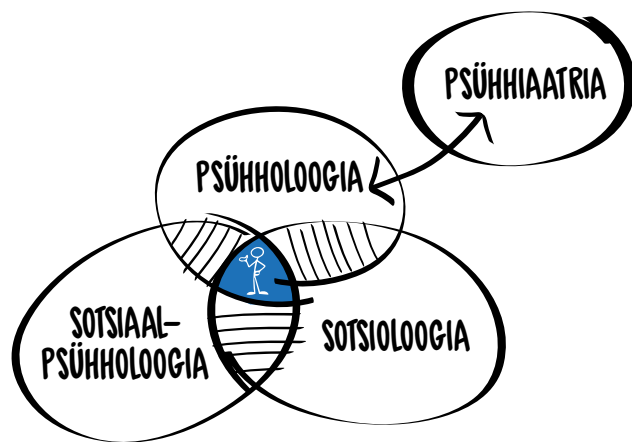
Teiseks saab avastada ja sõnastada, mis on halvasti. Tähtis on seejuures meeles pidada, et ühiskonnas ja kultuuris (mittemateriaalses maailmas) ei saa muuta seda, mis on kehvasti. Võimalik on võtta meetmeid ebarahuldava olukorra (olude, situatsiooni) põhjuste ja muude seoste mõjutamiseks ning puuduvate tegurite lisamiseks ja nõrkade tegurite tugevdamiseks.

Kolmandaks tuleb avastada, mis puudub, aga peaks olema. See tuleb lisada.

Neljandaks tuleb avastada, mis on, aga ei tohiks olla. Sellest, mis on ülevõtte, tuleb vabaneda.

KOLM KODANIKULE TÄHTSAT TEADUSHARU

Selleks et aru saada inimese käitumisest, suhetest ja suhtlemisest-kohtlemisest, oleks vaja igal kodanikul, olenemata tegevusalast ning regulatsiooni- ja juhtimistasandist, tunda nii psüühikat kui ka elu ja elukeskkonda.

JOONIS 0.3.5. Inimese mõistmiseks ja käitumisest arusaamiseks on vaja tunda nii psüühikat kui ka mikro- ja makrokeskkonda.

Psüühilised protsessid, seisundid ja nähtused on psüüholoogia objektiks, inimest mikrokeskkonnas käsitletakse sotsiaalsüüholoogias, inimest makrokeskkonnas käsitletakse sotsioloogias. Väärtuseks on tunnetus, mis kujuneb nende distsipliinide ühtsuses, mitte mõni neist. Enamgi veel – kui mõni neist puudub, pole teistest praktikas kuigipalju abi loota.

0.4. LISAMÄRKUSI

Selles raamatus võib tihti leida sõnu „peab”, „tuleb”, „ei tohi”. Ei maksa arvata, et autor tahab kedagi millekski käskida ja midagi keelata. Minneid käsulaudu siin ei ole. Vastupidi! Lugeja on kutsutud otsima ja avastama üldise kõrval erilist ja üksikut, leidma uusi vaatenurki, koostama mudeleid nii staatikas kui dünaamikas ja avastama konkreetseid erisusi, mis võivad olla alati kordumatud ja järelikult ka ettearvamatud.

Teiselt poolt tuleb endale tunnistada: kuna Eesti on (peaks olema!) teadmispõhine ühiskond, on igal elanikul moraalne kohustus pürgida kodanikuks ja püsida kodanikuna, kes orienteerub, osaleb arutlustes ja otsustamises ja saab aru, et ainult nii saab ta põhimõtteliselt osaleda ka vastutamises kõige selle eest, mis riigis ja riigi kõigis alaosustemides toimub. Nii et teatud mõttes tuleneb see „peab” ja „tuleb” kodanikukohustusest.

Selle raamatu üks lisaeesmärke, mida lugeja loodetavasti õige pea märkab, on rõhutada keele tähtsust. Kahjuks on Eestis enam-vähem ühtlaselt sassis paljud mõisted: andmed ja info, side ja seosed, siht ja eesmärk, edasiside ja tagasiside, süsteemsus ja kompleksus, otsustamine ja otsuste vastuvõtmine, täitmine jne. Jälle saab öelda, et need, kes tahavad (kes peavad endale vajalikuks) tegutseda nõudliku kodanikuna, peaksid hoolitsema arutlustes vajalike mõistete korrektse omandamise eest – nii luuakse endale ja teistele edasisteks arutlusteks ühine terminoloogiline ja kontseptuaalne alus. Kui keel on sassis, pole võimalik üksteisest aru saada ja rahval ei ole võimalik kodanikkonnana käituda.

Eri moodi arusaamist on Eestis pea igal sammul. Kui uuringuid ei ole, hakatakse pidama arvamusi teadmisteks ja uuringuid tarbetuks. Kui side on süsteemitu ja andmete usaldatavus pole enam oluline, kaotab ka

haridus tähenduse ja hariduseks hakatakse nimetama seda, mida lasteaias ja koolis tehakse ning lastele lasteaias ja koolis „antakse”. Põlvkondade nõrk side võib põhjustada kultuurikatkestuse.

Mida teha? Kas teha nägu, et pole häda midagi, seletada, et teistel on mujal olukord veel hullem, ja lasta endiselt edasi? Või hoopis teadvustada, et kui emakeel jääb nii unarusse, et ei kuulu enam kultuurkeelte hulka, kaob ka iseolemise võime? Võimalik, et oleks vaja võtta resolutsioone meetmeid, et mis tahes ettekäändel ülikoolides, ametiasutustes ja mujal peetav keelerünne peatada.

Mõelgem, miks Eestis on dialoog lakanud ja mida saaks meist igaüks teha, et elanikkond naaseks elavatesse otsingutesse.

Lugeja käes on käsiraamatu esmatrükk. Et see ilmuks, tuli ühel hetkel panna punkt. Selle lootusega, et ehk edaspidi on võimalust veelgi viimistleda klassifikatsioone ja definitsioone, viiteid ja mudeleid, nende tähendusi eri kontekstides.

Oleme ette tänulikud lugejate ettepanekute ja soovitude eest, tänu millele saame tehtut täiustada, käsitusi süvendada ja laiendada. Kirju ootame aadressil kodanik@vooglaid.org.

1. PEATÜKK: INIMENE

Inimene ei ole pelgalt ressurss.

Inimene ja inimese heaolu on alfa ja oomega, algus ja lõpp, iga otsuse puhul põhisiht ja eesmärk, põhiprintsiip ja hindamise põhikriteerium.

1.0. ÜLDIST

Selleks, et näha ennast ja teisi inimesi, on vaja leida küllalt palju vaatepunkte. Me kõik oleme indiviidid ja individuaalsused, isiksused ja subjektid või manipuleerimise objektid ja palju muud. Inimene ei ole pelgalt ressurss!

Meie käsituse keskmes on inimene, elanik, kes tahab saada kodanikuks, olla kodanik ja tegutseda kodanikuna, patrioodina, kes hoiab oma kodu, kodumaad, riiki ja rahvast.

Selleks, et kodanikuna arukalt käituda, peaks inimene päris palju teadma, oskama ja aru saama, ette nägema ja ära tundma, kes on kes ning mis on mis. Vaid küllalt selge orienteerumise korral kujuneb

Inimest saab käsitleda:

- kui indiviidi ja kui isiksust;
- kui subjekti või manipuleerimise objekti;
- kui ühiskonna liiget ja kultuuri esindajat;
- kui perekonna tulemit, loojat ja hoidjat;
- kui rollide ja staatuste kogumit;
- kui eeldust ja tõket;
- kui eesmärki ja vahendit;
- kui ressursi ja tingimust, printsiipi ja kriteeriumi;
- kui kõigi ja kõige mõõtu ja hinda;
- kui süsteemi jpm.

julgus otsustada (osaleda otsustuskogude tegevuses) ja teostada nii oma kui ka teiste tehtud otsuseid.

Arukas kodanik saab kõrvalise abita aru, et enne mingi seisukoha väljaitlemist tuleb hoolikalt mõelda ning enne otsustamist tuleb veenduda, et see, mida ja kuidas midagi teha kavatsetakse, on mõistlik ja vajalik. Kodanikku iseloomustavad kõik inimlikud vored. Käitumise regulatsioonis on saavutusmotiivi kõrval ka ebaedu vältimise motiiv.

Arukale inimesele ei ole ükskõik, mida teised tema kohta teavad ja arvavad. Arukas inimene tahab ka tunnustust ja tähelepanu ning kardab ühiskondlikku hukkamõistu, mis järgneb, kui ta teeb rumalusi või jätab tegemata selle, mida on vaja teha mitte ainult sellepärast, et teised seda ootavad ja loodavad ning ametikoht ja staatus kohustab.

Käitumist reguleerivad aated, ideaalid ja teised tunded. Samuti pealisülesanne, maailmavaade, kohuse- ja vastutustunne. Oluline osa inimese regulatsioonis on ka hirmul ja häbil, mis kujuneb kultuuriseostes, ja süütundel, mis kujuneb ühiskonnaseostes.

MORAAL, SOTSIAALNE KONTROLL JA ADMINISTRATIIVNE KONTROLL

Liikumapanevaid jõude on palju. Mõni inimene tegutseb seetõttu, et tal on huvi, teist ajendab kohusetunne, kolmandat vastutustunne, neljandat vajadused. Mõnd innustab ja kannustab kodutunne, teist ennekoike kodanikutunne.

Kes kardab ajakirjandust, kes tuld, vargaid või politseid, vanglat, jumalat, klassi- või töökaaslaste hukkamõistu, abikaasat... Kui inimesel ei ole kaint mõistust, et aru saada, mis on kõlbeline ja kõlvatu, ja ta on kaotanud häbitunde, ei aita ükski asi ja selle raamatu lugemise võib siinkohal katki jätta – pole mõtet aega raisata. Kui pole häbi teha sigadusi või jätta tegemata seda, mida peab tegema, on inimese moraalne

kompass korrast ära ja õppimise ning süsteemi hoomamise tõttu võib ta saavutada võime teha rumalusi senisest veel paremini ning muutuda oma kaaslastele ja ühiskonnale ohtlikuks.

Ühiskonna põhiliseks regulatsioonimehhanismiks on moraal – hinnanguliselt 60% inimeste käitumisest sõltub moraalnormidest.

Leebeks näiteks kõlbeline ja kõlvatu käitumise kohta peaks sobima põlluharija, kes pritsib põllule mürki siis, kui seda ei tohi teha, ja põhjustab ümbruskonna mesilaste hukkamise. Juriidiliselt võib asi olla kuidas tahes, aga kui sellise teo pärast häbi ei ole, siis ka seadustest abi pole. Seadused ei asenda kõlbeliste arusaamade süsteemi.

Iga inimese käitumist ja ka ühiskonnaelu reguleerib põhiliselt moraal – hinnanguliselt 60% inimeste käitumisest sõltub südametunnistusest – moraalnormide tundmisest ja austamisest. Moraali asendada ei saa. Kui moraal ei toimi, siis läheb ühiskonnas nassu kõik – nii organisatsioonid ja institutsioonid kui ka kogukonnad, perekonnad ja kõik muu.

Sotsiaalne kontroll, mida teostavad inimesed üksteise suhtes, reguleerib umbes kolmandikku inimeste käitumisest juhul, kui nad üksteist tunnevad, üksteist austavad ja üksteisega arvestavad. Inimesed tahavad enese kohta hästi arvata, aga kuna enesehinnang saadakse läbi teiste inimeste silmade, püütakse õigustada teiste ootusi. Kui inimesed üksteist ei tunne ja ei austa, siis sotsiaalne kontroll ei toimi. Kui sotsiaalne kontroll on ühiskonna- või kultuurinormidega vastuolus, võib juhtuda, et korrariikkumine kujuneb normiks.

Administratiivsed vahendid – seadused ja määrused, igat liiki keelud, käsud ja karistused, andku neid kes tahes, olgu politseinikud, inspektorid või

Iga inimene on erinev, igaühel on oma:

- arusaamad ja tõekspidamised, maailmapilt ja -vaade;
- sünnipärased eeldused, temperament ja iseloom;
- hoiakud ja suhtumised;
- ootused ja hinnangud;
- sihid ja eesmärgid;
- huvid ja tahe;
- väärtused ja normid;
- müüdid ja tabud;
- usk, lootus ja armastus;
- unistused, kiusatused ja vored;
- kahtlused-kõhklused, himud ja hirmud.

Iga inimese tegevus kulgeb üheaegselt:

- nii formaalsetes kui ka mitte-formaalsetes süsteemides;
- nii kultuuri- kui ka ühiskonnaseostes;
- nii kogukonna- kui ka perekonnaseostes.

muud ametnikud ja ametiasutused, reguleerivad umbes kümnendikku inimkäitumisest.

Administratiivne kontroll ei taga normatiivset käitumist. Võib olla päris kindel, et kui panna politseinik kas või iga nurga ja põõsa taha, aga jätta kõlbeliste arusaamade süsteem ja sotsiaalne kontroll endiselt rakendamata, siis liikluskultuur ei parane. Tõenäoliselt ei vähene ei kiiruse ületamised ega purjuspäi rooli istumised.

INDIVIID, ISIKSUS, SUBJEKT

Indiviidi kirjeldamine on suhteliselt lihtne. Selleks on vaja võtta arvesse kõik need karakteristikud, mida nimetatakse demograafiliseks ja mis kantakse ka isikut tõendavatesse dokumentidesse – sugu, vanus, isikukood jms. Indiviidi tunnused on ka pikkus, kaal, koolis käidud aastate hulk, perekonnaseis, staatus, asend ühiskondlikus tööjaotuses.

Indiviid on elav süsteem, individuaalsus, kes eristub aegruumis tegutsemise ja valgustatuse astme (intellektuaalse ja vaimse arengutaseme) järgi.

Isiksust on kirjeldada palju keerulisem. Isiksus on inimese (indiviidi) sotsiaalne kvaliteet. Uurimiseks on isiksus niisama keerukas objekt kui maailmaruum või kõiksus, mis on põhimõtteliselt hoomamatud.

Subjekt – aktiivne alge – võib olla iga inimene, aga ka inimeste kogum, mis on küllalt integreeritud, et tunda, mõelda, tegutseda koosmeeles ja ka enam-vähem üksmeelselt vastutada. Selleks, et subjekt saaks kohuse- ja vastutustundlikult, produktiivselt ja efektiivselt tegutseda, on tal vaja orienteeruda vastavas süsteemis ja selle metasüsteemides, sõnastada probleeme (vt joonis 0.3.3.), avastada nende põhjuseid ja kavandada meetmete süsteeme, teha otsuseid (vt 11.2.), teostada ja seostada neid, korrastada keskkonda, hinnata tegijaid, tegevust ja tulemusi, korrigeerida, kui vaja, ja vastutada nii selle eest, mis tehtud, kui ka selle eest, mis on jäänud tegemata.

Ühest küljest on oluline, mida inimene teeb, samal ajal seesama tegevus kujundab inimest ennast. Tänu igale tegevusele muutub ta kas kompetentsemaks ja võimekamaks või hooletumaks ja kehvemaks – iga tegevus on enesekasvatuse tegur.

Kogu õppe- ja kasvatussüsteemi keskmes on indiviid, kes peab (on kohustatud) omandama õppekavaga ette nähtud teadmised ja oskused. Kui õpe on eesmärgipärane ja kasvatus sihipärane, kasvab ta isiksuseks, aga õppes on ta indiviid – eri eas poiss või tüdruk.

Need, kes lähevad ükskord pärast koolide lõpetamist tööle või ametisse, rakenduvad kui inividid, aga neid edutatakse või lastakse lahti kui isiksusi. Kõike võib juhtuda ja mitte sellepärast, et neil on või pole küllaldaselt erialaseid teadmisi ja oskusi.

Loomeprotsessides, arengulistes seostes jms toimib isiksus aktiivse algena, subjektina, kes viib elu edasi.

Kui panna ritta kooli praegused hädad ja reastada need tähtsuse järjekorras, tuleb ilmselt esikohale see, et lapsi käsitletakse paljudes koolides ikka veel mitte subjektina, vaid manipuleerimise objektina (vt joonis 6.0.1.). Samas staatuses on lapsed kahjuks sageli ka väljaspool kooli, koduski.

Inimene, kes on kasvanud (keda on kasvatatud) manipuleerimise objektina ja kes on pidanud aina käske ja korraldusi täitma, tegema vaid seda, mida kästud, ei ole harjunud mõtlema ja ka ei oska ega söanda oma peaga iseseisvalt või koos teistega mõelda; millegi uurimisest, avastamisest ja loomisest ei maksa siis rääkidagi.

Kui inimene ei harju otsustama ja vastutama juba pisikesest peale, püüab ta otsustamist ja sellega tahes-tahtmata kaasnevat vastutamist vältida ka hiljem.

Kogemus näitab, et kui inimene ei harju otsustama ja vastutama juba pisikesest peale, püüab ta otsustamist ja sellega tahes-tahtmata kaasnevat vastutamist vältida ka hiljem. Niisuguse kasvatusvea tõttu kujunebki palju aastaid koolis käinud tööjõud, kes teab päris palju, oskab üsna vähe, aga ei saa ühiskonnas toimuvast aru. Neist osa nimetatakse spetsialistideks.

Ühiskonda viivad edasi mitte täitjad, vaid loojad, generalistid (vt 1.7.), kes suudavad ja tahavad käituda subjektina ning teenida rahvusliku eliidina avalikku huvi.

ANNE KUI IGA RAHVUSE SUURIM VARA

Inimese kõige kallim vara on tema sünnipärased eeldused. Rahvuslik põhirikkus on anne, mitte turvas või põlevkivi. Ande varajane avastamine, hoidmine ja sellise süsteemi loomine, et anne kaduma ei läheks, on iga rahva tulevikku kujundav küsimus. Lapsevanemad ja kõik, kes lapsega kokku puutuvad, peavad hoidma annet kui kõige kallimat vara hellalt ja õrnalt, sest loodus või Looja on sageli millegi poolest helde ja millegi poolest ka kitsi. Näiteks isik, kellel on suurepärane mälu, fantaasia, üldistamisvõime jpm, võib olla nii nõrga tahtejõuga, et tal jääb kõik pooleli, ta ei suuda otsustada kõige lihtsamaid asju ega tegutseda süsteemselt, ei saa voodistki välja. Selleks, et teda aidata, tuleks tegutseda kahes suunas: hoida looduslikke eeldusi ja tugevdada kõike seda, mis on nõrk. Nõrkusi on sihipärase tegevusega võimalik kompenseerida vähemalt niipalju, et need ei nurja elu.

Selleks, et näha ennast ja teisi, on vaja:

- teada, mida ja kuidas vaadata;
- osata leida küllalt palju vaatepunkte;
- osata mõtestada seda, mis eri vaatepunktidest paistab;
- olla nii nõudlik, et ei jätta midagi olulist kahe silma vahele;
- arvestada, et inimesel on tahe ja huvi ning et inimene võib muutuda;
- teada, et suhtlemine on võimalik, kui ollakse küllalt sarnased, ent mõtet on suhelda, kui ollakse küllalt erinevad;
- saada aru, et igaühel on õigus olla erinev, kordumatu, imetlusväärne.

Oluline on kasvukeskkond, mis toetab, kompenseerib nõrkusi ja hoiab-kaitseb looduslikke eeldusi.

Ükski tegur üksi pole edu saavutamiseks piisav. Samas võib iga nõrk tegur muutuda ebaedu põhjuseks. Inimesed on võimelised paljuks, aga mitte kõik ja mitte kõigeks.

Tuleb märgata ja mees pidada, et kõik lapsed on andekad. Igaüks võib olla millegi poolest võimekam kui keegi teine ja just sellele alale, millel tegutsemiseks on Looja (loodus) eriti helde olnud, on otstarbekas rajada oma elulootus.

Subjekti areng sõltub igas elufaasis mitte eeskätt õppimisest, vaid loomisest. Mida rohkem on

aega, ruumi ja õigust loominguks, seda enam on lootust ka arenguks ja edasiseks eduks igas valdkonnas, igas tegevuses.

ELAMISE EELDUSED JA ELUKAAR

Tähtis on, et inimene suudaks käsitleda oma iga hetke, päeva, nädalat, aastat ja kogu elu tervikuna, et ta märkaks sündmusi, eluetappe ja elamise eeldusi. Seetõttu on mõistlik koostada oma elukaar ja seda analüüsida. Kõigi elus on sündimine, tõus, küpsus; kui veab, siis ka vanadus jms. Pikale paberile joonistatud elukaare juures saab mõelda nii nende etappide üle, mis on juba läbitud, kui ka nende üle, mis veel lähemas ja kaugemas tulevikus ees seisavad.

NB! Igal eluperioodil on oma võimalused ja ohud, oma plussid ja miinused.

Tähtis on ette planeerida ja valmistuda kõigiks elukaare etappideks. Juba kätte jõudnud etappideks on hilja valmistuma hakata. Hariduski on protsessina just selliste valmisolekute kujunemise elukestev jada.

Igas etapis tuleb valmistuda mitte ainult järgmiseks etapiks, vaid ka muudeks etappideks. Igas eluetapis on oma osa kõikidel objektiivsetel seadustel, nii loodusseadustel kui ka ühiskonna- ja mõtlemisseadustel. Kõik need seadused ilmnevad seaduspärasustena. Rahuldavaks toimetulekuks tuleb tunda ja arvestada neid kõiki. (Vt ka 2.8.)

Kui elukaare mingis etapis ignoreerida loomumaseid seaduspärasusi, ilmnevad selle tagajärjed mitte järgmises, vaid ülejärgmises etapis või kes teab veel, millal.

Küllap on paljud märganud, et koolieelikutel tekib ühel ajal vastupandamatu soov joonistada. Neile tuleb siis anda paberit nagu leiba, et nad saaksid oma emotsioone välja elada. Kui lapse arengu see etapp, milles domineerib emotsionaalne eneseväljendamise soov, asendada ratsionaalse, väljastpoolt juhitud tegevusega – lugemise, kirjutamise ja arvutamise, saavutatakse küll nõuetele vastav kooliküpsus ja hiilgavaid tulemusi esimestes klassides, ent koolieelses eas tekkinud emotsionaalse arengu peetus võib välja lüüa neljandas-viiendas klassis, kus ühtäkki ilmnevad käitumishäired (agressiivsus, apaatus), suhtlemishäired (ei saa läbi ei kaaslaste ega täiskasvanutega), vastumeelsus õppimise suhtes. Käitumishälbed hakkavad võimenduma, kui neist põhjustatud

käitumise eest saab aina karistada. Siis võib tekkida trots, uued, aina suuremad korrarikkumised. Kord tehtud kasvatusvigade tagajärjed võivad jääda inimest saatma terve elu.

NÄGEMIS- JA KUULMISVÕIME NING MÕTTEMUDELID

Eelpool vaatasime, kuidas näha ennast ja teisi inimesi. Nüüd vaatame, kuidas aduda enda ümber asju, nähtusi ja protsesse. Vaadata ja kuulata on mõtet seda enam, mida paremini on silm ja kõrv teritatud märkama nii tervikut kui osi, nii alasüsteeme kui elemente, nii paigalseisu kui liikumist. Näha saab, kui peas on mõttemudelid (vt 7.3.) silmaga nähtu ja kõrvaga kuuldu tõlgendamiseks ja nimetamiseks nii, nagu see on kultuuris kujunenud.

Tõdeme, et nägemisvõime ei sõltu ainult sellest, kuidas silmad võtavad, vaid rohkem sellest, kuidas pea võtab ja milline on mõtlemisvõime, sealhulgas konkretiseerimise ja abstraherimise (üldistamise) võime. Silmadega vaatamine on lihtne võrreldes süsteemide ja nende tähenduse nägemisega.

Näha saab niisiis tervikuid, nende osi, alasüsteeme ja elemente; aimata saab ohte, võimalusi, takistusi ja alternatiive. Avastada ja kirjeldada saab õiget ja valet, petuskeeme, kompromisside saavutamise võimalusi, nii neid, kes on õiglased ja väärivad austust, kui ka petiseid, ahneid omakasupüüdlikke mängureid jms. Selleks, et näha tervikuid ja seoseid-sõltuvusi, on vaja vallata vastavaid mõttemudeleid (teooriaid) ja printsiipide süsteemi (metodoloogiat), mida oleks vaja järgida. (vt 7.3. ja 8.3.) Vaja on ka meetodeid (meetod – kreeka keeles *tee*; äraproovitud, kindel tee sihil püsimiseks, eesmärgi saavutamiseks, kohustuste ja ülesannete täitmiseks) ja kogemusi, oskust kuulata ja vaikida, vaadata

mitte korraks, vaid küllalt kaua ja mitu korda, erinevates tingimustes jne. Vaatluse kui meetodiga saab koguda usaldatavaid andmeid, kui vaatlaja on eelnevalt läbi mõelnud ja otsustanud, mida ta vaatleb ja kuidas vaatlusandmed fikseerida. Ka auto kapotti

Nägemisvõime ei sõltu ainult sellest, kuidas silmad võtavad, vaid rohkem sellest, kuidas pea võtab, milline on mõtlemisvõime ning igat liiki nähtuste ja protsesside taha nägemise võime.

on mõtet avada neil, kes teavad, milline on korras mootor, ja kujutavad ette, mis võib mootoriga juhtuda.

TEGEVUSSÜSTEEM JA TUNNETUSSÜSTEEM

Inimese tegevussüsteem (vt 7) on keeruka struktuuriga. Igal eluhetkel on täiskasvanud inimene mingis rollis ja käitub nii, nagu olud, olukord ja situatsioon seda lubavad või dikteerivad. Koostöösituatsioonis otsitakse kompromisse ja võimalusi vastastikuseks abistamiseks, ent konflikt-situatsioonis inimesed vastanduvad. (vt 3.2.) Sobiva lahenduse otsimise asemel üritavad vaenujalal osapooled võita ja vastaspoole kas hävitada või – kui mitte täiesti ja igavesti, siis pikaks ajaks – eemale tõrjuda.

Probleemses situatsioonis on inimene kindel, et tõkkeks kujunenud vastuolu ületamiseks on mitu võimalust, ent esialgu pole õnnestunud leida optimaalset lahendust. Probleemses situatsioonis on inimene avatud igat liiki otsinguteks, ta loeb, uurib, väitleb, konsulteerib. Absurdisituatsioonis on inimene, kellele paistab, et rahuldavat väljapääsu pole, sest kõik võimalikud teed on vastuvõetamatud. Absurdisituatsioonis võib inimene langeda apaatiasse (vt 3.3.), aga võib ka muutuda agressiivseks nii ümbruse kui enese vastu.

- Olud on täpse ajalise piiranguta üldised ja institutsionaalsed võimalused.
- Olukord on konkreetsetes ajas ja ruumis fikseeritud olek kui n-mõõtmeline ruum.
- Situatsioon on see, milles inimene end (nendes oludes ja selles olukorras) leiab olevat.

Erinevalt käituvad inimesed, kes leiavad end tõeses (ehedas) situatsioonis, ja need, kes arvavad end olevat mängusituatsioonis. Olemise asemel üritavad inimesed siis näida.

NB! Mäng (vt ka 7.1.) on eriliselt nõudlik ja eriti tõsiselt võetav tegevus, kus tegutsetakse võimalikult täpselt nii, nagu on selle mängu reeglitega ette nähtud, ja seni, kuni see mäng kestab. Mängusituatsioonis aga veiderdatakse, üritatakse jätta eksitavat muljet, vedada kedagi ninapidi vms.

Ammu on teada, et ajadeftsiidi situatsioonis teeb inimene palju vigu, on pealiskaudne ja väsis ära. Nüüd on teada, et ajakülluse situatsioonis

jätab käitumine veel rohkem soovida. Tõsi, teistmoodi kui ajapuuduse situatsioonis.

Sundsituatsioonis valikuvabadust ei ole ja otsustada ei saa. Otsustada (vt ka 11.2.) saab inimene vaid sel juhul, kui ta tunneb end valikusituat-

Otsustada saab vaid valikusituatsioonis.

sioonis (vt 3.2.). Tõseses, ehedas valikusituatsioonis adub inimene, et otsustamisega, nagu ka otsustamise edasi- või tagasilükkamisega kaasneb kohustus vastutada. Seda erilisel olulist asjaolu

peame üksteisele alata meelde tuletama!

Tunnetussüsteemi (vt 8) kujunemine algab juba enne sündi. Kõige olulisemad arusaamad, sh „mina”, „meie”, „ei tohi” ja „peab”, kujunevad välja lapse kolmandaks eluaastaks ja neid on hiljem üsna raske muuta. Adekvaatne „mina” väljakujunemine on eelduseks „meie” (pererkond, kogukond) kujunemisele. „Meie” on eelduseks ka identiteedi, grupikuuluvuse, rahvuse, lojaalsuse jms kujunemisele. (Vt joonis 5.1.1.)

Aeg on inimese elus taastumatu ja pöördumatu ressurss ning tingimus igat liiki ressursside kasutamiseks. Sestap peab aega hoidma ja hindama. Enda ja teiste aja raiskamine ning varastamine on väga halb tegu. Ajaviitmine sisuta koosolekute korraldamisega, aja röövimine mõttetute ülesannete andmisega, aja saastamine igat liiki tühja-tähjaga, nagu ka otsustega venitamine, võivad muutuda – kui neid ei tõkestata – elu ruineerimise vormiks. Isegi meelelahutus, kui see muutub vaata et kohustuslikuks, võib toimida laostavalt.

ÕIGUSED, KOHUSTUSED JA VASTUTUS

Õigused, kohustused ja vastutus toimivad koos, vastastikusel seoses. Kui üks neist – ükskõik milline – puudub või on ähmane, algab või jätkub allakäik.

Vastutustunne saab kujuneda neil, kellel on reaalne võimalus osaleda otsustamises. Nii on kõigis eluvaldkondades ja kõigil regulatsioonitasanditel (vt joonis 7.2.1.).

- Vastutustunne ja aktiivsus kujunevad otsustamise kaudu koos ja korraga.

- Otsustamismängudes osalemine tekitab põlgust ja põhjustab võõrandumist (vt 3.3.) või kutsub esile tunnetusliku ebakõla (kognitiivse dissonantsi, vt 2.5.).

Selle teadmise varal pole raske aru saada, miks on osa inimesi passiivsed, ükskõiksed, vastutustundetud, hoolimatud või ka vastupidi – agressiivsed ja meeletud.

- Paljud kardavad vabadust, sest vabadusega kaasneb õigus otsustada ja kohustus vastutada.
- Vabadusega kaasneb vajadus vastutada ka selle eest, mida oleks vaja teha, aga mis jääb ometi tegemata.

VASTUTUSTUNDLIK TEGUTSEMINE

Vastutustundlikuks tegutsemiseks on kodanikul vaja:

- olla küllalt informeeritud selles, milles on vaja olla informeeritud;
- olla küllalt kogenud, et ette näha ja ära tunda nii seda, mis on vajalik ja hea, kui ka seda, mis on kahjulik, halb ja ohtlik;
- olla küllalt haritud selleks, et saada aru, mille kohta oled küllalt informeeritud, kogunud ja haritud;
- olla küllalt aus, et mitte osaleda sellistes otsustamisprotseduurides, kus alternatiivide tundmiseks ja vastutamiseks vajalikku valmidust veel ei ole;
- mitte esitada arvamusi, unistusi, uskumusi jms (vt 2.8.) teadmiste ja oskuste pähe.

Mida teevad inimesed selleks, et vastutusest kõrvale hiilida?

- Inimesed, kes kardavad vastutust, püüavad jätta end ilma otsustamiseks vajalikest õigustest ja kohustustest.
- Nii mõnigi kord jäetakse end ilma otsustamiseks vajalikust infost, mängitakse „tagasihoidlikku” või tõrjutut, aga pärast seletatakse, et „mina ei tea midagi, ma ei ole kuulnud ega näinud...”.

Tegutsemiseks on vaja ka:

- küllalt palju moraalseid ja formaalseid õigusi koos ausameelsusega, et kasutada õigusi õiglaselt;

- küllalt palju formaalseid ja moraalseid kohustusi koos kohusetundega, mis sunnib neid kohustusi hoolikalt täitma;
- küllalt selget arusaama oma formaalse ja moraalse vastutuse kohta, et mitte jätta oma kohustusi unarusse ega täita neid lihtsalt kuidagimoodi;
- väarikust, et mitte esineda asjatundjana valdkonnas, kus tegelikult on kõik veel ähmane;
- usku Loojasse, endasse, oma ja teiste võimetesse, edusse, tulevikku;
- tahet, püsivust, järjekindlust, julgust ja ettevaatlikkust, et taunida nii hulljulgust kui ka argust;
- häid suhteid, mille aluseks on siirus, headus, ausus, hoolivus, heldus, avatus, usaldus, austus, armastus.

Samuti on vaja ühiskonna- ja kultuuriseose ühtsust, tänu millele oleks võimalik eristada:

- õigeid ja valesid sihte ning eesmärke;
- sobivaid ja sobimatuid vahendeid;
- kõlbelisi ja kõlvatuid põhimõtteid (printsiipe) ning hindamise aluseid (kriteeriume).

Vaja on:

- võimet teha vahet ülla ja alandava, väärilise ja vääritu, hooliva ja hoolimatu tegutsemise ning oleku vahel;
- mõtestada oma (ja teiste) tegevus ning see edasi- ja tagasisidestada (vt 6.2.);
- olla järjekindel ja visa selleks, et raskustest hoolimata alustatu lõpule viia – viimane on põhjendatud ainult siis, kui on selge, et tegevus on otstarbekas, küllalt efektiivne ja intensiivne ning ei ole korraldatud inimese, looduse ega kultuuri arvel.

Normaalne kodanik püüab olla paljudel aladel vähemalt niipalju asjatundja (vt ka 1.7.), et aru saada, mida tal on vaja uurida, õppida, katsetada ja harjutada enne seda, kui tuleb asuda mingile (juhtivale) ametikohale teisi õpetama, teistele hinnanguid andma ja hindeid panema, programme ja projekte kirjutama vms.

Küllap tuleks olla enesekriitiline ning täiendada end kas või igal eluhetkel, ja arvestada, et kõik inimesed on millegi poolest erilised, imetlusväärased, tähelepanuväärsed.

Selleks, et olla rahul ja õnnelik, on vaja kuuluda nende hulka, kellega suhelda, keda hoida ja kaitsta ning südames kanda, ent samas olla küllalt vaba ja iseseisev. Ka vang võib tegutseda, aga kui ta peab (on kohustatud) tegema seda, mida kästud, nii, nagu kästud, siis, kui kästud, seal, kus kästud, sellest, mis ette antud, siin ja kohe, kindlaks ajaks jne, ei saa ta vastutada oma tegevuse tulemuste ja tagajärgede eest. Vang tahab vabaks, ori orjapidajaks. Orjameelsusest on vast veel hullem vaid ükskõiksus.

Vastutuse liigid:

- Üldinimlik vastutus, mis on määratletud ja piiritletud inimeseks olemisega.
- Kultuurist, selles fikseerunud väärtuste ja normide, vooruste, müütide ja tabude arvestamisest tulenev vastutus (vt nt 10 käsku).
- Eriala, kutse ja ameti, rolli ja staatusega kaasnev vastutus.
- Juriidiline vastutus, mis kaasneb ühiskonnas kehtivate õigusnormidega.
- Vastutustunne, mis kaasneb otsustamisega, ja häbi, mis kaasneb nii otsustamisest kõrvalahiilimise kui ka asjatundmatuna otsustamises osalemisega.

ÕNNELIKUKS TEHA EI SAA KEDAGI

Selleks, et inimene saaks tunda end õnnelikuna, on vaja, et ta:

- oleks terve ja saaks hoolitseda ka teiste tervise eest;
- võiks uskuda ja usaldada teisi inimesi, sh juhte ja õpetajaid;
- oleks informeeritud nii olevikust kui ka minevikust;
- suudaks hoomata tulevikku;
- saaks aru sellest, mida milleks räägitakse või ei räägita ja miks midagi tehakse või jäetakse tegemata;

- Õnnelikuks ei saa kedagi teha; võimalik on püüda korraldada elu nii, et kõik saaksid olla õnnelikud.
- Keegi ei saa olla õnnelik, kui tema kõrval on teised õnnetud!

- suudaks ette näha muutuste või hoidmisega tõenäoliselt kaasnevaid tulemusi ja tagajärgi;
- võiks (saaks, tohiks, julgeks) arutlustes kaasa mõelda ja arvamusi avaldada, küsida ja täpsustada, täiendada ja kahelda, kuni õnnestub veenduda;
- tunneks, et ta on vajalik;
- saaks oma panuse eest väärilist tasu;
- oleks kaitstud igat liiki petturite ja muude pahlaste eest;
- tunneks ära hea ja halva põhjused;
- saaks hoida, kaitsta ja armastada oma lapsi, vanemaid ja abikaasat ning tunda, et on ise hoitud, kaitstud ja armastatud.

TARGAKS TEHA EI SAA KEDAGI

Väärtuseks peas kujuneb ühisosa inimesest endast, inimesest mikro-seostes ja inimesest makroseostes. Seda ühisosa ei saa keegi kellegi pähe panna, anda või kinkida – see võib kujuneda neil, kellel õnnestub endale selgeks teha psühholoogia, sotsiaalsühholoogia ja sotsioloogia alused. Psüühilisi protsesse, seisundeid ja nähtusi, nagu ka inimese suhteid ja suhtetoimeid mikro- ja makrokeskkonnas, saab kirjeldada ükshaaval ja omaette, aga ühiskonnas ja kultuuris orienteerumiseks on vaja aduda nende kolme teadusharu ühisala (vt [joonis 0.3.5.](#)).

Enda ja teiste elu, elamise eelduste ja tulemuste analüüsi hõlbustamiseks võivad sobida mudelid (vt [7.3. ja joonised 9.3.1.; 11.1.11.](#)). Mudelite abil mõtlemine ei pruugi õnnestuda otsekohe esimesel katsel. Praktika on näidanud, et see hakkab laabuma tasapisi.

NB! Teooriaid peavad väärtuseks vaid need, kes valdavad praktikat ja seda esindavaid teooriaid kui terviklikke mõttemudeleid. Teooriast on praktikas abi vaid sel juhul, kui teooria on omandatud koos metoodoloogia ja metoodikaga. (vt [8.3.](#)) Üksikute, siit-sealt kogunenud fragmentide varal ei kujune sellist selgust, mis annaks iseseisvaks mõtlemiseks ja tegutsemiseks kindlustunde.

Ühiskonnas, kus elanikud on orienteerumiseks vajalikust ettevalmistusest ilma jäetud, ei saa rahvas (seesama, kes on kõrgeima võimu kandja) oma kodanikuõigusi kasutada ega ka täita oma kodanikukohustusi, vastutamisest rääkimata.

Haritud inimeseks saab kujuneda ainult inimene ise, kui ta peas (ja südames!) tekib ime, ja tal õnnestub aru saada, tänu millele selline ime saab sündida.

Õppida saab tekste. Õppides koguneb teadmisi. Vaja on teadmiste, oskuste ja arusaamise ühtsust. Oskused kujunevad harjutades ja katsetades, arusaamine mõeldes ja mõtestades.

Midagi saab endale selgeks õpetades-selgitades teistele. Eriti veab neil, kellel õnnestub selgitada terviku terviklikku ja täpset valdamist oma õpetajale-õppejõule. Eksamil vastamisest ja teistele õpetamisest ei tule kuigi palju välja, kui enda peas ei ole teadmised korrastatud, süsteemiks põimitud ja mõtestatud. Teadmise-oskuse tähtsusest ja tähendusest avaneb võimalus aru saada, kui see õnnestub paigutada järgmise astme süsteemidesse (vt [joonis 9.1.5.](#)).

Tasub mõelda, miks on nii, et ülikoolis (teadusasutuses, kus toimub ka õpe) sobivad õppejõuks vaid need, kes on teinud empiirilise teadusliku uuringu, s.o sõnastanud probleemi ja tuvastanud selle kohta mingi hulga usaldusväärseid fakte, koostanud selle uuringu igati laitmatu selektuse (väitekirja) ja seda avaliku väitluse korras kaitsnud. (vt [8.2.](#))

Oma ainet valdama võib jõuda ka kirjanduse abil ja siin-seal vaatamas käimisega, aga teistele vahendamiseks ülikoolis nõutaval tasemel peab ise läbi elama teadusliku uuringu kõik etapid ehk selle, kuidas empiirilistest faktidest saada statistilised faktid ja tuletada statistilistest faktidest teaduslikud faktid.

Teadusliku uuringu kaudu tekib arusaam keskkonnast ja keskkonna toimest, inimesest ja inimkoosluste toimest, ühiskonnaseaduste, looduseaduste, mõtlemiseaduste ehk loogika

Haritud inimeseks saab kujuneda ainult inimene ise, kui ta peas (ja südames!) tekib ime, ja tal õnnestub aru saada, tänu millele selline ime saab sündida.

tähendusest ja tähtsusest. Sellise tee edukalt läbinul tekib potentsiaal, mille üliõpilased tabavad kohe ära. Asjatundjal (vt [1.7.](#)) tekib asjatundja stiil ehk eriline mõtlemisviis. Adekvaatne asjatundja suhtub erilise respektiga teistesse asjatundjatesse ja käitub tunnustavalt, innustavalt, vaistavalt. Asjatundja on usaldusväärne ja neil, kes on tema kõrval, tekib kindlustunne.

Teaduslik kommunikatsioon toimub vaid teadlaste vahel; teistega räägivad teadlased maast ja ilmast, etendustest, näitustest.

KOMPETENTSUS JA KVALITEETSED OTSUSED

Juhi ametikoht ükskõik millisel tasemel, kus on õigus otsustada ja kohustus vastutada, ei ole mingi privileeg – see on võimalus teenida teisi inimesi, oma maad ja rahvast.

Hea näide on arst. Normaalseks peetakse, et arstiks saamiseks tuleb õpinguid alustada anatoomia-füsioloogia-histoloogia (vt 2.4.) selgeksaamisega ning peab teadma, milline on terve inimene. Arsti käest ei küsita, kas ta teab, kus üks või teine elund asub või milline on tema meelest ühe või teise elundi otstarve. Ta peab seda laitmatu täpsusega teadma ja peab olema suuteline seda ütleva kolleegidele arusaadavalt ladina keeles, et võimalikud eksitused oleksid välistatud.

Arstide suhtes, kes saavad iseseisva praktiseerimise õiguse pärast kümmeaastat kestnud õpinguid, peavad kõik üksmeelselt enesest mõisteta, et selleks ajaks peavad nad olema kompetentsed. Paljudes valdkondades on aga kujunenud arusaam, et otsustajatelt pole sünnis nõuda kompetentsust. Kujutatakse ette, et kvaliteetseid otsuseid saab teha ilma ettevalmistuseta. Mõnes sektoris on jõutud juhtide valimisel isegi kriteeriumini, et mida vähem inimene valdkonda tunneb, seda parem. Ebakompetentse juhi alluvuses tunnevad inimesed end nii, nagu arvatavasti tunneks end patsient operatsioonisaalis, kus teda tuleb opereerima selline „arst”, kes on skalpelli varem vaid pildil näinud.

PÕHJENDAMATU AUTORITEET

Administratiivse positsiooniga kaasneb teisi inimesi mõjutavate otsuste tegemine (lubamise-keelamise-käskmise, kiitmise-noomimise ja karistamise, tööle ja ametisse võtmise, edutamise ning vallandamise) õigus. Põhjendamatult võimule sattunud isikud (vt ka 11.1.) käituvad üsna sarnaselt. Nad üritavad kohe salastada enda isiku, oma tegevuse ja tulemusi. Mida paremini see õnnestub, seda hoogsamalt hakkab bürokraatia (vt 12.3.) levima: spetsialiste hakatakse kas koondama või sunnitakse vaikima, generalistid (vt 1.7.) naerdakse välja, kolleege koheldakse

manipuleerimise objektina. Neile, kes söandavad midagi küsida tegevuse otstarbekuse ja efektiivsuse kohta, ühmatakse a'la „mis see sinu asi on – tegele oma asjadega”. Tulemuste kohta väidetakse: „Küll need, kellel vaja teada, teavad ja oskavad hinnata.”

Valetamine ja tegelikkuse ilusaks maalimine muutub normiks. Ülemuste õigustamiseks, salatsemiseks ja kodanike kirjadele „vastamiseks” võetakse siis ametisse spetsiaalsed „suhtekorraldajad”. Sisulise asjaajamise ja argumenteeritud selgituste asemele tulevad siis propagandistlikud fraasid koos tühjade lubadustega „suurendada”, „hoogustada”, „laiendada”, „süvendada” ja „kiirendada”.

Kui kodanikel riigis ja personalil ettevõttes-organisatsioonis ei ole võimalik olla informeeritud, süveneb võõrdumine (vt 3.3.) seda enam, mida haritumad ja kogenumad inimesed on. Bürokraatia on ühiskonnas samasugune nagu vähk organismis. Nii nagu vähktõvest on võimalik vabaneda vaid üpris radikaalsete meetmetega, on kodanikel võimalik saada jagu bürokraatiast vaid kindlameelse käitumisega.

Põhjendamatult autoriteediga isikud saavad võimule ja püsivad võimul lakeide ja valede toel, vastastikku üksteisele teed lahti lükates, üksteise ning ühiseid saladusi hoides.

„Valimiste” tagajärjel otsustuskogudesse sattunud isikud, kellel ei ole vastutustundlikuks tegutsemiseks vajalikke eeldusi, valivad endi keskelt samasugused ametnikud, kes omakorda valivad endale samasugused nõunikud jne.

Võimalusi on kaks:

- kas bürokraatia murrab riigi ja rahvas lööb käega, a'la „minust ei sõltu midagi ja pole mingit mõtet pingutada, sest kui trumm on läinud, pole pulkadel enam mõtet” või
- kodanikud võtavad end kokku – ei karda ega hala – ja murravad bürokraatia. Selleks on vaja olla aus, asjatundlik, omakasu-

- Ühiskond saab rahuldavalt edeneda vaid sel juhul, kui kõikidel regulatsioon- ja juhtimistasanditel järgitakse kompetentsuse printsiipi.
- Põhjendamatult autoriteediga isikute võim on nii ainelise kui ka vaimse vaesuse allikas.

püüdmatu ja järjekindel. Seda suudab kodanik, kes austab ja armastab oma kodumaad.

ÜHISKOND JA MUUDATUSED

Ühiskonnas ei saa tegutseda samade reeglite järgi nagu ainelises keskkonnas. Ainelises keskkonnas saab ringi paigutada, lõigata, raiuda, puurida, sobivaks viilida, freesida või hõõveldada jne. Inimeste ja ühiskonnaga samamoodi käituda ei saa. Inimeste hoiakud ja suhtumised kujunevad vahetu või vahendatud kaemuse ajal, hinnangutena, järel dustena, motivatsiooni ja orientatsioonina.

Mingite muudatuste esilekutsumiseks inimese ja inimkoosluste käitumises saab:

- rakendada administratiivseid meetmeid (käske, keelde, karistusi, vägivalda), ent vääritude vahenditega ei ole võimalik saavutada midagi väarikat;
- luua huvi, tekitada vajadusi, süvendada motivatsiooni, muuta suhteid ja struktuuri (paiknemist üksteise suhtes), tugevdada tahet, usku, lootust ja armastust;
- muuta tegutsemise tegureid, et järgmisel tasemel ja vajaliku ajakulu pärast muutus esile kutsuda.

NB! Midagi tohib ühiskonnas ja selle osades-alasüsteemides muuta ainult siis ja alles siis, kui on kindlalt selge, mida ei või muuta, st mida on vaja hoida ja kaitsta. Siit järeldus: igasuguste kavade koostamisel ja sihtide ning eesmärkide seadmisel on vaja esmalt sõnaselgelt kirja panna ja välja öelda, mida peab hoidma ja kuidas on hoidmine tagatud. Alles siis saab (võib) sõnastada, mida on vaja muuta; kuidas on otstarbekas tegutseda, et vajalik muudatus toimuks küllalt kiiresti ja kinnistuks; kes vastutab ja avalikkusele tulemuste-tagajärgede kohta (millal ja kus!) aru annab.

Selleks, et kodanik saaks riigi- või omavalitsusasutustes ametnikuna rahuldavalt tegutseda, ei piisa orienteerumisest raha (või majanduse), õiguse, poliitika ja ideoloogia sfääris!

Vaja on:

- teada-tunda inimest ja inimkooslusi ühiskonna-, kultuuri-, perekonna- ja kogukonnaseostes;
- teadmist sihi- ja eesmärgistatud süsteemide kohta;
- aru saada juhtimise, täitmise ja iseregulatsiooni eeldustest;
- aduda, et otsustamisega kaasneb vastutus;
- arvestada, et valetada ja lõmitada on inetu.

UUE LOOMINE ON JULGUSTÜKK

Millegi loomine on alati julgustükk. Uuendaja peab kas eitama vana või pretendeerima käsitama midagi lausa uut või täiesti uutmoodi. (Vt [joonis 2.8.1.](#)) Enamik uuendusi on märkuseks neile, kes on samas vallas varem tegutsenud. Eriliselt raske ja ränk on muuta mingi valdkonna kui terviku käsitamist – sel juhul on tegemist paradigma (tervikliku mõt-tekonstruktsiooni) muutmisega. Näiteks plaanimajandus on üks, turumajandus teine paradigma*.

Millegi loomiseks tuleb arvesse võtta kõiki tegureid ja nende vastasmõju. Ükski tegur üksi pole piisavalt võimas, et edu tagada. Samas on iga tegur nii tugev, et selle tähelepanuta jätmise võib põhjustada ebaedu. Hästi toimiva süsteemi lõhkumiseks piisab mõne, kasvõi ühe teguri hävitamisest. Loomine on kordades keerukam.

Inseneridel, keemikutel-füüsikutel võib olla raske mõista, millest iga „tavaline” arukas inimene saab pikema jututa aru: käskude või loosungitega ei ole võimalik sündivust/sündimust suurendada või väljarännet vähendada. Rahvastikuprotsesse saab mõnevõrra mõjutada, kui muuta nende tegureid.

Väljarände reguleerimiseks on vaja teada (mitte arvata või oletada!) nii seda, miks inimesed eelistavad, raskustest hoolimata, elada kodumaal, kui ka seda, mis põhjustab otsuse elada mujal. Selleks, et saada aru, miks osale elanikest pole suuremat rõõmu kui lapsed ja miks osa inimesi jätab kurele kirjad saatmata, on vaja tunda elu ja elukeskkonda, inimsuhteid, suhtlemist ja suhtetoimeid, sh miks pettus ja vale, hoolimatus ja alatus ei ole kõigile ühtviisi vastuvõetavad. Mõne teguri tuvastamisest

* Kellel paradigma vastu sügavam huvi, võiks vaadata lähemalt, mida on mõelnud ja kirjutanud Ameerika teadusloolane Thomas Samuel Kuhn.

Tünnilaua- või ankruketiseadus:

- tünni ükski laud ei saa olla teistest tähtsam – kui kasvõi üks laud on katki või puudu, siis tünni ei ole;
- ankruketi kõik lülid on võrdselt tähtsad – kui kasvõi üks lüli on omadega läbi, siis on ka kett otsas.

katki või puudu, siis pole oluline, kui head on teised lauad; tünni siis enam ei ole. Meremeeste seas oli süsteemse mõtlemise mudeliks ankruketi. Mõttetu on küsida, milline tünnilaud või ketilüli on kõige tähtsam. Kõik teavad, et ankruketi kõik lülid on võrdselt tähtsad ja kui mõni lüli on omadega läbi, siis on see kett otsas. N-ö tünnilaua- või ankruketiseadus* on universaalne ja sobib kasutamiseks igas eluvaldkonnas ning kõigil juhtimistasanditel (vt 7.2.).

Süsteemist jutustamise asemel oleks vaja võtta pliiats pihku ja panna tähelepanu keskmes olev süsteem paberile nii nähtusena kui ka protsessina. Seejärel saab fikseerida tegeliku ja vajaliku oleku, avastada nende vastuolu põhjused ning mõelda välja, mida nende põhjustega peale hakata.

1.1. MORAAL

Ühiskonna- ja kultuuri regulatsioonis, juhtimises, valitsemises, haldamises, igasuguses sihi- ja eesmärgipärasel tegevuses on põhimõtteliselt võimalik edu saavutada:

- kas inimeste, looduse ja kultuuri arvel või
- tänu inimestele, loodusele ja kultuurile ning kõlbliste arusaamade süsteemile.

ei piisa! Vaja on tunda tegurite süsteemi. Vaja on vaadata, milline on inimeste kindlustunne, usk ja usaldus, milline on lootus tulla toime olukorras, kus palk on naeruväärne ja elatustaseme tõusu ei ennusta ükski märk.

Juba me esiisad teadsid, et tünni ükski laud ei saa olla teistest tähtsam – kui kasvõi üks laud on

Moraal kui kõlblise käitumise alus on kultuuri funktsioon (vt joonis 5.3.1.), mis on kujunenud läbi aegade tänu põlvkondade järjepidevusele ning korrastab inimeste hoiakuid ja suhtumist, suhteid, mõtlemist ja käitumist.

Moraalne on see, mis on kooskõlas aegade jooksul kujunenud kõlblusnormide ja väärtustega. Amoraalne on kõik see, mis on kõlblusnormide, väärtuste ja voorustega vastuolus.

Sellist suhtumist, kus ignoreeritakse moraaliküsimusi ja naerdakse nende üle, nimetatakse immoraalseks.

Filosoofiaharu või õpetust, mille keskmes on moraal, nimetatakse eetikaks. Kultuuriseostes kasvanud inimesel piisab kõlbliste valikute tegemiseks intuitsioonist. Ometi tuleb ette olukordi, kus peab enne tegutsemist peatuma ja teadvustama, et oma tegude eest peab igäiks varem või hiljem vastutama kas administratiivses või moraalses mõttes või mõlemas, kas nüüd, siin ja kohe või kunagi hiljem. Iga sammu, millel on tähendus teistele inimestele, loodusele ja kultuurile, tuleb vähemalt endale põhjendada ja veenduda, et kujutus on küllalt terviklik ja usaldusväärne. Kui teejuhiks on südametunnistus, pole raske leida õiget teed kõrvalise abi ja mõjutuseta.

ÜLDINIMLIK, RAHVUSLIK, KOHALIK

Igas kultuuris saab eristada üldinimlikku, rahvuslikku ja kohalikku moraali. Keeruliseks läheb elu siis, kui need omavahel ei sobi või lähetikku elavatel inimestel on kardinaalselt erinevad kõlblusnormid, väärtused, müüdid ja tabud. Üldinimlik moraal on püsivam, rahvuslik ja kohalik moraal on labiilsemad (vähepüsivad).

Igale kodanikule on moraalnormide järgimine loomulik ja enesestmõistetav.

Inimene, kes kõlblise käitumise norme ei austa, ei austa tegelikult ei teisi inimesi ega oma ühiskonda ja kultuuri. Kõlvatu käitumine on invaliidsuse tunnus.

Ilma kultuurita (moraalita, tavade-kommete-traditsioonideta, keele ja meeleta, usuta, au ja austuseta, väärkuse- ja häbitundeta; vt ka 5) ühiskond kauakestvalt eksisteerida ei saa. Kõike seda, mis moodustab kultuuri (rahvuse vundamendi) ning aitab kultuuri hoida ja tugevdada,

* Sügavama huvi korral tasub lugeda süsteemiteooria looja Ludwig von Bertalanffy arusaamu süsteemide üldteooria kohta.

- **Moraal** – kõlbelisus, kõlblus.
- **Moraalsus** – moraalireeglite ja printsiipide austamine, kujunenud normide ja väärtuste tunnustamine.
- **Amoraalsus** – kehtivate moraalireeglite ja printsiipide eiramine, nendega vastuolus olevate printsiipide järgimine.
- **Immoraalsus** – moraali mitetunnustamine, moraalivälisus.
- **Eetika** – teadus kõlbelisusest (moraalist), filosoofia haru, mille aineks on väärtused ja normid, müüdid, tabud ja voorused.
- **Kõlbeline käitumine** – eetiliste printsiipidega kooskõlas olev käitumine; antud ajal ja antud kohas kujunenud väärtuste ja normide järgimine teiste inimestega suhtlemises ja teiste kohtlemises.
- **Eetika funktsioonid** – eetiliste printsiipide austamisega objektiivselt kaasnevad nähtused ja protsessid (inimlikkus, kindlustunne, armastus, usk, ustavus, truudus, vaprus, mõõdukus jt).

on hädavajalik säilitada, hoida ja kaitsta. Kui ükskõik milline tegevus võib kultuuri kuidagi kahjustada (mõjutab kultuuri negatiivselt), on mõistlik sellele võimalikult kiiresti piir panna. Kultuuri kahjustamiseks pole kellegi moraalset õigust.

Moraali iseärasus võrreldes teiste ühiskondliku elu nähtustega on tema läbivus. Moraal läbib kogu inimtegevust selle kõigis sfäärides ning kõigil regulatsiooni- ja juhtimistasanditel (vt **joonis 7.2.1.**).

Moraal kaitseb ja kindlustab kehtivat korda, kuid on ühtlasi filosoofia kõige revolutsioonilisem komponent. Moraal võimendab või ohjeldab isikuvabadust. Moraal võib liita inimesed üheks jõuks, väärtustada nende tulevikku, avada elu ja olemise mõtte, kutsuda taassünnile, äratada mandumisest, ühendada rahuloluga või hävitada halastamatu süümepiinaga.

ISEREGULATSIOONI ALUS

Esmaseks moraaliküsimuste aktualiseerimise alaks on inimeste igapäevane käitumine, suhtlemine ja suhted. Need võivad olla inimlikud või ebainimlikud, sallivad või vaenulikud, austavad või alandavad, rajatud vaba tahte tunnustamisele ja tunnustamisele või sunnile; võivad

olla südamlikud ja vastastikuse mõistmise taotlust hindavad või seda ignoreerivad.

Moraali aktualiseerumise valdkonnaks on näiteks ka omandiseosed. Omakasupüüdlikkus ja isiklike huvide esiplaanile seadmine viib varem või hiljem selliste sise- või välispingeteni, mis muudavad produktiivse tegutsemise võimatuks. Väiksed petmised ja vargused, mis jäävad tähelepanu ja vajaliku reageeringuta, saavad kognitiivse dissonantsi tõttu (vt **2.5.**) justkui ajendiks suurematele ning mõne aasta pärast kujunevad petmine ja vargus elustiiliks, mida petis ise nimetab ettevõtluseks. Varastatakse või petetakse välja mitte pelgalt asju ja raha, vaid aega ja ruumi, energiat, teadmisi, tähelepanu, õigusi, hüvesid vms. Iga sellise tegevuse õigustamiseks aetud jutt on amoraalne.

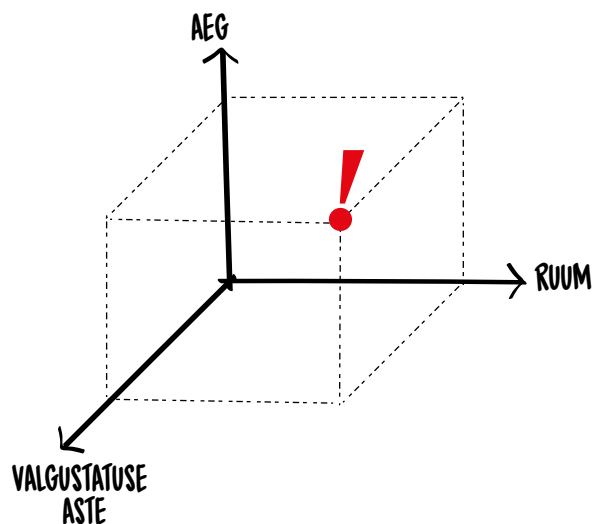
Primaarne on iseregulatsioon, aga selle aluseks on moraal – mitte käsud ja keelud, vaid inimese südametunnistus, ligimesearmastus, hoolivus jms.

Moraalinormide rikkumise eest määratakse harva trahve või muid karistusi; lastakse lahti või pannakse kinni. Kõlbeliselt allakäinud inimestega lihtsalt ei suhelda. Lahutused, jah, on sagedased. Pingest saab vabaneda vaid siira tunnustamise ja andekspalumisega. Siis peab eksinu ühtlasi sõnaselgelt välja ütlema, et see tegu või need teod olid väga halvavad. Siis peab lubama, et ta enam nii ei tee. Kui see palve ja lubadus on siiras, on mõistlik andestada.

Kui andeks ei anta, on suur tõenäosus, et eksinu edaspidi enam tõtt ei räägi, üles ei tunnista ja iga äpardunud tegu muudab inimese veel halvemaks kui ta oli enne seda tegu, sest edasi elamiseks (hingelise tasakaalu taastamiseks) peab kõlvatult käitunu ennast ja teisi veenma, et ah, polnud midagi erilist ja tegelikult nii ongi õige; või üritab ta põgeneda ja matta end teiste tegevuste alla.

1.2. INIMENE KUI INDIVIID

Indiviid või isik on elav süsteem, kes eristub teistest ja seondub teistega kirjeldamatult keerukaid teid pidi. Seda eripära nimetatakse individuaalsuseks. Igaüks elab oma ajas ja ruumis, täpsemalt öeldes oma aegruumis, oma seoste ja sõltuvuste süsteemis. Mis elust välja tuleb ja

JOONIS 1.2.1. Inimese käsitlemise keskmes on aja, ruumi ja valgustatuse ühtsus.

milliseks kujuneb kellegi elukaar ja -jälg, sõltub valgustatuse astmest, tervisest, iseloomust, temperamendist, arengutasemest, milles on oma osa intellektuaalsel ja emotsionaalsel, füüsilisel ja vaimsel, sotsiaalsel ja kõlbelisel küljel.

Indiviidil on individuaalsed omadused ja vastastikused seosed teiste indiviididega. Indiviidi tähtsus ja tähendus kujunevad kontekstis, st järgmise astme süsteemides. Indiviidil on palju tähendusi. Need kujunevad eri metasüsteemides (vt 2.11) ja ilmnevad olenevalt sellest, kus (millises metasüsteemis) ta tegutseb. Samadest sündmustest ja eluetappidest võib olla palju erinevaid ja samas õigeid kirjeldusi koos erinevate, sh vastukäivate hinnangutega. Kõik sõltub sellest, millises kontekstis ja millise tagamõttega üritatakse indiviidi tegutsemist käsitada.

Indiviidi iseloomustavad:

- N-ö ankeediandmed: vanus, sugu, kaal, pikkus, perekonnaseis jm.

- Individuaalsus: inimese eripära, omapära, isikupära ja sära; see, millega ta teistest eristub, esile tõuseb, tähelepanu pälvib. Individuaalsus ilmneb iseloomu ja eluhoiakuna, ka komplekside, foobiate, paatiliste seoste (tundeseoste), harjumuste-kommete jms kaudu.

Individuaalsed omadused võivad olla nii sünnipäraseks kui ka hiljem kujunenud. Indiviid kuulub mingisse rahvusse, tema soo juures eristuvad näiteks maskuliinsus- või feminiinsusaste, orientatsioon jms. Teda iseloomustavad grupikuuluvus, suhted, rollid ja staatus igas rollis. Integreeritud näitajaks oleks koht stratifikatsiooniindeksis (indiviidi asend ühiskondlikus hierarhias, mida iseloomustab elukvaliteet ja positsioon ühiskondlikus ja kultuurilises regulatsioonis, vt 2.6.).

1.3. ISIKSUS, ÜHISKONNA LIIGE JA KULTUURI ESINDAJA

Isiksus on, nagu öeldud, inimese sotsiaalne kvaliteet. Isiksuslikud omadused on näiteks vastutustundlikkus, kohusetundlikkus, töökus, õigus- ja õiglustunne, aga muu hulgas ka:

- Iseseisvusaste – iseseisvus (milleks ja tänu millele iseseisev), aga ka see, mida tähendab kord ja miks on vaja korda, mida võib ja kuidas võib midagi kohandada ning millega-kellega tuleb kohanduda; miks ei saa ega või olla täiesti iseseisev.
- Vabaduseaste – vaba milleks ja millest, aga ka arusaam sellest, kus on piir ja mis on mõõt, millal on piir ees ja mõõt täis, miks ei saa ega või olla rohkem vaba.

Selleks, et inimene saaks käituda isiksusena – iseseisvalt mõelda, öelda ja tegutseda – peab ta olema küllalt vaba ja tundma end subjektina valikusituatsioonis.

Neil, kes on kasvanud kodanikuks, pole raske aru saada, et kõigil on ühiskonnas võrdsed õigused. Kõiki õigusi saab kasutada sel määral, mis

ei kahjusta teiste inimeste täpselt samasuguseid õigusi ja elukeskkonda selle sõna kõigis tähendustes.

Iseseisvus tähendab sõltumatust – ei sõltu teistest inimestest. Täiesti selge, et suurt edu on võimalik saavutada koostöös ja põhimõtteliselt sõltuvad inimesed vastastikku üksteisest. Küsimus on aga selles, kas see sõltuvus on toetav, julgustav ja innustav või ahistav ja ängistav, episoodiline või pidev; kas vaid detailide osas või kõiges ja on põhimõtteliselt terviklik; kas on avalik või varjatud jne.

Vabadus on aade, ideaal, unistus, mille nimel on läbi aegade võideldud, elu antud, ületatud kõikvõimalikke raskusi. Ja samas on raske leida midagi, mida inimesed veel rohkem kardaks kui vabadust. Vabadusega kaasneb õigus otsustada ja otsustamisega kohustus vastutada.

Kui vastutamine tundub inimesele üle jõu käivalt raske, püüab ta teha kõik, et poleks õigusi otsustada ja saaks vaadata kõrvalt. Halvemal juhul on siis võimalik näidata näpuga teistele, kes justkui teevad kõike valesti või üldse mitte midagi. See on ehtne paradoks.

Millest sõltuvad vabadus ja iseseisvus? Jutt ei ole ainult füüsilistest tõketest, vaid eelkõige intellektuaalsetest, emotsionaalsetest ja kõlbelistest. Vaba saab olla vaid see, kes on küllalt haritud, informeeritud ja kogenud, et iseseisvalt mõelda. Näiteks õppemaksu makstakse tulevase vabaduse eest – õppes olles on võimalik saavutada valmisolek iseseisvaks orienteerumiseks, mõtlemiseks, otsustamiseks, teostamiseks ja hindamiseks; saavutada võime elada oma mõistuse järgi ja luua teistele eeldusi edu saavutamiseks. Haridus on seega ühtlasi vabana elamise eeldus.

Inimene on isiksusena ühiskonna liige ja kultuuri esindaja. Ühiskonna esindajana saab ta käituda, kui tal on vastavad volitused, kultuuri-seostes on ta esindaja kõikjal, nii kodus kui võõrsil ja igal eluhetkel. Selleks et olla vaba ja osaleda otsustamises, on vaja nii formaalset kui ka moraalset õigust.

• **Paradoks** – valena näiv tõde.

• **Demagoogia** – tõena näiv vale.

Kui vastutamine tundub inimesele üle jõu käivalt raske, püüab ta teha kõik, et poleks õigusi otsustada ja saaks vaadata kõrvalt. Halvemal juhul on siis

VAJADUS OLLA HARITUD, INFORMEERITUD, KOGENUD

Kodanik saab aru ja arvestab, et iga õigusega kaasnevad kohustused ja vastutus. See seos on fundamentaalne. Näiteks kui keegi valitakse (satub seoses valimistega) Riigikogu või mõne muu otsustuskogu liikmeks, kaasneb sellega formaalne õigus osaleda vastava otsustuskogu tegevuses, aga kes ei saa aru, mida oleks vaja teha ja saavutada, sellel pole moraalset õigust hääletamisaparaati puudutada. Nii on igas juhatuses, igal ametikohal, samuti kodus. Eelarve üle arutamisel on oluline tunda tervikut ja osata ette näha, milliseks ühiskond muutub, kui eelarve proportsioonid ja prioriteedid on just niisugused.

Tähtis on mees pidada, et Riigikogu ja teised kogud ei tegutse. Tegutsevad inimesed. Juhatus ei otsusta. Otsustavad juhatuse liikmed. Valitsus ei otsusta. Otsustavad ministrid koos peaministriga. Need otsused, mis valitsuse istungil heaks kiidetakse ja vastu võetakse, on enamasti kompromissid, milles enam-vähem kõik, kes selle ümmarguse laua ääres istuvad, peavad leppima osaga sellest, mida nad esialgu tahtsid.

Seadus ei tee midagi ega vastuta millegi eest. Teevad ja vastutavad inimesed, kes selle seaduse koostasid ja heaks kiitsid. Tehas ei tööta. Töötavad inimesed, kes on selles tehases tööl jne. Need ja teised sellised täpsustused võivad tunduda tühistena, aga kes suvatseb süveneda, peaks märkama, et vastutusmehhanismi peitmise võtted on demagoogia (vt 12.3.) nurgakiviks.

Võib tunduda, et mis siis sellest, et keegi räägib pisut valesti! Peaasi, et teised saavad aru. Nende näidete puhul ju selles asi ongi, et niisuguse sõnastuse korral ei ole võimalik õigesti aru saada, st vastutaja on peidetud umbmäärase sõnastuse taha, *a'la* „on tulnud ettepanek”. Kui õigesti mõtled, siis miks peaks valesti rääkima? Kui tegevusest sõltub riigi tulevik ja inimeste elu, ei saa niisama lobiseda. Peab rääkima küllalt täpselt, et ei tekiks valesti arusaamist.

VAJADUS OLLA VASTUTUSTUNDLIK

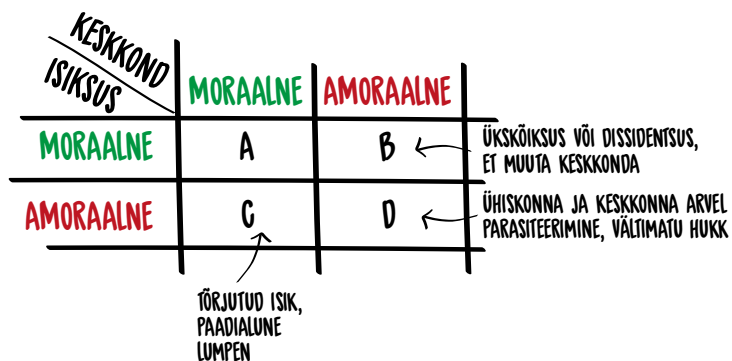
Nagu juba eelpool öeldud, tekivad vastutustunne ja aktiivsus vaid läbi otsustamise ja otsustamine on võimalik ainult valikusituatsioonis.

Igasugune osavõtt otsustamisest muutub mänguks või absurdiks, kui valikusituatsiooni asemel ollakse sundsituatsioonis. Suuremate eba-meeldivuste vältimiseks teevad inimesed neil puhkudel näo, et nad ei saa aru, mida nendega tehakse. Nad mängivad kaasa, samal ajal mõistes, et antud mängu põhireeglits on näidata, kuidas oled siiramast siiram ja tõsisest tõsisem. Amoraalne on, kui juhtival ametikohal oleval töötajal pole eeldusi sisuliseks, kõlbeliselt korrektseks asjaajamiseks ning kui juhi arsenalis on jõud, sundus, absurd, mäng ja demagoogia.

VAJADUS SÄILITADA KÕLBELISUS

Kultuuritusega, kultuurinormide ja väärtuste, normide ja tabude ignoreerimisega kaasneb paratamatult ka immoraalsus ja amoraalsus.

Kultuuritusega kaasneb ülemuste lootus saavutada alluvate moraalituse vastu võitlemisega nende kõrgelt moraalne (distsiplineeritud) käitumine. Kultuurituse pinnal kasvab ka illusioon, et mida rangem

JOONIS 1.3.1. Isiksuse ja tema elukeskkonna kõlbelisest determinatsioonist tingitud käitumistüübid.

Kui amoraalne isik – tööpõlgur, varas või muul viisil teiste suhtes hoolimatu, satub igati moraalsesse, stabiilselt väärtustatud keskkonda, kujuneb ta tõrjutud paadialuseks, lumpeniks (C).

Moraalne isik võib amoraalses keskkonnas (B) muutuda olendiks, kellel on ükskõik, mida teised teevad ja mis sellest kõigest lõpuks saab. Või muutub dissidentiks, kes asub aktiivselt võitlema moraali ja moraalsuse kui väärtuse tunnistamise eest ning amoraalsuse vastu nii enda kui ka kaaslaste elukeskkonnas, lootuses muuta seda moraalseks ehk elamiskõlblikuks nii praegusele kui ka tulevasele põlvkonnale (A).

Amoraalne inimene amoraalses keskkonnas võib ennast lühiajaliselt võitjana tunda, kuid ühiskond sellises olukorras hukkub (D).

kord kehtestada ja mida rängemaid karistusi määrata õigusnormide rikkumiste eest, seda vähem on korrarikkumisi ja seda moraalsem on ühiskond.

Immoraalsele või amoraalsele juhtivale töötajale (vt 11.1.), kes kujutab ette, et valetamisel pole autoriteediga mingit pistmist, saab anda vaid üht head nõu – kui ennast muuta ei suuda, siis süda rindu võtta, kaugele ära sõita ja minna niisugusele tööle, kus teised teda ei tunneks ja ükski tuttav temast enam ei sõltuks. Kohapeal oleks võimalik midagi parandada ainult siira kahetsuse ja vabandamisega.

1.4. INIMENE KUI SUBJEKT

Subjektiks võib olla indiviid (isik) või indiviidide (isikute) kogu, kes tegutseb aktiivse algena. Sotsioloogias ja sotsiaalpsühholoogias käsitatakse subjekti sihi- ja eesmärgipärase tegevuse algataja, teostaja, seostaja ja vastutajana.

Kui subjekti tähelepanu keskmes on protsessid, mille kaudu ta tahab saavutada (peab saavutama) tarbimisväärtusega tulemusi, korrastada keskkonda või osutada teenuseid, on kõne all juhtimine ja täitmine (töö).

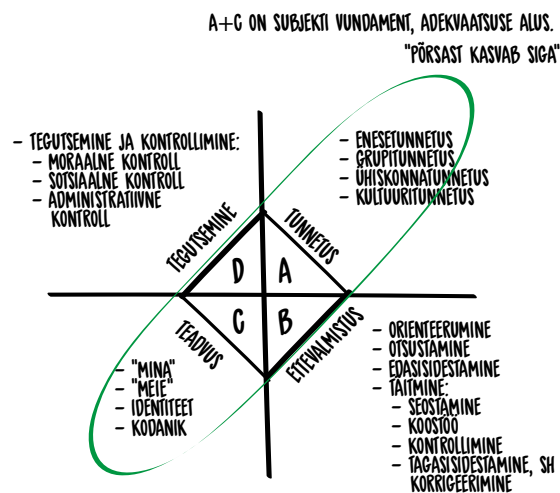
Kasvatus on kasvamise saatmine arenguks soodsa keskkonna loomise ja hoidmise kaudu.

Tegevust, milles subjekt ennast kehtestab ja tegutseb selleks, et saavutada kord ja korraaustus (allumine), nimetatakse valitsemiseks. Valitsemiseks tahetakse siin-seal pidada ka kasvatust. Selle raamatu käsitluse järgi on kasvatus kasvamise saatmine arenguks soodsa keskkonna loomise ja hoidmise kaudu. (Vt ka 2.2., 2.8.)

Mis subjekti iseloomustab? (Vt joonis 1.4.1.)

Tunnetus. Enesetunnetus, grupitunnetus, ühiskonnatunnetus, kultuuritunnetus.

Teadvus. Kujuneb vastavalt tunnetusele. Enesetunnetusele vastavalt kujuneb eneseteadvus ehk mina-tunne; grupitunnetusele vastavalt kujuneb gruppitadvus ehk meie-tunne; ühiskonnatunnetusele vastavalt

**AKTIIVNE TEGUTSEMINE VASTAVA ALA
ETTEVALMISTUSETA ON OHTLIK JA RAISKAV.**

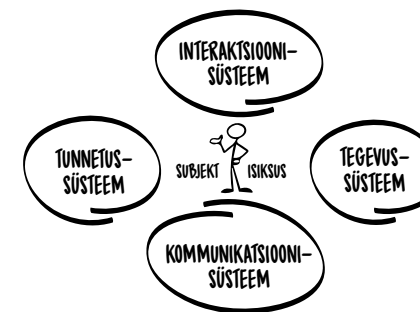
JOONIS 1.4.1. Tegevuse subjektiks kujunemise eeldused.

kujuneb ühiskonnateadvus ehk kodanikutunne ja tänu kultuuritunnetusele kultuuriteadvus ehk identiteet.

Ühtki neist pole võimalik jõuga kujundada. Saab vaid luua eeldusi nende kujunemiseks soodsate tingimuste ja kasvukeskkonna (tunnetus-süsteemi tegurite) kujundamisega. Enese-, grupi-, ühiskonna- ja kultuuritunnetus ning vastav teadvus on kodanikuks kujunemise ja olemise vundament.

Ettevalmistus. Orienteerumiseks, otsustamiseks, otsuste täitmiseks ja täitjate seostamiseks, tegevuse ja tulemuste hindamiseks ja vajadusel ka korrigeerimiseks on vaja vastavat ettevalmistust. Vaja oleks, et õpe, kasvatus ja kogemus võimaldaksid inimesel kujuneda isiksuseks, kes on patrioot ja tahab aktiivselt teenida oma maad ja rahvast.

Põhiseaduses on õigus haridusele, aga ei ole õigust olla informeeritud. Kommertsteleviseiooni kõrval on küll rahvusringhääling, aga selle juhtkond peab oma kohuseks edastada huvitavaid saateid, mitte saavutada, et elanikkond oleks informeeritud kõigest sellest, millest oleks vaja, et kodanikuna osaleda ühiskonna- ja kultuurielus.

RAHULOLU SAAB OLLA VAIK SÜSTEEMNE

JOONIS 1.4.2. Subjekt ja süsteemide ühtsus.

Osaliselt informeeritud inimene tunneb, et on petetud või tõrjutud.

Adekvaatsus ehk vastavus tegelikkusele on keskne küsimus nii tunnetuse kui ka teadvuse puhul. Kui inimene näeb ennast ja teisi kõverpeeglis, kui viletsa mittesüsteemse hariduse tõttu on peas segadus ja inimene näeb terviku asemel mingeid osi, neidki seosteta ning moonutatult, siis adekvaatset meie-tunnet kujuneda ei saa.

1.5. ROLLID JA STAATUS

Igal isikul on suur hulk rolle – kogu elu kulgeb mingites rollides ja inimest võib käsitada kui rollide kogumit. Mida rohkem valdab inimene rolle, seda suurema tõenäosusega saab ta elus hakkama. Rollide ja rollivahetuse harjutamine algab juba varajases lapseas – laps on mängult kord rongijuht, kord reisija, piletikontrolör, jaamaülem jne.

Adekvaatne rollidest arusaamine, oma koha mõistmine erinevates seostes ja situatsioonides saab kujuneda vaid kultuurikontekstis, läbi vahetu ja vahendatud kogemuse.

Keel on suhtlemisel vajalik, aga mitte küllaldane eeldus, et inimene saaks oma kultuuri-ruumis suhelda – keel ei suhtle. Väärtus on keele ja mee

Õnne võti:

- Et inimene saaks olla õnnelik oma rollis, peab ta tegema kõik võimaliku, et see või need, kes on vastandrollis, saaksid olla oma rollis.

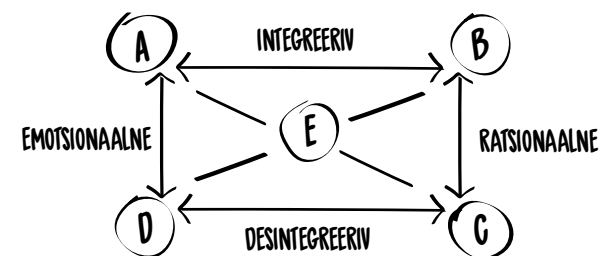
ühesus – vaja on omandada rollid ja käitumise stereotüübid kui kultuuri alged ja need sisemiselt omaks võtta (interioriseerida).

Kes rolle ei tunne ja stereotüüpe ei adu, sellel on suhtlemisega suuri raskusi.

Igas rollis on mõistlik olla:

- Täpselt. Rollide selgeks saamine ehk vastused küsimustele, kuhu ma olen sattunud, mis siin toimub, kuidas siin käitutakse, on sotsialiseerumisprotsessi (vt 2.2.) tähtis osa. Käituda saab ainult mingis rollis.
- Kultuuri stereotüüpe arvestavalt. Mõnes teises riigis edukaks tegutsemiseks tuleb sealsete inimeste kultuurikonteksti teada ja käitumises arvestada.
- Staatust arvestavalt. Igas rollis on inimesel staatus teiste silmis. Ebakompetentsus, valetamine, petmine, reetmine, vääritud käitumine madaldavad staatust. Ootustega kooskõlas olev või ootusi ületav käitumine kõrgendab staatust.
 - Staatuste kogum on autoriteet.
 - Rolle tuleb kiiresti ja kergesti vahetada. Igas stereotüübis on igal rollil ja tegevusel oma sisu. Inimene, kes vermub mingisse rolli, võib muutuda teistele tüütuks ja talumatuks, näiteks õpetajaks vermunud isik kodus, tööl, sõprade seas aina õpetaja.
 - Tuleb olla oma (!) rollis. Teiste rollidesse tükkimine tekitab vastuolusid, mis võivad üle kasvada konfliktiks. Oluline on selgeks mõelda, millal ja millises rollis on vaja olla, olgu kodus, tööl või mujal.
- Olla (käituda) saab mingis rollis vaid juhul, kui keegi on vastandrollis. Hädavajalik on tunda vastandrolli, sest oma rollis saab õnnelik olla vaid siis, kui luua vastandrollis olijale eeldused oma rollis olemiseks. Iga juht saab olla oma rollis, kui ta taipab kolleegide rolle. Vastandrollid on näiteks ka õpetaja-õpilane, müüja-ostja, arst-patsient, perekonnas naine-mees, lapsed-vanemad.

Iga inimene on elus nii otsustaja kui ka täitja rollis. Nii otsustamise kui täitmise juures on tähtis aru saada oma rollist ja luua vastaspoolele

JOONIS 1.5.1. Rolli ja staatuse vastastikused toimed.

Emotsionaalne integraator (A) saab toimida ja tunda end vajalikuna sedavõrd, kui võrd keegi on samavõrra selge orientatsiooniga ratsionaalne desintegraator. Ratsionaalse integraatori rollis (B) on mõtet olla, kui keegi on samavõrd emotsionaalse desintegraatori rollis. Samamoodi on vajalikud emotsionaalne desintegraator (D) ja ratsionaalne desintegraator (C). (E on lapsed, kes seovad-lahutavad nii emotsionaalsel kui ratsionaalsel tasemel.) Eesti kultuuris jaotuvad need rollid perekonnas sageli nii: A on ema, C isa, D ämm ja B äi.

eeldused oma rollis olemiseks. Inimene on õnnelik, kui teda ümbritsevad õnnelikud inimesed. Igaüks on oma õnne sepp seeläbi, kuidas ta teistele edu saavutamiseks eeldusi loob.

1.6. INIMENE KUI KODANIK

Juriidilises mõttes on kõik riigis elavad isikud, kellel kodakondsus, kodanikud. Nendest, kellel siin ei ole Eesti kodakondsust, on enamik mõne välisriigi kodanikud. Kodakondsusest sõltumatult on kõigil võrdsed inimõigused. Eeldatakse, et teadmushiskonnas suudavad ja tahavad kõik inimesed osaleda otsustamises ja on kõik küllalt lojaalsed, ausad ja asjatundlikud, et käituda ühiskonna- ja kultuuriseostes kohuse- ja vastutustundlikult. Tegelikult nii ei ole.

Selleks, et olla kodanik ning käituda ühiskonna- ja kultuurielus täie teadmise ning kohuse- ja vastutustundega, on vaja päris palju eeldusi. Need eeldused ei kujune iseenesest ja kogemata. Demokraatlikus ühiskonnas on vaja neid eeldusi luua, hoida ja arvestada.

KES SAAB END PIDADA KODANIKUKS?

Kodanikuks saab end pidada inimene, kes:

- teab, mida ja kuidas midagi tehakse või jäetakse tegemata, et hoida, kaitsta ja tugevdada oma riiki;
- tahab teada, miks midagi tehakse või tegemata jäetakse, mis sellest tegevusest või tegemata jätmisest sõltub ja mis omakorda sõltub nii tegutsejatest kui tegevusest ja selle tulemustest-tagajärgedest;
- tahab kanda hoolt õiguste, kohustuste ja vastutuse tingimusteta ja süsteemse seostamise eest;
- julgeb osaleda arutlustes ja otsustamises, nagu ka otsuste täitmise kontrollis (st arvestab, et nii kujuneb kõigil kohustus vastutada);
- suudab olla järjekindlalt nõudlik enda ja teiste suhtes;
- on ja tahab püsida elukestvas õppes;
- soostub kandideerima saadikuks, ametnikuks või nõunikuks üksnes vastava ettevalmistuse ning isiksusliku sobivuse korral;
- tunneb tegevussüsteemi, tunnetussüsteemi, kommunikatsioonisüsteemi, rahandussüsteemi, energiasüsteemi, transpordisüsteemi ning teisi ühiskonna- ja kultuurielus orienteerumiseks vajalikke süsteeme (vt joonis 4.0.3.);
- oskab käsitada tegelikkust probleemidena (vt 0.3.);
- teab, kuidas määratleda ja piiritleda süsteeme, analüüsida ja sünteesida, eristada seoseid ja sõltuvusi, süstematiseerida ja klassifitseerida;
- nõuab avalikkust, sh otsuste avalikku põhjendamist;
- põlgab salatsemist ning igat liiki petu- ja sunniskeemide rakendamist;
- ei osale protseduurides, mis on vastuolus Põhiseadusega või kultuuris kujunenud heade tavadega;
- teeb kõik võimaliku põhiseadusliku korra kaitseks ja kindlustamiseks.

Kohusetunne kujuneb kasvatusena, vastutustunne otsustamisega.

Ühiskonna- ja kultuurielus on kaaluks otsustamine ehk elanikkonna eri kategooriate valmidus tõeselt – ehedalt, mitte mängult – vastutada ühiskonnas ja kultuuris toimuva eest.

Põhiseadusega on kõigil kodanikel võrdsed kodanikuõigused, aga kui kellelgi ei ole kohustust tagada nende õiguste tegeliku kasutamise võimalust, muutuvad kodanikuõigused fiktiivseteks.

Eriliselt lennukas ja imetlusväärne oli NSV Liidu „stalinlik konstitutsioon”, mille kehtestamise kuupäev oli tööst vaba ja seda tuli tähistada üldrahvaliku pidupäevana. Tegelikult elus peeti dissidentiks isegi seda, kes vaid vihjas konstitutsioonile ja seal kirjas olevatele kodanikuõigustele.

Kes söandab lähemalt vaadata, see peaks märkama, et ka meie päevil pole otsustamisõigusega isikutele sageli kujutlustki sellest, millistel eeldustel oleks rahval võimalus käituda enesejuhtimise ja sotsiaalse juhtimise subjektina. Põhiseaduse järgi on (peaks olema) riigis kõrgeima võimu kandjaks rahvas, aga tegelikult ei ole rahval ühtki õigust riigis midagi mõjutada ehk otsustada ja nõuda saadikutelt ja ametnikelt selle otsuse arvestamist, kas või siduva rahvahääletuse korraldamist.

Inimesed, kes on jäänud (jäetud) kodanikuna tegutsemiseks vajalike eeldusteta, ei saa Põhiseadusega kehtestatud (kodaniku)õigusi kasutada.

KODANIKUÜHISKONNAKS KUJUNEMISE EELDUSED

Selleks, et ühiskond saaks kujuneda kodanikuühiskonnaks, on vaja luua sellised eeldused, et elanikkonna kõigil kategooriatel (igal inimesel nii maal kui linnas, igas eluvaldkonnas, kõigis ametkondades ja kõigil regulatsioonitasanditel) oleks võimalik olla:

- küllalt haritud, et saada aru, millest on vaja olla informeeritud;
- küllalt informeeritud, et orienteeruda aegruumis, oludes, olukordades ja kujunenud protsessides;
- küllalt kogenud, et ette näha ja ära tunda võimalike muutustega või muutuste vältimisega tõenäoliselt kaasnevat tulemust ja tagajärgi ning õigeaegselt ja adekvaatselt reageerida.

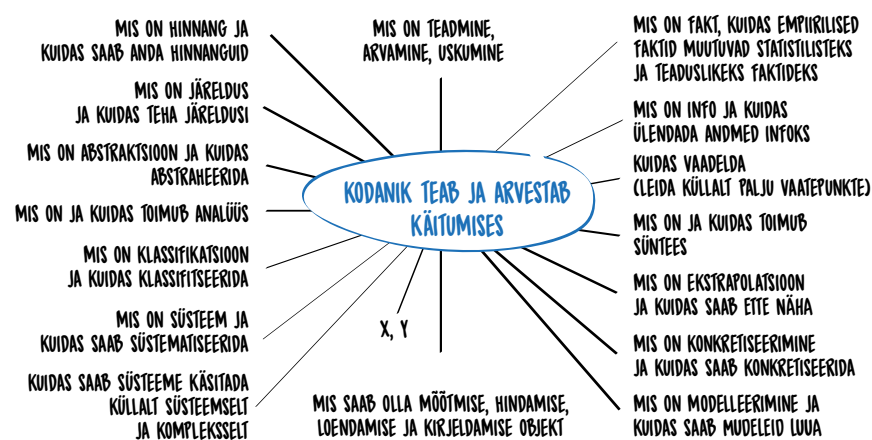
Otsustamises osalemiseks on vaja võimekust ette näha oma ja teiste tegevuse, sh otsuste ja nende teostamise võimalikke tulemusi ja tagajärgi, nii õnnestumiste kui äparduste põhjuseid ja muid seoseid.

KODANIKUTUNNE KUJUNEB PRAKTIKAS

Väärib rõhutamist ja kordamist, et sõna „demokraatia” võib kergesti muutuda sõnakõlksuks! Vabaduse ja iseseisvuse hoidmiseks tuleb kõigil järjepidevalt valvel olla ja vaeva näha! Kodanikel läheb raskeks, kui bürokraatia pääseb vohama. Vabadus muutub siis elanike enamusele näiliseks.

Vabadus ja iseseisvus kõlavad aatena väga hästi. Raskem on aru saada, et aadete hoidmist ei või kellegi teise hoolde usaldada. Mõnikord juhtub, et ideaalide kättevõitmiseks ei peeta ühtki raskust ega loobumist liiga suureks, aga kui see ideaal on käes, siis selle hoidmiseks pole enam ei jõudu ega aega. Kõik justkui teavad, et vabaduse ja iseseisvuse eest tuleb pidevalt ning sihiteadlikult pingutada, aga kui selgub, et vaba ja iseseisva riigi hoidmiseks on vaja üht-teist selgeks mõelda, õppida ja järjepidevalt täiustada, et olla asjatundlik ja nõudlik, muutub paljudel pilk ähmaseks.

Oma riik ei ole kodanikule koormaks! Kodanik on elanik, kes tahab olla subjekt ja saab käituda subjektina, sest orienteerub mitte ainult heas ja halvas, vaid ka mõlema tegurites. Tänu sellele saab kodanik osaleda otsustamises, seostamises ja teostamises ning, kui vaja, siis ka korrigeerimises. Nii tekib osalus ja südamevalu, sest koos tegeliku (mitte

JOONIS 1.6.1. Kodanik teab ja arvestab käitumises.

mängulise, niisama suusoojaks öeldud) osalemisega otsustamises ja teostuses kujuneb kohustus vastutada selle eest, mis lõpuks välja tuleb ning mis saab endast, oma riigist ja rahvast.

Kodanikutunne kujuneb praktikas.

RAHVAS KUI KODANIKKOND

Rahvas kui inimeste kogum saab tegutseda subjektina (aktiivse vastutuvõimelise algena), kui tal on vastav eneseteadvus, grupiteadvus, ühiskonna- ja kultuuriteadvus, kui tal on nii riiklik kui rahvuslik ja kohalik identiteet. Selleks, et rahvas saaks käituda subjektina, on vaja olukorda, kus:

- rahval oleks võimalik olla küllalt haritud, informeeritud ja kogunud, et orienteeruda ja teadlikult osaleda arutlustes, otsustamises ning tulemuste hindamises;
- juhtkond on aus, õiglane ja tähelepanelik, et reageerida rahva tahetele;
- massiteabesüsteem levitab vaid usaldatavat ja süsteemset teavet;
- valimised on kooskõlas Põhiseaduses fikseeritud nõuetega ning juhuslikel isikutel ei ole võimalik sattuda ei Riigikogu, ei kohaliku omavalitsuse volikogu ega muu otsustuskogu liikmeks;
- haridussüsteemis on võimalik saada rahuldav ettevalmistus iseseisvaks orienteerumiseks nii ühiskonna- ja kultuurielus kui ka kogukonna- ja perekonnaelus;
- riik on igal regulatsioonitasandil edasi- ja tagasisidestatud.

Selleks, et olukord riigis kujuneks rahuldavaks ja saaks püsida rahuldav, peavad elanikud käituma kodanikena!

1.7. ASJATUNDJA

Argiteadvuse tasandil ja omaette võib igaüks arutleda ükskõik kuidas, ka nii, nagu tal parajasti pähe tuleb. Väikseid otsuseid, mille tulemused ja tagajärjed teistele inimestele kuigipalju korda ei lähe, saab igaüks tehagi oma suva järgi. Kvalitatiivselt teistsugune on olukord siis, kui

valitud ja volitatud isikud asuvad ametlikult arutama ja tegema selliseid otsuseid, mille täitmine võib muuta paljude inimeste ja inimkoosluste eluolu ja elamistingimusi, loodust ja muud keskkonda.

Selleks, et teha suuri vastutusrikkaid otsuseid, mille täitmisega kaasnevad kvalitatiivsed üleminekud, on vaja püüda olla professionaalne ja kõlbeline.

- **Profaan.** Enamikus eluvaldkondades oleme kõik profaanid, s.o ei tea ega oska mitte midagi.
- **Diletant.** Paljudel aladel oleme diletandid – teame-oskame natuke ja pinnapealselt.
- **Spetsialist.** Mõnel alal oleme spetsialistid. Spetsialist orienteerub mingis kitsas valdkonnas täpselt ja põhjalikult. Usaldusväärne on see spetsialist, kes teab, mida ta veel ei tea ja mille kohta ta arvamusi veel ei avalda.
- **Generalist.** Generalist on mingi valdkonna spetsialist, kes suudab hoomata tervikut – süsteemi metasüsteemide süsteemis. Generalist teeb suuri otsuseid ja kaasab nende tegemiseks, täitmiseks ja hindamiseks küllalt palju spetsialiste.

Mille poolest professionaalne mõtlemisviis ja käsitlus erineb diletandi või profaani käsitusest?

Vastata saaks lühemalt. Selle raamatu mõtet järgides esitame võimalikult palju vaatepunkte. Neist mitme sügavam sisu tuleb esile järgmistes peatükkides.

Asjatundja:

- kasutab sõnu selgelt määratletud ja piiritletud tähenduses;
- leiab käsituse objekti nägemiseks küllalt palju vaatepunkte;
- võtab arvesse, et igast vaatepunktist võib paista midagi sellist, mida teistest vaatepunktidest ei näe, ja teab, et ühestki vaatepunktist ei ole võimalik näha tervikut (süsteemi, mis on vaateleja jaoks abstraktsioon, mõtteline üldistus);
- teab, et käsitades mingit asja, nähtust või protsessi, ei ole võimalik anda hinnangut antud asjale, nähtusele või protsessile; hinnangu andmiseks on alust, kui näeme, mil määral käsituse objekt sobib

sisendiks nendesse süsteemidesse, kuhu see oli sisendiks mõeldud;

- käsitab tähelepanu objekte nii staatikas (asja või nähtusena) kui ka dünaamikas (protsessina – ajalises järgnevuses ja loogilises seoses olevate sündmuste järjepideva jadana);
- orienteerub keskkonnas, sh aegruumis; käsitab keskkonna osadena füüsilise ja vaimse keskkonna, looduse ja tehiskeskkonna, psüühilise, sotsiaalse, virtuaalse jm keskkonna koostoimes kujunenud olekut kui tervikut, mille nägemiseks ja milles orienteerumiseks on vaja valgust (olla valgustatud);
- saab aru, et tunneb-mõtleb, otsustab ja tegutseb inimene, mitte asjad, tekstid, asutused vms. Inimene seab sihte ja eesmärgi, valib vahendeid, kehtestab printsiipe, annab hinnanguid, teeb järeldusi, uurib ja hindab, loob, otsustab ja siis ka vastutab;
- eristab ja seostab regulatsiooni- ja juhtimistasandeid; adub, et igal probleemil on igal regulatsiooni- ja juhtimistasandil oma (muust erinev) sisu;
- teab ja arvestab, et iga fakti saab käsitada ja tuleb käsitada mitmes kontekstis, sh nii staatikas kui ka dünaamikas;
- adub, et inimeste, tegevuste, asjade, tekstide, sündmuste jne tähendused, neile antud hinnangud, nende kohta tehtud järeldused jms kujunevad sõltuvalt kontekstist;
- võtab tõsiselt vaid selliseid hinnanguid, mis on usaldusväärsed;
- eristab ja seostab üldist, erilist ja üksikut;

VÄÄRIKAKS PEETAKSE INIMEST, KES:

- juhindub inimlikest voorustest;
- on adekvaatne;
- tahab olla asjatundlik (haritud, informeeritud ja kogunud), hoolimata sellest, et kõik aina kiiremini muutub;
- on kainelt mõtlej ja tahab elu edasi viia;
- usub, et asjatundlikkus on väärikuse, edukuse, tähelepanuväärsuse jms eeldus vaid koos inimliku hoolivusega;
- saab aru, et liiga selge ei saa olla ükski asi, ning püüab kasutada iga hetke selleks, et mõelda ja mõtestada, end täiendada, otsida ja avastada senisest paremaid võimalusi.

- üritab võtta kõne alla terviku (süsteemi metasüsteemide süsteemis) ja käsitada seda võimalikult komplekselt (igakülgselt);
- oskab sõnastada probleeme kui tunnetatud vastuolusid ning püüab avastada ja sõnastada nende vastuolude kujunemise (püsimise-süvenemise-laienemise) põhjuseid, funktsionaalseid (kaas-sõltuvuslikke) ja kausaalseid (põhjuslikke) seoseid;
- hoomab, et probleeme ei saa lahendada; saab aru, et võimalik on vähendada (kõrvaldada) probleemidena tunnetatud vastuolude põhjuseid;
- teab, et igal regulatsiooni- ja juhtimistasandil on igal otsusel erinev tähendus.

Tulevikus orienteerumiseks, otsustamiseks, otstarbekalt tegutsemiseks on subjektil vaja mitte teadmisi, vaid teadmiste, oskuste ja arusaamise/mõistmise ühtsust.

- teeb vahet (ei aja segi):
 - mis on siht ja eesmärk ning mis on vahend; adub, et miski saab olla vahendiks vaid sihi ja eesmärgi suhtes ning ilma vahenditeta pole sihil püsimine ega eesmärgi saavutamine võimalik,
 - mis on ressurss ja mis on tingimus; adub, et iga ressursi olemasolu muutub kõigi teiste ressursside kasutamise tingimuseks,
 - mis on põhjus, mis tulemus või tagajärg; adub, et iga eesmärgi saavutamise kõrval võib alati kujuneda (kujuneb päris kindlasti) ka tagajärgi – midagi sellist, mis on taotlusega vastuolus, ja ka sellist, mida keegi ei osanud oodata, aga mis on taotlusega kooskõlas,
 - mis on objektiivne ja mis on subjektiivne,
 - mis on olemuslik ja mis on nähtumuslik,
 - mis on sisu ja mis on vorm,
 - mis on kirjeldamine, mõõtmine, hindamine ja loendamine,
 - mis on andmed ning mida saab pidada empiiriliseks, statistiliseks ja teaduslikuks faktiks,
 - mis on side, edasiside ja tagasiside,

- mis on õigus, kohustus ja vastutus ning mis on (kuidas kujuneb) kohusetunne ja vastutustunne,
- mis on suhtlemine ja mis on kohtlemine; adub, et suhelda saavad vaid subjektid, st inividid või grupid, kes vastastikku üksteist tunnustavad, austavad, arvestavad ja usaldavad,
- mis on juhtimine, valitsemine, haldamine, valdamine, hõivamine, korraldamine ja sidustamine; millistel eeldustel on need tegevused võimalikud, mida on vaja teha ja mille alusel oleks võimalik hinnata nii tegijaid, tegevust kui ka tulemusi ja tagajärgi,
- mis on võimalus, mis on juhus ja paratamatus,
- mis on motiiv, mis on motivatsioon ja motiveerimine,
- mis on teema, reema, tekst ja kontekst, alltekst, koodid, pealiskajalised ülesanded,
- mis on teadmine ja mis on arvamus, uskumus, unistus jms,
- mis on paradoks ja mis on demagoogia;
- opereerib klassifikatsioonidega;
- teab, et lisaks juba käsitletavale võib alati olla veel midagi, mille käsitlemiseks pole eeldusi varem olnud;
- adub, et:
 - iga objekti saab käsitada veel süsteemsemalt,
 - kõike, mida saab mõõta, saab mõõta veel täpsemalt,
 - kõike, mida saab hinnata, saab hinnata veel täpsemalt;
- suhtleb asjatundjatega;
- saab aru, et
 - sotsiaalset, vaimset ja psüühilist keskkonda ei saa muuta otse ja kohe;
 - mittemateriaalse tegelikkuse muutmiseks tuleb muuta selle tegureid (tegurite, sageli ka tegurite tegurite süsteemi) ja varuda aega ning kannatust;
 - moraalne õigus muutmiseks (ka muutuste soovitamiseks) nii looduses kui ühiskonnas, kultuuris või mujal kujuneb sedamööda, kuidas subjekt suudab ette näha ja ära tunda oma tegevuse võimalikke tulemusi ja tagajärgi ning on ühtlasi altis hoidma kõike, mida ei tohi muuta,

- oma tegevusega kaasnevate otsete ja kaudsete tagajärgede eest on vaja vastutada,
- eesmärk ja vahend on süsteemid,
- sihte ja eesmärke on mõtet seada nii, et on (et suudetakse ja tahetakse hankida) ka sihil püsimiseks ja eesmärkide saavutamiseks vajalikud vahendid,
- vahend on süsteem, mille ükski element ei ole nii tugev, et võimaldaks sihil püsida või eesmärgid saavutada, aga on nii tugev, et selle elemendi puudumise (väga nõrga taseme) korral protsess katkeb, st sihil püsimine pole võimalik ning eesmärgid jäävad saavutamata,
- eesmärgistatud protsessi kulgemise tõenäosust iseloomustab eesmärgi kui süsteemi ja vahendi kui süsteemi elementide maatriks,
- raha ja muud ekvivalendid võivad tugevdada motivatsiooni, aga ka ajada inimesed kadedaks ja tülli, põhjustada ignoreerimist jpm,
- tulemusi saavutavad inimesed; rahaga kaetakse osa tegutsemisel tekkivatest kuludest,
- õigustel on mõte vaid juhul, kui neid rakendatakse õiglaselt.

Asjatundja tunneb kõrvalise abita, et iga tulemus on vaid edasitegutsemise eeldus (ei midagi muud!) ja n-ö kohalejõudmine ei ole põhimõtteliselt võimalik. Ta tunneb ära teised asjatundjad ja osaleb meeleldi ühistes otsingutes. Asjatundja adub, et rikkamaks saab see, kes on küllalt helde.

Mingil alal asjatundja arvestab seda, et enamikul aladel on inimesed, sh ka tema ise, profaanid. Mõnel alal on paljud ka diletandid-asjaarmastajad ja mingis valdkonnas spetsialistid. Heal juhul pesitseb paljude hinges soov saada generalistik.

Mingil alal asjatundjad kasutavad oma erialastes, kutsealastes ja ametialastes arutlustes mõisteid, mille koosseis, struktuur ja tähendus on võimalikult hästi selgeks mõeldud.

Nendes valdkondades, kus asjatundja peab ka vastutama oma (ja teiste) tegevuse ning tulemuste/tagajärgede eest, kasutatakse rahuldava

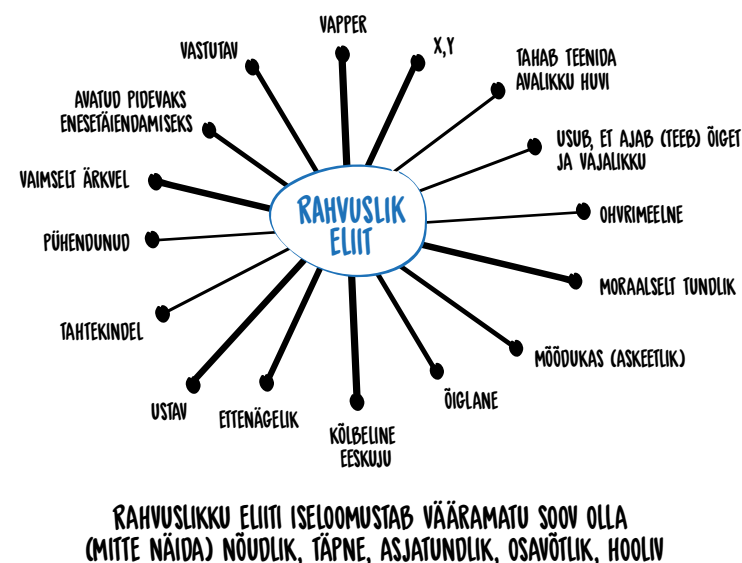
selguse ja täpsuse saavutamiseks mudeleid ja mõningatel aladel ka ladina keelt.

1.8. RAHVUSLIK ELIIT

Igas eluvaldkonnas tõusevad mõned inimesed erilisel esile püsivuse ja visaduse, võimekuse ja järjekindlusega. Nii on kunstis, spordis, majanduselus ja mujal. Need inimesed moodustavad vastava valdkonna eliidi.

Rahvusliku eliidi moodustavad inimesed, kes pühenduvad avaliku huvi teenimisele.

Juba Vana-Kreekas oli eliidi hulka kuulumine aade. Keskajal moodustasid eliidi rüütlid ja aadlikud, kes kaitsesid kuningat, riiki, ennast ja alamaid vaenlase eest, aga kaitsesid ka au ja väärkust, õigust olla iseen-daks. Aadlike kõlbelised arusaamad pidid olema selged, arusaadavad ja mõeldud kõrvalekaldumatult täitmiseks. Oma kohustuste vääramatut ja täpne täitmine oli kõlbelise oleku kriteerium. Väga selgelt teati sedagi, mis on au ja ka häbi. Nendel aegadel oli teise inimese solvamine täiesti lubamatu.

JOONIS 1.8.1. Rahvusliku eliidi tunnused.

2. PEATÜKK: ELU

*Bioloogilises mõttes on elu sünni ja surma vaheline olek.
Sotsiaalses mõttes on võimalik elada paralleelselt mitut elu või lõpetada üks elu ära ja alustada uut.*

2.0. ÜLDIST

Bioloogilises mõttes on elu sünni ja surma vaheline olek. Selle käsitluse keskmes on tervis.

Sotsiaalses mõttes on võimalik elada paralleelselt mitut elu või ka lõpetada üks elu ära ja alustada uut. Võib öelda, et sotsiaalses mõttes on elu inimsuhete ja suhtetoimete süsteem. Võib ka öelda, et elu on ajalises järgnevuses olevate etappide ja nendes olevate sündmuste jada.

Mida tihedamalt on kellegi elus sündmusi, seda lühem on tema individuaalne minut, seda kiiremini kulgeb tema aeg ja seda pikemaks osutub tema elu. Kui sündmusi on napilt, kui päevad on üksteise kõrval ühesugused nagu veetl-gad, seisab aeg paigal ja elu osutub lühikeseks, olenemata elatud aastate hulgast. Mõni on noorelt vana, teine on palju aastaid elanud, aga noor.

Vanaks on võimalik saada ja jääda. Kes on jäänud vanaks, võib kaotada huvi enda ja ümbritseva vastu. Kes on saanud vanaks, hoomab ter-vikut üha enam ja ilmneb, et kogemus on väga kallis vara. Sel juhul pole

oluline, et mehaaniline mälu ja faktide-detailide märkamise võime nõr-geneb. Oluline on, et seoste ja sõltuvuste märkamise võime, analüüsi- ja sünteesivõime, nagu ka ettenägemise ja äratundmise võime aina suure-neb. Selle ajani, mil inimene hakkab jääma vanaks. Vanaks saamine on küpsemine, õnn, vanaks jäämine on paratamatus.

Haridus (vt ka 9.2.) on valmisolekute kujunemise elukestev jada ja siin on oma osa kogemusel. Noorel inimesel ei saagi palju kogemusi olla, aga just kogemustel on eriline tähtsus äratundmise ja ettenägemise võime kujunemises.

ELU KUI SOTSIAALNE NÄHTUS JA PROTSESS

Käsitledes elu kui sotsiaalset nähtust, tuleb arvesse võtta elu karakteris-tikuid: sisu ja vorm, laad ja stiil, tähtsus, tähendus jne. Protsessina on elu ajalises järgnevuses olevate sündmuste (etappide) järjepidev jada ehk kestev sündmus. Elu kui sotsiaalse protsessi käsitlemisel on karakteristi-kuteks: aeg (kestvus) ja koht, rütm ja pinge, sihid, eesmärgid ja vahen-did, printsiibid ja kriteeriumid, side, edasi- ja tagasisidestus. Olulised on suhted ja staatus kõigis olulistes rollides, kõigil regulatsioonitasanditel.

Igas eluvaldkonnas tegutsemiseks on tähtsad inimese tervis, füüsi-lised ja vaimsed võimed, sünnipärased eeldused ja haritus, kogemus ja informeeritus, kultuuri- ja ühiskonnaseos, kogukonna- ja perekonnaseos, maailmapilt ja maailmavaade, tunnustus isik-susena ja subjektina.

Tervis on maailma tervise-organisatsiooni (WHO) antud määratluse järgi füüsilise, vaimse ja sotsiaalse heaolu ühtsus, mitte hai-guste puudumine. Sellega arvestamine ei ole lihtne. (Vt ka 2.4.)

Igas eluvaldkonnas toimib dispositsioonide (lähtekohtade) süsteem (vt joonis 5.3.3.), mis võib täiustuda ja/või laguneda. Dispositsioonide süsteemi elementidest (hoiakud ja suhtumised, väärtused ja normid, müüdid ja tabud, aated ja ideaalid) sõltub inimese elujõud ning valmis-olek otsustada ja teostada, luua ja uurida, töötada ja mängida, kesken-duda, aduda, pühenduda.

- Tervis on füüsilise, vaimse ja sotsiaalse heaolu ühtsus.
- Elamise eeldus on tervis, suh-ted, suhtlemine kõigil regulat-sioonitasanditel.

Nagu eelmises peatükis juba kord öeldud, ei saa kedagi õnnelikuks teha, küll aga on võimalik korraldada elu nii, et olla õnnelik.

Mille alusel hinnatakse elu kvaliteeti?

Aluseks võib olla elu, elamise ja tulemuste vastavus:

- ootustele-vajadustele;
- ühiskonnas ja kultuuris kujunenud stereotüüpidele;
- kehtivatele (kehtestatud) standarditele;
- ideaalidele ja aadetele;
- tulevikus tõenäoliselt kujunevatele vajadustele-võimalustele.

Kui mõni nendest vaatepunktidest jääb kahe silma vahele, siis jääb hinnang pealiskaudseks.

RAHULOLU EI PRUUGI SÕLTUDA SELLEST, MIS ON

Kuigi esmapilgul võib tunduda teisiti, ei sõltu inimese rahulolu enamasti sellest, mis tal on, vaid hoopis sellest, mida ta vajalikuks peab, mida ta tahab ja millest ta puudust tunneb. See kehtib igas mõttes, nii eluaseme, liikumise, suhete kui ka raha jm puhul. Asjades pole üldse asi. Põhiline on hingeline tasakaal, asend inimsuhetes ning usk endasse, teistesse ja tulevikku.

Igapäevaelus kohtab sageli jutte innovatsioonist, tehakse arengukavasid, luuakse innovatsioonimudeleid. (Vt 11.3.) Aga tasapisi saab igaüks selgeks, et põhiline pole mitte muutmine, vaid hoidmine. Muutmine on sekundaarne, hoidmine aga primaarne, fundamentaalne. Küsimused, kuidas hoida tervist, elu, au ja väärikust, puhtust, korda, emakeelt, kultuuriväärtusi, vabadust, suhteid teiste inimestega, on inimese elus määrava tähtsusega.

Et kõike seda mitte ainult teada, vaid sellest ka aru saada, on tähtis saavutada valmisolek orienteerumiseks, osalemiseks ja toimetulekuks kõigis nendes protsessides, mis elus ette tulevad.

2.1. ELU JA ELUALANE ETTEVALMISTUS

Kodaniku ja ühiskonna suhe võib olla usaldusväärne, stabiilne, õiglane ja elu võib tunduda elamisväärne, arusaadav ja turvaline või ka vastupidi.

Ühiskonna väärtuse põhinäitajaks on suhtumine inimesesse. Kõige tähtsam on inimene, kes ei ole vahend ega manipuleerimise objekt, ressurss mingi edu saavutamiseks, vaid eesmärk iseeneses, subjekt. Kõik süsteemid, olgu majandus või midagi muud, peaksid olema inimese teenistuses, mitte vastupidi. Inimese (iga kodaniku!) elu on eesmärk ja kõik teda ümbritsev on vahend selle eesmärgi saavutamiseks. Kui eesmärk ja vahend sassi lähevad, tekivad pinged, mida esialgu saab kompenseerida, siluda igasuguste juttudega, reguleerida surrogaatidega (aseainetega). Aga on vaid aja küsimus, mil võtab maad depressioon ja apaatia, kujuneb võõrdumine ja võõrandumine või agressiivsus, kaasa arvatud eneseagressioon. (Vt 3.3.)

Elu kui sotsiaalset nähtust (fenomeni) iseloomustavad eelpool nimetatud karakteristikud, kuid lisaks ka see, millest sõltub selguse tekkimine, võimekus iseseisvalt orienteeruda, iseseisvalt ja koos kaaslastega otsustada ja teostada, seostada otsuseid teiste tegevuste ja süsteemidega.

Kuidagi toimetulekuks piisab orienteerumisest. Selleks, et osaleda suurte otsuste tegemises ja kaasa aidata nende täitmisele, on vaja päris palju eeldusi. See, kes tahab elu edasi viia, peab looma midagi sellist, mida varem pole olnud, ja saavutama kvaliteetseid üleminekuid võimaldava süsteemsuse.

- Kui eesmärk on võim, majandus või raha, on inimesed vaid vahend.
- Kui eesmärk on inimesed, inimeste elu, on võim, majandus ja raha vahend.

ELU ETAPID JA ÜLEMINEKUD

Elu koosneb etappidest, kuid kõige raskemad on üleminekud ühest etapist teise. Esimene selline üleminek on juba sündimine siia ilma – sündimine väljapoole ema on võib-olla inimese elu kõige ohtlikum üleminek.

Järgmine üleminek tuleb kusagil kolmanda eluaasta lõpul, kui lõpeb väikelapse maimikuiga ja algab mürsikuiga. Seda üleminekut nimetatakse negativismi- või ei-perioodiks, mil seni kena laps hakkab ootamatult rääkima inetusi ja igale asjale vastu ajama. Kui öeldakse, et lähaks magama, ütleb tema „mine ise!”, kui öeldakse, et hakaku sööma, siis hüüab vastu „ei hakka!”.

Üleminekuetapiks on lasteaeda minek, kooli minek, puberteediiga, klasside vahetamine, koolide lõpetamine. Tüdrukutel ja poistel kulgevad üleminekud erinevalt. Täiskasvanueas on üleminekuks abiellumine, töökoha vahetused, menopaus, pensionile jäämine jm. Üleminek on raske asi. Täisikka jõudnud inimene on küll ülemineku endale teadvustanud, aga pinged tekivad ikkagi, sest eelmisest lahti laskmine ja uue omaks võtmine ei pruugi olla kerge. Kahe oleku vahel on aeg, kus

Seda, mis on loomuomane, tasub alati teada ja arvestada!

inimene ei kuulu enam eelmisse ega veel uude, on ülemäära erutatud ja ebakindel, käitub kummalselt. Seda olekut nimetatakse marginaalseks (vt 3.3.) seisundiks.

Elu igas etapis on oma keerukused, igas etapis luuakse eeldusi järgmiseks ja järgmisteks. Tähtis on teada, et mingis etapis tehtut (saavutatut) on vaja järgmises etapis, aga tegematajätmised löövad välja ülejäägimises etapis ja kes teab veel, millal ja milles.

ÜHISKONNA LIIKMED JA KULTUURI ESINDAJAD

Kõik inimesed on ühiskonna liikmed ja kultuuri esindajad, aga ühtlasi on nad kogukonna ning perekonna liikmed ja esindajad. Tasub korrata, et kultuuri, kogukonna ja perekonna esindajaks on igaüks kogu aeg nii kodus kui ka võõrsil, ent ühiskonna ja organisatsiooni või institutsiooni esindamiseks peab olema vastav volitus.

Ühiskond (sootsium, vt 4) kui institutsionaalne süsteem on diskreetse struktuuriga ning funktsioneerib, muutub ja areneb peamiselt kirjutatud reeglite järgi, kuid kultuur (vt 5) toimib kirjutamata reeglite järgi. Elamiseks-olemiseks on vaja tunda ja arvestada mõlemaid. Primaarne on seejuures iseregulatsioon!

Ühiskonnaelus osalemiseks ei piisa ainult ühe või teise institutsiooni (vt 4.3.) tundmisest, sest igal institutsioonil on oma osa ühiskonnas kui tervikus ja ka ühiskonna kõigis institutsioonides, organisatsioonides ning muudes struktuursetes

üksustes. Kui mõni institutsioon on jäänud mingil põhjusel unarusse, muutub ühiskond ebaefektiivseks. Mingi aeg on võimalik tekkinud puudusi kompenseerida, aga see pole võimalik kogu aeg (kauakestvalt).

Kultuur ja kõik temas olev on holograafilise struktuuriga (nähtav paistab erinevalt, olenevalt vaatepunktist). Ühiskonnaseostes on esiplaanil muutmine, kultuuriseostes hoidmine. Päriselt ei rahulda inimesi üks ega teine, vaid nende ühtsus – dünaamiline tasakaal.

Igas kultuuris on oma eripärad, kuidas kujuneb ja milles seisneb valmidus käituda mingis olukorras mingil eluetapil – näiteks millal ja kuidas kooli minna, millal abielluda, oma kodu rajada ja lapsi saada. Oma kultuuri sisseelamist nimetatakse sotsialiseerumiseks (vt 2.2).

Inimese kultuuriseosed jaotuvad maailmakultuuri (üldinimliku kultuuri), rahvuskultuuri ja omakultuuri seosteks. Ei saa öelda, mis neist on kõige tähtsam. Tähtis on, et kõik kolm oleksid küllalt tugevad.

- Vaba inimene vabal maal võib teha seda, mida süda ihkab.
- Ta võib lubada endale kõike, mis ei kahjusta teiste inimeste samasugust õigust, ei kahjusta oma ega teiste tervist, ei kahjusta loodust ega kultuuri.

Meisterlikkust on vaja on mitte juhtimiseks, valitsemiseks ja haldamiseks, vaid iseregulatsiooniks vajalike eelduste loomiseks ja hoidmiseks.

KÕIK INIMESED ON OTSUSTAJAD JA TÄITJAD

Kõik inimesed on igal eluetapil nii juhid ja valitsejad (otsustajad, vt 11.2.) kui ka täitjad ja alluvad. Kõik valitsevad esmalt iseennast ja teisi inimesi, samas on nad ka alluvad, kes haldavad ja hooldavad, sidustavad ja seostavad. Tähtis pole üks või teine, vaid see, et ükski mainitust ei oleks nõrk ega tunduks ülealusena.

Kõik täitjad saavad kodanikuna käituda, kui nad teevad kõik võimaliku, et sisuliselt, täie teadmisega, kohuse- ja vastutustundlikult osaleda otsustamises. Kõigil, nii juhtidel kui täitjatel, on vaja nii juhtimisalast kui ka täitmisalast ettevalmistust, sest kõik, sealhulgas näiteks president ja peaminister, on eeskätt täitjad ja seejärel ka otsustajad.

Muidugi võib mõni ülemus arvata, et tema aina otsustab ja teised täitku, aga sel juhul on tagajärjeks esialgu hämmeldus, siis passiivsus, hoolimatus ja ükskõiksus ning madal efektiivsus. Orjapidaja ei saavuta orjade töö kõrget efektiivsust, sest hirmuga ei saa panna armastama, usaldama, vaimustuma, eneseületamisest ja loomingust rääkimata.

KARJÄÄRI TEHAKSE TÄITMISE KAUDU

Juttudest võib jääda mulje, et edutatakse neid, kes on tublid juhid. Tegelikult teevad inimesed karjääri ja saavutavad tunnustuse (mis tahes eluvaldkonnas, ehkki kõikjal on oma eripära) mitte juhtimise, vaid täitmise kaudu, mitte tänu valitsemisele, vaid tänu allumisele. Edutatakse neid, kes väga hästi täidavad ja samas on vooluslikud – usaldusväärsed, ausad, ustavad, taibukad, nõudlikud nii enda kui ka teiste suhtes, ning saavutavad valmisoleku rakenduda ka palju vastutusrikkamatel ametikohtadel.

- Kompleksidega isikud on ohtlikud.
- Eriti ohtlikud on psühhopaatid, kellele meeldib teistele liiga teha, valu ja kannatusi valmistada, vajalikust ilma jätta, karistada, alandada, vastandada.
- Psühhopaat, keda kardetakse ja aina edutatakse, kujuneb sotsiopaadiks.

Jäär muutub eesmärgiks ja tõus ametiredelil on põhjendamatult – siis võib olla, et inimene hakkab salastama, aga võib juhtuda ka, et ta muutub jõhkraks või hoolimatuks.

Karjäär ehk ametiredelil aina kõrgemale tõusmine sõltub inimeste võimekusest ületada ootusi, olla asjatundlik ja heasoovlik, teatav ja nõudlik eeskätt enda suhtes. Arukad juhid edutavad neid, kes iseseisvalt mõtlevad, loovad, avastavad uut ja suudavad innustada ka kaaslast loovusele, et saavutada uusi tulemusi, hoides ja kaitses juba loodud väärtusi, korda ja traditsioone. Kuri on karjas, kui kar-

Karjääris on oma seaduspärasused. Demokraatlikus õigusriigis peaks iga kodanik teadma, et põhjendamatult karjääriredele kõrgematele astmetele sattumine on üks suurimaid ohte, mis võib ühiskonnas ette tulla. (Vt 12.3.) Seda, mis siis juhtub, kui juhtivale kohale satub vohik, teavad paljud oma kogemustest. Olgu lisatud, et bürokraatlik, formaalne asjaajamine on seejuures väike asi. Rängad tagajärjed tekivad seetõttu, et sisulised ja vajalikud tegevused asendatakse vormilistega ja tulemuste saavutamise asemel keskendutakse näimisele. Lõkkama läheb lõmitamine.

Kui valelikud, rumalavõitu, alaväärsuskompleksidest vaevatud isikud satuvad mingitele otsustamist, käskimist ja keelamist võimaldavatele ametikohtadele, satub ühiskond, aga ka organisatsioon või institutsioon allakäigu- või stagnatsiooniteele. Bürokratia vohamise üks nüanss on, et pesuehtne bürokraat püüab vältida igasugust otsustamist. Ta lükkab otsustamist edasi ja tagasi, sest ainult nii on tagatud, et ta ei eksi, ei tee ühtegi valeotsust. Praktika näitab, et alailma edutatakse neid, kes pole vigu teinud, mitte neid, kes on teinud palju otsuseid ja on mõnikord ka eksinud.

ASJATUNDLIKKUS JA VASTUTUS

Asjatundlikkus ja isiklik vastutus on ühiskonnas sellised tegurid, milles valikut ei ole. Võtmeküsimus on, kuidas saaks korraldada nii, et juhtkond tahaks olla asjatundlik, aus, õiglane, hooliv, koostööaldis ja oleks välditud tuhnuste tõusmine ametiredelil.

Otseselt seda teha ei saa, küll aga on võimalik saavutada avalikkuse ja moraali püsimine, tänu millele toimib ka sotsiaalne kontroll. Avalikkus on võimas jõud!

Administratiivsete vahenditega ei ole võimalik tagada põhjendatud autoriteedistruktuuri (vt ka 11.1.) tekkimist. Igal ametnikul peaks olema ette nähtud avalikult tõestada oma valmisolekut, valmidust teenida oma maad ja rahvast parimal võimalikul viisil või vähemalt rahuldavalt. Erakondadel ei tohiks olla õigust määrata (edutada) mingitele ametikohtadele isikuid, kellel selleks vajalikku ettevalmistust ja pädevust ei ole ning kelle isiksuslikud omadused põhjustavad pigem põlastust kui tunnustust.

Kodanikud, kelle silm ja kõrv on teritatud, saavad jälgida, et riik püsiks arenguteel.

Kui otsustama pääsevad juhuslikud isikud ja kompetentsusenõue jääb unarusse, muutub üldine elukeskkond algul naeruväärseks, siis talumatuks ja siis pole midagi imestada, kui inimesed muutuvad apaatseks, kaotavad usu ja lootuse, suureneb asotsiaalne ja meeletu käitumine (vt 3.3.).

Kui inimesed löövad käega ja ei pööra sellele enam tähelepanu, mida saadikud ja ametnikud teevad, võtab üha enam maad ametialane lodevus. Kui sotsiaalne kontroll on ka lakanud, võib juhtuda, et põhjendamatu autoriteedistruktuur läheb

igal ametnikul peaks olema ette nähtud avalikult tõestada oma valmidust teenida maad ja rahvast parimal võimalikul viisil. Igal ametnikul peaks olema ette nähtud avalikult tõestada oma valmidust teenida maad ja rahvast parimal võimalikul viisil.

matu autoriteedistruktuur läheb vohama. Uueks normiks kujuneb siis rääkida ja lubada üht, aga teha hoopis vastupidist, midagi muud või mitte midagi.

Sellest peale, kui juhtkonna jutte ei või enam uskuda, on olukord kehvavõitu. Dialoog võib siis katkeda. Dialoogil pole ka mõtet, kui on näha, et koostöö asemel üritatakse mängida koostööd, *alla* „jääkelder” või rahvakogu.

Vastandlike püüdlustega poolte dialoogi asemel oleks vaja dialooge. Rahvusvaheline tööorganisatsioon (ILO) ei korralda tööandjate ja töötajate esindajate nõupidamisi; läbirääkimiste laua taha kutsutakse ka valitsuse esindaja.

Igaüks teab, et riik vajab häid otsuseid. Kahjuks pole sama hästi teada, millist otsust oleks võimalik pidada nii heaks, et selle täitmiseiga muutuks elu paremaks ja ohte jääks vähemaks.

Pädevus on heade otsuste tegemise vajalik, aga mitte küllaldane eeldus. Vaja on ka:

- vastastikust usaldust;
- teadmist, et pooled räägivad küllalt süsteemselt läbimõeldud juttu, mitte seda, mis kellelegi juhtumisi meelde tuli;
- usku, et seda, milles on kokku lepitud, asutakse täie tõsidusega tegema, ei käkerdata ära, ei jäeta pooleli.

Vaja on võimalust veenduda, et:

- sihid on kooskõlas rahvuslike aadete, huvide ja vajadustega;
- eesmärgiks ei ole tegevus, vaid sellised tulemused, mida on tegelikult vaja;
- kulutused ja loobumiste hind on kooskõlas tulemuse väärtusega;
- tulemuste kõrval tekkinud tagajärgedega on võimalik hakkama saada;
- juhtkond ei valeta ega varasta;
- tulemus sobib tegelikult sinna ja selleks, kuhu pidi sobima;
- midagi ei ole tehtud nii lõdvalt, et võib koost laguneda, ega nii jäigalt, et pole võimalik reageerida eluolu muutustele.

Heade otsuste tegemiseks on vaja häid otsustajaid – kodanikke, kes oskavad küllalt kaugelt ette, kõrvale ja tagasi näha, süsteeme hoomata, näha kõike nii liikumises kui paigalseisus, eristada eesmärke ja vahendeid, seoseid ja sõltuvusi, huve ja vajadusi, põhjuseid ja võimalikke tagajärgi. Vaja on võimekust näha ette nii ohte kui ka võimalusi.

Elus on üsna vähe sellist tegevust, mille tulemusi saab otse ja nüüd kohe kasutada. Enamasti tehakse midagi sellist, mille tulemused kuluvad marjaks ära nendes järgmistes protsessides, mille tulemusi võib kunagi vaja minna. (Vt ka 2.8.)

KÕLBELISUS KUJUNEB LAPSEEAS

Tasub korrata, et elu korrastavaks põhitegevuseks on moraal – kõlbeline arusaamade süsteem, mis kujuneb varajasest lapseeas kasvatus ja kogemuse abil. (Vt 1.1.) Tekib arusaam, mis on ilus ja inetu, mis on sobiv ja sobimatu. Tekivad austus, hellus, hoolivus, õrnus, armastus ja arusaam sellest, mis on häbi. Kui inimesel häbitunnet pole, siis ükski ühiskondlikus regulatsioonis ei aita.

Tähtis on aru saada, kuidas kujuneb inimese peas arusaam sellest, et mõistlik on käituda kõlbeliselt. Juba Aristotelese ajal saadi aru, et väärtustest saab rääkida, väärtusi saab reastada ja vaadata, mida peetakse oluliseks maal ja linnas, mida tunnevad mehed ja naised, noored ja vanad, kuid voorusi (vt joonis 5.3.4.) kantakse endas. Elatakse, ollakse, pingutatakse, rõõmustatakse, kurvastatakse vastavalt voorustele. Midagi suurt

ja tõelist saavutavad vaid need, kes suudavad keskenduda ja pühenduda, st ka loobuda sellest, mis eksitab ning raiskab aega ja energiat. Pühendatakse tänu voorustele.

Voorused kallutavad kaalukeelt hoidmises ja igasugustes valikutes läbi kogu elukaare. Voorustel on oluline osa nii abikaasa ja sõpruskonna kui ka kolleegide valikul.

Teadmised ja oskused on ükskõik millisel alal mingi aja jooksul omandatavad. Kui inimene on vooruslik isik, siis ta saab üsna ruttu aru,

- Kasv ja kasvatus on elukestvad ning nende väga oluliseks teguriks on eeskuju – kodus vanaemad, koolis õpetaja, ettevõtte juht jne.
- Eeskujuks võivad olla ka kangelased ajaloost, kirjandusest jms.

mida peaks teadma, tegema ja vältima, kuidas saavutada, luua, välja mõelda. Kui inimene on hinges pörsas, tige, hoolimatu, salakaval petis, varas ja valetaja, oleks tema eelistamine mingile ametikohale viga. Selliste inimeste kujunemine on kõlbmatu kasvatus tagajärg.

Kolleegide valikul on määrava tähtsusega mitte kvalifikatsioon, vaid isiksuslik olek ja sellest tulenev orientatsioon, motivatsioon, affiliatsioon koos nende taga oleva intuitsiooni (vt 9.3.), reaalsete suhete ja suhtlemise, usalduse ja austusega. Kvalifikatsioon on tähtis, kuid sekundaarne, primaarne on isiksuslik olek, s.o vastavus ühiskonnas ja kultuuris kujunenud ootustele hoida head ja õiget ning seista kindlameelselt kõige kõlvatu vastu.

Kodanik kasvab kodanike keskel. Selle kohta öeldakse: elu õpetab.

Sõnadest rohkem toimib eeskuju; toimivad inimesed, kes ei ole pelglikud nahavedajad ega nurgatagused ümised, vaid isikud, kes kannavad kodumaad südames ja on selle üle uhked. Eeskujuna toimib tõene rahvuslik eliit.

TÄHTIS ON NII ENDA KUI TEISTE ELUKVALITEET

Üks asi on, kuidas inimene oma elu korraldab, teine, kuidas ta loob eeldusi teistele inimestele. Kas ta püüab elada teiste arvel või iseseisvalt koos teistega nii, et kedagi pole nurka surutud ja kellelegi pole peale astunud. Edu saadab neid, kes on küllalt helded, avatud, siirad,

usaldusväärsed. Tasub korrata, et aus ja õiglane inimene ei saa õnnelik olla, kui tema kõrval on teised õnnatud.

Tähtis on, kuidas saavutada, et inimene tahaks oma tarkust kasvata-des arvestada üldist huvi, kujuneda generalistik, kes kaasab asjatund-jaid (vt 1.7.) ja ühendab neid selliste suurte eesmärkide saavutamiseks, mida ükski inimene või organisatsioon üksi ei suudaks saavutada. Elu ja ühiskond edeneb tänu generalistidele, kes on ühtlasi rahvusliku eliidi (vt joonis 1.8.1) hulka kuuluvad isikud, teenivad üldist ja avalikku huvi ning suudavad oma tegevust edasisidestada ja tagasisidestada (vt 6.2.), tegevusi korrigeerida.

ELU MUUTUB PIDEVALT

Elu muutub. Muutuvad ka arusaamad, ohud, keskkond, võimalused. Igasugune jäikus arukuse märgiks ei ole, sihitu tõmblemine ammugi mitte.

Plaan ja prognoosimine on olulised, kuid vaja on olla avatud märkama seda, et võivad tekkida uued ideed, uued suunad. Siis tuleb ka (tegelikult, mitte mängult!) kurssi muuta. Elu muutub pidevalt ja sellega tuleb arvestada, aga see ei tähenda, et elu ei peaks kavandama ja planeerima vastavalt oma eesmärkidele ja sihtidele. Sihi (otstarbeka suuna) valik on tähtsam veel kui eesmärgi seadmine.

Kodaniku elu on mõtestatud, kui ta suudab hinnata nii

enda kui ka teiste elukvaliteeti ja adekvaatselt aduda elamise tegureid.

Mis on riigireetmine?

- Riigireetmiseks on igasugune teadlik tegevus riigi ja rahva tuleviku kahjustamiseks.
- Riigireeturid on isikud, kes ise kahjustavad või kelle hoolimatus tõttu mistahes ettekäändel kahjustatakse emakeelt, loodust, kultuuri ja riiklikku iseseisvust.
- Riigikahjur on igaüks, kelle tegevuse tagajärjed võivad tuua riigis kaasa korvamatuid tagajärgi.

Sihid tuleb seada enne eesmärkide sõnastamist!

2.2. SOTSIALISEERUMINE

Sotsialiseerumine on antud ühiskonda ja kultuuri sisseelamine, stereotüüpide süsteemi omandamine. Sotsialiseeruvad lapsed, aga ka immigrandid. Iga emigrandi suurim raskus on sotsialiseerumine teises kultuuris ja ühiskonnas. Keeleõpe on suhteliselt lihtne võrreldes meeleõppega.

Lapsed jälgivad teiste inimeste käitumist kodus, poes, lasteaias, teatris, spordisaalis jm ja jätavad jõudumööda meelde, kuidas käitutakse,

- **Adapteerumine** – füüsiline kohastumine.
- **Sotsialiseerumine** – sotsiaalne kohastumine.
- **Integreerumine** – liitumine selliselt, et säilitad oma endise kultuuriseose.
- **Assimileerumine** – liitumine selliselt, et loobud oma endisest kultuuriseosest ja võtad üle uued tavad, kombed, traditsioonid.

mis on mõistlik, mida peetakse normiks, mille eest kiidetakse, mille eest laidetakse.

Tasapisi kujunevad inimeses stereotüübid ehk arusaamad käitumise kohta erinevates oludes, olukordades ja situatsioonides. Tasapisi tekib arusaam, millal ollakse probleemses ja millal absurdses situatsioonis, millal valiku- ja millal sundsituatsioonis, millal tõses ja millal mängulises, millal konfliktises ja millal sõbralikus situatsioonis,

ekstreemses või rahulikus, stabiilses või labiilses situatsioonis. (Vt 3.2.)

Kui inimene ei taba ära, kuhu ta on sattunud ja milliste reeglite järgi elatakse antud hetkel ja lähitulevikus, siis ta tegelikult suhelda ei saa, olenemata sellest, kas ta keelt valdab või mitte.

- Keel ei ole ainult ema- või võõrkeel.
- Keeleks saab lugeda ka kõikvõimalikke märkide ja sümbolite süsteeme – kehakeel, liiklusmärgid, arvutikeeled jne.
- Suhtlemise produktiivsust ja suhtlejate rahulolu mõjutavad kõik „keeled“.

Kui stereotüüpide süsteem jääb võõraks, siis sotsialiseerumine võimalik ei ole ja koos tegutsemine ei laabu, sest inimene lihtsalt ei saa aru, mis tema ümber toimub, mille eest teda hinnatakse või laidetakse, millisel puhul tekib võimalus koostööks, millisel puhul teda

tõrjutakse (kuigi sellest avalikult ei räägita). See, mida räägitakse, on tühine selle kõrval, mida tuntakse ja enamasti välja ei öelda.

Põhjendamatult mingiks ülemuseks saanud isik, kellel ei ole stereotüüpide süsteemi välja kujunenud, ei oska spetsialistide ja koostööpartnerite hulgas käituda ning tunneb ennast (õigustatult) ebakindlalt, sest on sisulise autoriteedita.

Stereotüübid hakkavad varases lapsepõlves kujunema kogemustena. Oluline pole mitte see, mida lastele räägitakse, vaid see, mida nad näevad ja kogevad. Lapsed jälgivad väga tähelepanelikult, jätavad meelde ja matkivad täpselt. Mida vanemaks inimene saab, seda suuremaks paisub kogemustepagas, seda selgemalt hakkab ta nägema nähtuste ja protsesside taha, hakkab aimama nende sündmuste põhjuseid ja toimeid, st elust aru saama.

AEG JA ELUJÕUD ÜHISKONNAS

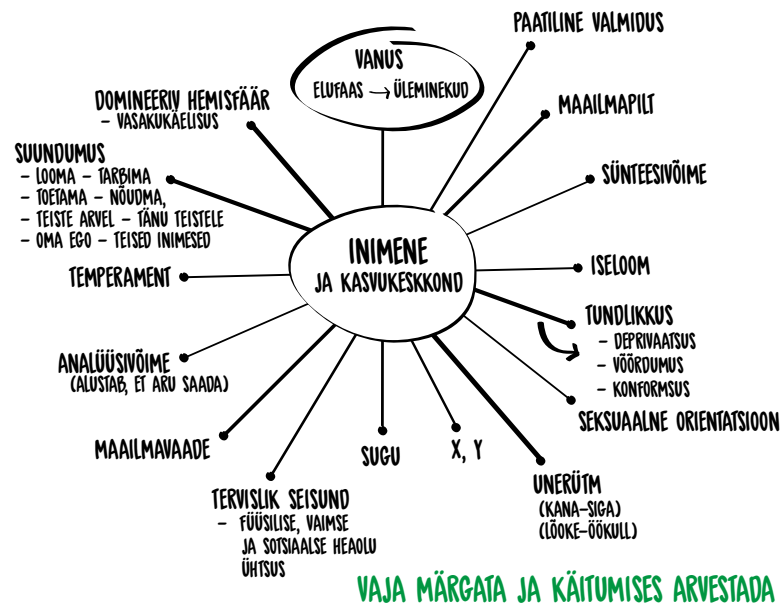
Ajast ja individuaalsest minutist oli juttu eelpool, kuid oluline on pöörata tähelepanu ka perekonna- ja kogukonnaminutile nagu ka organisatsiooni- ja ühiskonnaminutile. Ka neis on ajaühikuks sündmustevaheline periood.

Üldtuntud õigus elule ei ole õigus mitte ainult bioloogilises mõttes, vaid ka sotsiaalses mõttes.

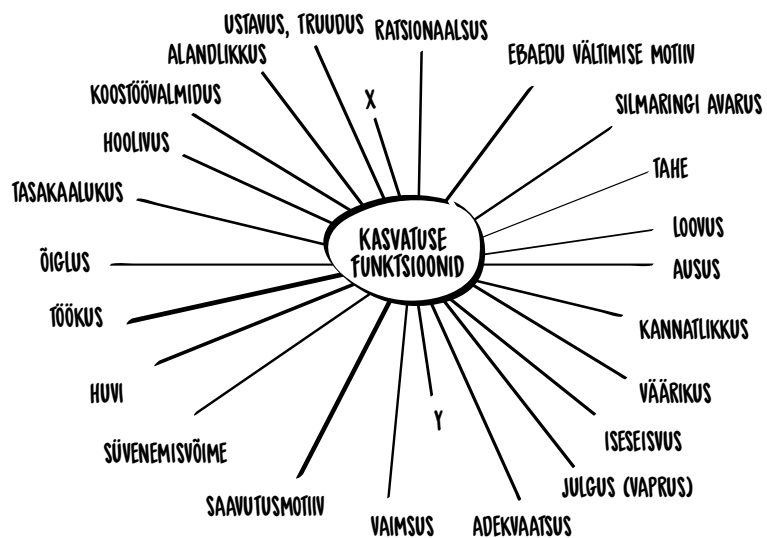
Igasugused elukäsitlused omandavad mõtte alles ja ainult siis, kui inimene saab aru, millal elu algab ja lõpeb. Füüsilises mõttes elu algab eostumisega ja lõpeb surmaga. Igasugune elu ohustav sekkumine füüsilisse ellu on igal juhul ja alati kuritegu. Sellise nõudlikkuse kehtestamiseks on vaja kodanikel veel vaeva näha.

Elujõud pole mitte ainult indiviidil, vaid ka kogukonnal, perekonnal, rahvusel. Rahvuse elujõu hävitamist nimetatakse genotsiidiks. Selleks, et hoida elujõudu, peab teadma, millest elujõud sõltub, ja looma küllalt süsteemse programmi elujõu kõigi tegurite turgutamiseks. Elujõu mõne teguriga tegelemisel saab olla vaid n-ö propagandistlik tähendus.

NB! Iseenesest kõik aina laguneb. Selleks, et elu hoida, tuleb järjekindlalt ja sihikindlalt tegutseda, hoida ennast, perekonda, kogukonda ja ühiskonda – kõike seda, millest sõltub elu.

JOONIS 2.2.1. Inimene ja kasvukeskkond.

JOONIS 2.2.2. Kasvatuse funktsioonid.

PIDEV VALMISTUMINE TULEVIKUKS

Paljudel rahvastel on talletatud tarkus, mis ütleb: kes elab minevikuta, sel pole tulevikku. Tundma peab nii olevikku, minevikku kui ka tulevikku. Olevikus tegutsemine tuleviku arvel, hävitades, saastades, laastades keskkonda, on kõlvatu tegu. Põhimõtteliselt peaksime kõik pingutama selleks, et anda järgmisele põlvkonnale elukeskkond üle vähemalt mitte halvemana kui meie selle omal ajal eelmistelt põlvkondadelt pärisime. (Vt 3.0.)

Valmistuma peab kogu aeg nii selleks, mis on enam-vähem aimata ja isegi teada, et nagnii tuleb, kui ka selleks, millest ei saa aimugi olla. Paraku on nii, et valmistu, palju tahad, enamasti jõuab kõik kätte ikkagi ootamatult.

Inimestel võivad kujuneda täiesti uued vajadused, huvid ja ohud. Infoühiskonnas levivad tõese teabe kõrval ka müra ja sihiteadlik vale. Seetõttu on vaja olla erilisel ettevaatlik ja nõudlik andmete usaldusväärsuse ja süsteemsuse tuvastamiseks.

Arukas kodanik mõtleb nii oleviku kui ka lähema ja kaugema tuleviku peale. Tuleviku oludes ja olukordades käitumine oleneb valmidusest. Kui pole ettevalmistust kaitseks, siis võib jääda rataste vahele. Kui pole ettevalmistust abieluks, siis kujuneb kooselu „keeruliseks”. Kui pole ettevalmistust tööks, siis on suur tõenäosus, et töötamise asemel eelistatakse tööst eemale hoida, aga kui siiski satutakse töö juurde, tundub see liiga raske.

Need, kes ei ole võimelised sõbralikuks koostööks, jäävad ükski ja tõrjutakse kõrvale. Eriliselt hoitud ja poputatud lastest kujuneb suur osa tõrjututeks. Need, keda ei sallita, ei saa suhelda. Sellised on sageli kibestunud ja tõrksad, sest ei saa koos teistega midagi erilist ette võtta. Suurel osal üksiku ja tõrjutuna kasvanud inimestest on okas hinges. Võimaluse korral püüavad nad saada sellisesse positsiooni, kus oleks võimu teistele käske jagada. Osale neist hakkab võim meeldima. Osa neist hakkab võimu kuritarvitama.

Koostööaltid liidrid on enamasti mingil alal spetsialistid. Nad suudavad aduda tervikut ning hinnata, innustada ja kaitsta kõiki osalejaid.

ELAMISEKS ON VAJA ÜLDHARIDUST JA OLLA ELUKESTVAS ÕPPES

Üldharidus on ettevalmistus elukestvas õppes olekuks. Produktiivset tegevust saab inimene alustada vastavalt sellele, milline on ta erialane, kutsealane ja ametialane ettevalmistus (vt ka 9.2.). Erialast õpet on kerge „anda”, aga eriala ei saa rakendada! Rakendada saab isiksus kui enesejuhtimise ja sotsiaalse juhtimise subjekt (vt 1.4.). Igal elus vajalikul alal on vaja orienteeruda, otsustada ja ka teha seda, mida on otsustatud, hinnata tulemusi ning korrigeerida seda, mida ei või vanaviisi jätkata.

Õppida ja õpetada võib eriala, aga rakendumiseks on vaja nii kutsealast kui ka ametialast ettevalmistust, Vastasel juhul on ka ülikooli lõpetanu vaid kõrgema järgu oskustööline.

Elamiseks on vaja ka tunnetusalast, loomealast jm ettevalmistust. (vt 9.3.)

Arengutaseme ja ka tõhususe näitajaks ning arengu eelduseks on ajakasutus. Inimesele on omaette hinnaline nii aeg kui ruum, ent tegutsemiseks on vaja aegruumi – aja ja ruumi ühtsust. Sellelgi on mõtet vaid siis, kui on ka valgust – kui toimub midagi sellist, millel on mõtestatud sisu ja tähendus.

2.3. IDENTITEET

Elu teguriks ühiskonnas on ühiskonnaliikmete identiteet ehk samastumine soo, vanuse, rahvuse, perekonnaseisu, suhete, isamaa teadvustamise, maailmavaate ja palju muu põhjal. Enam-vähem kõik inimesed identifitseerivad (samastavad) ennast teiste kodanikega, selle kultuuri esindajatega, oma ühiskonna teiste liikmetega. Perekonnaidentiteet saab kujuneda neil, kes teavad perekonna ajalugu ja oma esivanemaid vähemalt paar-kolm põlvkonda tagasi. Ajalugu ongi inimeste elude lugu, mitte pelgalt valitsejate ja valitsuste, sõdade ja muu vägivalda lugu.

Juurteta inimene on nagu tuulelipp. Kindla ja selge rahvusidentiteedi, kohaliku kultuuriidentiteedi ja perekonnaidentiteediga isik teab, kuidas, millest ja millele elati varem, mille poole püüeldi ja mida saavutati, millise jälje jätsid esivanemad maailma. Nad teavad ka seda, kus

on vanavanemate viimne puhkepaik. Põlvkondade järjepidevus on ühiskonna oluline karakteristik. Igal kodanikul on vaja selle loomise ja hoidmise eest järjekindlalt hoolt kanda.

Pisut ka rolliidentiteedist. Nagu lugeja eelmisest peatükist luges (vt 1.5.), on inimene alati mingis rollis. Selleks, et olla oma rollis, peab tundma nii oma rolli kui ka vastandrolli – ennast saab identifitseerida teiste samas rollis olevate isikute ja vastandrolli foonil.

Identifitseerimise eelduseks on koodid – kultuurikoodid, religioonikoodid, ühiskonnakoodid. Koodide puhul on tähtis kultuuriloo tundmine, et aru saada, kuidas identifitseerida ennast näiteks eestlastena, kuidas on kujunenud erinevad religioossed süsteemid ja nendevahelised seosed. Oluline on tunnetada igavikulisi seoseid, kõiksust, oma kohta teiste inimeste keskel.

Inimesed on ühiskonna liikmed ja kultuuri esindajad. Ka kõigil sündmustel ja tekstidel on tähendus, tähtsus ja toime nii ühiskonna- kui ka kultuuriseostes. Arusaamine, reageerimine ja osalemine sõltub koodide valdamisest.

Identiteet ei kujune ega püsi kogemata – selle tekkimiseks on vaja vaeva näha, hoolitseda, et see ei laguneks.

Kui inimene end ei identifitseeri, asetab ta end justkui teistest välja-poole. Tekib marginaalne seisund, mida on raske taluda nii endal kui teistel. Marginaalses olekus on inimene väga labiilne, võib kergesti muutuda apaatseks või agressiivseks, aga ka langeda mitmesuguste surrogatide ja hälbiva käitumisega isikute ohvriks. (vt 3.3.)

Põlvkondade järjepidevus on ühiskonna kui isamaa püsimeks oluline ja seda on vaja igati väärtustada.

- **Koodid** – kindla tähendusega tunnused või tunnuste süsteemid.
- **Kultuurikoodid** – kultuurist johtuvad märgid ja/või sümbolid, mille tundmise korral on võimalik üritus või tekst sündmuseks muuta ning tekstist või sündmusest aru saada.
- **Ühiskonnakoodid** – sama ühiskonna kontekstis.

2.4. TERVIS

Ühiskonna oluline tunnus, aga ka arengutaseme näitaja ja edenemise eeldus on elanike tervis. Lugeja juba teab, et maailma tervishoiuorganisatsioon (WHO) määratleb tervise füüsilise, vaimse ja sotsiaalse heaolu ühtsusena. Seega rääkida võib füüsilisest, vaimsest ja sotsiaalsest heaolust, ent mõttetu on rääkida füüsilisest, vaimsest või sotsiaalsest tervisest.

Füüsis on hoolika professionaalse tähelepanu all ja raviasutustele on ka riigieelarvest üha suuremaid summasid ette nähtud. See on igati põhjendatud ja pole vähimatki kahtlust, et olenemata, kui palju riigieelarvest haigekassa kaudu raviasutustele raha eraldatakse, on seda eraõiguslikul (kasumile orienteeritud) ettevõttel (haiglates jm) ikka vähe.

Kui „privatiseerida” kõik õppeasutused, ilmneks samasugune olukord ka haridussfääris. Juhtuks muudki. Eraõiguslikule alusele võib viia õppe- ja kasvatusasutused, raviasutused, nn kultuuriasutused – sõnaga kogu ühiskonna infrastruktuuri (ka elukondliku teeninduse, side, transpordi, energeetika) siis, kui töö ja juhtimise tase võimaldaksid inimestel saada oma töö ja muu produktiivse tegevuse eest sellist tasu, et pärast esmaste vajaduste rahuldamist jääks küllalt palju üle enesetäiendamiseks ja laste koolitamiseks, tervise hoidmiseks, puhkamiseks, silmaringi avardamiseks ja kasvõi põgusaks säästmiseks. Aga Eesti on palgalõksus.

Mis puutub vaimsesse ja sotsiaalsesse heaolusse, siis olukord on rahuldavaks peetavast kaugel. Psüühika on üpris hell. Psühholoogid peaksid tundma terve inimese psüühikat – psüühilisi protsesse, psüühilisi nähtusi ja seisundeid. Paraku

- **Anatoomia** – õpetus terve inimese koosseisust – osadest ja struktuurist.
- **Füsioloogia** – õpetus terve inimese organismi ja selle alusühtsuste funktsioneerimisest, muutumisest ja arengust.
- **Histoloogia** – õpetus terve inimese kudetest, organismi elementidest.

pole psühholoogidel ettevalmistust inimese, elu ja elukeskkonna tundmiseks.

Psühhiaatrid oskavad nimetada psüühikahälbeid kolleegidele arusaadavas vormis, panna diagnoosi ja määrata (enamasti medikamentoose) ravi. Nii psühholoogidel kui

psühhiaatritel oleks haigestumise põhjuste tuvastamiseks vaja tunda ka sotsiaalpsühholoogiat ja sotsioloogiat (vt joonis 0.3.5.).

Nii nagu arstiõppes on alusaineteks anatoomia, füsioloogia ja histoloogia, peaks õpetajate, aga ka kõigi teiste inimestega tegelevate ning inimesi mõjutavates valdkondades tegutsejate õppes olema alusaineteks psühholoogia, sotsiaalpsühholoogia ja sotsioloogia. Kõigile oleks vaja ka teadmist psüühika- ja käitumishälvete ning nende võimalike põhjuste märkamiseks.

Tänapäeva infoühiskonnas on igal kodanikul vaja orienteeruda inimesuhetes, suhtlemises-kohtlemises ja suhtetoimetes (vt 6.1.). Kindlasti on kõigile vajalik ka põgus filosoofia-alane ja kultuurialane ettevalmistus ning elukestev täiendõpe.

Olukorras, kus peaasjad pole korras umbes kolmandikul elanikkonnast, kus koolikiusamine on sageli lausa igapäevane, kus noortegängid terroriseerivad terveid piirkondi, kus meelemürkide tarvitamine aina kasvab, tuleks ehk aru saada ja arvestada, et kasvatussüsteem vajab kardinaalset ümberkorraldamist.

Möödamindes, ääremärkusena on siia lisatud põgus ülevaade stressi ja depressiooni sümptomitest.

Stressi sümptomid:

- üksindus, ei taha seltsida ja suhelda;
- raske keskenduda, tähelepanu hajub;
- mälu nõrgeneb, ka kõige lihtsamad asjad ei tule meelde, asjad kaovad;
- ei reageeri kutsetele, ei vasta telefonile;
- üleväsimus;
- magamis- ja uinumisraskused, unetus;
- kannatamatus;
- äkkvihahood;

- Nii nagu arstiõppes on alusaineteks anatoomia, füsioloogia ja histoloogia, peaks õpetajate (ja kõigi teiste inimestega tegelevate) õppes olema alusaineteks psühholoogia, sotsiaalpsühholoogia ja sotsioloogia.
- Kõigile oleks vaja ka teadmist psüühika- ja käitumishälvete ning nende võimalike põhjuste märkamiseks.

- tujude kiire muutumine eufooriast pisarateni;
- püsimum, visklemine siia-sinna – alustab, jätab pooleli, ei suuda süveneda;
- sukeldumine töösse, võtab koormust aina juurde, ehkki ei saa juba ammu hakkama ka sellega, mis juba käsil;
- koormab ennast mitmesuguste sundtegevustega;
- kaotab huvi toidu vastu;
- kardab vaikust, tekitab enda ümber mürafooni;
- keskendub oma ja teiste välimusele, käsitleb välimust vaat et kõige olulisemana.

Stressi, nagu ka depressiooni märkamiseks ei pea olema arst. See, kes on adekvaatne, saab aru, millega tegemist, teab nende hälvete tunnuseid.

Kui on tekkinud ülepinge, siis tuleb prioriteedid ümber hinnata ja tegevusstruktuuri ning sisu ja vormi muuta. Vaja on avastada stressi ja sellega kaasneva depressiooni põhjused, need teadvustada, sõnastada, mõtestada, seostada ja luua endale kava edasiseks tegutsemiseks. Vaja on tunnistada, et stress ei ole elu loomulik osa ja miski ei sunni elama stressis.

Alkoholi ja teiste surrogaatide abil võib saavutada vaid ajutist leevendust tekkinud pingetele. Võimalik, et on hoopis vaja võtta puhkust ja veeta see teises kohas, teistes oludes, teiste inimeste keskel.

Läbipõlemine (bipolaarne depressioon) on muutunud sagedaseks. Tõdeme, et seoses infotehnoloogia võidukäiguga inimeste koormus ei vähene, vaid kasvab. Üha selgemaks saab, et rikkus ja õnnelikkus ei ole korrelatsioonis.

Ebakompetentsusega kaasneb krooniline ajapuudus, vastastikune usaldamatus, põhjendamatu käsutamine ja kontrollimine, lõputud nõupidamised, kus keegi nõu ei vaja ega ka anna.

Need pinged, mis kujunevad vahetutes suhetes, on lokaalsed. Globaalsed pinged on juba sotsioloogia objektiks. (Vt 3.3.)

2.5. PSÜÜHILISEST TASAKAALUST JA TUNNETUSLIKUST EBAKÕLAST

Psüühilist tasakaalu nimetatakse homeostaasiks ja tunnetuslikku ebakõla ehk tasakaalust väljas olekut kognitiivseks dissonantsiks*.

Psüühiline tasakaal on inimese ja igat liiki inimkoosluste elamise-olemise üks oluline eeldus. Paraku on inimeste psüühika dünaamiline ja aeg-ajalt tasakaalust väljas – on kord suuremal, siis väiksemal määral ja võib juhtuda, et tasakaal läheb sootuks käest. Siis on halb olla. Tasakaalu võib purustada mõtlematu tegu, ka pealesunnitud tegu, teiste ahvatlus ja enda aplus, nõrkus, hoolimatus, ka eksitus.

Tunnetuslikku dissonantsi tunneb inimene psüühilise pingena, mis tekib kahe või enama teadmise või tunde põrkumisel. Selle ebamugavuse leevendamiseks peab subjekt leidma väljapääsu. Muidu võivad hakata hargnema sellised sündmused, millel on fataalsed tagajärjed. Dissonantsi saab vähendada oma hoiakute, uskumuste ja suhtumise muutmise või põgenemisega. Mõnikord tundub, et saab pääseda ka lihtsalt valetamisega (oma osaluse eitamisega), oma teadmisele ja kogemusele vastupidise jutu ajamisega (enda ja teiste veenmisega vastupidises sellega, mis oli tegelikult), teo õigustamisega, teiste süüdistamisega jne.

Inimene on juba kord selline, et neid inimesi, tegevusi ja jutte, mis võivad tema eneseteadvust („mina”) kahjustada, tõrjub ta kõrvale. Inimesel on teadvustamata kaitsemehhanismid, mis toimivad, kui mingi

- Tunnetusliku dissonantsiga (ebakõlaga) on raske elada.
- Üks tee sellest välja tulla on tunnistada, kahetseda, paluda andeks ja lubada, et midagi sellist enam ei kordu.
- Kui andeks palutakse, siis tuleb ka andestada, vastasel juhul hakatakse valetama ja varjama.
- Kui pole lootustki andeks saada, muutub inimene aina halvemaks.
- Andeks palumisega saab tasakaalu tagasi see, kes on siiras.

* Kellel sügavam huvi tunnetusliku ebakõla ehk kognitiivse dissonantsi suhtes, neil tasub lugeda Leon Festingeri.

sündmus või selle kirjeldus ja seletus võib muuta uskumusi, tõekspidamisi, seadumusi, müüte-tabusid.

Kui inimest sunnitakse või ahvatletakse tegema midagi sellist, mis on tema meelest vääritud, lõhub see homeostaasi. Hingerahu taastamiseks tuleb siis midagi ette võtta. Võib juhtuda, et tasakaalu lõhkunud tegu oli nii halb, et inimene ei suuda selle tundega edasi elada, ent põgeneda ei saa ja andeks paluda ei suuda. Siis võib kaasneda depressioon ja agressiivne käitumine, sh eneseagressioon ja muud meelelused.

Paar illustratsiooni:

- Inimene, kes on käinud valimas (oma häält andmas) ja teab vägagi hästi, et ei saanud tegelikult midagi ega kedagi valida. Miks, on pikk jutt, aga mainida ju võib, et polnud võimalik sisuliselt aru saada, mida eri erakonnad ja saadikud endast kujutavad. Keegi ei mäleta enam, mida nad on varem rääkinud, kas on ka midagi ära teinud ja saavutanud. Ometi on see tegu tehtud ja hingel valu.

Valu leevendamiseks tuleb hakata kõigile (eeskätt endale!) selgitama vastupidist sellele, mis hinges kripeldab – rääkima, kui õige valik sai tehtud, ja soovitada just sedasama teistelegi. Võimalik on ka otsida unustust – võtta mingeid meelemärke või matta end mingi tegevuse alla nii, et ei paistaks enam midagi ja poleks aega häbi tunda. Põhimõtteliselt oleks pääseteks ka see, kui öelda, et see tegu oli inetu tegu, paluda andeks ja lubada hakata sisuliselt uurima, mis riigis toimub, ja et midagi niisugust, mis seekord juhtus, enam kunagi ei kordu.
- Mõnikord pingutavad inimesed selleks, et kutsuda esile selliseid muutusi, millega kaasneks areng – muutuste jada, millega omakorda kaasneb üleminek kvalitatiivselt täielikumasse olekusse. Päril sageli tuleb ette, et inimesed on kvalitatiivsete üleminekute vastu, sest mugavustsoonist välja sattunud inimesel on vaja edasi elamiseks luua uus seoste ja sõltuvuste süsteem. See on paras katsumus. Paljudel võib see väga kaua aega võtta ja kõigil ei pruugi see üldse õnnestuda. Palju lihtsam on elada n-ö roosade prillidega ja kui peaks tulema keegi, kes ütleb, et tuleks midagi ette võtta, käivituvad uuendaja tõrjumiseks sellised kaitsereaktsioonid, et kokkuvõttes ei juhtu midagi, aeg aga lendab...

2.6. ÜHISKONNA KIHISTUMINE JA STRATIFIKATSIOONIINDEKS

Sotsiaalne stratifikatsiooniindeks ehk erinevatesse ühiskonnakihtidesse kuulumine iseloomustab ühiskonda staatikas. Straatidesse (ühiskonnakihtidesse) kuulumisel on hulk tegureid, mida indeksi koostamisel tuleb hinnata ja kanda pallide summa vastavale skaalale.

Stratifikatsiooniindeksi koostamisel saab arvestada:

- materiaalse tarbimise mahu ja struktuuri ühtsust;
- mittemateriaalse tarbimise mahu ja struktuuri ühtsust;
- võimalust olla informeeritud;
- võimalust osaleda otsustamises;
- liikumisvõimalust;
- turvalisust, kaitstuse astet;
- eluaseme kvaliteeti;
- staatust avalikus asjaajamises.

Normaalseks peetaval juhul on ühiskonna stratifikatsioon normaaljaotusega, Gaussi kõvera järgi.

Eesti elanikkonna struktuur on straatide alusel seni veel koostamata.

Küsimus pole selles, kuidas ümberjagamiseks kõik võrdselt vaeseks teha. Küsimus on, kuidas kõik inimesed jõuaks tasemele, kus saaks tõhusalt rakenduda ja oleks võimalik saada ise elus hakkama. Väikelapse ja rauga puhul on saavutus, kui ta saab ise hakkama, kõik teised peaksid produktiivselt tegutsema, looma, õppima, avastama, töötama.

Võimatu on saavutada, et vaeseid üldse pole. Elu on sageli julm, kuid püüda tuleb minimeerida nende hulka, kes elavad absoluutses ja suhtelises vaesuses. (Vt ka 13.1.)

Häda on selles, et vaesus sünnitab vaesust ja rikkus loob eeldused veel rikkamaks saamisele. Selles pole midagi imetlus- ega kiiduväärset, et Eesti on varalist kihistumist väljendava Gini koefitsiendi alusel Euroopa Liidu „juhtivate” maade hulgas.

Kui Eesti tahab jääda püsima kultuurirahvaste hulgas ja jõuda rahuldavaks peetava elatustasemega riikide hulka, tuleb straatidesse

kuulumise tegurid avastada, sõnastada ja avalikustada ning võtta elanikkonna elujärje muutumiseks vajalike eelduste loomine sotsiokultuurilise regulatsiooni aluseks. Oma osa on haridussüsteemil, kommunikatsioonisüsteemil, sotsiaalsel ja administratiivsel kontrollil jpm. Jälle on põhjust märkida, et administratiivsete vahenditega ei ole võimalik vaesusest vabaneda. Seda süsteemi, milles rikkad lähevad aina rikkamaks ja vaesed aina vaesemaks, oleks vaja muuta, mitte täiustada.

Viletsa hariduse tõttu ei suuda suur osa elanikkonnast osaleda otsustamises ega ette näha oma ja teiste tehtud otsuste tagajärgi. Inimeste otsuste kvaliteeti ei mõjuta mitte läbitud õppeasutuste või kursuste hulk, vaid just haritus ehk valmidus aru saada, oma peaga mõelda, olla produktiivses koostöös, ära tunda võimalusi ja ohte ning oma lähemat ja kaugemat tulevikku ette näha.

2.7. FUNKTSIONAALNE KIRJAOSKUS

Funktsionaalne kirjaoskus on inimese võime aru saada, kuidas elu kulgeb ja ühiskond toimib. Igal süsteemil on ühiskonnas oma eripära. Oma eripära on igal regulatsiooni- ja juhtimistasandil (vt joonis 7.2.1.). Hea otsimise peale ehk õnnestub leida mõni selline probleem, mille põhjused ja muud tegurid asuvad samal tasandil, kus vastuolu kujunes ja sõnastati probleemina. Iga kodanik peaks kasvõi põgusalt tundma rahandussüsteemi, kommunikatsioonisüsteemi, kindlustussüsteemi, kaubandus- ja transpordisüsteemi, energiasüsteemi, veevarustust, elamumajandust ja sidet. Teada oleks vaja, kuidas käib asjaajamine politsei, notari ja kohutuga. Natuke rohkem kui üht-teist peaks teadma poliitikast ja poliitikust ning muidugi ka demagoogiast (vt 12.3.), et mitte mõne ideoloogilise konstruktsiooni lõksu langeda – peaks teadma, et iseseisvalt sõklaid teradest eristada.

Funktsionaalne kirjaoskus on elanikkonna kodanikkonnaks kujunemise oluline eeldus. Inimene peab olema mitte ainult teavitatud, vaid ta peab ka aru saama, milline on seis, millised tegurid mida mõjutavad ja kuidas võimalikud meetmed mõjuvad. Kui aru ei saa, siis pole ka võimalik informeeritud olla, sest tõlgendamata andmetest ei saa tekkida inimese peas sellist selgust, mida võib pidada informatsiooniks.

ELUKESTEV ÕPE

ABC-kirjaoskus saab inimesele selgeks juba põhikoolis, aga funktsionaalne kirjaoskus aina täiustub elupäevade lõpuni. Maailm muutub üha kiiremini ja järelikult peaks igaüks kasutama iga eluhetke selleks, et mitte maha jääda. Pooleaastast või aastast mahajäämust on juba õige raske tasa teha. Paraku valikut ei ole. Küsimus on n-ö klassikaline – olla või mitte olla, jääda püsima või hääbuda.

Elukestev õpe on eeskätt enesekasvatussüsteem, mis funktsioneerib selliste inimeste toel, kes suudavad luua ühiskonnas vajalikke ja küllalt terviklikke mõttekonstruktsioone. Täiendusõppes on eesmärk valmistuda ise ja luua teistele eeldusi valmisolekuks kõigeiks selleks, mis tõenäoliselt hakkab lähemas ja kaugemas tulevikus juhtuma. Kui elukestev õpe on läbi mõeldud valmisolekute kujunemise elukestva jadana, on põhjust rahuloluks.

Lubatagu siin teha põgus kõrvalepõige koduvalda. Kohila valdas on viis lasteaeda, kaks kooli (gümnaasium ja mõisakool), koolituskeskus muusika, tantsu, kujutava kunsti, draamakunsti, rõivakunsti, keraamika, tekstiili jm harrastamiseks igas vanuses huvilistele. Samas toimivad ka lektoorium ja väitlusklubi. Kohila võrkpallinaiskond kuulub juba aastaid riigi parimate hulka. Kohila täismõõtmelisel staadionil peetakse igal aastal jalgpalliturniire, kergejõustikuvõistlusi, heitjate päeva. Kohila vallas elab nii leiutajate kui ka nokitsejate konkursi võitja. Praegu on koostamisel valla meistrite raamat ja kord, mille kohaselt saavad vanainimesed valla toel kutsuda endale meistri appi. Tuleb välja, et meistreid on meil tõepoolest igal alal.

Oluliste küsimuste üle peab vallavalitsus rahvaga nõu. Elukestva õppe aluseks on vajadus ja reaalne võimalus kaasa rääkida arutlustes, otsustamises, teostamises ja ka tulemuste hindamises. Kui inimesel sellist reaalselt võimalust pole, toob see kaasa passiivsuse ja ükskõiksuse (võõrdumise, vt 3.3.). Võõrdunud isikud võivad ju hädapärast kusagil

- Õppes on mitte ainult lap-
sed, vaid kogu elanikkond.
- Õppeaeg pole mitte pel-
galt lapsepõlv, vaid kogu
elu.
- Õppeotstarve on mitte
ainult igat liiki koolidel,
vaid ühiskonna kõigil insti-
tutsioonidel.

midagi kuulamas ja tegemas käia, aga midagi selgeks saada ei õnnestu, sest pole mõtet süveneda.

Funktsionaalne kirjaoskus kujuneb igas eluvaldkonnas ja igal regulatsioonitasandil.

MAAILMAVAATE KÜSIMUS

Funktsionaalse kirjaoskuse omandamine ei ole niivõrd professionaalne kui kõlbeline ja maailmavaateline problemaatika. Kui rahvas on hoolimatu, ükskõikne, harimatu, laseb ennast lollitada; kui ei ole niipalju julgust, arukust ja tahet, et selg sirgu ajada, siis ei saa allakäiku peatada.

„Kalevipojast” saab lugeda, mis saab esimestest ja viimastest – koju tulevad keskmised. Ettevaatlikkust ei saa pidada alati arguseks, see võib olla ka arukuse ilming ja sedagi tasub mees pidada. Kindel on see, et mugavusest ja laiskusest pole abi loota.

2.8. ELU JA HARITUD OLEK

Haritud olek võimaldab inimesel olla adekvaatne. Adekvaatus on oluline igas tegevuses. Adekvaatus on ka inimeste ja inimkoosluste hindamise kriteerium. Haritud olek on

Inimene kasvab mitte ainult õppes, vaid õppe, kasvatus ja kogemuse ühtsuses.

seisund, mille poole pürgimine on paljudele elukestev siht.

SEGADUS SÕNAGA „SOTSIAALNE” KESTAB

Sotsiaalse ja majandusliku ühtsus oli sõnades tähtis juba nõukogude korra ajal. Tol ajal oli ette nähtud käsitada sõna „sotsiaalne” all vaid olmet – kortereid, lasteaedu, koole, spordisaale, puhkebaase. Sotsiaalsetest pingetest või rahutustest ei tohtinud tol ajal rääkida. Tänapäeval keegi ei keela, kuid võõrdumise ja võõrandumise, valiku-, absurdi- või sundsituatsiooni (vt 3.2.) põhjuste uurimise ja ennetamisega, nagu ka tagajärgedega, lihtsalt ei tegelda. Sotsiaalministeeriumis mõistetakse sõna „sotsiaalne” all selliste inimeste problemaatikat, kes mingil

põhjusel ei saa veel või enam endaga hakkama – puuetega inimesed, pensionärid jt.

Sotsiaalne, vaimne ja psüühiline on mittemateriaalsed nähtused (fenomenid), mis puudutavad kõiki inimesi, mitte ainult abivajajaid. Sotsiaalabi, sotsiaalkindlustus, sotsiaalsed töökohad, sotsiaalmajad ning iseendaga mitte hakkama saajate abistamine, toetamine ja hooldamine on ühiskonnas vajalik, kuid selle lihtsa trikiga on sotsiaalsete pingete ja nende põhjuste käsitlemine ikka veel kõne alt väljas.

Majandusega tegeledes pole võimalik saavutada majandusedu. Vaja on tegeleda kõige sellega, millest majandusedu sõltub. Vaja on hoomata ning arvestada majandusliku ja sotsiaalse ühtsust. Kui tegevus ei ole küllalt süsteemne, siis on see sobiv vaid mulje jätmiseks ja tagajärjeks on stagnatsioon või allakäik.

TÄHENDUSED KUJUNEVAD KONTEKSTIS

Haritud olek on üks otsuste tegemise eeldusi. Kui ei ole teadmisi-oskusi, kogemusi, informeeritust, ettenägemis- ja äratundmisvõimet jne (vt 9), siis head otsust teha ei saa.

Olukord kujuneb lausa keeruliseks, kui ei suudeta eristada ja seostada andmeid ja informatsiooni – haridus ei võimalda süsteemi tabada või ollakse lihtsalt väga halvasti informeeritud. Või pole kogemust ja ei

ASJ/NÄHTUS/ PROTSESS TEGEVUS	VANA	UUS
VANAMOODI	A	B
UUTMOODI	C	D

JOONIS 2.8.1. Moodus tegevuse suunitluse selgitamiseks.

Iga otsust saab liigitada A-, B-, C-, D-otsuseks vastavalt skeemile. Iga otsus kirjeldab suuresti otsustajat – tema erudeeritust, stiili, kompetentsust. Kui põhiline energia läheb sellele, kuidas teha vanu asju vanamoodi (A-otsused), siis midagi paremaks muutuda ei saa. A-otsused on kõige primitiivsem tase otsustamises. Uued otsused uutmoodi (D-otsused) on kõige raskemini saavutatav tase, vajab kõige ulatuslikumat ettenägemisvõimet ja professionaalsust.

saada aru, mis võib otsustamisega kaasneda. Või ei suudeta eristada, mis on hästi ja mis on kehvasti.

Kasvukeskkonna põhiküsimus on arusaama tekitamine, et igaüks peab ennast ise kaitsma ja teistele eduks eeldusi looma. Kasvukeskkonnas on vaja luua tingimused, et inimene saavutab julguse iseseisvalt mõelda ja öelda ning analüüsi-, otsustamise ja sünteesivõimed. Õpe lisab seda, mis teiste kanalite kaudu nii kergesti ei tule. Õppes omandatu võib ununeda, kui seda ei korrata, värskendata, uuendata.

TEADMINE JA ARUSAAMINE

Teadmine on õppe tulemus. (Vt [joonis 9.1.3.](#)) Riiklik õppekava näeb ette teadmiste mahu ehk mida on vaja teada. Arusaamist õppekavaga ette nähtud ei ole.

Kui teadmised on korrastamata, siis vajalikul hetkel neid kasutada ei saa. Korra loomine ja säilitamine inimese peas on tunduvalt keerulisem kui teadmiste hulga suurendamine. Korda on vaja kõikjal – kodus, töölaual, hoovis, garaazis, inimese peas, suhetes, eluvaldkondades.

Piltlikult öeldes pole põllu pindala mõtet suurendada, kui olemasoleval osal vohab vaid umbrohi. Teadmised peavad olema süsteemsed ja seostatud, näiteks looduse-, ühiskonna- ja kultuurikontekstiga. Korra

loomine ja hoidmine on spetsiifiline teadmise liik ja kasvatuseluline osa.

Suure osa seostest ja sõltuvustest, ohtudest ja võimalustest avastab inimene oma ja teiste kogemuste kaudu, aga seadused ja nende ilmnemise seaduspärasused tuleb avastada, sõnastada ja selgeks õppida.

Fundamentaalseid seadusi, mida oleks vaja teada ja tunda, on kolme liiki: loodusseadused, ühiskonnaseadused ja mõtlemisseadused ehk loogika.

- Suure osa teadmistest saab inimene läbi vahetu kogemise, kogemata.
- Olulise osa teadmistest saab inimene õppimise, loomise ja uurimise teel.
- Oskused kujunevad harjutades-katsetades-viimistledes.
- Arusaamine kujuneb mõeldes ja mõtestades.
- Ettenägemise ja äratundmise võime kujuneb tänu kogemisele ja toimunu mõtestamisele mitmes kontekstis, eri regulatsiooni- ja juhtimistasanditel.

Üldteaduslikud faktid on fundamentaalsed seadused. Need seadused ilmnevad igal konkreetsel juhul seaduspärasustena. Ka seaduspärasusi on seetõttu vaja teada ja tunda. Seaduspärasused omandavad tähenduse kontekstis – sõltuvalt vaatenurgast võib tähendus olla sootuks erinev.

Seaduste ja nende avaldumise seaduspärasuste tundmine (eri valdkondades ilmnevad erinevalt) muutub praktiliseks tarkuseks ainult siis, kui tahetakse aru saada nähtuste ja protsesside põhjustest ning soovitakse teadmisi rakendada.

Inimeste kehtestatud seaduste korral on vaja teada nende (regulatsioonimehhanismide) toimemehhanismide toimeid. Paraku võivad toimed alati olla nii positiivsed (ootustega kooskõlas) kui ka negatiivsed (ootustega vastuolus). Otsustamisel on vaja ette näha ja arvestada mõlemaid.

Kui teaduslikumalt väljenduda, siis kõne all on kausaalsete ja funktsionaalsete (põhjuslike ja kaassõltuvuslike) seoste süsteem.

Seda vaeva, et mõista ja teadmisi rakendada, on inimesed nõus nägema väga suure huvi, raske surve või edasilükkamatu vajaduse korral. Surve võib olla väline või sisemine ja ulatuda vihjelt vägivallani. Kes seadusi ja seaduspärasusi ei tunne, võib küll palju teada ja osata, kuid ei suuda aru saada, miks on kujunenud nii- või naasugused nähtused ja protsessid, seisundid ja sõltuvused. Seetõttu ei suuda nad kõrvalise abita orienteeruda ega otsustada.

Kui on soov, et teadmised oleksid kvaliteetsed ja kaasaegsed, siis on vaja kõigepealt teada, mis teadmised üldse on ([vt ka joonis 9.1.5.](#)). Seejärel tuleb vaadata, kuidas tegelikult on ja kuidas saaks korraldada õppe nii, et kujuneks soovitud teadmised – igas eriala valdkonnas, igas kutseala valdkonnas, igas ametialases valdkonnas ning kõikides muudes valdkondades, millest elu koosneb.

- Ühiskonnaseadused, loodusseadused ja mõtlemisseadused on objektiivsed ja ilmnevad seaduspärasustena. Neid tuleb tunda ja nendega tuleb arvestada.
- Inimeste kehtestatud seadusi tuleb tunda ja täita.
- Otsustamisel tuleb arvestada nii objektiivsete seaduste ja seaduspärasustega kui ka inimeste kehtestatud seadustega.

Kõigepealt peab olema teadmine, siis oskus seda teadmist kasutada, seejärel ka tahe, julgus, jõud ja usk, mis paneb ennast ületama. Selle taga on aated ja ideaalid.

Teadmise mudelile sarnaselt tuleks luua ka mudelid oskuste ja arusaamise kohta. Väärtuseks on teadmiste-oskuste-arusaamise ühtsus.

TEADMINE, ARVAMUS, USKUMUS...

Teadmine – vahetu kaemuse, loogilise tuletuse, uuringu või eksper-tide kaudu kujunenud mõttekonstruktsioon kui uskumuse, oletuse või hüpoteesi kinnitus või eituse; adekvaatne kirjeldus, hinnang või järeldus mingi objekti kui inimese või inimkoosluse, asja või nende kogumi, nähtuse ja protsessi või nende omaduste, seoste või tähenduste kohta.

Kirjeldus eelneb uuringule. Uuringu objektiks on probleem ja uurin-guga on vaja tuvastada probleemi (tekke, püsimise, süvenemise-laiene-mise) kausaalsete ja funktsionaalsete seoste süsteem. Tõese fakti saab tuvastada tõeste (usaldatavate) andmete põhjal. Tõde on tegelikkusega kooskõlas olev tekst tõese oleku ja liikumise põhjuste kohta.

Arvamus – tõlgendus, seisukoht, mida esitavad osaliselt infor-meeritud isikud osaliselt haritud, informeeritud ja kogenud isikutele. Arvamustega lepitakse oludes, kus teadmisi pole või ei söandata neid avalikustada. Tuleb ette, et arvamusi esitatakse argumentide asemel demagoogiavõttena, ka oma lojaalsuse kinnituseks.

Arvamusliidriks peetakse isikut või gruppi, kelle eruditsioon, hari-tus, informeeritus ja kogemus, ühiskonna- ja kultuuriseos, kõlbeline hoiak ja staatus võimaldavad teda (neid) pidada usaldusväärse info alli-kaks nii toimuva ja toimunu kui ka tulevikus tõenäoliselt toimuva põh-juste kohta.

Uskumus – kujutlus võimalikkusest; selle võimalikuks pidamine, mille kohta teadmist ei ole, aga ei ole ka alust arvata teisiti, olenemata sellest, millised on teiste arvamusel, uskumused ja muud kujutlused.

Unistus – võimaliku ja võimatu piiril asuv kujutlus soovitatavast lähe-mast või kaugemast tulevikust. Soov, mis on nii suur ja kaugel, et kasu-likum on see hoida salajas, kanda hinges ja loota, et ehk kunagi kuidagi õnnestub leida võimalusi selle kujutluse realiseerumiseks. Unistuseks võib olla ideaal, mille poole püüdlemine kujundab elu sisu, ehkki selle

ideaali saavutamiseks pole esialgu ei ressursse ega tingimusi. Unistuse taga võib olla pealisülesanne (vt 2.12).

Usk – süvatumine, veendumus, et midagi on kindlasti õige või vale, toimus kindlasti nii või teisiti, olenemata sellest, mida teised arvavad teadvat ja uskuvat ning räägivad. Usk kujuneb veendumuseks väärade faktide, arvamuste, hinnangute, järelduste jms kummutamise teel.

Usk võib kujuneda kognitiivse dissonantsi ületamise tulemusel, aga ka moraali, kultuuris kujunenud tõekspidamiste, terviklike mõtte-konstruktsioonide (religioossete süsteemide, ideoloogiliste õpetuste) omandamise toimetel.

2.9. SUBJEKT JA OBJEKT

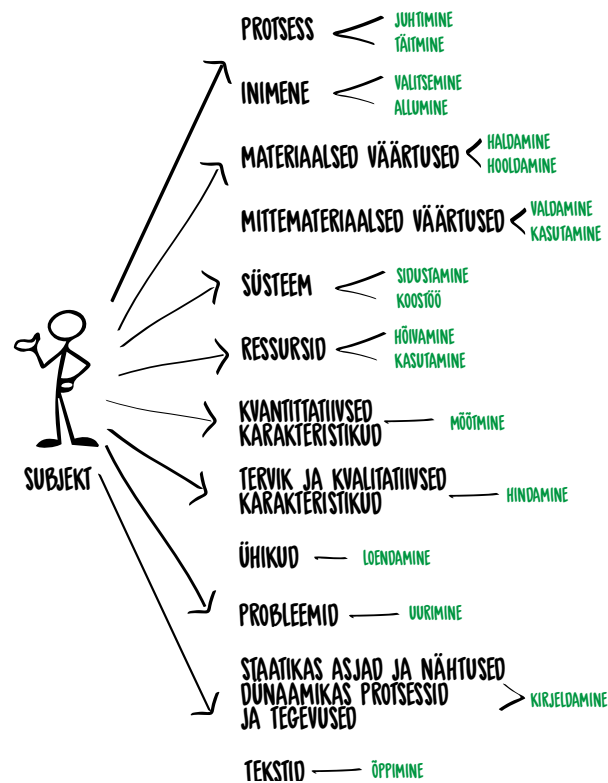
Kui inimene on subjekt, aktiivne alge (vt 1.4.), siis see, millele kesken-dub tema aktiivne tähelepanu, on objekt. Nendel puhkudel, mil objek-tiks on protsessid ja on vaja saavutada tulemusi, on vaja juhtida. Kui tähelepanu keskmes on inimesed ning on vaja saavutada kord ja kor-raustus, siis on vaja valitseda. Jne.

Tegelikult on neid asju ajades vaja tuvastada põhiprotsesse (vt 2.12.) ehk seda, mille kulgemiseks on organisatsioon üldse rajatud. Kool pole rajatud selleks, et keegi saaks korraldada õppetööd, õppida ja õpetada. Koolis on põhiprotsess lapse areng ja teretulnud kõik see, mis soodus-tab põhiprotsessi kulgemist. Järelikult ei tohiks olla ruumi ega aega ühe-legi sellisele abi-, kõrval-, täiend- või sundprotsessile, mis põhiprotsessi takistab või raskendab.

Subjekti tähelepanu objekte näeb jooniselt (vt joonis 2.9.1).

Juhtimise objekt on protsess, kuid vajalik on juhtimise ja täitmise ühtsus. Juhtimise eelduseks on täitmine, täitmise eelduseks on juhti-mine. Täitmine ilma juhtimiseta on sama mõttetu kui juhtimine ilma täitmiseta.

Valitsemise objekt on inimene, vajalik on valitsemise ja allumise ühtsus, olgu tegu enesevalitsemise (mina ise valitsen ennast) või muuga riigi ja rahva valitsemiseni välja. Vajalik on kord, mis saavutatakse tänu valitsemisele ja allumisele. Kord on vaja saavutada mitte vägivalga ja

JOONIS 2.9.1. Subjekti tähelepanu objektid.

sunni abil, vaid arusaamise, mõistmise, tahtelise tegevuse ja austusega, olgu oma peas, töölaual, ettevõttes või riigi valitsuses.

Korralagedus mõtetes, asjades, käitumises, põhimõtetes on üks vae- suse põhjuseid. Kord on valitsemise ja allumise funktsioon (objektiivne kaassõltuvus). Protsessi korraldavad inimesed, kelle käitumine peab alluma korrale. Inimene (ja ühiskond) ei ole asi nagu puutükk, mida saaks determineeritult lõigata, voolida või ümber tõsta. Inimene on elav isik, kelle käitumine on stohhastiline (tõenäosuslik). Valitsemise valdkonda kuuluvad psühholoogia, sotsiaalpsühholoogia, sotsioloogia, psühhiaatria tundmine ja arvestamine.

Haldamise objekt on ainelised väärtused, vajalik on haldamise ja hooldamise ühtsus. Haldamises on eesmärk otstarbekas kasutus, hooldamises korrasolek. Haldamine on mõttetu, kui pole hooldust,

hooldamine on võimatu, kui pole haldust. Materiaalsed väärtused ja nende korrasolek aitavad protsessides tulemuseni jõuda.

Valdamise objekt on mittemateriaalsed väärtused, vajalik on valda- mise ja kasutamise ühtsus. Õigusteaduses on valdamise mõiste omandi tähenduses – valdan õigusi, patenti, kaubamärki. Psühholoogias, sot- siaalpsühholoogias ja sotsioloogias on valdamine intellektuaalne olek – näiteks valdab keeli, teadmisi, suhteid, masinat (nt rallisõitja valdab masinat kogu keha ja olekuga – näeb, kuuleb, tunneb vibratsiooni ja vedrustust). Üks asi on keelt vallata, teine asi on rääkida ehk keeleoskust kasutada. Teadmisi tuleb süsteemselt vallata. Praktika näitab, et juhtida saab ka ilma teadmisteta, aga siis on eksimuste ja äparduste tõenäosus suur ja enamasti jõutakse sinna, kuhu keegi ei soovinud.

Sidustamise objekt on süsteem, vajalik on sidustamise ja koostöö ühtsus. Kõne all on ühiskonnas olevad süsteemid, mis võivad olla nii isereguleeruvad kui ka reguleeritavad. Sidustamine ja koostöö tagamine on enamiku juhtide peamine ülesanne (looming) – kokku viia erine- vaid süsteeme, et nende koostoime pinnalt võiks kasvada välja suurem potentsiaal kui üksikutest komponentidest kunagi tekkida saaks.

Hõivamise objekt on ressursid, vajalik on hõivamise ja kasutamise ühtsus. Näiteks maavarad, territooriumid. Ressursse saab kasutada, kui selleks on loodud tingimused. Ressursid ja nende kasutamine on vajali- kud protsesside kulgemiseks ja tulemuste saavutamiseks.

Mõõtmise objekt on kvantitatiivsed karakteristikud (pikkus, laius, kaal, sügavus jt).

Hindamise objekt on süsteem või selle kvalitatiivsed karakteristikud (värv, tugevus, kiirus, täpsus, uuenduslikkus jt).

Loendamise objekt on ühikud (vastajate arv, töötajate arv, vigade hulk jms).

Uurimise objekt on probleemid – tunnetatud vastuolud olemas- oleva ja soovitud olukorra vahel. (Vt ka 0.3.) Tegelikult saab kirjeldada, uurida saab vaid probleeme. Kõikidel regulatsiooni- ja juhtimistasan- ditel on igal probleemil oma eriline sisu, tähendus ja toime. See, mis ühel tasandil ja ühes kultuuris sobib, ei pruugi sobida teistel tasanditel ja teistes kultuurides.

Kirjeldamise objekt on nähtused, asjad, protsessid või nende kogumid. Et rahuldavalt kirjeldada, tuleb leida piisavalt vaatenurki.

Kirjeldus saab eelneدا uuringule, aga ise uuring ei ole. Näiteks küsitlusega kogutud andmete põhjal võib tuvastada vastajate struktuuri, aga ei saa midagi teada selle kohta, mida küsiti. Saaks juhul, kui vastajateks oleksid eksperdid*.

Üks tuntud kirjeldamise vahend on SWOT „analüüs”. SWOT meetod loodi ÜRO abiprogrammina madala arengutasemega riikide ja rahvaste aktiveerimiseks, et neid julgustada ja äratada. Selliste andmete kogumiseks, mille põhjal võiks järeldusi teha ja ettepanekuid esitada, SWOT ei sobi.

Õppe objekt on tekstid, olgu kirjalikud, suulised, filmi või audio kujul.

2.10. SIHI- JA EESMÄRGIPÄRANE TEGEVUS

Kõikide subjekti tähelepanu vajavate objektide puhul on vajalik sihi- ja eesmärgipärane tegevus.

Näiteks kasvatusprotsess on sihipärane, õpe on eesmärgipärane. Tootmises on suur hulk tegevusi sihipärased, üksjagu tegevusi aga eesmärgipärased.

SIHIL OLLAKSE, EESMÄRKE SAAVUTATAKSE

Sihil ja eesmärgil tuleb vahet teha (eristamine), samas neid koos hoida (seostamine). Eristada on mõtet vaid juhul, kui osata ka siduda. Siduda

saab vaid seda, mis on eelnevalt selgesti eristatud.

- Siht on otstarbekas suund, millel tuleb püsida kogu aeg.
- Eesmärk on tulevikus fikseeritud seisund või olek (n-mõõtmeline ruum), mis tuleb saavutada mingiks tähtjaks subjekti tahtelise tegutsemise abil.
- Eesmärgi saavutamiseks on subjektil vaja vahendeid – vastasel juhul on tegemist pelgalt unistusega.

Sihil saab olla ja eesmäärke on võimalik saavutada, kui subjekt on selleks vajalikud vahendid (kõik vajalikud ressursid ja nende kasutamiseks vajalikud tingimused). Miski saab

* Lähema huvi korral tasub tutvuda Delphi meetodiga – see on eksperthinnangute meetod.

muutuda vahendiks vaid eesmärgi ja sihi suhtes. Eesmärkide saavutamiseks on vaja luua vastavad protsessid, mis kujunevad juhtimise objektideks. Juhtimine on seda paremal tasemel, mida enam protsessid kulevad iseregulatiivselt, st ei ole vaja juhtimiseks operatiivselt sekkuda.

HOIDMINE ON TÄHTSAM KUI MUUTMINE

Otstarbeka, küllalt efektiivse ja intensiivse tegutsemise puhul on esiplaanil selle kõige hoidmine, mida ei tohi muuta, vaid peab kaitsma ja kindlustama. Näiteks ettevõtte puhul on peamine funktsioneerimine. Minimaalselt ja teadlikult tohib muuta, et tekiks areng.

Selleks aga on vaja luua tegutsemise printsiipide süsteem ja nii tegevuse kui ka tegijate, tulemuste, tagajärgede, keskkonna jm olulise hindamise kriteeriumide süsteemid. Juhtimise ja iseregulatsiooni eelduseks on side ning edasi- ja tagasisidestus (vt 6.2.).

LÄHTEKOHT JA KUJUTLUS EESMÄRGIST

Iga eesmärgi- ja sihipärane protsess algab lähtekoha fikseerimisest ja kujutlusest, kuhu tahame jõuda või mida tahame saavutada.

Eesmärk on süsteem, kuid eesmärkide kvalitatiivne vahe võib olla väga suur.

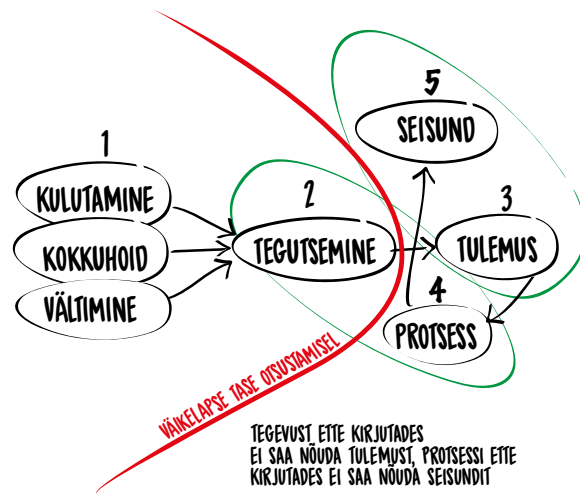
Eesmärgid võivad olla ka üpris algelised, näiteks vältimine, kulutamine või kokkuhoid. Esineb sedagi, et eesmärgiks on tegevus, koostatakse „ürituste plaane” ning siis peetakse „ürituse läbiviimist” eesmärgi saavutamiseks.

Enne eesmärgi saavutamist on otstarbekas täpsustada tegevuse siht – otstarbekas suund. Enamasti on õige suuna leidmine keerukam ja tähtsam kui eesmärkide sõnastamine.

Eesmärgi tasandid ja käsitlused (vt joonis 2.10.1):

Kulutamine, kokkuhoid, vältimine eesmärkidenä põhjustavad nii vaimse kui ainelise vaesumise ja allakäigu igas mõttes.

Kui eesmärk on kulutamine (aeg, raha, muud ressursid), nimetatakse edasist tegevust laristamiseks. Kui eesmärk on kokkuhoid, kujuneb edasine tegevus koonerdamiseks.

JOONIS 2.10.1. Eesmärgi tasandid.

Kui eesmärk on vältimine, nimetatakse seda arguseks ja ühtlasi kujutatakse ette, et nii õnnestub vastutust vältida. Teatud ametikohtadel võib otsustamise vältimine tuua kaasa kriminaalvastutuse.

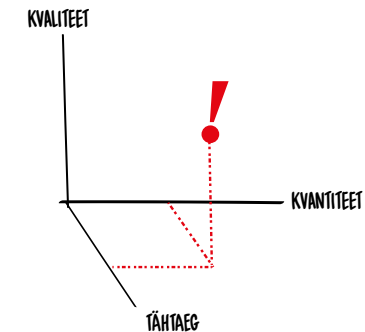
Tegevus eesmärgina tähendab mingite tegevuste korraldamist tegevuste pärast. Mis välja tuleb, pole üldse oluline. Tegevuslik eesmärgistamine on väga madal tase.

Tulemus eesmärgina on konkreetse tegevuse järel tekkinud hinnatav väljund, millel peab olema kvantiteedi-kvaliteedi-tähtaja ühtsus. Kui üks neist puudu on, muutub tulemus väärtusetuks.

Protsess eesmärgina on ajalises järgnevuses ja loogilises seoses olevate sündmuste järjepidev jada, kus ajaliselt eelneva tegevuse või etapi väljund peab sobima sisendiks ajaliselt järgnevale etapile või etappidele.

- Iga tegevuse eel tuleb selgeks mõelda mitte ainult see, mida muuta ja täiustada, vaid ka see, mida on vaja kaitsta ja hoida.
- Alles pärast seda tohib tegutseda hakata.

Olek või seisund eesmärgina on tase, mida tuleb saavutada ja mille saavutamisel sisalduvad kõikidel eelnevatel tasemetel mainitud protsessid ja tegevused. Lähtekohaks tuleb fikseerida olemasolev seisund (A) karakteristikutega n-mõõtmelises ruumis ja eesmärgiks soovitud seisund (B)

JOONIS 2.10.2. Iga tulemuse hindamisel on otstarbekas arvestada nii kvantiteeti, kvaliteeti kui tähtaega.

oma karakteristikutega samas ruumis (lugejale tuttav probleemi käsitlusest, [joonis 0.3.3.](#)).

Selleks, et käivitada protsessid, mis viivad seisundist A seisundisse B, tuleb tulemuslikult tegutseda. Tulemuslikuks tegutsemiseks on vaja kokkuvõtteks kulutada ja vältida kahetsusväärseid tagajärgi. Iga tegevuse eel tuleb selgeks mõelda, mida ja kuidas on vaja kaitsta ja hoida ning mida ja kuidas saab muuta ja täiustada. Alles pärast seda tohib tegutseda hakata.

MIDA SAAVUTADA, MIDA VÄLTIDA...

Üldiselt arvatakse, et tulemus on tähtsam kui tegevus, aga meie rõhutame, et jesuiitide loosung – eesmärk pühendab abinõu – on toonud kaasa lõpmata palju kannatusi. On vaja mõelda väga hoolikalt mitte ainult sellele, mida oleks vaja saavutada, vaid ka sellele, mida oleks vaja vältida, ning seetõttu ka kogu protsessi peale.

Kui inimesele kirjutada ette tegevus, ei saa temalt nõuda tulemust. Seega on vaja nõuda tulemust ja täitja peab ise saama otsustada tegevuse üle. Kui inimene on võimekam, tuleb nõuda seisundit (uus kvalitatiivne seisund, n-mõõtmeline ruum) ja täitja peab ise saama otsustada nii tegevuse kui protsessi üle. Kuna vastutustunne ja aktiivsus tekivad läbi otsustamise, on mõistlik jätta võimalikult palju otsustamist täitjale. ([Vt 11.2.](#))

Tulemus saavutatakse konkreetse tegevuse abil. Seisund saavutatakse protsessi kui ajalises järjestuses olevate sündmuste jada läbi. Eesmärgistatud protsess on niisiis tegevuste jada olemasolevast seisundist soovitud

seisundisse jõudmiseks. Saavutatud seisund peab sobima sisendiks järgmisele protsessile või otsusele (edasisidestatud süsteem).

TULEMUSED JA TAGAJÄRJED

Tulemus on soovitud ja prognoositud. Lisaks tekivad ka soovidega kooskõlas olevad kõrvaltulemused ja soovimatud tagajärjed. Kõikide protsesside juures on vaja ette näha

- Tulemus on soovitud ja prognoositud.
- Lisaks võivad tekkida soovidega kooskõlas olevad kõrvaltulemused.
- Igal juhul kaasnevad tagajärjed, mida pole soovitud.
- Tagajärgedega peab oskama arvestada.

meetmed tagajärgede minimeerimiseks või nende kompenseerimiseks. Püüdes midagi saavutada, tuleb eelkõige teada, mida hoida, ning tagada, et tagajärjed ei kasvaks üle pea, et tagajärgede pärast ei oleks piinlik või õudne.

Protsessi saab hinnata väljundi sobivuse järgi. Kriteeriu-

miks on, kas saavutatud väljund (seisund) sobib sisendiks järgmistele protsessidele. Edasisidestatus (vt 6.2.) on kõikide otsuste ja protsesside võtmekoht. Kui seda ei arvesta, tekib raiskamine, lõhkumine, kaos.

PRINTSIIPIDE SÜSTEEM KUI ÜHISKONDLIK KOKKULEPE

Tegevused peaksid alluma printsiipide süsteemile. Printsiibid on ühiskondliku leppena sõnastatud ja avalikustatud põhimõtted. Printsiipide puhul lubatakse, töötatakse või vannutakse teha kõik endast sõltuv, et hoida, kaitsta, tegutseda, ustavalt teenida oma parima äratundmise järgi.

Igasuguses sihi- ja eesmärgipärasel tegevuses on vaja täpsustada, sõnastada, fikseerida kirjalikult, milliseid printsiipe kõik aktsepteerivad ja järgivad, ning mille rikkumisel kaasneb karistus, töökohal alates noomitusest kuni vallandamiseni koos tekitatud kahju sissenõudmisega. Printsiipide rikkumine on piisav alus, et töösuhe katkestada. Kui printsiipe ei ole, siis pole kvalifikatsioonil mõtet. Kui printsiipide süsteem on paigast ära, ei saa süsteem funktsioneerida – tekib korralagedus ja allakäik.

Printsiipide süsteem peab olema fikseeritud ühiskondliku leppena ükskõik millisel tasandil tegutsemiseks (inimene, perekond, ettevõte, omavalitsus, riik). Näiteks laste kasvatamisel on printsiibid: puhtus, järjepidevus, täpsus, turvalisus, ausus, süsteemsus, kord, subjekti-subjekti suhe. Kui printsiibid on kokku leppimata või keegi neid järjepanu ignoreerib, ei tule koostööst kuigi palju välja.

PROGNOOSID JA TULEVIKUSTSENAARIUMID

Tegevus saab olla sihi- ja eesmärgipärane, kui on prognoositud. Prognoosidele tuginedes koostatakse stsenaariumid – kui läheb nii, siis juhtub nii.

Tavaliselt koostatakse optimistlik, keskmine ja pessimistlik ehk roosa, roheline ja must stsenaarium. Roosa järgi läheb kõik tunduvalt paremaks kui praegu (mida teha, kui asjad hakkavad hästi minema?), musta järgi läheb seis oluliselt halvemaks (mida teha, kui asjad lähevad allamäge?), roheline järgi kulgeb kõik umbes nii nagu praegu. (vt ka 11.3.)

PRIORITEEDID JA MAATRIKSANALÜÜS

Igaüks meist on loodetavasti tundnud seda, et tuleks teha ühte, teist ja kolmandat, aga korraga ei saa – järelikult tuleks teha valik, millest alustada. Argitasandil pole sel suurt vahet, aga suurtes organisatsioonides ja institutsionaalsel tasandil tuleb leida, mis on antud hetkel edu saavutamise kõige tähtsam eeldus ja/või kõige suurem oht või takistus.

Kõige tähtsamale keskendumise puhul valitseb oht, et süsteem jääb unarusse. Teine oht on, et tegeldakse vaid paari-kolme teguriga, mitte tegurite süsteemiga.

Prioriteetide leidmiseks mingis valdkonnas on võimalik kasutada maatriksmeetodit. Maatriks on tabeli erivorm, kus mõlemad küljed on sarnased.

Maatriksanalüüsi kohta saab lähemalt lugeda seoses juhtimisega (vt 11.1. ja joonis 11.1.11.).

VAHENDID ON SAMA TÄHTSAD KUI EESMÄRGID

Alailma tuleb ette, et eesmärk ja vahend lähevad segi. Juhtub ka, et seatakse eesmärke, mille saavutamiseks pole vahendeid kusagilt võtta. NB! Miski saab muutuda vahendiks vaid eesmärgi ja sihi suhtes.

Seega pingutada on vaja kõigepealt selleks, et seada väärikad ja otsustarbekad eesmärgid ning seejärel luua, leida, hankida eesmärkide saavutamiseks vajalikud vahendid, kavandada keskkond, ressursid ja nende kasutamiseks vajalikud tingimused, tegutsemise printsiibid ja nii tegijate, tegevuste kui tulemuste hindamise kriteeriumid. Kui see kõik jääb tegemata, on väga väike tõenäosus, et eesmärke õnnestub saavutada.

Vahendid võivad olla majanduslikud, administratiivsed, organisatsioonilised, õiguslikud, kultuurilised, poliitilised jms. Vahendi sisu realiseerub maatriksiga, kus elemendi kui ressursi telg on üheks näitajaks ja elemendi kui vahendi telg on teiseks näitajaks.

SÜSTEEMNE KÄSITLUS

Ei ole lihtne tuvastada, millele keskenduda igal hetkel kui kõige olulisemale, samal ajal säilitades käsitluse küllaldast süsteemsust. Kes seda suudab, paneb ettevõtte või organisatsiooni (perekonna, kogukonna,

ühiskonna) õitsema, kes mitte, see hakkab peatselt põhjendusi otsima, miks midagi välja pole tulnud.

Igal ajahetkel kõige olulisemale keskendudes tuleks silmas pidada, et säiliks ka käsitluse küllaldane süsteemsus.

Sagedased vead on, et eesmärgid sätitakse paika, kuid sihid pole üldse arutlusel. Või ei

mõelda eesmärke seades vahenditele. Või pole ressursse või kõiki vajalikke tingimusi ressursside kasutamiseks.

NB! Iga ressurss on samal ajal teiste ressursside kasutamise tingimuseks. Näiteks raha või aeg, teadmised, tervis jne on kõik ressursid, kui neid hangitakse ja hoitakse. Nende olemasolu on tingimus teiste ressursside kasutamiseks.

2.11. SÜSTEEMSUS

Väike laps näeb asja ühest küljest ja kirjeldab seda pilti, mis siis paistab. Juba üsna varsti hakkab ta ette kujutama seda tervikut, mida käsitleb, ehkki kõike ei näe. Kujutab ette ka seda, mis on teisel pool, mis on sees, mis on all ja peal – loob oma peas kujutluse tervikust.

Süsteemse mõttemudeli kujunemine inimese peas on ime, mis on vaja saavutada mõtlemiseks soodsate tingimuste tekitamisega.

ARENDAmine POLE VÕIMALIK

Süsteemid jagunevad reguleeritavateks ja isereguleeruvateks. Kõik need funktsioneerivad ja muutuvad, vananevad, lagunevad jne, aga areneda saavad vaid isereguleeruvad süsteemid.

„Arendada” ei saa meist keegi mitte kunagi mitte midagi mitte kusagil. Võimalik on luua eeldusi funktsioneerimiseks, muutumiseks ja arenguks.

Lapsi koolis „arendada” ei saa. Küll on võimalik sättida nii, et laste õppe- ja kasvukeskkond oleks arenguks soodne. Mitte ainult koolis, vaid ka kodus, väljaspool kodu ja kooli, igal pool tuleb leida ja hoida kõike, mis soodustab arengut. Kõik, mis soodustab inimese arengut, on teretulnud ning kõike kahjulikku ja ohtlikku tuleks vältida.

Näiteks poistel ja tüdrukutel on eri ees erinevad vajadused, erinevad huvid, võimed, ootused, hinnangud. See, mis ühes eas poistele on huvitav ja arengut soodustav, ei pruugi samas eas tüdrukutele üldse huvi pakkuda. See, millega tüdrukud tahaksid tegelda, ei kõida poisse. Samas eas lapsed on nad vaid ÜRO lapse õiguste konventsiooni definitsiooni alusel, tegelikkuses ikka poisid ja tüdrukud – noored isiksused ja subjektid.

- Arendada ei saa meist keegi mitte kunagi mitte midagi mitte kusagil.
- Võimalik on luua eeldusi funktsioneerimiseks, muutumiseks ja arenguks.

SÜSTEEMI NÄHA POLE LIHTNE

Tähtsus ja tähendus ükskõik millisele asjale, nähtusele või protsessile ilmneb kontekstis (metasüsteemis). Metasüsteemide süsteemi nimetatakse supersüsteemiks.

Lisaks süsteemsusele tuleks silmas pidada ka kompleksust – tuleb teada, kuidas avada süsteeme, et neid käsitleda nii süsteemselt kui ka komplekselt.

Otsustamisel on vaja alati arvestada sellega, et mõjutada saab vaid süsteemi üksikuid elemente, osi või alasüsteeme, aga nende toime võib ilmnedas süsteemis (tervikus).

- Süsteemsus – süsteem ehk tervik koosneb osadest, alasüsteemidest ja elementidest. Oluline on hoomata süsteemi struktuuri, funktsioone ja kvaliteeti.
- Kompleksus – süsteemi käsitlus võimalikult paljudest vaatepunktidest ning nii dialektilistes kui ka trialektilistes seostes.

Süsteemi nägemine eeldab suurt pingutust. Peab mõtlema mitte ainult sellele, missugune ta on, vaid ka sellele, kuidas süsteem kujuneb, kuidas eri kvaliteetides olevad süsteemid omavahel seonduvad, kuidas tekivad süsteemide funktsioneerimist, muutumist ja arengut soodustavad ja raskendavad asjaolud.

Süsteemi osad on mehaaniliselt eristatavad tükid. Osade toimimise mehhanisme on vaja tunda, et

KOMPLEKSSUS SÜSTEEMSUS	ÜKS VAATEPUNKT A	3-4 VAATEPUNKTI B	PALJU VAATEPUNKTE C	DIALEKTIKA D	TRIALEKTIKA E	N-MÕOTMELINE RUUM F
1. OSA	□					
2. ALASÜSTEEM	○					
3. SÜSTEEM	⊙					
4. ELEMENT	●					
5. SÜSTEEM META- SÜSTEEMI KONTEKSTIS	⊕					
6. SÜSTEEM META- SÜSTEEMIDE KONTEKSTIS	⊗					
7. SÜSTEEM SUPER- SÜSTEEMIDE KONTEKSTIS	⊞					

JOONIS 2.11.0. Süsteemsus ja kompleksus

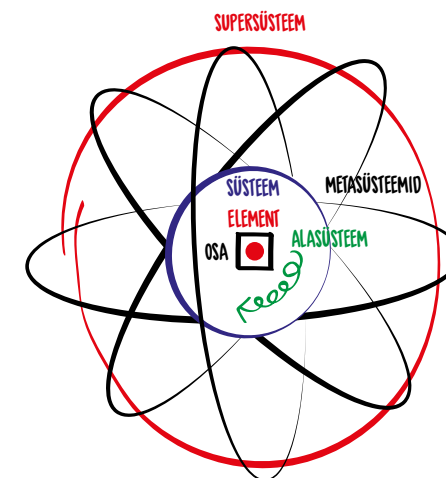
- Auto on reguleeritav süsteem.
- Inimese organism on isereguleeruv süsteem, mida teatud asjaoludel saab mõneti reguleerida. Vahetevahel nimetatakse seda reguleerimist raviks, mõnikord kasvatamiseks, treenimiseks, toitmiseks jms.

teada, mida tohib ja mida mitte. Näiteks inimese organismi kui süsteemi puhul küüsi lõigata võib ja peab, näppu heast peast maha lõigata ei tohi.

Isereguleeruvad süsteemid sünnivad ja tähtsavad. Kõik, mida inimesed saavad valmistada, on reguleeritavad süsteemid.

Näiteks kõik liiklusvahendid on reguleeritavad süsteemid. Inimese organism on isereguleeruv süsteem.

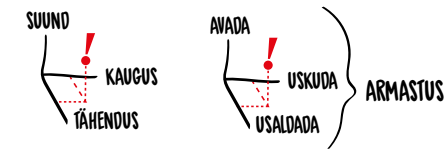
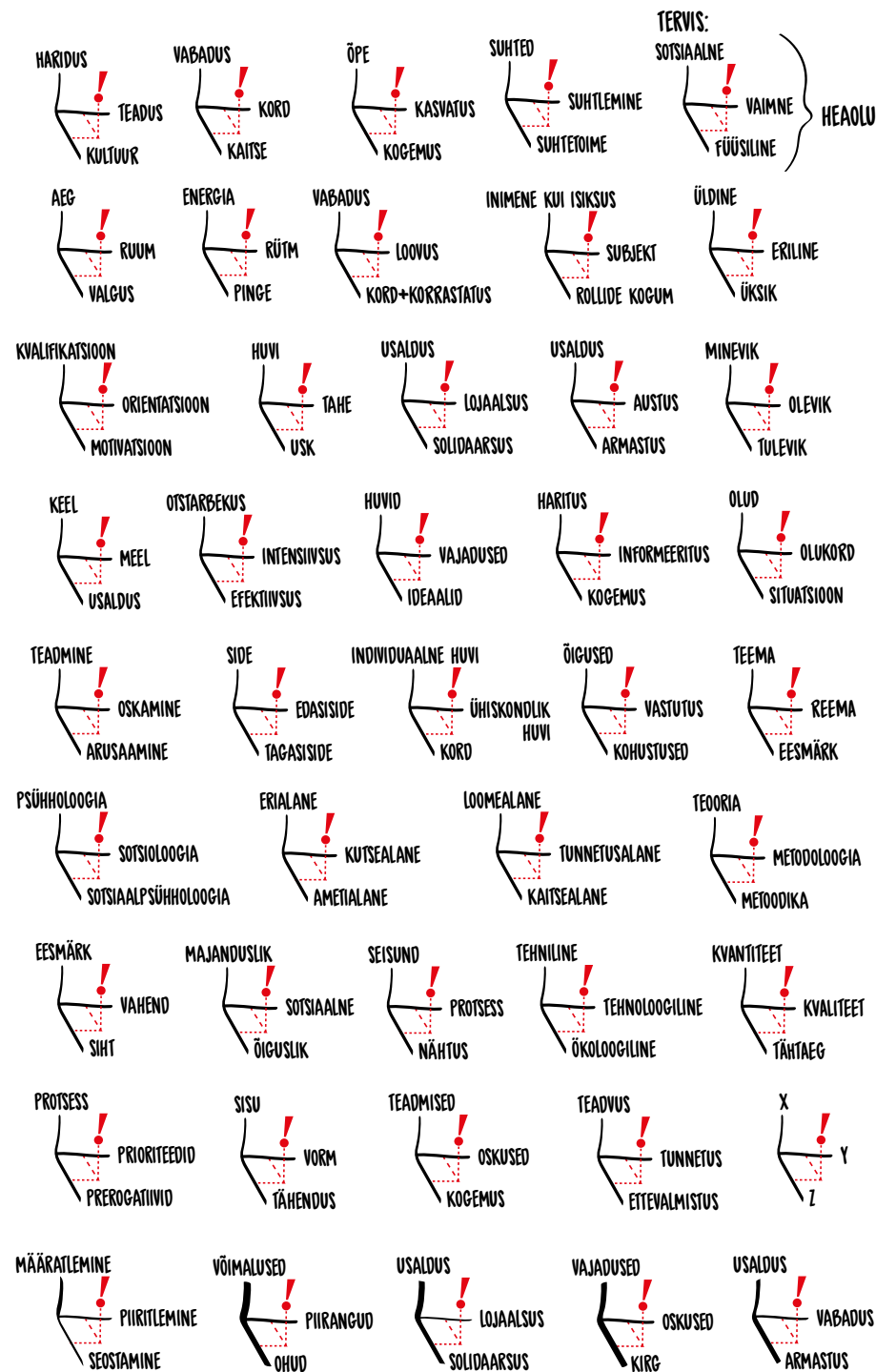
Ettevõtetes näitab juhtkonna kompetentsust organisatsiooni iseregulatsiooni, funktsioneerimise ja muutumise tase. Mida enam õnnestub siduda õigusi, kohustusi ja vastutust nii, et iga inimene suudaks, tahaks ja jõuaks täita oma ülesandeid (ühtlasi luua eeldusi teistele nende

ELEMENDID, OSAD JA ALASÜSTEEMID MOODUSTAVAD SÜSTEEMI, MILLE TÄHENDUS JA TÄHTSUS KUJUNEVA METASÜSTEEMIDE JA SUPERSÜSTEEMIDE KONTEKSTIS.

JOONIS 2.11.1. Süsteem metasüsteemide süsteemis.

Süsteemid moodustavad süsteeme (metasüsteemid) ja need omakorda süsteeme (supersüsteemid). Süsteemsel käsitlusel pole tähtis mitte ainult vaatepunktide paljus, vaid ka see, kuidas näha.

JOONIS 2.11.2. Trialektilisi määratlusi.

ülesannete täitmiseks), seda rohkem tekib juhtkonnal aega tegelemiseks tuleviku kavandamisega.

ÜHTSUSE KATEGOORIA MÕTTEMUDELITES

Hädavajalik on ühtsuse kategooria sissetoomine mõttemudelitesse (vt ka 7.3.) – oluline pole üks või teine komponent, vaid mitme komponendi üheaegne arvestamine. Rääkida võib ühest või teisest, aga peas mõttemudelina peab kujunema kahemõõtmeline (dialektiline) või kolmemõõtmeline (trialektiline) mudel. Dialektilises käsitluses on kõne all väli, trialektilises käsitluses ruum.

- Dialektilises (kahemõõtmelises) käsitluses on kõne all väli, trialektilises (kolmemõõtmelises) käsitluses ruum.
- Ruumiline mõtlemine on generalisti tunnus.

- Dialektlises (kahemõõtmelises) käsitluses on kõne all väli, trialektlises (kolmemõõtmelises) käsitluses ruum.
- Ruumiline mõtlemine on generalisti tunnus.

Ruumiline (vähemalt kolme-mõõtmeliste mudelite abil) mõtlemine on generalisti tunnus.

Selleks, et näiteks kohtuda, peab olema kokku lepitud, millal ja kus. Tegelikult saadakse kokku mitte sellepärast, et teame aega ja kohta, vaid selle kohtumise sisu pärast. Niisiis on väärtuseks aja ruumi ja valguse ühtsus.

Eesmärgi kui süsteemi elementide struktuur on invariantne (samasugune) nii vahendite kui süsteemi elementide struktuuriga. Eesmärgistatud protsessi on võimalik käsitleda eesmärgi ja vahendi elementide maatriksi abil (vt joonis 11.1.11.).

Sama klassifikatsioon sobib ka ressursi ja tingimuste maatriksi iseloomustamiseks. Suurte otsuste tegemisel on vaja lahti võtta eesmärk kui süsteem ja konstrueerida sinna juurde vahend kui süsteem. Täpsemini öeldes on vaja ressursside ja nende kasutamiseks vajalike tingimuste süsteemid kokku viia. Nii toimides on võimalik suuri otsuseid projekteerida.

2.12. PÕHIPROTSESS JA PEALISÜLESANNE

Enamasti on üsna keeruline tuvastada ja sõnastada, mis on (peaks olema) põhiprotsess ja milliseid abiprotsesse, kõrval-, täiend- ja sundprotsesse jne oleks vaja selleks, et põhiprotsess saaks ladusalt kulgeda.

Põhiprotsess on see protsess, mille väljundi saamiseks on antud süsteem loodud. Näiteks sobib juba mitu korda rõhutatud: koolis on põhiprotsess lapse areng – kõik, mis soodustab lapse arengut, on teretulnud, ja selleks, mis lapse arengut takistab või kahjustab, et tohiks olla ei aega ega ruumi.

Pealisülesande seab igaüks endale ise. Pealisülesandega mõtestab subjekt kogu oma olemise ja tegutsemise. Pealisülesande täitmiseks ei tohi olla ükski takistus liiga suur. Pealisülesannet kantakse südames ja üldjuhul pealisülesandest ei räägita.

- Pealisülesanne on ülesanne, mille inimene seab endale ise, et mõtestada oma olek ja püüdlused ning saavutada kuulumine arukate, vaimselt ehedate hulka.
- Alusülesanne on ülesanne, mille lahendamise või täitmiselega kujunevad eeldused pealisülesande lahendamiseks või täitmiseks.

3. PEATÜKK: KESKKOND

Keskkond on kõik, mis inimest ümbritseb ning millel on inimestele tähtsus ja tähendus.

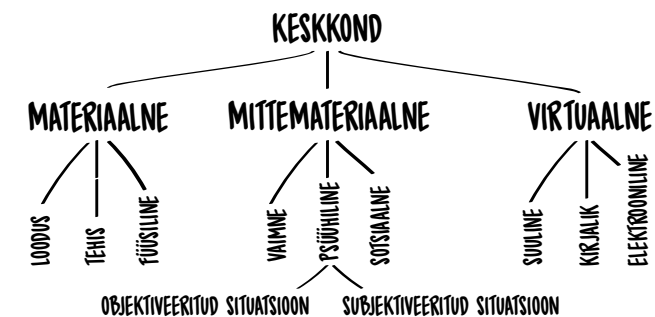
Looduskeskkond on ainult üks keskkonna osadest.

3.0. ÜLDIST

Keskkond on kõik, mis inimest ümbritseb ning millel on inimestele tähtsus ja tähendus. Looduskeskkond on keskkonna osa, mitte kogu keskkond! Keskkonda on vaja tunda mitmel põhjusel. Esiteks, inimene ise ja iga ta tegevus sõltub keskkonnast, teisalt sõltub keskkond inimese igast tegevusest, suhtumisest ja hoiakust.

Selleks, et keskkonda näha, tuleb leida küllalt palju vaatepunkte.

Keskkond (vt joonis 3.0.1.) jaguneb kolme suuremasse rühma: materiaalne (aineline), mittemateriaalne ja virtuaalne.

JOONIS 3.0.1. Keskkonna liigitus.

Looduskeskkonna moodustab kogu loodus – taimed, linnud, loomad, putukad, kliima, õhk jms.

Füüsilise keskkonna moodustavad inimesed kui füüsilised üksused, kes üksteisele keskkonna loovad ja kes üksteise hulgas viibivad.

Tehiskeskond on kõik aineeline, mille inimesed on loonud, valmistanud või lõhkunud.

Vaimse keskkonna moodustavad väärtused ja normid, müüdid, tabud ja voorused, aated ja ideaalid, hoiakud ja suhtumised – kõlbeline käitumise alused.

Psüühiline keskkond ehk situatsioon jaguneb kaheks – objektiveeritud ja subjektiveeritud keskkonnaks (vt 3.2).

Sotsiaalse keskkonna moodustavad inimsuhted, nende eeldused, tulemused ja tagajärjed.

Virtuaalseks keskkonnaks on märkide ja sümbolite mõtestatud süsteemid. Eristada saab kolme alaliiki:

- suulist, kus toimub inimestevaheline vahetu suhtlus;
- ainelist, kus toimub suhtlus andmekandjatel, nagu savitahvlid, liiklusemärgid, raamatud, maalid, heliplaadid jms;
- elektroonilist, kus toimub igat liiki elektrooniliste seadmete kaudu vahendatud suhtlus.

Keskkonnahoid on:

- sihiteadliku tegutsemise objekt;
- elukultuuri näitaja;
- inimeste arukuse indikaator;
- koosmeele ilming;
- printsiip;
- elukorralduse ja arengutaseme funktsioon.

Tänu elektroonilisele keskkonnale on inimeste suhtlusruum tundmatuseni muutunud. Suhtlus on nüüd võimalik kogu aeg ja asukohast sõltumata.

Keskkonna ükski osa ei taga rahuldavat suhtlust, kuid ükskõik millise puudumine võib halvata kogu suhtluse.

Looduskeskkonna puhul on tähtis puhtus, mitmekesisus

ja isetaastuvus. Mõtlematu või hoolimatu tegevuse tõttu võivad looduskeskkonna komponendid või kogu looduskeskkond saastuda või koguni hävineda. Hoides loodust, hoiab inimene tegelikult ka ennast. Tulevastele põlvedele ei tohi jätta loodust kehvemana kui me ise selle

sai eelmiselt põlvkonnalt, sõdadest ja okupatsioonidest, vaesusest ja viletsusest hoolimata.

Seesama kehtib keskkonna kõigi teiste komponentide, nii materiaalse kui ka mittemateriaalse ja virtuaalse keskkonna kohta. Keskkonna hoidmiseks, loomiseks, kaitsmiseks ja kasutamiseks on vaja teadmisi, oskusi ja arusaamist, ent määravaks on kõlbeline kreedo ja sotsiaalne kontroll.

Rahuldav saab olla vaid selline keskkonnakäsitlus, mis avardab inimese ettenägemise ja äratundmise ning iseseisva mõtlemise võimet ja võimaldab jõuda otsusteni, mida täites saaks keskkond täiuslikumaks, rikkamaks, avaramaks, puhtamaks, mitmekesisemaks ja inimesed seeläbi õnnelikumaks.

Administratiivsete vahenditega on keskkonna hoidmine põhimõtteliselt võimatu. Võimalik on keskkonda hoida ja saastumise korral taastada, kui inimesed seda tahavad ja kui saastamist (hoolimatut suhtumist) käsitletakse kõlvatu teona ning saastajat tabab avalik hukkamõist.

Keskkond muutub ja keskkonda saab ka muuta, kuid pidades piiri, milleks on isetaastuvusvõime. Keskkonnahoid aitab ühtlasi hoida üksteisemõistmist ja põlvkondade järjekestvust.

3.1. ELUKESKKOND ÜHISKONNA TÄHENDUSES

Vahetu keskkond on inimesele tema kodu, lähedased, sõbrad-tuttavad, töö-, õppe- ja loomekeskkond, spordisõbrad, klubiliikmed, jahikaaslast jne.

Perekonna kui keskkonna hoidmiseks on ühte viisi tähtsad kõik pere liikmed, nende suhted ja suhtetoimed. Sama võib öelda ka igasuguses muus mittemateriaalses keskkonnas elamise kohta. Kõikjal on oluline hoida inimlikku aktiivsust ja vastutustunnet, iseseisvust ja osavõtlikkust.

Paraku on ühiskonnas ohtralt võõrdumist ja võõrandumist, marginaalsust ja deprivaatsust, konformsust ja eskapismi, indolentsust ja ükskõiksust, anoomiat, rollikonflikte, vägivalda, dissidentsust jpm. (vt 3.3.)

Igaks tegevuseks on vaja sobivat keskkonda. Samas on elukeskkond tervik, kus ühtegi komponenti ei ole mõistlik ignoreerida ega pidada kõige tähtsamaks või vähetähtsaks. Seda, mis jäetakse unarusse, tuleb

Keskkond on:

- tegutsemise eeldus, tulemus ja tagajärg;
- ressurss ja tingimus igasuguste ressursside kasutamiseks;
- (võib olla) probleem;
- (võib olla) siht, eesmärk ja vahend sihil püsimiseks ning mis tahes eesmärkide saavutamiseks;
- juhtimise, valitsemise, haldamise ning sidustamise objekt ja tegur.

kujutus, et oled igast asjast informeeritud, ja hakkab paistma, et pole mõtet midagi selgeks õppida, kui alati saab kuskilt järele vaadata. Püsivaid teadmisi nii ei kujune.

Palju on neid, kellel tunnistused ja diplomid taskus, aga kes määratleda ja piiritleda ei oska, süstematiseerimine ja klassifitseerimine käib üle jõu, modelleerimisest, analüüsist, sünteesist ja ekstrapoleerimisest rääkimata.

Inimlik õpe sisaldab kõiki tegevusi (tegevussüsteemi, vt 7.0.) ning kulgeb ratsionaalse, vaimse ja emotsionaalse ühtsuses. Juba on selge, et õpe, mille keskmes on elektroonilised seadmed, muudab kogu õppe-kasvatussüsteemi kardinaalselt. Ei ole teada, millised tulemused ja tagajärjed selle muutusega kaasnevad.

- Loodust kasutades peab inimene arvestama, et ta ei kahjustaks loodust.
- Looduskasutuse piiriks on ise taastumisvõime.
- Ühiskonnas peab inimene arvestama, et ta ei kahjustaks keskkonda, sh ühiskonda ja kultuuri, ega kellegi teise täpselt samasuguseid õigusi kui on tal endal.

hakata mõne aja pärast kompenseerima. Kompenseerimine võib minna väga kalliks, võtta palju aega ja ei pruugi õnnestuda.

Erilist tähelepanu vajab elektrooniline keskkond, mis on inimesi, eriti lapsi muutnud palju, paraku ka negatiivses suunas. Nutiseadmete tõttu on raske keskenduda, sest alatasa tuleb vaadata, ega ei ole tulnud mõnda e-kirja.

Süveneb pealiskaudsus, sest andmetulva tõttu tekib petlik

Nutiseadmed on võimsad õppevahendina, ent seda ohtlikumad, mida vähem osatakse nende toimeid ette näha ja arvestada. Ohtudest saab tavaliselt rääkida ükshaaval, aga nad kujunevad koos ja korraga, vastastikku üksteist võimendades. Rahvas tervikuna vajab õpet

virtuaalses keskkonnas käitumiseks, aga ka enda ning teiste hoidmiseks nendes uutes oludes.

3.2. SITUATSIOON

Igal konkreetsel hetkel leiab inimene end mingites oludes, mingis olukorras ja mingis situatsioonis. Nende koostoime märkamine ja arvestamine on üks ühiskonnas tegutsemise võtmeküsimusi. Ükskõik, mida me teha tahame, tuleb arvestada nii olusid ja olukorda kui ka situatsiooni nii objektiveeritud kui ka subjektiveeritud võtmes, sest muidu ei pruugi aru saada ei võimalustest ega ohtudest, ei inimsuhetest ega taotlustest ega hinnangutest.

OBJEKTIVEERITUD SITUATSIOON

Objektiveeritud situatsioon koosneb stereotüüpidest – kultuuris fikseeritud arusaamadest käitumiseks teatud puhkudel (vt 5.0.). Inimesed saavad enesehinnangu läbi teiste inimeste silmade, seetõttu püüavad nad käituda nii, et see oleks kooskõlas teiste inimeste ootustega ning ühiskonnas ja kultuuris kujunenud arusaamadega. Selleks peab aru saama, mis on õige ja vale, sobiv ja sobimatu, ilus ja inetu, kohane ja kohatu.

Kordame, et stereotüübid on terviklikud kujutlused kultuuris (ka subkultuurides) juurdunud käitumismudelitest. Sotsialiseerumine (vt 2.2.) seisneb stereotüüpide süsteemi omandamises.

Stereotüübid on terviklikud kujutlused kultuuris juurdunud käitumismudelitest.

Nagu juba eelmises peatükis juttu oli, saavad lapsed heal juhul juba enne kooli põgusa kujutluse sellest, kuidas käituda tunnis, vahetunnis ja eksamil, kontserdil, kirikus, pulmas, matusel, bussis, poes jm. Igal eluhetkel oleme mingis objektiveeritud situatsioonis ja meid peetakse arukaks, kui käitume kooskõlas nende kirjutamata reeglitega, mis on põlvest põlve kujunenud ja kinnistunud normina.

Igas situatsioonis käitumiseks on igas kultuuris ja isegi sama kultuuri eri kogukondades mõnevõrra erinevad reeglid. Nendes reeglites on nii

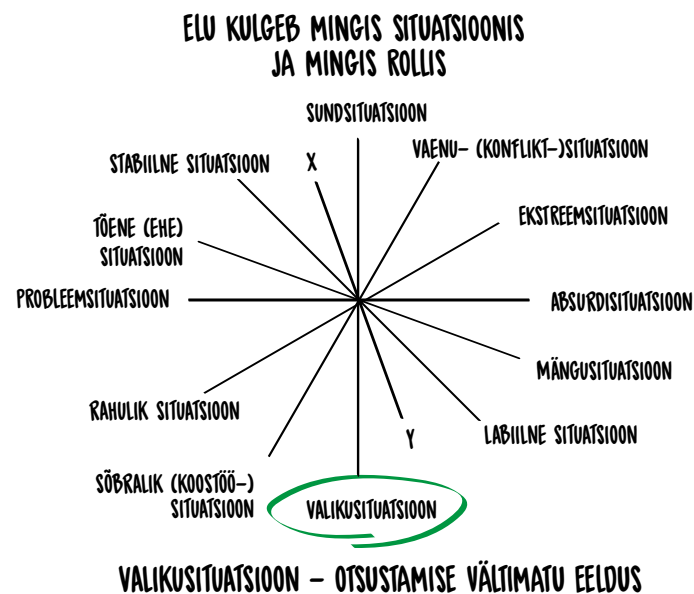
- Keskkond on olude, olukorra ja situatsiooni ühtsus.
- Käitumiseks mingis rollis peab inimene tundma ja arvestama nii olusid, olukorda kui ka situatsiooni.

üldinimlikku ja loomuomast kui ka rahvuslikku ja kohalikku. Mõned stereotüübid on jäigad ja totaalse toimega, teised paindlikud ja lokaalsed. Igaüks peab suutma ise vahet teha.

Keegi ei saa täpselt teada, millal, kuidas ja tänu millele on stereotüübid tekkinud, kuid kõik teavad, et need on olemas. Kui mõni inimene nendest reeglitest ei hooli ja objektiviseeritud situatsioonis ei orienteeru, võib selguda, et teda ei peeta omaks, aga võib tekkida ka palju muid arusaamatusi.

SUBJEKTIVEERITUD SITUATSIIOON

Subjektiveeritud situatsioon on tunne, mis tekib olude, olukorra ja stereotüüpide (objektiviseeritud situatsiooni) koostoimel. Sisenedes mingis ruumis tegutsevate inimeste sekka, peab siseneja võimalikult kiiresti aru saama, kas ruumis on tõene või mänguline, probleemne või absurdne, rahulik või ekstreemne, konfliktne või sõbralik, stabiilne või labiilne,

JOONIS 3.2.1. Situatsioonid.

valiku- või sundsituatsiooni vms. Kui sisenejal ei õnnestu situatsioonis orienteeruda, võib kergesti juhtuda, et ta „astub ämbrisse”.

Sedagi on lugeja juba lugenud, et igal eluhetkel on inimene mingis rollis (1.5.). See, kuidas inimene selles rollis käitub, sõltub mitmest asjast, nii sellest, kui adekvaatselt ta adub situatsiooni ning milline on ta enda ja teiste kultuuri- ja ühiskonnatunnetus, kui ka sellest, kui täpselt ta oma rollis püsib ja reageerib vastandrollis olivate käitumisele.

Inimene on kas situatsiooni kujundaja või peab kohanduma teiste loodud situatsiooniga. Ta saab käituda adekvaatselt, st olla ootuspäraselt oma rollis, kui ta adub nii olusid ja olukorda kui ka situatsiooni, kus ta viibib (mitte pelgalt üht, teist või kolmandat).

Tõeses situatsioonis leiab inimene end siis, kui ta tunneb, et see, mida tehakse, on ehe, selge, kindel, et selle tulemusest sõltub palju. Järelikult tuleb tõsiselt suhtuda igasse detaili ja tervikusse ning osalemiseks tuleb end kokku võtta.

Mängulises situatsioonis leiab inimene end siis, kui on näha, et inimesed mõtleavad ühte, räägivad teist, teevad kolmandat – pingutavad mulje jätmiseks. Kui keegi vaatab lakke ja torgib samal ajal keeleotsaga purihammast, võib teistele kergesti jääda mulje, et ta mõtleb. Mängitakse muretsemist, hoolivust, tõsidust, mõistmist, armastust, otsustamist, vastutamist jne. Mängulist situatsiooni ei maksa segi ajada mänguga (vt 7.1.)!

Probleemses situatsioonis tunneb inimene end siis, kui tal on mure ja ta on kindel, et leiab lahenduse, ent veel pole õnnestunud avastada teed parima lahenduseni jõudmiseks.

Tark õpetaja sokutab õpilased probleemsituatsiooni ja paneb kõik pingsalt otsima väga head lahendust.

Kui õpetajal õnnestub kujundada vajadus teadmiste, oskuste ja kogemuste järele, saab ta rõõmsalt vaadata pealt, kuidas lapsed õhinal otsivad ja uurivad ning muutuvad nõudlikumaks ja targemaks.

Kodaniku silm ja kõrv peaksid olema küllalt teritatud, et märgata, millal aetakse asja ja millal mängitakse asjaajamist, millal peetakse nõu või mängitakse nõupidamist.

- **Probleem on tunnetatud vastuolu.**
- **Probleemi saab sõnastada see, kes teab, kuidas on ja kuidas peaks (peab) olema.**

Probleemsituatsiooni kõrval on vaja tunda ka probleemi. Nagu eelpool öeldud, on kahjuks selle sõna tähendus sassis. Sõna „probleem” on kasutusel üha sagedamini, aga enamasti

peetakse probleemiks (vt joonis 0.3.3.) mingit raskust või takistust, puudust või segadust.

Absurdses situatsioonis tunneb inimene end siis, kui talle näib, et rahuldavat lahendust ei ole. Kui tundub, et tee, mida tahad, või kuidas tahad, või ära tee üldse midagi – iga tegevusega võib minna olukord järjest hullemaks ja rahuldavat lahendust ei ole võimalik leida. Kui inimene ei usu, et väljapääs on olemas, tekib kas ükskõiksus enda ja ümbritseva suhtes või soov põgeneda.

Paraku võib juhtuda, et absurdisituatsioonis (väljapääsmatus olukorras) võib inimene muutuda agressiivseks. Suur osa lähisuhete vägivallast ja enamik eneseagressioone pannakse toime absurdisituatsioonis. Psühhiaatrid ütlevad võib-olla, et sellise käitumise põhjuseks on depressioon, psühholoogid, et apaatia, sotsioloogid, et võõrdumine või koguni võõrandumine. Raviks ei piisa tablettidest!

- **Otsustada saab vaid valikusituatsioonis.**
- **Kuna aktiivsus ja vastutustunne kujunevad otsustamises, on valikusituatsioonil põhjanev tähtsus.**

End absurdisituatsioonis tundvaid inimesi oleks vaja aidata probleemsesse situatsiooni tagasi. Eesmärk on siis eneseusu, perspektiivitunde ja usalduslike suhete taastamine. Vaja oleks saavutada, et inimesed oskaksid näha ja sõnastada probleeme ning seejärel ka avastada probleemide põhjuseid. Edasi on juba lihtne jõuda etappi, kus saab otsida üha uusi võimalusi, aduda, et iga uus võimalus on ühtlasi eelduseks uutele otsingutele ja leidmistele. Elu saab edasi minna, kui õnnestub stagnatsiooni ja taandarengu tegurid avastada ja välja juurida.

Valikusituatsioonist on siin raamatus korduvalt juttu seoses otsustamisega.

Inimene tunneb end valikusituatsioonis, kui:

- tal on alternatiiv, s.o vähemalt kaks enam-vähem võrreldavat võimalust;
- ta usub, et on küllalt vaba selleks, et mõelda, tunda ja öelda seda, mida peab õigeks;
- ta on veendunud, et keegi ei hakka ei teda ega ta lähedasi ahistama ei siin ega mujal, ei nüüd ega hiljem sellepärast, et ta väljendas oma isiklikku arusaama;
- ta tunneb, et tal on vähemalt üks alternatiiv, st on vähemalt kaks enam-vähem võrdset või võrreldavat võimalust, millest mõlemal oma plussid ja miinused;
- ta saab lisada alternatiive, sest nende alternatiivide hulgas, mis juba olemas, ei pruugi sobivat olla;
- ta on veendunud, et kõne all on väga tähtis küsimus, milles eksimine oleks väga ohtlik või kahjulik, mistõttu on tarvis keskenduda, süveneda, hoolikalt mõelda mitte ainult alternatiividele, vaid ka järgneva eelistusotsusega tõenäoliselt kaasnevate tulemuste ja tagajärgede peale.

Sundsituatsioonis leiab inimene end juhul, kui ta tunneb, et valikuvabadust ei ole; kui on selge, et tuleb teha seda, mida on kästnud, siis, kui peab, sellest, millest peab jne. Sundsituatsioonis ei ole otsustamises osalemine võimalik – järelikult ei ole võimalik vastutada. Seejärel juba tekib küsimus, milleks siis õppida ja mõelda, otsida ja avastada optimaalseid lahendusi.

Sundsituatsioonis muutuvad suhted külmaks ja silmakirjalikuks, esile tõusevad pugejad, keelekandjad, nahavedajad. Kõlbelised kriteeriumid võivad kaotada oma reguleeriva toime.

Stabiilses situatsioonis on inimene, kui tema meelest kõik püsib nii, nagu on kogu aeg olnud. Ei pea muretsema selle pärast, missuguseks olud, olukord või situatsioon võivad muutuda. Inimesed käituvad rahulikult, teevad pikaajalisi plaane, söandavad luua kodu ja perekonna ning mõelda laste saamisele. See pole stagneerumine – muudatused on kõigile arusaadavad.

Labiilses situatsioonis on inimesed ootusärevuses ja pikaajalisi plaane ei söanda teha.

Rahulikus situatsioonis tunnevad inimesed end siis, kui tavad, kombed, traditsioonid toimivad kindlalt ja liigseks muretsemiseks põhjust ei ole.

Ekstreemses situatsioonis – näiteks tulekahju, lahing, avarii, torm – on inimeste arusaam normaalsest käitumisest teistsugune, nad käituvad täiesti teisiti kui rahulikus ja stabiilses situatsioonis. Käsud-korraldused on siis resoluutsed ja kuuluvad täitmisele viivitamatult. Käsud andja peab veenduma, et temast saadi õigesti aru. Seetõttu tuleb ekstreemses situatsioonis käske korrata ja nende täitmisest ette kanda.

Kes oskab situatsiooni kiiresti ja täpselt hinnata, saab vastavalt ka reageerida ja käituda. Eriliselt tähtsad on üleminekud. Kui olukord muutub, võib muutuda ka situatsioon ning inimeste rollid ja staatus. Kui lapsed mängivad rollimänge, siis nad harjutavad elamist ja olemist eri rollides ja situatsioonides.

3.3. SOTSIAALSED PINGED

Inimesed sõltuvad suuresti sellest, milline on nende sotsiaalne staatus, sotsiaalne keskkond ning sotsiaalsed pinged neis ja nende ümber. Sotsiaalseid pingeid on vaja tunda ja arvestada mitte vähem kui teisi. Paraku ei saa ühtegi neist kõrvaldada ega vähendada otse. Mõnevõrra saab seda teha, kui teame, mis neid pingeid esile kutsub.

- Vaja oleks tunda sotsiaalseid pingeid ja nende tegureid ning saavutada, et nad ei kasvaks purustavaks jõuks.
- Selleks on vaja, et iga jõud oleks tasakaalustatud vastandjõuga, iga nähtus vastandnähtusega, iga protsess vastandprotsessiga. Muidu tekib olukord, kus ühed ei saa ja teised ei taha enam vanaviisi elada.

Oluline on arvestada, et rääkida saame neist pingetest ükshaaval ja eraldi, elus toimivad need aga vastastikustes seostes, sündroomina (tunnuste kogumina). See tähendab, et pinged võivad ka üksteist võimendada või pärssida.

Allpool käsitleme sotsiaalseid pingeid, kuid vaja oleks saavutada, et neid pingeid ei tekiks, et nende asemel oleksid

vastandnähtused, vastandprotsessid. Pingete tegurite kirjeldamisel on sama taotlus – et tähelepanu oleks teritatud pingetegurite vältimiseks ja et siis, kui üleliigsed pinged on siiski tekkinud, oleks valmidus avastada pingete tekkimise põhjused ning leida meetmed nendest põhjustest vabanemiseks ja vastandnähtuste esilekutsumiseks.

VÕÕRANDUMINE

Võõrandumine ilmneb siis, kui mingi tegevuse tulemus pöördub tegija vastu, muutub tegijale vaenulikuks jõuks. Võõranduda võib töö, juhtimine, looming, etendus, laps, valitsus, koostööpartner jne. Võõrandub selle tõttu, et tegijal ei ole mingil põhjusel võimalik osaleda oma tegevuse tulemuse kasutamises ja tal pole asja ka sellega, mis edasi juhtub.

Näiteks töö võõrandub tegijale, juhtimine või valitsus võõrandub rahvale. Võõrandumise tõttu võivad inimesed kaotada mõõdu- ja piiritunde ning muutuda meeletuks. Võõrandumise tõttu tekkinud vastaseisul võivad olla hirmsad tagajärjed.

Võõrandumist saab vältida, aga seda on väga raske tagasi pöörata. Kui adekvaatseid meetmeid ei võeta, on vaid aja küsimus, millal tuleb katastroof. Inimesed, kes on selliseid protsesse põhjustanud, ei saa tavaliselt kuigi hästi oma osast aru.

Need inimesed, kes on võõrandumise põhjustanud, tavaliselt ei saagi olukorda parandada, nad võiksid olla tublid kusagil mujal. (3 + 5 reegel, vt 13.4.) Võõrandumine põhjustab kriisi ja kriisiga võib kaasneda antud süsteemi hukk. Tõsi küll, teatud võimalus on ka selleks, et süsteem säilib, kuid jääb pödeva. Mingi tõenäosus on ka, et kriisi põhjustest õnnestub jagu saada ja just tänu kriisile algab tervenemine ehk tõus kvalitatiivselt uude olekusse.

VÕÕRDUMINE

Võõrdumine on võõraks muutumine, eemaldumine, kõrvaletõmbumine, mittetegelemine. Võõrduda saab tööst, õppest, kodust, abikaasast, sõpradest, loomest, perekonnast jne.

Võõrdumisel võib olla palju põhjuseid. Iga kodanik peaks teadma, mis (põhimõtteliselt) võib panna inimesed võõrduma. Kes tahab selgusele jõuda, vaadaku ise:

- Kas inimesed on (kas on võimalik olla) küllalt informeeritud? Kas saadaval on kanalid, mille kaudu oleks võimalik olla informeeritud? Oluline on võtta arvesse, et osaline informeerimine (terviku varjamine) on petmine.

Kui inimene avastab, et talle valetatakse pidevalt, antakse osaliselt informatsiooni, siis on vaid aja küsimus, mil ta kaotab usu ja usalduse, lööb käega ja asub tegelema millegi muuga.

- Kas inimene saab aru, mis toimub? Näiteks tekstidest, tegevustest, inimeste taotlustest, seostest, otsustest, printsiipidest, piirangutest.
- Kas saab osaleda arutlustes? Kui keegi halvustab, vastandab, mängib nurka, siis tõenäosus, et inimene järgmisest koosolekust aktiivselt osa võtab, on väike. Näiteks demagoogia, salatsemine, ironiseerimine, sildistamine, alavääristamine on põhjendamatult autoriteedi tavalised „tööriistad”, mille tagajärg võib olla võõrdumine.
- Kas saab osaleda otsustamises? Vastutustunne ja aktiivsus tekiavad ainult läbi otsustamise. Kui näiteks pika arutelu järel teatab nõupidamise korraldaja ühtäkki otsuse, mis arutelust ei tulene, ja tahab jätkata koosolekut järgmisel nädalal, siis järgmisel koosolekul on osavõtjate ring suure tõenäosusega väiksem – kes on haige, kes puhkusel, kes „pakilisi” ülesandeid täitmas.

Tegelikult ei soovi keegi tulla, sest pole mõtet, kuna otsuse tegemisel argumente nagunii ei arvestata. Küsimus „miks on ühiskonnas dialoog lakanud?” on õige, põhjus on selles, et võimul olijad teise poole argumente ei kuula.

- Kas on tagatud kaitse? Kui keegi saab teistele liiga teha, anda seda, mida ei taha, või ära võtta seda, mida tahad, siis kaitset pole. Näiteks saab tekitada auke suhetes, levitada kuulujutte, hirmutada, ähvardada. Kui koolis on kiusamine, siis laps kooli minna ei taha ja otsib põhjuseid mitte minemiseks – kord on kõht haige, siis jalg ja siis pea.

- Kas on tagatud valikuvõimalus elementaarsestes asjades? Kui keegi võtab endale õiguse teha märkusi näiteks välimuse, riidetuse, kaaslase, istekohta jms valiku kohta, võttes ära lihtsaid elulisi asju või õigusi, võib tagajärjeks olla võõrdumine.
- Kas on võimalus osaleda eesmärgi seadmises? Kas eesmärgid on väärikad? Kui eesmärgid on alatud, mõttetud, nadid, siis võib juhtuda, et inimene, kes ei taha tunda end määratuna, soovib eemalduda.
- Kas vahendid on mõistlikud ja väärikad? Võõrdumise võib esile kutsuda ka äpardunud vahendivalik. Nagu lugeja juba teab, ei ole vääritute vahenditega väärikat võimalik saavutada.
- Kas printsiibid on sobivad? Eriti oluline on arvestada, kas kehivad vähemalt järgmised printsiibid: personaalse vastutuse, kolbelise korrektsuse, edasisidestuse, tagasisidestuse, humaansuse, kompetentsuse, keskkonnahoiu printsiipi.

- Sotsiaalne on ühiskonnas see mittemateriaalne makrokeskkond, mis kujuneb tingituna ühiskondlikest suhetest ja suhtetoi-
mest.
- Sotsiaalsed pinged kujunevad subjektil sel juhul, kui tema kujutus endast ja sellest ideaalist või vähemalt normist, milles ta end näha tahab, erineb oluliselt tegelikkusest.

PINGE VÕIB SUNDIDA PÕGENEMA

Eskapism on sotsiaalne pinge, kus väljapääsuks eelistatakse põgenemist kas füüsiliselt teise kohta, n-ö enda väljalülitamist või põgenemist mingil muul viisil, sh alkoholi ja teiste meelemürkide ja asendustegevuste abil. Ka enesetapp võib olla põgenemine.

Põgeneda saab meeldivasse, tundmatusse, minevikku. Saab minna metsa, elada seal nii, nagu on elatud eelmistel sajanditel.

Alternatiivid annavad jõudu, teevad inimese vabaks ning formeerivad hoiakuid ja suhtumist. Inimesed ei jäta kodumaad maha mitte eeskätt seetõttu, et neile mujal väga meeldib, vaid pigem seetõttu, et nad on

- Sotsiaalsetes seostes on jõu üheks allikaks alternatiivid.
- Kellel alternatiive ei ole, on üpris jõuetu.

kaotanud kodumaal usu ja lootuse. Astla võib püsti ajada see, kellel on ka teisi võimalusi.

TEISED VÕIMALIKUD SOTSIAALSED PINGED

Anoomia on sotsiaalne pinge, mis võib kujuneda kujutlusest, et norme pole. Kui pole norme, pole väärtuseks ka solidaarsus ega koostöö; ühiskond, nagu ka kogukond ja perekond, kus teatakse küll, millised normid on ja kuidas neid arvestada, aga tegelikult neid siiski ei järgita, ei kehti ei õigus ega õiglus. Rohkesti tekib anoomiat igasuguste kriiside ja üleminekute ajal, mil ei olda enam võimelised oma liikmeid ühendama. Mida nõrgemaks jääb side inimeste ja sotsiaalsete gruppide vahel, seda enam võtab maad anoomia, millega kaasneb vägivald, hoolimatus, meeleetus, purustused.

Anoomiline pinge võib tekkida ka siis, kui inimene peab olema sellistes rollides, mille väärtused ja normid on vastuolulised. Või näiteks siis, kui ta peab töötama kahel ametikohal, millest kummastki ei taha loobuda – mida rohkem süveneb ja tegeleb ühel ametikohal, seda vähem jääb jõudu ja aega teise ametikoha jaoks. Raskes anoomilises seisus inimene võib tardunult vahtida klaasistunud pilguga kaugusesse, midagi nägemata.

Rollikooskõla ja rollikonflikt – normaalsel juhul inimesed saavad aru, et igaühel on igas oma rollis õigused, kohustused ja vastutus. Raskusteta saadakse aru ka sellest, et mingis rollis saab olla, kui keegi on vastandrollis. Rolli tähendus ilmneb suhetes selle või nendega, kes on vastandrollis. Oma rollis tuleb parimal võimalikul viisil teha seda, mida oodatakse kultuuris ja ühiskonnas fikseerunud arusaamade süsteemi kohaselt. Õpetaja saab olla õpetaja rollis, kui keegi on õpilase rollis. Õpetajate toas on õpetaja kolleegi rollis, tänaval liikleja rollis, kodus abikaasa ja isa-ema rollis. Kõik laabub, kui see tundub enesestmõistetav.

Oluline on arusaamine, mis on vastastikune. Igaühel on oluline tunda mitte ainult ennast ja oma rolle, vaid ka neid ja nende rolle, tänu kellele on võimalik olla oma rollis. Teineteise rollide tundmine ja tunnistamine, nagu ka vastastikku üksteisele edueelduste loomine ja hoidmine, on rahulolu allikas.

Paraku võib juhtuda, et suhted vastandrollis olijaga muutuvad nii talumatuks, et vanaviisi edasi elada ei saa, aga uutmoodi ei taha ja ei oska. Meeles tasub pidada, et antipaatiat on vastastikune. Ajalooliselt on rollikonflikt ühiskonnas kaasa toonud revolutsiooni või ka muid massilisi repressioone ja verevalamisi. Rollikonflikt perekonnas võib põhjustada lahutuse, ettevõttes streigi jpm.

Konformsus kui pinge tekib ühiskonnas, kui inimesed ei söanda olla iseseisvad ja tahavad käituda nagu keegi teine, püüavad mitte erineda. Mingid „autoriteedid” määrasid käitumise stereotüübi ja inimene käitub selle järgi oma tõekspidamisi eirates. Näiteks käitumismaneeride, riituse, kõnemaneeeri, hoiakute ja suhtumise kopeerimine, et kellelegi meele järgi olla. Oma kuulumise näitamiseks, nagu ka kuulumistunde süvendamiseks kantakse rinnamärke ja riideid või muid asju, mis on ka nendel, kelle hulka tahaks kuuluda või peab kuuluma.

Natsionalistikul Saksamaal tuli kanda punast käesidet musta haakristiga ning tervituseks tõsta käsi ette ja hüüda „Heil Hitler!”. Nõukogude Liidus pidid pioneerid kandma punast kaelarätikut, tõstma tervituseks kae lauba ette ja hüüdma „Alati valmis!”. Iga kuulumist rõhutava detailiga, iga sellise teoga pidi süvenema piiritu ennastsalgav armastus palavalt armastatud juhtide vastu. Häbi, mida paljud arvatavasti tundsid siis, kui nad esimesi kord neid protseduure läbi tegid, asendub kognitiivse dissonantsi (vt 2.5.) toimel varsti fanaatilise hoiakuga. Sellist uperpalli ei juhtu, kui inimene suudab käsitada seda kõike mänguna ja ennast mängusituatsioonis.

Konformsus kujuneb isiksust laastavaks jõuks autoritaarses keskkonnas.

Indolentsus on pinge, mis tekib, kui inimene avastab, et see, mida ta igatseb, ja mida justkui lubatakse, on tegelikult kättesaamatu. Siis võib juhtuda, et ta hakkab endale sisendama, et tegelikult ta ei tahagi, ei soovi osaleda, ei tee seda, mida teised talle on soovitanud või ette kirjutanud.

Isik, kes tunneb, et talle maaltitud tulevik ja ta enda unistused ei saa realiseeruda, tunneb end petetuna. Võib kujuneda nii apaatiat ja depressioon kui ka agressiivsus, aga sellele kõigele lisaks hakkab indolentne isik sisendama endale ja teistele vastupidist sellele, mida ta endiselt hinges kannab, mida loodab ja tahab. Sellise positsiooni võtab näiteks

poiss, kes tahaks ka, et tal pruut oleks, aga ükski tüdruk ei tule temaga kinnogi. Kui mõni poiss aina seletab, et ei taha tüdrukuid nähagi ja ei mõtlegi mõnega neist käima hakata, on arvatavasti tegemist deprivatsiooniga. Indolendid muutuvad lodevaks ja ükskõikseks. Põgenemine ehk eskapism on sageli indolentsuse tagajärg.

Ivan Krõlovil on indolentsuse kohta valm rebasest ja viinamarjadest – kui rebane ei saa viinamarju kätte, teatab ta, et viinamarjad on hapud ja ta pole neid tahtnudki.

Indolentsuse aste on kõrge õppeasutuste lõpetajatel, kellele on aina räägitud, et kõik ukSED on noortele valla, aga avastavad, et tegelikult neid keegi nii väga ei oota. Ametialase ja tunnetusalase ettevalmistuseta ühiskonna- ja kultuurivõhikutel kulub veel kolm-neli aastat, enne kui neile saab usaldada vastutusrikkaid ametikohti.

Üksindus tabab inimest, kes leiab, et pole enam inimesi, kellega oleks võimalik tõemeeli midagi sisulist arutada ja koos välja mõelda ning ka ära teha. Üksindust tunneb inimene, kellele näib, et tema tegevus on olnud mõttetu, sest kõik uus on muutunud vanaks, pole kellegagi jagada ei rõõmu ega muret ja keegi ei võta tõsiselt seda, mida tema võtab. Kuna ta selles situatsioonis ei ole küllalt kompleksne, hakkab ta pingutama näimiseks, mitte saavutamiseks. Tegeleb tühiste asjadega, olulise jätab kõrvale.

Üksindust kui pinget kogev inimene ei taha enam suhelda, muutub eraklikuks ja võib hääbuda, võib jõuda kes teab kuhu. Kõne all on üksindus kui ängistus (mitte üksindus kui saavutus), mille tagajärg võib olla ka enesetapp. Kui usku, usaldust ja armastust enam pole, tekib tunne, et edasi elamine on mõttetu. Paljud leiavad üksindusest väljapääsu Looja toel. Kui inimene tunneb, et keegi temast hoolib ja teda hoiab, võib üksindusega kaasnevast masendusest üle saada.

See, kui palju keegi tegelikult hoolib ja armastab, ei loe – on nii, nagu inimesele tundub.

Deprivaatsus on pinge, mis kujuneb, kui inimene ei suuda taluda seda, et teda ümbritsevad inimesed, kelle hulka ta arvas end kuuluvat, on järsku kadunud või selja pööranud. Näiteks väikelaps, kes on viidud lasteaeda, või inimene, kes on saanud ootamatult koondamisteate, võib muutuda lohutamatuks. Nii tekkinud pinge võib jätta elukestva jälje.

Raske deprivatsioonitrauma tõttu võib juhtuda, et inimene ei usu ega usalda enam mitte kedagi. Muidugi on ta siis ka ise tõrjutud. Kellel pole sõpru ja mõttekaaslast, võib muutuda pilkamise objektiks ja hinge hakkab kogunema sappi, mida ükskord, kui tuleb sobiv hetk, teiste peale välja valada. Deprivaatsuse tõttu tugevneb soov kellelegi haiget teha ja, paraku, ka kalduvus tunda rõõmu teiste kannatustest, valust ja kurbusest. Nii võib inimene kasvada psühhopaadiks ja kui ei osata või ei viitsita võtta meetmeid, võib kujuneda sotsiopaat, kes pürib võimule ja ei pea rahvale tekitatud kannatusi millekski.

Marginaalsus on sotsiaalne pinge, mis tekib seetõttu, et inimene ei suuda ennast määratleda ja tundub, et pole enam see ega veel ka teine. Marginaalsust tekitavad mitmesugused üleminekud, mis inimese elus ette tulevad. Mingi aja kogevad marginaalsust emigrandid-immigrandid, klassi, kooli ja töökoha vahetajad. Piltlikult öeldes tunneb kahevahel olev inimene end umbes nii nagu see, kes istub kahe tooli vahel põrandal, sest tal pole kindlust. Põrandal on paha istuda, eriti siis, kui kõik teised istuvad toolidel. Inimesele näib see ebaõiglane ning ta on pahur ja labiilne, ärritub pisiasjade peale, ütleb teravusi, mõtleb negatiivselt ja räägib rumalusi, ise teadmata, kellele või milleks. Kui ei õnnestu marginaalsust ületada, võib juhtuda, et inimene tõmbub endasse, muutub üksildaseks, kaotab lootuse.

Kui inimene on just tööle võetud, on tähtis talle tutvustada uusi kolleege ja korraldada mõni mitteformaalne kokkusaamine, et uustulnuk saaks kohmetusest kiiremini üle ning kogeda soojust ja usaldust, tunneks, et ta on uues kohas omaks võetud.

Frustreeritus on pinge, mis tekib, kui inimesele on täitmiseks antud ülesanded liiga rasked, kui

- **Antipaatia** – vastumeelsus, ebameeldivus, vastikus (pea alati vastastikune tunne).
- **Sümpaatia** – poolehoid, meeldivus.
- **Empaatia** – inimese võime tunda teise inimese tundeid.
- **Mimpaatia** – empaatia süvavorm, mis võib avalduda vihkamise või armastusena.
- **Kompaatia** – võime kaasa tunda teise muredele ja rõõmudele. Sügavate tunnete jagamine on vahend nende tunnete kordistamiseks – rõõm ja õnnetunne on kordades suuremad ja mure kordades väiksem.
- **Apaatia** – ükskõiksus, osavõtmatus ümbritseva suhtes.

kohustusi on liiga palju või kui need on vastikult vastumeelsed, kui nende täitmise pärast on hiljem häbi. Ka ebakompetentsus ja ebaadekvaatsus võivad põhjustada frustratsioon oleku.

Liiga suure koormuse tõttu võib inimene läbi põleda, muutuda neurootiliseks ja agressiivseks, sealhulgas agressiivseks iseenda ja oma lähedaste vastu. See on ka üks lähisuhtevägivalla põhjuseid. Frustratsiooni leevendamiseks tarbitakse meelemeelmeid, aga joobe tõttu käitatakse hoolimatult ning jõhkraltki.

Dissidentsus on pinge, mis tekib keskkonna ja selles toimuva tegutsemise põhimõttelise sobimatuse tõttu. Dissidendid on isikud, kes ei tunnista kehtivat riigikorda, kellel on astlad püsti enam-vähem kõige suhtes, mis selles riigis aset leiab, sest nad ei pea võimalikuks toetada kõlvatu ja kõlbmatuks muutunud süsteemi täiustamist. Dissident näeb väljapääsu üksnes kardinaalsete muutuste kaudu.

Edu saavutamiseks võitlevad dissidendid nii kõlvatu vastu kui ka vajaliku olukorra kujunemise eest. Vajalikuks peetakse tegutsemist mõlemas suunas. Dissidendi bravuur on ühiskonnaelus tegutsemise oluline eeldus, aga edu saavutamiseks bravuurist ei piisa. Ilma teoreetilise, metodoloogilise ja metoodilise aluseta saab ühiskonnas lollikesi peibutada, aga pole võimalik rajada riiki, milles oleks rahval hea elada.

4. PEATÜKK: ÜHISKOND

Ühiskond on inimeste ajalooliselt kujunenud kooselu vorm, sotsiaalsete suhete ja institutsioonide kogum.

Riik on kodanikule makrokeskkond, mis on korrastatud ühest küljest kultuuriseostega, teisalt kirjutatud reeglite ning nende järgimiseks vajaliku administratiivse struktuuriga.

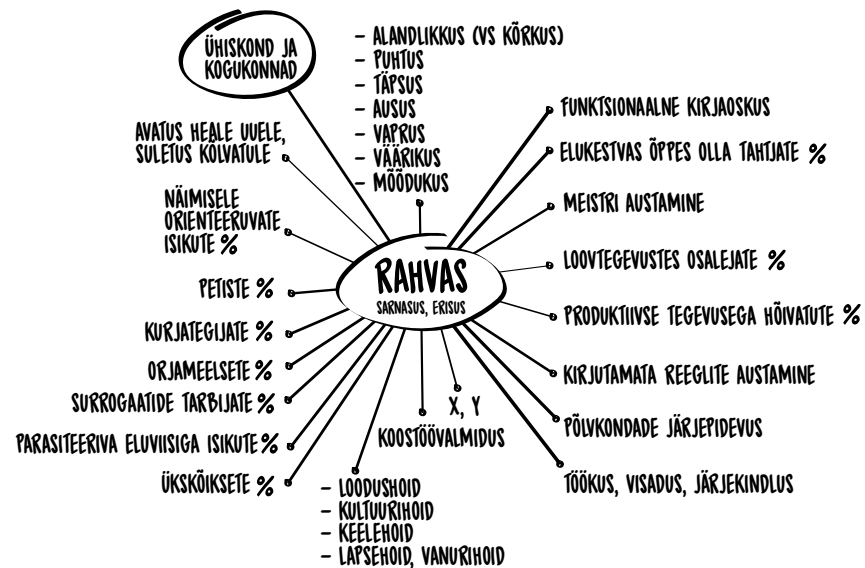
4.0. ÜLDIST

Ühiskond on inimeste ajalooliselt kujunenud kooselu vorm ning sellest sugenevate sotsiaalsete suhete ja institutsioonide kogum. Igas riigis on ühiskondlikud seosed vormistatud nii horisontaalselt kui ka vertikaalselt ja on saavutatud nii administratiivne kui kultuuriline subordinatsioon, heal juhul ka edasi- ja tagasisidustus, avalikkus ja sellega kaasnev sotsiaalne kontroll.

Administratiivne ja kultuuriline subordinatsioon ühiskonnas on teenistuslik allumine; korralduslik fikseeritud teadmised, kes mille eest vastutab, kes võib anda kellele korraldusi ja kes peab kellele aru andma saavutatud tulemuste ja tulemustega kaasnenud tagajärgede kohta.

Ühiskonda iseloomustab põlvkondade järjepidevus, inimeste töökus, vaimsus, visadus, järjekindlus, meistrite austamine, ande hoidmine ja nii ABC- kui ka funktsionaalne kirjaoskus (vt 2.7.).

Ühiskonna karakteristikuteks on produktiivse tegevusega hõivatute protsent, elukestvas õppes olla tahtjate, loovtegevuses osalejate, kirjutamata reeglite austajate jne protsent, aga ka petiste, kurjategijate,

JOONIS 4.0.1. Rahva karakteristikud.

parasiteeriva eluviisiga isikute, orjameelsete, surrogaatide küüsis olijate, igat liiki -rastide, -istide, -foobide jne osakaal. (Vt joonis 4.0.1.)

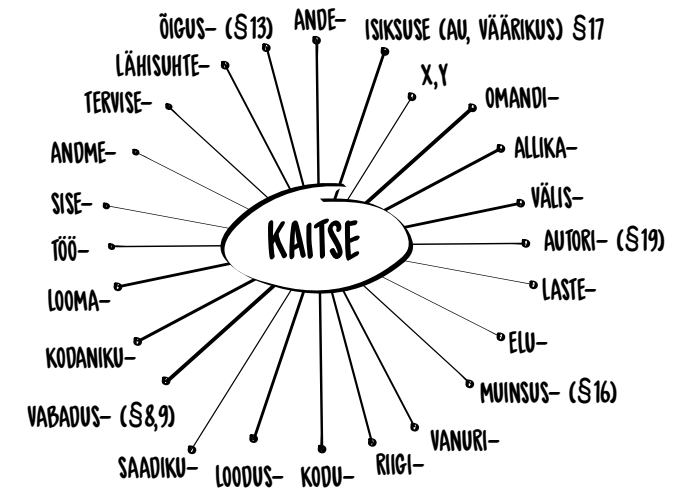
Ühiskonna kvaliteeti iseloomustavad:

- elujõud ja iseseisvus;
- sündivus;
- väljaränne;
- vaimsus ja pragmaatilisus;
- avatus uuele, vajalikule ja suletus vääritle, tarbetule;
- dünaamilisus ja stabiilsus;
- avalikkus ja autoriteedistruktuuri põhjendatus;
- vabadus ja kord;
- elanikkonna kaitsevalmidus;
- tervete osakaal;
- sise- ja väliskaitse;
- jm.

Ühiskonda ja selle alasüsteeme iseloomustavad koostöövalmidus, loodushoid, keelehoid, lapsehoid, vanurihoid jne. (Vt joonis 4.0.2.)

Ühiskonda iseloomustab usk tulevikku, nagu ka võõrdumise ja võõrandumise aste, väljaränne, sündivus (vt ka 13.2.) ja perekondade stabiilsus. Ühiskonna kvaliteedi näitajad on ka keskmine eluiga ja tervena elatud aastate arv.

Ühiskonda võib iseloomustada veel mitut moodi: ühiskonnakihi, institutsionaalne struktuur, varanduslik, vanuseline, hariduslik, väärtuseline struktuur jm karakteristikud. Üks asi on läbilõige

JOONIS 4.0.2. Kaitse ja kindlusetunde tegurid.

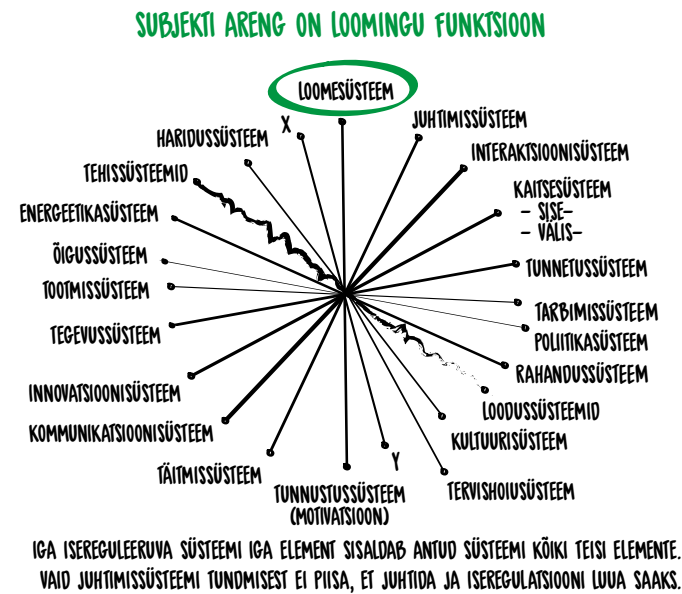
ühiskonnast erinevate tunnuste alusel, teine asi, kuidas inimesed end ühiskonnas tunnevad ja kuidas jõuda kõikide mõjuteguriteni, seosteni, poliitikate kujundamiseni.

Demograafid piirduvad teatud karakteristikutega, jättes paljud olulised rahvastikku iseloomustavad nähtused tähelepanuta, analüüsima. Ühiskonnateadlased piirduvad sageli kirjeldustega, mida teadusuuringuks nimetada ei saa. Tihti mõeldakse ekslikult ühiskonna all majandust.

KODANIKUD JA ÜHISKOND

Inimesed on ühiskonna liikmed ja kultuuri esindajad. Kuna see raamat on suunatud elanikele, kes tahaksid käituda kodanikena, vaatame siin peatükis ühiskonda eelkõige kodanike poolt. Meie ühiskonna tuleviku üle võivad teised käia siin vestlemas, aga vastutus selle eest, mis Eestis toimub, lasub meil endil – kodanikel, kellest osa on kõrgetel kohtadel. Peame mees pidama, et maailm globaliseerub ja suurriikide huvid ning vajadused ei ahene.

Millistel eeldustel oleks igal kodanikul võimalik sisuliselt osaleda oma maa tuleviku kujundamisel?

JOONIS 4.0.3. Ühiskond kui süsteemide süsteem.

Kes ei teaks, et kaitset vajavad nii riik ja rahvas, loodus ja kultuur kui ka kõik kultuuriväärtused. Paraku pole teada, kelle ja mille eest oleks vaja kaitsta. Nii nagu vanasti tuli öelda hundi asemel võsaviile, on nüüdki komme nimetada igasuguseid hälbiva käitumise esindajaid kuidagi nii, et keegi ei saaks aru, millest või kellest jutt käib.

Me ei tea, millised viirused ohustavad iseseisvust, tervishoiusüsteemi, haridussüsteemi, kommunikatsioonisüsteemi, majandussüsteemi, kultuurisüsteemi, põllumajandust, teadust, rahvuslikku iseteadvust jms.

Selleks, et ühiskonna püsiväärtuste kaitse oleks tõhus ja et muuta seda, mida kauem ei või kannatada, peab valdama ühiskonda kui tervikut, kui süsteemi. Teadma peaks mitte pelgalt seda, kuidas olud ja olukord on, vaid ka seda, mis olusid ja olukorda mõjutab, millised on muutumise ja püsimise tegurid. Olude ja olukorra hindamisel on indikaatoriks situatsioon, milles inimesed end tunnevad. (Vt 3.2.)

Tähtis on meele pidada, et ühiskonnas võib ühe (ükskõik millise) teguri muutmise üle küll käratseda, aga sellel pole kuigi palju mõtet, sest mingite muutuste esilekutsumiseks on vaja muuta süsteemi. Tänapäeval on mitesüsteemne tegutsemine häbi- või naeruväärne.

MIS ISELOOMUSTAB TEADMISTEPÕHIST ÜHISKONDA?

Avalikkuse ees räägitakse ja kirjutatakse Eestis teadmistepõhisest ühiskonnast (või teadmishiskonnast), aga siiani on ebaselge, millist ühiskonda saab pidada teadmistepõhiseks (millised tunnused on sellel ühiskonnal). Kas Eestis on teadmistepõhine ühiskond või mitte ja kui veel pole, siis milline see peaks olema? Veel pole teada, kuidas saaksid kodanikud sellele liikumisele kaasa aidata, mis viib teadmistepõhiseks ühiskonnaks kujunemise poole.

Lugeda ja kuulda on olnud, et ühiskond peaks olema avatud, salliv, pidevas muutumises. Elu nii lihtne ei ole!

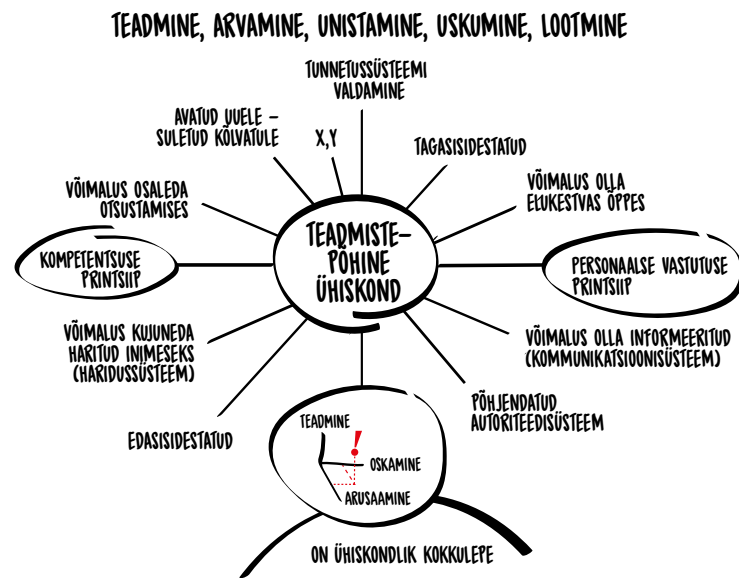
Kodanikud peavad väga hoolikalt vaatama, millele ja kellele on vaja olla avatud ning millele ja kellele kindlalt suletud. Sama käib sallivuse kohta. Sallida võib seda, mis on kõlbeline ja mis on kooskõlas Põhiseaduses sõnastatud aadetega. Niiivõrd ei ole voores! Inimesed, kes teadvustavad end kodanikuna, saavad loodetavasti raskusteta aru, mida ja keda sallida ja toetada ning kelle ja mille suhtes tuleb olla leppimatu.

Sallimine või leppimine, nagu ka muutmine pole eesmärgid! Eesmärgiks saab olla elukeskkonna hoidmine või uus, kvalitatiivselt täiuslikum olek, mis saavutatakse tänu uuendustele. Teadmistepõhise ühiskonna vastand on petuühiskond. Püüame täpsustada, mille poolest need kaks erinevad.

Teadmistepõhises ühiskonnas:

- eristatakse teadmisi, arvamusi, unistusi, uskumusi jne (vt 2.8.) ning kantakse hoolt, et neid ei aetaks segi;
- arvestatakse personali valikul ja edutamisel haritust, informeeritust ja kogemust sellel alal, milleks on vaja olla nende kohustuste rahuldavaks täitmiseks;

- Sallimine või leppimine, nagu ka muutmine pole eesmärgid!
- Eesmärgiks saab olla elukeskkonna hoidmine või uus, kvalitatiivselt täiuslikum olek, mis saavutatakse tänu uuendustele.

JOONIS 4.0.4. Teadmistepõhine ühiskond.

- mistahes ametikohale, saadikuks või nõunikuks kandideerimisel eeldatakse kohusetunnet ja vastutusvõimet, mida tuleb tõestada avalikul konkursil;
- edutamine saab tulla kõne alla, kui isik on tulnud hästi toime oma seniste kohustustega, on hästi valmistunud nende kohustuste täitmiseks, mida on vaja orienteerumiseks uuel ametikohal, ja tal on õnnestunud leida sobiv isik enda asemele. Sobivusotsuste tegemisel on kriteeriumideks loovus, hoolivus, nõudlikkus, asjatundlikkus, kutsekindlus, abivalmidus jms;
- on iga õigusakti juures seletus, milles on sõnastatud reguleerimisele võetud vastuolu kui probleem koos usaldamist vääriva analüüsi ja sünteesiga.

TÕENE PROBLEEMNE VALIKUSITUATSIOON

Normaalseks peetavas ühiskonnas tunnevad elanikud end tõeses probleemses valikusituatsioonis. (vt 3.2.) Absurdses sundsituatsioonis pole lootustki, et elanikud hakkavad tegema kaugeleulatuvaid plaane.

Inimene saab end tunda probleemses situatsioonis, kui tal on:

- usaldatav teadmine tegeliku olukorra (ka olude, situatsiooni) ja selle tegurite kohta;
- selge kujutus olukorrast (oludest, situatsioonist), mis võiks olla ja peaks olema;
- aktiivne suhtumine tegeliku ja vajaliku olukorra (olude, situatsiooni) vastuolusse (st ei ole ükskõik). (Vt ka joonis 0.3.3.)

Eelpool nimetatud eeldustele tuginevalt ja omades mõningast ettevalmistust ja järjekindlust, saab:

- sõnastada probleemi, mis on tegeliku ja vajaliku erinevus, vastuolu või vahe nii staatikas kui dünaamikas;
- tuvastada selle probleemi tekke, püsimise-süvenemise-laienemise tegurid (põhjused, mõnikord ka põhjuste põhjused); NB! Need ei pruugi asuda sellel regulatsiooni- ja juhtimistasandil (vt 7.2.), kus probleemina tajutud vastuolu ilmneb.
- luua meetmete süsteemi takistavate tegurite vähendamiseks või kõrvaldamiseks ja vajalike tegurite loomiseks või tugevdamiseks;
- korraldada usalduslikku koostööd, milles vallanduks sünergia;
- koostada innovatsiooniprogramme ning mõelda, kuidas need edasi- ja tagasisidestada (vt 6.2.);
- luua side ja hoida teised teadmas meie kohta ning meid teiste kohta;
- olla pidevalt õppes, uuringutes ja loomeprogrammides.

Sünergia on psüühiline potentsiaal, mis kujuneb vastastikuse rikastamise protsessi tulemusena.

Üht-teist on kõikjal kehvasti. Seda pole karta, et keegi teeb kodumaa heaks midagi liiga hästi! Sestap tuleb teritada silma, märkamaks suuri ja väikseid vajakajäämisi ning harjutada nende sõnastamist probleemidena. Esialgu on hea süveneda oma vahetusse elu-, töö- ja/või

- Probleemid on inimestel – inimeste teadvuses. Muijal probleememe pole.
- Probleeme ei saa lahendada – võimalik on luua eeldused probleemide lahendamiseks.

NB! Meetmeid on vaja kahte liiki: 1) probleemi põhjuste vähendamiseks; 2) rahuldava olukorra kujunemise jaoks vajalike eelduste loomiseks.

Seda, mis edasi juhtub, nimetatakse probleemi lahendamiseks.

MIS ISELOOMUSTAB PETUÜHISKONDA?

Sellist ühiskonda, kus inimestel on Põhiseaduse järgi palju õigusi ja räägitakse, et nad on kõrgeima võimu kandjad, aga kus tegelikult ei ole võimalik neid õigusi kasutada, nimetatakse petuühiskonnaks.

Inimene, kes ei ole (kellel pole võimalik olla) küllalt informeeritud, haritud ja kogunud, et ühiskonnas orienteeruda ja otsustamises osaleda, aga keda kutsutakse valima või tegema muid otsuseid, tunneb end mängusituatsioonis või absurdses sundsituatsioonis. (vt 3.2.) Mõlemad on ohtlikud ja toimivad rafineeritud võtetena isiksuse ruineerimiseks.

Petuühiskonnas nimetatakse:

- hariduseks seda, mida tehakse ja antakse õppeasutustes;
- kultuuriks seda, mida tehakse ja antakse kultuuriministeeriumi haldusalas olevates asutustes;
- teaduseks seda, mida tehakse ülikoolides;
- valimiseks hääletamas käimist;
- nõupidamiseks koos istumas ja kuulamas käimist.

õpikeskkonda, et seda sisuliselt analüüsida ja avastada selles nii head kui ka vea koos põhjustega. Alles siis, kui õnnestub aduda põhjuseid, saab tulla kõne alla meetmete süsteemi loomine.

Petuskeemides osalenud inimesi iseloomustab enamasti apaatia, aga võib tekkida ka agressiivsus, meeleletu-olek, raiskav loodus- ja kultuurisuhe, hoolimatu ajakasutus ja elupõletamine. (vt 3.3) Raske on ennustada, kui kaugele tahavad minna need, kes üritavad murendada eestlaste usku endasse ja oma riiki. Seda tegevust saab peatada vaid kõrgeima võimu kandja, rahvas, resolutsiooni käitumisega valimiste ajal. Kui

Petuskeemides osalenud inimesi iseloomustab enamasti apaatia, aga võib tekkida ka agressiivsus, meeleletu-olek, raiskav loodus- ja kultuurisuhe, hoolimatu ajakasutus ja elupõletamine. (vt 3.3) Raske on ennustada, kui kaugele tahavad minna need, kes üritavad murendada eestlaste usku endasse ja oma riiki. Seda tegevust saab peatada vaid kõrgeima võimu kandja, rahvas, resolutsiooni käitumisega valimiste ajal. Kui

dada eestlaste usku endasse ja oma riiki. Seda tegevust saab peatada vaid kõrgeima võimu kandja, rahvas, resolutsiooni käitumisega valimiste ajal. Kui

rahval pole valmidust nõudlikult käitumiseks, siis pole kuigipalju õigust ka nuriseda.

Petuühiskonna tunnuseid:

- Salatsemine – räägitakse üht, mõeldakse teist ja tehakse kolmandat.
- Otsuste vastuvõtmine – mujal varem otsustatu vormistamine.
- Põhjendamatu autoriteedistruktuur – kompetentsuse asemel arvestatakse lojaalsust.
- Eesmärgiks nimetatakse tegevust, mitte tulemust, sh nimetatakse:
 - hariduseks seda, mida tehakse ja antakse õppeasutustes,
 - kultuuriks seda, mida tehakse ja antakse kultuuriministeeriumi haldusalas olevates asutustes,
 - teaduseks seda, mida tehakse ülikoolides,
 - valimiseks hääletamas käimist,
 - nõupidamiseks koos istumas ja kuulamas käimist jne.
- Tegevuses kavandatakse vormi, mitte sisu.
- Andmete usaldusväärsus on tabuteema.
- Objektiivsuse asemel on valdav meelevaldsus (meelevaldseid, põhimõtteliselt põhjendamatu otsuseid nimetatakse „poliitilisteks otsusteks”).
- Info asemel levitatakse müra, „parimaid praktikaid” ja „häid” uudiseid suhtekorraldajate abil.
- Vältitakse ühiskonnaalaseid teaduslikke uuringuid, mille asemel tellitakse ja korraldatakse küsitlusi ja kirjeldusi. Võimu hõivanud isikud püüavad teha kõik selleks, et vältida probleemide sõnastamist ja nende tekke (püsimise, süvenemise, laienemise) põhjuste käsitlemist.
- Maalitakse õhulosse (koostatakse „strateegiaid” ja „arengukavasid”) ja antakse lubadusi, mille täimiseks vajalikke eeldusi ei ole.
- Lubaduste täitmata jätmise eest ei ole ette nähtud vastutada ega kellelegi kusagil kunagi aru anda.

4.1. INIMESE MOBIILSUS

Inimeste mobiilsus on ühiskonna üks karakteristikuid. Mõeldud on siin liikumist nii füüsilises mõttes (maalt linna, põhjast lõunasse, ühest

riigist teise) kui ka karjääri mõistes (vertikaalne mobiilsus). Inimest on paras aeg edutada kõrgemale ametikohale (vt ka 2.1.), kui tal on kujunenud potentsiaalne valmidus vastutusrikkamaks tegutsemiseks; kui suhted teistega on mitte ainult mõistvad ja nõudlikud, vaid ka ausad, südamlikud ja usalduslikud; kui valdav on vastastikune hoolivus ja austus; kui on kujunenud võime eristada eksimusi, õnnetusi ja sigadusi; kui suhtluses sünnib sünergiat, indu ja usku.

Professionaalseid teadmisi, oskusi ja kogemusi tuleb arvestada, ent neid ei maksa pidada edutamise küllaldaseks aluseks. Edutamise aluseks ei või olla ustavus ega soov vandeseltslaslikult vaikida siis, kui on

- Mobiilsus on edukuse tulemus.
- Paigaltammumine on jõuetuse tagajärg.

vaja seisukoht võtta ja see sõnaselgelt välja öelda.

Tasub üle korrata varem öeldut, et ettevaatlik tuleb olla kompleksidega isikute edutamisel. Paljud neist on hüperaktiivsed ja oskavad

teha suuga suuri linnu. Manipuleerimise objektina (vt joonis 6.0.1.) kasvavad isikud ei oska ega taha teisiti elada kui kellegi külje all ja omakorda teisi manipuleerides. Tavaliselt on nad harjunud esitama soove tegelikkuse pähe.

Heal juhul võetakse edutamisel arvesse nii professionaalne kui ka moraalne pool – inimese kultuuriseosed, vored, isamaa- ja loodushoid, vaimsus, patriootiline hoiak jms.

Inimesed, kes on juhuse või sõprade tahtel ametisse või saadikuks sattunud, kas tunnistavad, et on juhtunud midagi häbiväärset ja hakkavad väga hoolikalt õppima ja mõtlema, või teevad näo, et pole häda midagi, ning seletavad, et just nii ongi õige. Inimene, kes ei austa ennast, ei austa tavaliselt ka teisi ja kutsub varem-hiljem esile kõlbelise kriisi.

Ühiskond või organisatsioon võib olla kordades efektiivsem ja intensiivsem, kui selle liikmed on ühise maailmavaatega asjatundjad, kes loovad üksteisele edu saavutamiseks eeldusi (genereerivad sünergiat, väärtustavad ideid) ja pühenduvad meeskondadena.

Inimesed, kes tahavad üksteist mõista, pürgivad terminoloogilise ja kontseptuaalse selguse saavutamise ja hoidmise poole. Kui neil on ühise maailmavaate ja maailmapildi kõrval ka sarnased sihid, pole liiga raske

sõnastada ka ühiseid eesmärke ja valida nende saavutamiseks sobivaid vahendeid, tegutsemise printsiipe ja hindamise aluseid.

ASJATUNDLIK NÕUDLIKKUS

Tegevuse toimed võivad olla lokaalsed või globaalsed, avalikud või varjatud, funktsionaalsed või düsfunktsionaalsed (taotlustega kooskõlas või vastuolus) ning võivad ilmned kohe või hiljem. (Vt joonis 9.5.1)

Erakonnad eelistavad enamasti selliseid lokaalseid, avalikke ja kohe-seid toimeid, mis laseksid arvata, et erakonna juhtkonnas on õiged isikud. Suured, riiki ja rahvast tervikuna mõjutavad otsused ei ole kõigile kõige meeldivamad ja nende viljad võivad hakata küpsema alles aastate pärast. See asjaolu on ka põhjus, miks kodanikud võiksid kaaluda võimalust muuta mingid struktuuriüksused püsivamaks ja näiteks kaaluda võimalust viia haridus, teadus ja kultuur erakondlikust tuuletõmbusest välja samamoodi, nagu on välja viidud kaitsekulutused.

Suurte ja globaalsete muutuste saavutamiseks on vaja palju enam aega kui nelja-aastane valimistsükkel. Suured otsused, mis peaksid kaasa tooma kvalitatiivseid üleminekuid, tuleb igas mõttes hoolikalt ette valmistada. Otsuseid täidab rahvas, kui juhtkond loob ja hoiab selleks vajalikke eeldusi. Mittesüsteemsete käsitluste korral tuleb välja segadus.

Suuri otsuseid saab pidada rahuldavaks, kui nendes on kavandatud ka uut moodi tegutsemiseks vajalik infrastruktuur. Praktika näitab, et kodanikel on vaja silm sellel punktil eriti teraselt peal pidada.

Eestis mantrana korratav põhimõte, et maksusüsteem peab olema kõikjal üle riigi ühesugune, on põhjustanud suurte alade tühjendamise, sest ettevõtluse efektiivsus on infrastruktuuri funktsioon. Seal, kus infrastruktuur on vaene ja puudulik, ei saa ettevõtluse tõhusus olla

- Suured otsused saavad kujuneda efektiivseks üksnes juhul, kui ühtlasi luuakse infrastruktuur.
- Infrastruktuur on ühiskonnas funktsioneeriva süsteemi füüsiliste ja organisatsiooniliste tegurite süsteem. Ühes piirkonnas näiteks: kool, kauplus, raamatukogu, postkontor, rahvamaja, apteek, haigla, tuletõrje, politsei, elamis-pind, elekter, internet, teedevõrk jms.

võrreldav ettevõtluse tõhususega nendes piirkondades, kus infrastruktuur on rahuldav.

Piirkondliku infrastruktuuri või taristu hulka kuuluvad näiteks kool, kirik, kauplus, raamatukogu, postkontor, rahvamaja, apteek, haigla, tuletõrje, politsei, muidugi ka elamispind, elekter, internet, teedevõrk, küttesüsteemid, veevõrk ja kanalisatsioon, elukondlik teenindus jne.

Inimesed eelistavad teha pigem seda, mis neile meeldib, mitte seda, mida oleks tarvis teha. Mugav on mitte süveneda, olla pinnapealne ja jätta oma tegevus sidustamata. Lõhkuda ja mitte midagi teha on kordades lihtsam kui luua ja hoida.

Kui otsuseid teevad teised, pole mingit vajadust olla asjatundlik. Siis hakkavad tooni andma tutvused ja „kintsukaapimine”. Eriliselt tõusevad esile sekretärid kui saladuse hoidjad (ingl saladus – *secret*, sekretär – *the secretary*; vene saladus – *секрет*, sekretär – *секретарь*). Siis võib juhtuda, et kogu asjaajamine bürokrateerub, kriteeriumid ja printsiibid heidetakse kõrvale, avalikkusega manipuleeritakse ettesöödetud andmete ja nn edu-uudiste abil.

4.2. INIMESE KAITSE

Kaitstusindeks on ühiskonna üks näitaja. Kaitsealane ettevalmistus pole vähem oluline kui ettevalmistus otsustamiseks ja kindlameelseks tegutsemiseks kõikides rollides. Kaitsevalmidusega kaasneb kindlustunne, mis loob olulise eelduse tegutsemiseks kõikides rollides ja situatsioonides.

Kaitsma peab kõike, mis võib olla ohus.

Kaitsma peab:

- elu;
- ema ja last;
- neid, kes seda veel või enam ise ei suuda;
- oma ja teiste au ja väarikust;
- vabadust ja kõiki kodanikuõigusi;
- inimõigusi;
- sõna- ja mõttevabadust.

Hoolas on vaja olla, et ei pääseks vohama sellised jõud, mis ohustavad õiguskorda ning loome- ja muid vabadusi; et ei tekiks jõude, mis võiks ohustada kultuuri. Kaitsma peab nii formaalseid õigusi (õigusaktid) kui ka mitteformaalseid õigusi (moraalinormid, sotsiaalne kontroll). Kaitsma peab riiki ja riigi infrastruktuuri kõiki osi, perekonda ja arusaama sellest, mis on perekond.

Eriliselt tuleb kaitsta eriarvamuste avaldajaid ja korraldada nii, et nad saaksid ja julgeksid avada oma arvamuse koos argumentidega. Eriarvamuste ja argumentidega arvestamine on kvaliteetsete otsuste eelduseks siis, kui eesmärk on olukorda parandada, mitte oma tegevust või motiive varjata ning otsustamine kuidagi kaelast ära saada. Eriarvamuste avaldamine ja nende argumenteerimine on üks vigade vältimise meetodeid.

Eriti rängalt, sageli lausa halvavalt, mõjub inimestele igasugune nuhkimine, pealtkuulamine, kaebamine, keelekandmine ja muu seesugune tegevus.

Põhiseaduse järgi on sõnavabadus kõigil. Kõlvatu käitumise harrastajad süüdistavad sõnavabaduse kasutajaid vihakõnede pidamises. See on demagoogiavõte – sildistamine. (Vt 12.3.) Niisugune võte pole ei euroopalik väärtus ega ka euroopalike väärtuste kaitse.

Kaitse objekte on suur hulk, näiteks looduskaitse, lastekaitse, andekaitse, elukaitse, isiksusekaitse, kodanikukaitse, omandikaitse, autorikaitse, loomakaitse, muinsuskaitse, tervisekaitse, töökaitse, saadikukaitse, sise- ja väliskaitse, õiguskaitse, perekonnakaitse, vanurikaitse. (Vt

joonis 4.0.2.) Igati saab seda loendit täiendada ja vaadata, kui tõhus on see või teine kaitse tegelikult.

Iga kaitse on rahuldav juhul, kui see on nii administratiivne kui ka moraalne. Põhikaitseks on kõlbeliste arusaamade süsteem ja sotsiaalne kontroll, mida inimesed teostavad üksteise suhtes.

Vana-Rooma aegadest pärit tarkusetera:

Kui kuuled ühehäälselt otsust, otsi despootti või petist – teine peab olema!

Põhikaitseks on kõlbeliste arusaamade süsteem ja sotsiaalne kontroll, mida inimesed teostavad üksteise suhtes.

- Anne on sünnipärane.
- Talent on juba taseme saavutanud anne.

Igal arukal kodanikul on kõigi teistega võrdne õigus valida ja olla valitud, aga kui kellelgi pole kohustust luua selle õiguse kasutamiseks

vajalikke eeldusi, jääb seegi õigus fiktiivseks. Kodanikuõiguste kasutamiseks tuleb olla küllalt haritud, informeeritud ja kogenud, et orienteeruda ühiskonna- ja kultuurielus ning saada aru, kes on kes ning mida saadikud lubavad ja taunivad.

Ühiskonna põhirikkus anne (sünnipärased eeldused), mille kaitse vajalikkust oleme siin raamatus juba korduvalt rõhutanud, ei ole meil veel üldse kaitstud. Valdav osa andest hajub, enne kui lapsed jõuavad kooliikka ja ega sealgi ole andehoid prioriteet. Igal aastal meelitatakse Eestist kümneid silmapaistvate eeldustega noori välismaale. Mesijutte aetakse nii selle vargusevormi õigustamiseks kui ka põhjendamiseks.

Arenenud maades peetakse just peade (ajude) sissetoomist kõige kasulikumaks äriks.

- Riigi nägemiseks peaks olema küllalt palju vaatepunkte.
- Arvestada tuleb, et riik on ka territoorium, majandusruum ja transiidikoridor, kultuuriruum, kommunikatsiooniruum, elukeskkond.
- Riik on rahvusvahelise suhtlemise subjekt, koostööpartner.
- Riik on kodumaa, isamaa, sünnimaa, põlvkondi läbiv unistus.

4.3. RIIK

Riik on makrokeskkond, mis on korrastatud ühest küljest kultuuri-seostega, teisest küljest kirjutatud reeglitega. Riigil on administratiivne struktuur ja olenevalt riigikorrast ka põhiseadus ning sellega kooskõlas olev seadustik; on kohtu võim, seadusandlik võim ja täide-

saatev võim.

Samas on riik institutsionaalne süsteem, mis funktsioneerib, muutub ja areneb või hääbub. Teenib ja õnnestab oma rahvast või funktsioneerib rahva arvel.

Riigi kõik põhiseaduslikud institutsioonid ja nende haldusalas olevad organisatsioonid on (peavad olema) rajatud:

- rahva, kultuuri, kõigi kultuuriväärtuste, looduse ja kõigi loodusvarade, inimese ja kõigi inimõiguste hoidmiseks ning kaitsmiseks;
- õiglaseks rahvuslikuks ja rahvusvaheliseks koostööks;
- kogu inimliku tunnetussüsteemi hoidmiseks ja kaitsmiseks;
- korra ja poliitika, nagu ka kultuuri ja ideoloogia, sotsiaalse ja majandusliku ning muu regulatsiooni tasakaalustamiseks.

Suur osa inimestest teenib üldist hüve ning tahab anda ja teha, mida suudab, et ühiskond edeneks, et mitte ainult enda, vaid ka teiste inimeste elu oleks elamisväärne ja elukeskkond – nii loodus kui kultuur, nii loodusvarad kui kultuuriväärtused – säiliks.

See, mis on hästi, vajab hoidmist, ja see, mis kehvasti, muutmist.

MIS ON JA MIS PEAKS OLEMA?

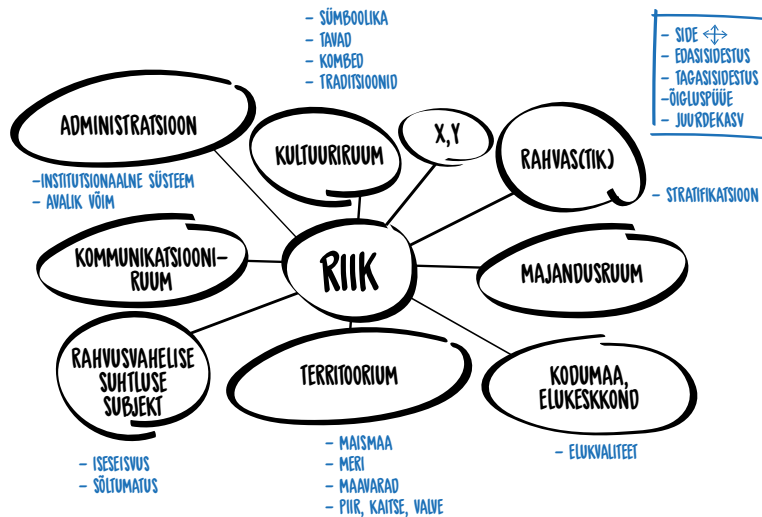
Avaliku retoorika järgi on Eesti demokraatlik suveräänne õigusriik. Paraku on selline avaldus avamata. Vaja oleks teada ka, millistel eeldustel saab mingit ühiskonda pidada õigusriigiks, demokraatlikuks riigiks ja suveräänseks riigiks.

Siinkohal käsitame riiki kui probleemi (vt joonis 0.3.3.). Selleks tuleb selgusele jõuda, mis riiki iseloomustab (karakteristikud), milline peaks riik olema ja milline ta juba või ikka veel on. Nende kahe kujundi võrdlemisel saame avastada, mis on juba rahuldavalt hästi ja mis veel hästi ei ole, mis puudub ja mis on riigis ülearune.

Samade karakteristikute alusel saame luua kujutluse lähema ja kaugema tuleviku kohta. Seejärel on võimalik asuda looma (tugevdama, kindlustama) meetmete süsteemi, mida võtta ette vastuolude vähendamiseks (või kõrvaldamiseks).

Sama loogika on kõigil teistel regulatsioonitasanditel. Selles asjatundlik orienteerumine ja selle järjepidev täiendamine ongi kodanikuks olemise tähtis eeldus. Riigi tasandil orienteerumine on vajalik, aga

Inimeste hinnangud riigile ei sõltu peamiselt sellest, mis on, vaid pigem sellest, mil määral olemasolev vastab sellele, mida on loodetud, millest on unistatud, mida on usutud.

JOONIS 4.3.1. Riigi tunnused.

kodanikule sellest ei piisa; vaja on läbi mõelda, mis on aktuaalne ka teistel regulatsioonitasanditel. Selle analüüsi hõlbustamiseks vt joonis 7.2.1.

Riiki iseloomustavad (vt joonis 4.3.1.):

Territoorium. Tüüpiline arusaam riigist on, et see on territoorium maismaast ja merest. Lisaks loodusvarad, piir, piirikaitse ja -valve territooriumi hoidmiseks.

Rahvastik. Rahvastiku kohta Eestis andmeid ei ole. Need andmed, mida statistikaamet kogub ja mille põhjal demograafid graafikuid ja tabeleid koostavad, võimaldavad teada arve sündide, surmade, abielude ja lahutuste kohta.

Neid andmeid üritatakse ka ekstrapoleerida (üksikute näitajate põhjal aegridade tulevikuväärtusi arvutada), justkui kulgeks ühiskonnaelu fataalselt ja rahvastik oleks samasugune ressurss nagu pinna- ja põhjavesi.

Tegelikkuses on inimestel mõtted ja tunded, inimesed loovad, otsustavad, uurivad, mõtleavad, seavad eesmärgi, valivad vahendeid nende eesmärkide saavutamiseks, kehtestavad põhimõtteid ja võivad lõpetada

kõlvatu tegevuse. Inimesed võivad muuta oma käitumist. See kõik tähendab, et inimestega seotud protsesside ei ole mõistlik prognoosida ekstrapoleerimise abil.

Teadus algab siis, kui asetatakse küsimus funktsionaalsete ja kaussaalsete (kaassõltuvuslike ja põhjuslike) seoste süsteemi ja selle toimete kohta, st asutakse avastama seoseid, mille põhjal saab vastata küsimusele „miks?“.

Sellest oli juba eelnevalt juttu, et demograafid miks-küsimusele vastuseid ei otsi, vaid ainult kirjeldavad olukorda. Kirjeldus eelneb teaduslikule uuringule. Kirjeldused on vajalikud probleemide sõnastamiseks.

Administratsioon. Sõltuvalt tasandist on administratsioon kas riiklik või kohalik. Administratsiooni on vaja puhkudel, mil iseregulatsioon ei toimi: avaliku võimu teostamiseks, korra loomiseks ja hoidmiseks, tööjaotuse korraldamiseks ning institutsioonide, organisatsioonide ja erasikute õiguste tagamiseks, põhiseaduslike institutsioonide lahususe printsiibi kindlustamiseks jms.

Riiklik administratsioon ehk ametkonnad, mille sees on ametid, peavad tagama riigis vertikaalse regulatsiooni (ülalt alla riigi tasandilt indiviidini ja kodaniku tasandilt institutsioonide juhtkonnani tagasi). Vajalik on, et ametkonnad tagaks oma allüksuste (ametite) toime riigis kulgeva te protsessidele, nähtustele ja varale.

Väga tähtis on, et ametkonnad ei ole pelgalt need, kellel õigus lubada keelata-käskida. Rahva kohus ei ole ametnike teenida, vaid ametnike kohustus on teenida rahvast. Rahval on Põhiseadusega palju õigusi ja ametnike kohustus on luua kõigile võrdsed võimalused nende õiguste kasutamiseks.

Horisontaalne regulatsioon hõlmab eri tasandeid: riigi tasandil on president, keda enne Teist maailmasõda nimetati riigivanemaks; riik koosneb maakondadest, mille eesotsas peaks olema maavanemad.

- Institutsioon on majanduslik, riiklik, poliitiline, kunstiline või muu sotsiaalne korraldus või tava. Nt meditsiin, haridus, aga ka perekond üldmõistena on institutsioonid.
- Põhiseaduslikud institutsioonid Eestis on: Riigikogu, Vabariigi President, Vabariigi Valitsus, Eesti Pank, Riigikontroll, Õiguskantsler, Riigikohus.

Maakonnad koosnevad valdadest ja linnadest. Valla eesotsas on vallavanem ja linnas linnapea. Linnaosas on linnaosavanem, külas külavanem.

Muidugi on regulatsioonitasandiks ka perekond, kus perekonnapead on samuti kohustatud vastutama kõige selle eest, mida perekonnas (selles tasandil?) tehakse ja tegemata jäetakse. Tegelikult on perekondlik ja kogukondlik regulatsioon veel ühiskonnateooriasgi korrastamata. (Vt ka 7.2.)

Rahvusvahelise suhtlemise subjekt. Riik on sellisena teadlik aktiivne alge, kes peab saavutama normaalsed suhted teiste riikide ja rahvastega ning tagama iseseisvuse ja sõltumatuse. Riigi juhtkonna asi on teha kõik võimalik riikliku iseseisvuse säilitamiseks, nagu ka kohustuste täpseks täitmiseks. Paraku on igat liiki liitudesse kuulumisel vaja loovutada mingi osa suveräänsusest. Üksi on suveräänsust raske (võimatu) kaitsta, ent igat liiki liitumised liitude ja kaitsealaste organisatsioonidega põhjustavad sõltuvust. Ilmselt tuleb selle paratamatusega harjuda.

- Rahval on Põhiseaduse kohaselt palju õigusi.
- Ametnike kohustus on luua kõigile võrdsed võimalused nende õiguste kasutamiseks.
- Rahva kohus ei ole ametnike teenida; ametnike kohustus on teenida rahvast.

Kommunikatsiooniruum. Riiki kui kommunikatsiooniruumi (vt ka 6.0.) kuuluvad igasugused teabekanalid. Muu hulgas raadio, televisioon ja ajakirjandus, trükkväljaanded, internet, suuline kommunikatsioon.

Kommunikatsioon on vastastikust aktiivsust eeldav seos, selleta on tegu pelgalt informeerimisega.

Kui pillutakse teateid, aga ei kuu-

lata ega uurita, kas ja kuidas teated vastu võeti, kas keegi neid tähele pani, mil määral neist aru saadi ja neid käitumises arvestati, siis ei ole see kommunikatsioon, vaid massiteabeteenistus. (Vt joonis 6.0.2.) Siis pole teada seegi, kas teave muutus üldse infoks. Kommunikatsioonisüsteem on riigi arengu eeldus ja ühtlasi arengutaseme näitaja.

Majandusruum. Tootmine ja tarbimine, rahandus (eelarve, maksud, toetused, rahalised investeeringud), pangandus, ehitus, kaubandus, transport jms ning nendevahelised seosed on majandusliku regulatsiooni objektid. Majandus on abstraktsioon, suhtarvude süsteem. Majandus on igasuguse tegevuse üks eeldus ja arengutaseme üks näitaja.

Elanik, kes tahab käituda kodanikuna, peaks saavutama taseme, kus ta on suuteline mõistma, et tegeledes majandusega, pole võimalik edendada majandust. Majandusedu saavutamiseks on vaja tegeleda kõigega (!), millest sõltub majandus. Mittesüsteemne asjaajamine ei saa olla efektiivne.

Ühiskonnas ei saa ükski tegur olla nii tugev, et kindlustada majanduskasvu. Iga tegur on samas nii tugev, et selle puudumine võib muuta mõttetuks kõik muu. Näiteks kui maksta töötajatele naeruväärset palka, pole võimalik erilist efektiivsust saavutada – inimesed töötavad kuidagi-moodi või lähevad hoopis minema. Mõne aja pärast on ka asjatundjad lahkunud ja need, kes on järele jäänud, pole võimelised produktiivselt tegutsema.

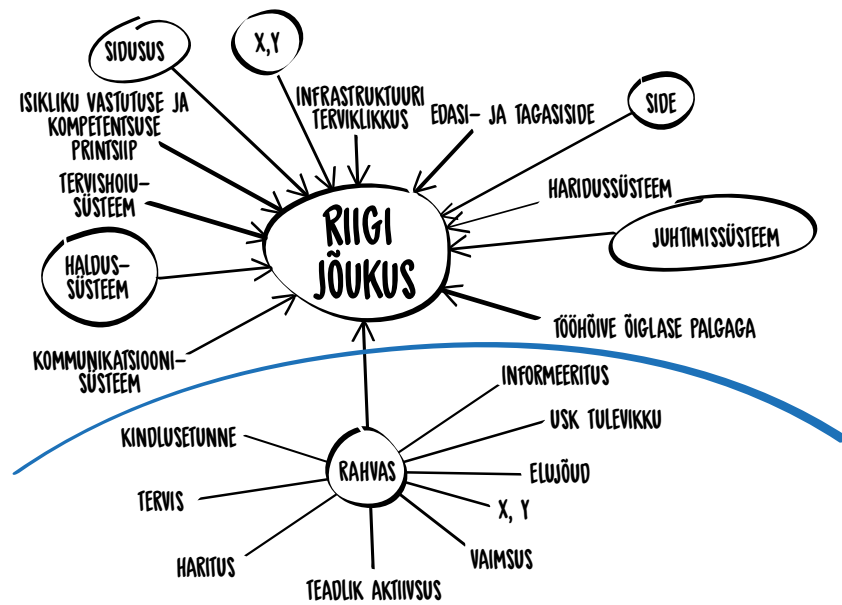
Enam-vähem samal ajal, kui kuivas (kuivatati) kokku ühiskonnateadus, muutus suserdamiseks ka täiskasvanute ametialane jm koolitus. Tänapäevaks peaks olema selge, et kui hoida kokku personali koolituse pealt, kaotab ühiskond elujõu.

Riigis tervikuna on majandusliku virelemise tagajärjeks suur väljäränne ja madal sündivus. (Vt 13)

Kultuuriruumi moodustavad väärtused ja normid, müüdid ja tabud, hoiakud ja suhtumised, mis korrastavad inimeste mõtlemise ja käitumise (vt ka 5), sealhulgas suhted ja suhtetoimed (vt 6.1.). Rahvuskultuuri keskmes on emakeel ja selle ümber kõik – ilus ja eriline, harmooniline, vaimustav tervik. Kultuur paistab igast silmavaatest ja puudutusest, naerust ja ohkest, imestusest ja ehmatusest. Kultuuriseos tagab võime mõista ja mõtestada, hoida minevikku, olevikku ja tulevikku üksteise sees ja kõrval korraga ning tegutseda ökosüsteemselt.

- Tegeledes majandusega, pole võimalik edendada majandust.
- Majandusedu saavutamiseks on vaja tegeleda kõigega (!), millest sõltub majandus.

Kodumaa. Kodumaa on see koht, mis peaks olema maailma eelistatim elupaik, kus me tahaksime olla, elada, ning mida hoida ja kaitsta. Kodumaa on püha. Kodumaad ei või kahjustada ega loovutada! Iseolemise nimel on loobutud ja kannatatud, aga siis ka usutud, et ahnus ja juhumus ei pääse siin teejuhiks. Kõne all on selline elukvaliteet, mis ei

JOONIS 4.3.2. Riigi jõukuse tegurid.

ole oluliselt kehvem kui kusagil mujal ning rahuldab ka neid, kes saavad keskmist palka ja pensioni. Sellist maad peetakse kodumaaks uhkusega.

Side. Igal kodanikul peab olema võimalus olla informeeritud sellest, mida on saavutanud ja kavandab juhtkond, mismoodi inimesed saavad hakkama eri valdkondades, piirkondades ja tegevusaladel. Iga kodanik peaks püüdma olla küllalt informeeritud nii sellest, mis on hästi, kui ka ohtudest, sise- ja välisjõudude tegevuse tulemustest ja tagajärgedest. Orienteerumiseks on vaja ka prognoose ja stsenaariume (kujutlusi võimaliku tuleviku kohta).

Edasi- ja tagasiside. Rahuldava taseme korral moodustavad kõik oma rahva hüvanguks tehtud otsused süsteemi, kus iga otsuse ja selle teostamiseks loodud protsesside tulemus sobib sisendiks järgnevale protsessile või otsusele (järgnevatele protsessidele ja otsustele). Selleks on vaja otsused ja protsessid edasi- ja tagasisidestada. Vastasel juhul ei saa sihil püsida ja eesmärgistatud tegevusest ei tule kuigipalju välja. Tagasisidestuseta ei saa toimida ka iseregulatsioon. Kui edasisidet ei ole, kaob mõttekus; kui tagasisidet ei ole, kaob juhitavus ja kogu ühiskond võib kokku joosta. (Vt 6.2.)

REGULATSIOONI EI TOHI KATKESTADA

Tähtis on mees hoida, et kui riigis mõni regulatsioonitasand vahelt puudub, võib tekkida katkestus ja riik ei saa olla efektiivne. Riigi-reformist rääkides mõeldakse Eestis enamasti vaid administratsioonist ja ametnike arvu vähendamisest või ringitõstmisest, haldussüsteemide liitmisest-lahutamisest. Kui öelda, et 2017. aasta haldusterritoriaalse reformiga on omavalitsus Eestis likvideeritud, siis suurt liialdust ei ole. Väga paljudes kohtades on tekitatud kultuurikatkestus ja seetõttu on kohalik identiteet lagunemas.

Omavalitsus on Põhiseaduse kohaselt iseseisev üksus, mitte ametnike manipuleerimise objekt.

Kogu haldussüsteem on justkui meelega sassi aetud. Eesti haldus-reform, mis pidi olema omavalitsus-reform, sobib kogu maailmas näiteks selle kohta, mis võib juhtuda, kui võhikutele on õigus korraldada üleriigilist innovatsiooni. Linnades on linnavolikogud, valdades vallavolikogud, aga maakonna tasandil pole midagi. Ka selle katkestuse tõttu ei saa toimida ei normaalne vertikaalne ega horisontaalne regulatsioon.

Elukeskkond kujuneb horisontaalse ja vertikaalse regulatsiooni ühtsuses, mitte ühe või teise toime. „Reformijad” on üritanud maakonna tasandi asemele moodustada mingi surrogaadi, mille õigused-kohustused ja vastutus on ka rohkem kui aasta pärast muutust ikka veel määratlemata.

Kui midagi muutma hakata, tasub alati mees pidada, et Eesti ei ole suurriik ja siin pole vaja matkida suurriike. Meil ei pea olema kõik samasugused ametikohad, saatkonnad, ministriumid ja kokkuvõttes kolm-neli korda rohkem ametnikke kui väikeriigis normaalne.

Paraku on ametnikke pidevalt juurde vaja, sest need, kes juba ames on, ei tule toime. Võhikute arvu suurendamisega ei ole võimalik olukorda parandada. Vaja oleks võimaldada ametnikele ja nõunikele

§ 154. Eesti Vabariigi Põhiseadus:

- Kõiki kohaliku elu küsimusi otsustavad ja korraldavad kohalikud omavalitsused, kes tegutsevad seaduste alusel iseseisvalt.

ametialast õpet. Täpsemalt: vaja oleks kehtestada ametnike ja nõunike regulaarne atesteerimine ning ametkondade ja riigiasutuste akrediteerimine. Päril kindlasti tuleks kiiremas korras vaadata üle kantsleri staatus. Kantslerite, ministrite ja asekanterite õigused, kohustused ja vastutus oleks vaja avalikustada.

RIIGI STRUKTUURIL ON MÄÄRAV TÄHTSUS

Ametnike ja saadikute suhe on Eestis endiselt ähmane kõigil tasanditel. Põhiseaduse järgi peab olema tagatud võimude lahusus. Riigikogul kui seadusandlikul institutsioonil on mitte ainult õigus, vaid ka kohustus teostada kõrgeimat riiklikku järelevalvet kõigi põhiseaduslike institutsioonide tegevuse ja toimete üle. Riigikogu määrab ametisse nende institutsioonide juhte, vajadusel avaldab umbusaldust ja kutsub tagasi.

Täidesaatev võim annab aru seadusandlikule võimule, mitte vastu-

Kes ei taha, et Eesti satub sellisele teele, mis viib autoritaarse ühiskonnakorra poole, peaks aktiivsemalt nõudma:

- kodanikuühiskonna põhimõtete järgimist;
- kodanike põhiõiguste, sõna- ja mõttevabaduse hoidmist.

pidi. Vabariigi Valitsus on aruandekohustuslane Riigikogu ees. Linna- ja vallavalitsus on (peavad olema!) aruandekohustuslased vastavalt linnavolikogu ja vallavolikogu ees. Tegelikult kukub enamasti välja vastupidi. Miks see nii on, mõelgu igaüks ise.

Riigi ja omavalitsuse ametnikud on tavaliselt üsna suure kogemusega ja käinud siin-seal kursustel,

aga saadikud, kes tulevad ja lähevad, kujutavad haruharva ette, mida nad peaksid teadma ja oskama, et üldse aru saada selle tegevuse eeldustest, mida peaks tegema ja saavutama riigi või omavalitsuse tasandil.

Kui juhtimise objektid ja keskkond on modelleerimata, probleemid, hindamise kriteeriumid ja tegutsemise printsiibid sõnastamata, siis on kogu tegevus tahes-tahmata diletantlik ja pole midagi imestada, et ka ebaefektiivne. Tegevus muutub siis eesmärgiks ja inimesed nende eesmärkide saavutamise vahendiks. Ka ametnikud vaid tegelevad – koguvad ja jagavad raha, keelavad ja lubavad. Enamik neist ei saa mitte midagi lubada, aga peaaegu kõik saavad venitada, seada kahtluse alla,

kooskõlastada ja kooskõlastada, tõsta pabereid nii kaua sahtlist sahtlisse, et taotlejal saab jõud otsa. Venitamisrekordid on kohtu käes.

Territoriaalselt toimivad ühed süsteemid, funktsionaalselt teised, nende toimed peavad olema omavahel ühildatud.

Kodanikel tuleb päev päeva kõrval hooles olla, et Eesti ei satuks sellisele teele, mis viib autoritaarse ühiskonnakorra poole. Kodanikuühiskonna tugevdamiseks pole kodanikul võimalik teha midagi liiga hästi ja liiga palju.

KODANIKUNA OSALEMISE EELDUS

Oleks loomulik, et rahvas tahab osaleda ühiskonna- ja kultuurielus. Osalemine võib seisneda kohalkäimises ja kuulamises. Selleks, et arutlustes tegelikult (mitte mängult!) kaasa rääkida ja seisukohti esitada, on vaja olla nii asjatundlik, et oleks moraalne õigus tunda end kodanikuna – subjektina, keda peab kuulama ja arvestama. NB! Asjatundlikkus on vajalik, aga ühtlasi on vaja olla aus, õiglane, järjekindel jpm.

Kui inimene tahab, et temaga arvestatakse, peaks ta eelnevalt nii palju vaeva nägema, et ta kujuneks asjatundjaks (vt ka 1.7.) ja usaldust väärivaks vähemalt selles valdkonnas, kus ta tahaks kaasa rääkida.

Ühiskonnas orienteerumiseks ja ühiskonnas toimuva kohta arvamuste, hinnangute, ettepanekute-soovituste esitamiseks peaks kasvõi pead kokku panema ja mõtlema läbi kõik vähegi võimalikud variandid, igaüks oma plusside ja miinustega. Pärast seda pole enam väga raske lükata kõrvale need variandid, mis ei kõlba sugugi, ja valida ülejäänute hulgast välja parim. Muidugi tuleb seda eelistust kõigile võimalikult kiiresti, selgelt ja lühidalt põhjendada.

Põhimõtteliselt on kogu elanikkonnal õigus käituda kodanikena, aga kui otsustamises osalemiseks vajalikku ettevalmistust ja infot pole, on see õigus fiktiivne.

- Ühiskonna-alane ettevalmistus on vajalik igale inimesele!
- Vastasel juhul ei saa põhiseaduslike õigusi kasutada, sealhulgas valida ja olla valitud.

ISEREGULATIIVSUS EI SAA TOIMIDA, KUI...

Eespool oli juttu sellest, miks edasi- ja tagasisidestamata riik ei saa põhimõtteliselt toimida iseregulatiivselt ega olla ka juhitud. Sama saab öelda ühiskonna osade ja alasüsteemide kohta. Sellisel juhul on juhtidel võimalik pidada koosolekuid, anda raha, lubada või keelata, öelda tervitussõnu, avada valmivaid ehitusobjekte, käia siin-seal jooksmas ja vaatamas, mida inimesed teevad. See kõik on nähtumuslik, mitte olemuslik.

Kõik saadikud ja ametnikud võivad millegagi aina tegeleda ja üritada midagi siit-sealt parandada ja ka manitseda neid, kes on liiale läinud. Kuna mitte millegi eest vastutama ei pea, pole karta muud, kui et eba-kompetentsus ja saamatus tuleb avalikuks.

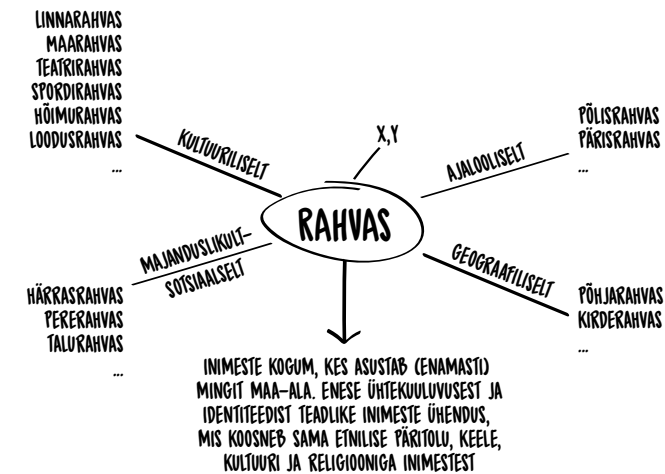
Mehaanilised süsteemid (nt aurumasin) saavad iseregulatiivselt funktsioneerida tänu negatiivsele tagasisidestusele; sotsiaalses süsteemis on oluline nii negatiivne kui ka positiivne tagasiside: seda, mis

- Seda, mis on hästi, on vaja tugevdada, hoida, kaitsta.
 - See tegevus, mille tagajärjed on kohutavad, tuleb lõpetada.
 - Seda, mis on räbal, tuleb parandada.
- on hästi, on vaja tugevdada, hoida, kaitsta. See tegevus, mille tagajärjed on kohutavad, tuleb lõpetada, ja seda, mis on räbal, tuleb parandada; mitte kunagi ja võib-olla, vaid kohe ja korralikult! Tagasisidestusega ei püsi ega arene ükski isereguleeruv süsteem.

Juhtimise objektiks saavad olla protsessid. (vt 2.9.) Riiki (nagu ka teha, linna või ametkonda) ei saa juhtida. Juhtida saab vaid mõningaid protsesse riigis (linnas, ametkonnas jm).

Riik ei ole mitte lihtsalt kommunikatsiooniruum, õigusruum, kultuuriruum, majandusruum jms, vaid süsteem, mis funktsioneerib, muutub ja areneb oma (permanentsete) seaduste kohaselt. Kõik seadused ilmnevad seaduspärasustena. Inimesed saavad ühiskonnas toimuvat mõnevõrra (aeg-ajalt päris palju) mõjutada, s.o soodustada või takistada.

Riik saab funktsioneerida, muutuda ja areneda sõltuvalt sisemistest ja välistest teguritest, millest osa avaldub avalikult, osa varjatult, osa otse, osa kaudselt, lokaalselt või globaalselt.

JOONIS 4.4.1. Rahvas.

Rahvastik – inimeste kogum ehk inimpopulatsioon maakeral või mingil kindlal territooriumil – riigis, mingil mandril, piirkonnas või administratiivses üksuses. Rahvastikku iseloomustavad rahvuslik, vanuseline, sooline, tervislik, hariduslik jm struktuur, töökus, kriminogeensus, elulaad ja -stiil, elurütm ja -pinge, elujõud, dünaamika, integreeritus, sündivus, tervena elatud aastate arv, lootus, usk endasse ja tulevikku.

Rahvas – samal territooriumil (riigis, piirkonnas) elavad inimesed. Rahvaks on ka sama keele, elulaadi või religiooniga inimesed. Eesti rahvas elab valdav osa Eestis, aga palju elab ka Soomes, Rootsis, Kanadas, USA-s, Austraalias jm. Rääkida võib ühise tunnetuse ja taotlustega kogukondadest ja siis ka põhjarahvastest, metsa- ja mägirahvastest, rändrahvastest, loodusrahvastest, linna- ja maarahvast, põlisrahvast, töörahvast, ristirahvast, hõimurahvast jne.

Rahvas on inimeste kogum, kes:

- asustab enamasti mingit maa-ala, territooriumi;
- on enese ühtekuuluvusest ja identiteedist teadlike inimeste ühendus, mis koosneb sama etnilise päritolu, keele ja kultuuri, religiooniga inimestest.

nal, kõigil institutsioonidel, kus toimub õpe ja kasvatus, kus kujuneb kogemus, mille aluseks on tavad-kombed-traditsioonid, väärtused-normid, müüdid-tabud ja arusaam voorustest. Oma osa on rahvuste ja rahvustunde kujunemises usul ja uskumustel, sümbolitel ja koodidel (vt 2.3.).

Riigis elavad isikud, igaüks oma õiguste, kohustuste ja vastutusega. (Vt ka joonis 4.3.1.)

KÕRGEIMA VÕIMU KANDJA

Rahvas ei ole pelgalt maksumaksja. Kõrgeima võimu kandjana peaks rahvas olema niipalju haritud, informeeritud ja kogenud, et kodanikena (enesejuhtimise ja sotsiaalse juhtimise subjektidena) osaleda arutlustes, otsustamises, otsuste sellises täitmisel, mida saaks (avalikult!) mõistlikuks pidada, ja siis osaleda ka tulemuste kvaliteedi hindamises, kasumi jaotamises, uute investeeringute kavandamises jne. Valdav osa

Rahvus – inimeste etniline kuuluvus; identiteet, mille kujunemises on oma osa keelel, kultuuril, usul, ajaloolisel kogemusel, pärimusel jpm. Rahvus on enesemääratlus, millega subjekt tahab end siduda kuuluma teiste samasuguste hulka. Rahvusliku eneseteadvuse kujunemisel ja hoidmisel on oluline osa kogu kasvukeskkonnal

rahvast saab praegu veel osaleda ühiskonna- ja kultuuriküsimuste üle otsustamises umbes nii, nagu vanast rahvajutust tuntud sääsk käis härja sarvel kündmas.

Juba korduvalt on selles raamatus viidatud põhjendamatule autoriteedistruktuurile, mis on

Eesti Vabariigi Põhiseadus § 1:

- Eesti on iseseisev ja sõltumatu demokraatlik vabariik, kus kõrgeima riigivõimu kandja on rahvas.

ühiskonnaohtlik nähtus, sest põhjustab salastamise, ringkaitse, pretensioonikuse ja asjatundmatuse.

1980. aastate lõpus asusime rajama Eestit sellise riigina, kus autoriteedistruktuur on põhjendatud ja valitseb avalikkus. Mis aga juhtus? Võimule tulid erakonnad. Erakonnad on olnud võimul ja tahavad jääda võimule kas või igavesti. Rahvahulkade lollitamise tehnikat valdavatel „suhtekorraldajatel” ostetud kampaaniate abil pole see olnud ülearu keeruline, ehkki päris kallis.

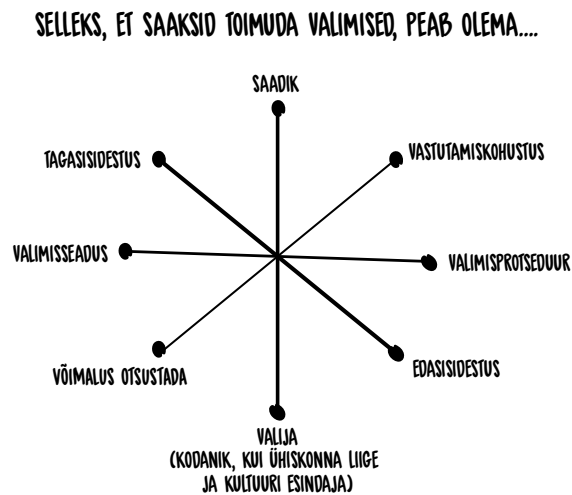
Kui erakondades oleks lubatud rääkida vaid tõtt ja kandideerida saaksid vaid sellised inimesed, kes saavad aru, kuhu nad kandideerivad, maksaks valimiskampaaniad mitu korda vähem. Siis poleks vaja otsida valimiste eel oma nimekirjadesse neid, keda on teistest rohkem TV-s nähtud ja lavalt kuulnud, olgu nad sportlased, näitlejad, telediktorid või niisama jutuvestjad. Ehkki kõik teavad, et niimoodi komplekteeritud Riigikogu saab esineda peamiselt kummitemplina, ja teha seda, mida valitsus ette kirjutab. Sellest on korduvalt räägitud ja kirjutatud. Paraku on privileegidega harjunud isikute ringkaitse nii tugev ja kodanike teadlik aktiivsus nii nõrk, et kõik püsib endisena.

Valimised saavad toimuda vaid siis, kui on neid, keda saaks ja võiks valida, st inimesi, kes saavad aru, et võim ei ole privileeg, vaid raske koorem, ja võimuga kaasneb suur vastutus. Valitu peab suutma hoomata riiki tervikuna ning inimest ja kõiki inimkooslusi, elu ja elukeskkonda. Ta peab olema valmis ausalt pühendumale, st kohuse- ja vastutustundlikult teenima, hoidma ja kaitsma oma rahvast.

Valimised on võimalikud, kui ka rahvas adub, et valimisõigusega kaasneb igal inimesel reaalne, tõene, päris vastutus riigi tuleviku eest ja vabariigi valimiskomisjon korraldab valimised kooskõlas Põhiseadusega, õigel ajal ja kooskõlas § 60, mille järgi peavad valimised olema üldised, ühetaolised, otsesed ja salajased.

Kõlaga kui tahes ülevalt, aga tõepoolest on (peab olema!) oma rahva teenimine nii Riigikogu ja Vabariigi Valitsuse kui ka teiste põhiseaduslike institutsioonide püha kohus.

- Põhiseaduslik nõue, et valimised peavad toimuma ühetaoliselt, tähendab, et valimisprotseduur peab olema kõigil ühesugune.
- Valimispettust saaks välistada ka nii, et muuta valimised avalikuks.

JOONIS 4.4.2. Valimiste toimumise eeldused.

VASTUTUS ON NII VALITAVAL KUI VALIJAL

Sõna „ühetaoliselt” ei tähenda, et igal valijal on valimistel üks hääl, vaid tähendab seda, et kõik valijad peavad valimistel käituma ühtmoodi: esitavad valimisjaoskonnas isikut tõendava dokumendi, saavad sedeli, märgivad kabiinis oma eelistusotsuse sedelile ja asetavad selle valimiskasti. Kõik. Nendele, kes on haiged või kes ei saa mingil muul põhjusel ise valimisjaoskonda tulla, viiakse valimiskast koju. Igas muus mõttes peab toimuma ka kodus valimine nii, nagu Põhiseadus ette näeb. Sõna „salajaselt” tähendab seda, et valija on oma eelistusotsuse tegemisel ja oma otsuse kandmisel sedelile omaette ja ükski nii, et kõrvaliste isikute mõjutused, sh viibimine samas ruumis on välistatud.

Rahvas peaks olema koos ajakirjanikega kordades nõudlikum, et mitte pidada erakonnaks iga kampa, kes tahaks mingite trikkidega hääli koguda. Valimisnimekirjadesse kandmiseks oleks vaja kõigil saadikutel avalikult tõestada, et nende ettevalmistus võimaldab ka sisuliselt osaleda nendes tegevustes, milles Riigikogu saadik peaks osalema.

Sootuks teisiti kui praegu kombeks tuleks reageerida ka nendel puhkudel, mil erakond räägib valimiskampaania ajal üht, ent võtab pärast võimule pääsemist risti vastupidise kursi.

Praktika näitab, et korrumppeerunud (vt 4.5.) isikutele, olgu nad saadikud või ametnikud, ei pruugi argumentidel olla mingit tähtsust ega tähendust, sest nad ajavad muud asja ja elanikud on harjutatud tegema nägu, et see kõik ei ole nende asi.

KUHUPOOLE PEAKS PÜÜDLEMA?

Kui ühiskonda, kogukondi ja erakondi ohustavad hoolimatus, ahnitsemine, petuskeemid, kuulujutud, nuhkimine, valekaebused, alatus, laim, valetamine, nurjatuste varjamine, põhjendamatu autoriteediga isikute mahitamine jms, tuleks asuda neid pahesid välja juurima. Esmalt oleks vaja vaadata, et jälle ei satuks mõni selline seadusandajaks ning riigi ja rahva esindajaks.

Kodanikuühiskonnas tahab elanikkond end saastast puhastada ja hoida puhtana. Samas reas väärivad tähelepanu täpsus, ausus, vaprus, väärikus, mõõdukus, alandlikkus (*versus* kõrkus).

Mitmel pool siin raamatus on kõne all olnud ja tuleb veelgi personaalne vastutus kui kompetentsuse saavutamise ja hoidmise eeldus. Ometi pole kuigi selge, kuidas peaks ühiskonnaelu olema korraldatud, et personaalne vastutus oleks igal juhul, igal regulatsiooni- ja juhtimistasandil tegelikult arvestatud. Loota saab vaid, et tuleb uus Riigikogu, mis mõtleb riigi tulevikule eelmistest enam ja kehtestab selle printsiibi.

Kompetentsuse printsiipi pole võimalik ja pole mõtet kehtestada, kui personaalse vastutuse printsiip ei kehti.

Personaalse vastutuse printsiibi järgimisel peaks olema avalikult teada, mis on selle inimese nimi ja staatus, kes korraldab midagi, soovib toimida üht-, teist- või kolmandat moodi. Kui see soovitus normiks muudetakse, siis vastutab eelnõu autor ka selle muudatusega kaasnevate tulemuste ja tagajärgede eest.

Ka seaduseelnõude ja nende paranduste puhul peaks olema teada nende soovitaja või algataja nimi. Sama kehtib igasuguste programmide ja projektide puhul.

Kodanikud, kui nad tahavad, saavad lõpetada umbisikulise asjaajamise!

Kui igal regulatsioonitasandil on kehtestatud personaalse vastutuse printsiip, siis selle tulemusel tekib ka kompetentsuse (teadmiste-kogemuste-informeerituse ühtsuse) printsiip – viletsate otsuste tegijad on sunnitud hakkama hoolikalt õppima ja mõtlema või lahkuma; oma tegevusega kaasnevad kahjud oma taskust korvama.

Kui Eestis hakkab kehtima personaalse vastutuse printsiip ja sellega kaasnev kompetentsuse printsiip, siis tõuseb õpetaja staatus ühiskonnas väga oluliseks, sest kompetentset järelkasvu on vaja. Tekib ka nõudlikkus hariduse kvaliteedi osas, sest siis pole enam oluline mitte koolis käimist ja õppekava läbimist tõendav dokument, vaid haritud spetsialistiks ja generalistik olek. Siis hakatakse hindama tegelikku valmisolekut kvaliteetsete otsuste tegemiseks ja täitmiseks. Siis ei piisa mõne seostamata kursuse läbimisest – vaja on erialase, kutsealase ja ametialase ettevalmistuse ühtsust.

Inimene, kes tunneb, et on vaba ja iseseisev, hoitud, armastatud ja kaitstud, tahab hoida ja kaitsta ka oma riiki, olla töökas, aus ja õiglane. Kõlbelisi hoiakuid otseselt tekitada ei saa. Need tekivad, kui luua tingimused nende tekkeks ja soodne keskkond.

Siis saab kehtima hakata ka vastastikuse rikastamise printsiip, mis on iga institutsiooni, organisatsiooni, perekonna jne arengu vältimatu eeldus. Ühiskonnaelu edeneb kordades jõudsamalt, kui inimesed ja organisatsioonid loovad vastastikku üksteisele eeldusi eduks ja heade otsuste tegemiseks ning täitmiseks, vääratuste märkamiseks ning nende põhjuste avastamiseks ja kõrvaldamiseks.

TARGEMAKS SAAB MÕELDES JA MÕTESTADES

Edasi viib koostöö, mitte konkurents. (vt 12) Koostöö edeneb mitte tänu teadmisele, vaid teadmiste-oskuste ja arusaamise ühtsusele (vt 9.0.). Targemaks ei saa õppides, vaid mõeldes ja mõtestades. Targemaks saab ka mõtestatud kogemuse kaudu, millega kaasneb ettenägemise ja äratundmise võime.

Lisaks võime vältida vigu, näha vigade põhjuseid ning otsida, mõelda ja avastada seda, mis võimaldaks liikuda otstarbekalt, küllalt efektiivselt ja paraja tempoga.

Rahulolu suurendamiseks on kaks teed – vähendada vajadusi või suurendada võimalusi. Soovitav on minna mööda mõlemat teed, aga mitte nõuannete järgi, vaid oma peas kujunenud selguse järgi.

Kordades rohkem on vaja pingutada selleks, et rahvastik saaks tõusta kodanikkonnaks.

Mida selleks teha, et igaüks saaks ja tahaks kujuneda enesejuhtimise ja sotsiaalse juhtimise subjektiks, on küsimus, millele ei saa vastata nii, et vastus sobiks kõigile.

Oma osa on paljudel teguritel ja igaühel võib olla nende tegurite tähendus isesugune.

Enne, kui on fikseeritud karakteristikud rahvastikust täna ja soovitud tulevikunägemuses, saab igaüks vaadata, mida ta ise ja teised peaks suutma, mida peaks teadma, oskama, millest peaks aru saama selleks, et saaks rahvastikuprotsessides ükshaaval, omaette ja üheskoos aktiivse algena üleüldse osaleda. Täna Eestis on niisugune tulevikuideaal alles kujunemisejärgus.

MIDA RAHVAS TEHA SAAKS?

Kui kujutus riigist ja riiklikust ning omavalitsuslikust regulatsioonist on olemas (üheskoos läbi vaieldud ja heaks kiidetud), saab hakata vaatama, kuidas ja tänu millele on võimalik selle poole liikuda.

Otsustada on vaja:

- Mismoodi luua rahvaõpistute või kodanikukoolide võrk?
- Kuidas kehtestada riigis kompetentsuse printsiip?
- Kuidas siduda õpe rahvaõpistutes rahvuslike aadete ja ideaalide, väärtuste ja normidega?
- Kuidas hoida rahvaõpistust kaugel need, kes ühiskonna pärast ei murets?
- Kes peaks rahvaõpistute süsteemi korras hoidma?
- Millal peaks rahvaõpistute võrk valmis olema?
- Milline peaks olema rahvaõpistu õppekava?
- Millised õppevahendid peavad seal olema?
- Mismoodi luua riiki hõlmav õppeinfosüsteem?

- Kuidas inimestel saaks kujuneda arusaam sellest, et on vaja tõusta profaanist asjaarmastajaks (diletandiks, kes valdkonnast midagi juba taipab) ja seejärel saada asjatundjaks (spetsialistiks ja generalistiks)?
- Jne.

Ühiskonnas ja kultuuris toimuvatest protsessidest arusaamiseks ei ole ei kirjandust ega programmiist õpet. Need, kes tahavad tegutseda kohusetundlike kodanikena, ei saa sellist olukorda normaalseks pidada.

- Kodanikuks kui sotsiaalse juhtimise subjektiks tuleb kasvada, areneda.
- Kodanik püüab olla elukestvas õppes – muidu muutuvad kodanikuõigused fiktiivseks.

Kaine mõistusega inimene saab aru, et kes ei tea, mida saab juhtida, ja ei kujuta ette, millest sõltub mingite protsesside kulgemine, ei saa kodanikuna ühiskonnas tegutseda.

Inimene, kes ei tea, mis on infrastruktuur, mis on eesmärk, kuidas tekib eesmärgi-vahendi seos ja kellele ka protsesside siseloogika

tundub olevat avamatu, peaksid tegelikult asuma aktiivselt õppima ja mõtlema. Need inimesed võivad küll rääkida, et juhtimine (vt 11) on tähtis, aga neil pole võimalik midagi mõistlikku öelda ega ära teha. Nad lihtsalt „ei pääse ligi”.

Kui ühiskonna- ja juhtimisalased õppetekstid oleksid olemas, tekiks võimalus, et inimesed saaksid kas või raamatukogudes, klubides, õppeasutustes neid lugeda ja uurida. Rahvaõpistutes saab arutada, kuidas üldse on, kuidas meil on, kuidas naabritel on, mis ja tänu millele on siin või seal hästi ja halvasti, puudu või ülearu – inimesed saaksid hakata mõtlema oma elu-olu mõjutavate tegurite süsteemi peale.

Me ei pretendeeri etteütlejaks, mida teha – soov on vaid äratada tähelepanu olulise märkamiseks ja kutsuda mõtlema kodanikuks kujunemise tee ning tegurite üle nii riigis tervikuna kui ka igas omavalitsuses, ametkonnas kohapeal. Kodanikuks on vaja olla nii formaal-juriidilises kui ka sisulises mõttes. Kodanikuks kui sotsiaalse juhtimise subjektiks tuleb kasvada, areneda. Sündida saab kodakondseks. Kodakondsuse võib ka omistada neile, kes on kasvanud kodanikuks (vt ka 1.6.), ja ära võtta neilt, kes seda ei vääri.

KÕLVATU KÄITUMINE EI OLE PARATAMATU

Valetaja ei saa end vabana tunda. Valetajal hakkab süda valutama ja varem või hiljem hakkab häbi. Valetades langetakse võrku, milles kõlbeliste väärtuste meenutamine tekitab piinlikkust ja soovi veel aktiivsemalt tõde varjata ja keerutada. Sellised mõisted, nagu au, väärikus, vourused, on kõlvatu isiku jaoks sõnad, mida ta ei kasuta ja mille tähenduse üle püüab ta pigem ironiseerida. Administratiivsete vahenditega ei ole võimalik vabaneda ei valetajatest ega valetamisest.

Valetajat tuleb nimetadagi valetajaks nagu ka varast vargaks, jätkust jätkuseks ja õigust õiguseks. Kodanikul on vaja õppida nimetama asju oma nimedega, vastasel juhul pole võimalik vabaneda puudustest ega kindlustada kõlbelise käitumise aluseid.

Pealesunnitud reeglite ja nn liberaalsete väärtuste sisendamise abil on mingid „kallutatud jõud” vist lootnud saavutada, et inimesed ei julge, ei taha, ei oska kaasa mõelda ning ei julge oma seisukohti välja öelda, ehkki saavad ammu aru, mida mille ja kelle huvides tehakse.

Kui kodanikud tahavad hoida oma riiki demokraatliku õigusriigina, tuleks kõlvatud võtted avalikustada ja ühisel jõul kõlvatut tegevust tõkestada.

Teritagem silma ja kõrva, et õigeaegselt märgata katseid põhjendamatuult võimu haarata ja seda võimust-ruktuuri siis täiustada!

4.5. POLIITIKA

Poliitika on ühiskonna kõigil regulatsioonitasanditel sihi- ja eesmärgipärase tegutsemise süsteem; isikute ja rühmituste eneseteostuse tee;

- Administratiivsete vahenditega ei ole võimalik vabaneda ei valetajatest ega valetamisest.
- Kodanikul on vaja õppida nimetama kõlvatusi oma õigete nimedega, vastasel juhul pole võimalik neist vabaneda.

- Poliitika ei ole ainult parteipoliitika! Poliitika on oluline igas eluvaldkonnas.
- Mingis mõttes tegelevad poliitikaga kõik inimesed, kellel on kodaniku positsioon ja kellel pole ükskõik, mis ühiskonnast ja kodukandist saab.

omandi-, võimu- ja õigussuhete reguleerimiseks mõeldud mõttekonstruktsioon. Igas tähenduses on poliitikal oma sisu, struktuur, genees, dünaamika ja funktsioonid.

Poliitika ei ole ainult parteipoliitika! Poliitika on oluline igas eluvaldkonnas. Tähelepanu nõuavad sise- ja välispoliitika, majandus- ja sotsiaalpoliitika, aga ka hariduspoliitika, kultuuripoliitika, rahvastiku- poliitika jne.

Mingis mõttes tegelevad poliitikaga kõik inimesed, kellel on kodaniku positsioon ja kellel pole ükskõik, mis ühiskonnast ja kodukandist saab. Kõikjal mõeldakse, kuidas hoida seda, mida muuta ei tohi, ja kuidas muuta seda, mida sallida ei tohi – see on tähtis igal regulatsioonitasandil, igas organisatsioonis, igas asutuses, ettevõttes ja kodus.

Poliitika fikseerub õigusaktides:

- seadustes, määrustes, korraldustes, otsustes;
- lepingute sõlmimises või nende tühistamises;
- isikute ametisse nimetamises või vabastamises;
- organisatsioonide rajamises või laiali saatmises;
- programmilise tähendusega tekstide loomises, muutmises või tühistamises;
- märkide, sümbolite loomises või kaotamises.

Jõu allikaks on poliitikaski alternatiivid. Tegutsemiseks on vaja ka inimesi, keda võib usaldada ja uskuda, kes on pühendunud; ideaale ja aateid, mille nimel võib anda elu; ideid kodu ja kodumaa hoidmiseks ning rahva eluolu edendamiseks, arengueelduste rajamiseks; süsteemse mõtlemise ja suhtlemise aluseid.

Poliitika mõõduks on rahva usk ja usaldus, poliitilise juhtkonna austamine ja toetamine.

Millest sõltub poliitika? Poliitikas edu saavutamiseks tuleb tegeleda kõige sellega, millest sõltuvad reguleerimise objektiks võetud süsteemid (nähtused ja protsessid). Üks asi on poliitika, teine poliitiliste otsuste realiseerimine. Selleks, et realiseerida poliitilisi otsuseid, tuleb tegeleda ühiskonna kui tervikuga, st kõigega, millest sõltub edu. Tegeleda tuleb süsteemiga, mille elementideks on õigus, majandus, kultuur, ideoloogia, haridus jm.

Poliitika teenistuses peab olema ideoloogia, mis kujundab „tõmmet“, selgitab elanikkonna kõikidele kategooriatele arusaadavalt ning vastuvõetavalt, et see, mida nad soovisid ja lootsid, ongi tehtud (saabki tehtud), kui nad tulevad nõu ja jõuga ise appi.

POLIITIKA JA VÕIM

Poliitiline võitlus võib viia võimule. Võim, kui see on ausalt ja õiglaselt saadud oma rahva ja riigi teenimiseks, on kõige raskem koorem. Ent ülimalt tähtis ja ka ohtlik. Võim kohustab olema asjatundlik, õiglane, kindlameelne, tähelepanelik kõige ja kõigi suhtes.

Kui inimene on sattunud mingile ametikohale juhuslikult (põhjemadamatult), on suur tõenäosus, et ta „unustab“ võimuga kaasneva vastutuse ning hakkab nautima võimuga kaasnevat positsiooni, privileege ja muid hüvesid. Võib juhtuda isegi seda, et võim muudab inimese ülbeks, hoolimatuks, ahneks, uhkeks, enesekesks, vägivaldseks, pealiskaudseks.

Võim on kohustus ja austav võimatus pühenduda oma rahva teenimisele.

Poliitiline tegevus eeldab teadmisi, oskusi ja kogemusi. Kodanike ühiskonnas on normaalne, kui iga kodanik teab, kuidas riik toimib. See tähendab ka teadmisi poliitilisest tegevusest.

Kui sotsiaalne kontroll ja avalikkus on nõrk, valitseb iga ühiskonda oht, et poliitikud korrumppeeruvad.

- Võim on subjekti selline asend ühiskonnas ja kultuuris, kus on õigus teha teistele täitmiseks mõeldud otsuseid.
- Otsustamisega kaasneb kohustus vastutada teiste inimeste, nende elu ja elukeskkonna eest.

Erakonnal, mis on käsitav enesejuhtimise ja sotsiaalse juhtimise subjektina ning tahab saavutada eesmärgid, peab olema:

- küllalt hea juhtimisalane, valitsemisalane, haldamisalane ja sidustusalane ettevalmistus;
- kõrge kvalifikatsioon;
- mõistlikuks peetav orientatsioon;
- tugev motivatsioon oma rahva ausaks teenimiseks;
- avar eruditsioon;
- usaldatav intuitsioon;
- hooliv, õiglane ja avatud stiil.

- Korruptsioon on pistisevõtmine, ametnike äraostetavus, ametiisiku õiguste ja ametiseisundi kuritarvitamine isiklikel eesmärkidel, kõlbeline laostumus.
- Korumpeerunud isik, s.h. ametnik või saadik, on see, kes ignoreerib kõlbelisi norme.
- Korporatsioon on ühiste huvidega isikute kogum.

Selline erakond, mis on sisuliselt vaid korporatiivne kogum ja mille eesmärk on hõivata võim ja püsida siis võimul, soovib:

- kaitsta senise või uue edu saavutamise saladusi;
- tagada endale õigus koostada oma valimiskampaania rahastajatele soodsaid õigusakte ja tõrjuda õigusakte, mille toime võib kujuneda vastupidiseks;
- saada palju hüvesid;
- paigutada „oma” inimesed juht-

konda riigi aktsiaseltsides ja asutuste-ettevõtete nõukogudes;

- jaotada ressursse (mängida „esimest viiulit” riigieelarve koostamises, „katuseraha” andmises, maksusüsteemi „täiustamises” jms);
- korraldada kõike, mis on vajalik riigivara kantimisel ja riigihangete suunamisel;
- tiirutada ringi mööda maailma („käia osalemas” ja „esindamas”);
- tagada rahuldavad tingimused oma ja oma sõpruskonda kuuluvate isikute vanaduspäevade veetmiseks.

5. PEATÜKK: KULTUUR

Kõikjal on kesksks küsimuseks kultuur ja sellest lähtuv iseregulatsioon. Ilma kultuurita ühiskond on nonsenss.

5.0. ÜLDIST

Kultuuri kohta on palju määratlusi. Igast vaatepunktist paistab midagi olulist. Siin raamatus lähtume arusaamast, et kultuur on väärtuste ja normide, vooruste, müütide ja tabude kogum, mis korrastab inimese hoiakuid ja suhtumist, mõtlemist ja käitumist.

Ühiskondlik regulatsioon toimib kirjutatud reeglite alusel, kultuurist johtuv regulatsioon kirjutamata reeglite alusel. Igas kultuuris on omad, aegade jooksul välja kujunenud tavad, kombed ja traditsioonid. (Vt 5.1.)

On üldinimlik kultuur, rahvuskultuur, omakultuur – kõik erinevad ja heal juhul ka kooskõlas.

Kultuuri funktsioonid:

- identiteet;
- integratsioon;
- sotsiaalne kontroll;
- haridus;
- sotsialiseerumine;
- rollistruktuur;
- staatusestruktuur.

IGAÜKS ON KULTUURI ESINDAJA

Nagu lugeja juba teab, on igaüks meist ühiskonna liige ja kultuuri esindaja. Ühiskonna esindamiseks peavad olema vastavad volitused

(peaminister, välisminister, president jt), kultuuri esindajaks on igaüks nii kodus kui võõrsil, kogu aeg.

Et saaks esindada eesti kultuuri, peab seda ka valdama. Kui ikka ei tea, mis on mardipäev, mis on jaanipäev jne ja mis kombeks on, siis on esindada keeruline. See, kes on nendest kommetest ainult kuulnud, on samuti esindamisel raskustes. Eesti kultuuri esindaja saab olla inimene, kes on need tavad, kombes ja traditsioonid omaks võtnud. Sellega fikseeritakse oma kuuluvus.

Identiteedi (vt 2.3.) hägustamine on kultuuri lõhkumise tee. Kui kultuuriseosed purunevad, ei saa iseregulatsioon toimida ja inimestest saavad manipuleerimise objektid. Siia võivad olla „koerad maetud”, kui rääkida protsessidest, mille varjatud eesmärk võib olla lõhkumine – globalistide unistused täituvad sedamööda, kuidas neil õnnestub loomumomased kõlblusnormid kõrvale lükata ja rahvuslikud kultuuripõhjad lammutada.

Inimesed on kultuuri esindajad, olles samal ajal ka kogukonna ja perekonna esindajad. Erinevalt ühiskonna esindamisest on igaüks oma perekonna ja kogukonna esindaja tahes-tahtmata. Ometi on volitusi vaja mitte ainult valla- või külanemal ja perekonnapeal, vaid igaühel, kes kavatses mingeid lepinguid sõlmida, siduvaid lubadusi anda või selliseid kohustusi võtta, mis kõigile korda lähevad.

Märgakem, et esindamine võib olla ka ametkondlik. Politseinik on politseinik igal juhul, ka siis, kui tal mündrit seljas ei ole. Ohvitser on ikka ohvitser. See, kas on münder seljas, kultuuriseostes ei loe – ühiskonnaseostes samal ajal loeb.

Õpetaja on ikka õpetaja, maa sool. Kultuuriseos loob ootuse ja õpetaja on õpetaja nii koolis kui kirikus, kaitseliidu harjutusväljakul või mujal. Eesti kultuuris on nii olnud ja on ikka edasi ka nii, et õpetaja on omamoodi müüt.

5.1. TAVAD, KOMBED, TRADITSIOONID

Tavad on need arusaamad, mille kohaselt igapäevane elu kulgeb – alates toidu valmistamisest ja pesemisest aiapidamiseni välja. Püsivad käitumistavad moodustavad elustiili. Näiteks poistele pannakse sinine tekk

ümber, tüdrukutele roosa, keegi ei mõtle, mis värvi tekk sobib. Tehakse nii, nagu tava on olnud ja on. Sisuliselt pole teki värvil tähtsust, kuid toimitakse nii, nagu on meie kultuuris alati toimitud. Tavade järgimisega rõhutab inimene oma kultuurikuuluvust (identiteeti). Nendele, kes rikuvad tavasid, vaadatakse viltu – see on sotsiaalne kontroll (vt 1.0.).

Kombes on käitumise stereotüübid – arusaam sellest, kuidas käituda mingis olukorras ja situatsioonis. Vastavalt on lauakombes, pulmakombes jne. Kommete tundmise ja täpse järgimisega näitab inimene oma kultuuriseost ja kuulumist haritud inimeste hulka, kes vastastikku tahavad käituda arusaadavalt ja viisakalt. Kommetel on sotsiaalne tähendus (s.o tähendus teiste inimeste jaoks). Kombekalt käitumisega avaldab inimene austust teiste inimeste suhtes.

Ka teretamine on komme. Igas kultuuris on seegi komme omajagu erinev. Mõnel pool ulatatakse käsi, teisel kaisutatakse ja antakse põsele või mujale muski, mõnel pool hõõrutakse ninasid kokku. Teretamiskombe juurde kuulub mitmes kultuuris küsimus „Kuidas elad?” ja vastus „Täna küsimast, hästi!”. Tuhmust näitab pikk ja põhjalik vastus, sest kombes ei näe ette niimoodi vastamist.

Kombeks on olla virk ja töökas, mida kostab ka vanasõnast „vara üles, hilja voodi, nõnda rikkus majja toodi”. Mõnes perekonnas on kombeks abistada üksteist. Mõnes ühiskonnas on kombeks pidada videvikku ja öelda enne sööki söögipalve. Mõnes on kombeks võtta enne sööki klaas õlut. Mõnes ühiskonnas on palju autojuhte, kellel on kombeks rääkida sõidu ajal telefoniga ja ületada kiirust, ignoreerida seadust ja alatasa valetada.

Traditsioonid on sellised sündmused, mida korratakse regulaarselt teatud tähtpäevadel, ja mis toimuvad üsnagi täpselt nii, nagu ette nähtud ja oodatud. Jaanipäev ja vabariigi aastapäev, see, kuidas neid tähistatakse, on traditsioon. Traditsioon püsib juhul, kui inimene üsna täpselt

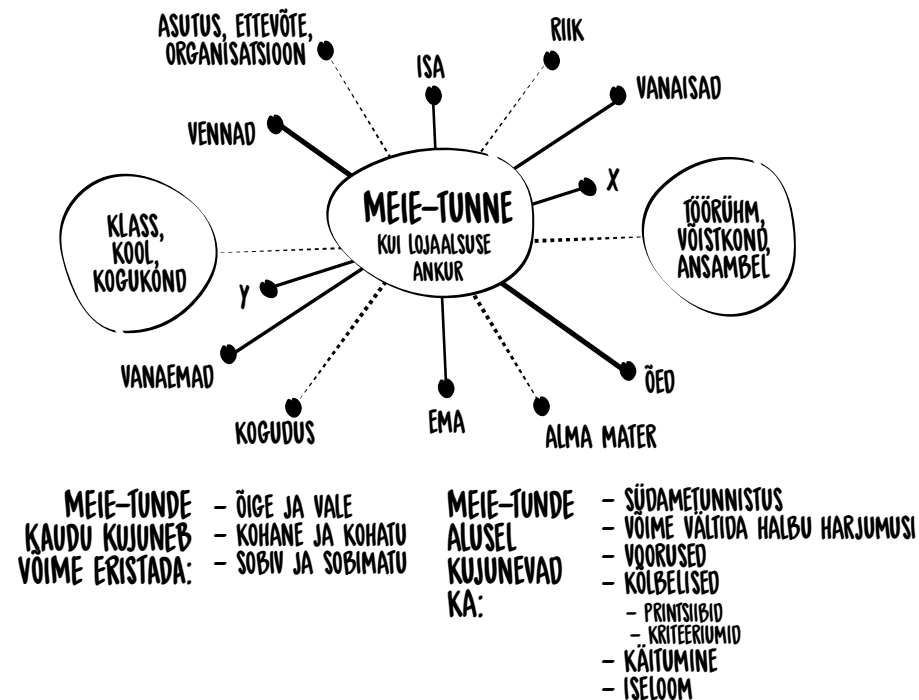
- Tavad, kombes ja traditsioonid on koos sellega kirjutamata reeglite süsteem ja täpselt kirjeldamatu jõud, millega inimene fikseerib oma identiteedi.
- Arvestades tavasid ja osaledes traditsioonides, kujuneb ja püsib meie tunne.
- Nii kujuneb inimestel kultuuriside.

teab, mis teda ootab, ning on ka parasjagu põnev, sest alati on ka midagi uut ja erilist. Seetõttu traditsioonid ei väsita ega tüüta.

Kõik teavad, et jaanilaupäeva õhtul süüdatakse lõke, tantsitakse ja mängitakse, aga seda, mis veel tuleb, ette ei teata. Ehe eesti rahvuslik traditsioon on laulupidu, mis on kujundanud ja aidanud hoida kultuuriidentiteeti ärkamisajast siiani, hoolimata sellest, mida kõike on võimud eri aegadel repertuaari toppinud.

Tavad, kombed ja traditsioonid on koos selline kirjutamata reeglite süsteem ja täpselt kirjeldamatu jõud, millega inimene fikseerib oma identiteedi (arusaama sellest, kes ta on). Arvestades tavasid ja osaledes traditsioonides, kujuneb ja püsib meie-tunne. Nii kujuneb inimestel kultuuriside.

Igas asutuses ja ettevõttes, peres jm, aga ka riigil ja rahval on oma tavad, kombed ja traditsioonid.

JOONIS 5.1.1. Meie-tunne on identiteedi kujunemise tähtis tegur.

SOTSIALISEERUMINE KUI KULTUURI SISENEMINE

Inimestel, kes on sattunud teise kultuuri, on sotsialiseerumisprotsessis (vt 2.2.) mitu võimalust:

- Integreerumise puhul nad säilitavad oma tavad, kombed ja traditsioonid, ja omandavad ka uued.
- Assimileerumise puhul võtavad nad üle teise kultuuri keele ja koos keelega ka käitumise stereotüübid.
- Paraku võivad neist saada ka dissidendid (vt 3.3.) – isikud, kes ignoreerivad selle kultuuri tavasid, kombeid ja traditsioone, kuhu nad on sattunud, käituvad väljakutsuvalt ja hakkavad peale suruma oma arusaamu.

Sotsialiseerumine ja kogu kasvatus on kultuuri sisenemine. Inimese käitumist peetakse rahuldavaks, kui ta käitub nii, nagu selle kultuuri tavad, kombed ja traditsioonid ette näevad, nii, nagu temalt oodatakse. See, kuidas inimene tajub ennast ja teisi inimesi, keskkonda, suhteid, seda, mida ta taotleb, mida ta mõtleb ja tunneb, on kultuuris kujunenud.

5.2. KULTUUR JA KASVATUS

Kombed ja tavad moodustavad põhja, mille alusel inimesed saavad aru, kes on kes. Näiteks kui öeldakse, et mees nii ei käitu või et naised nii ei tee, võib see lause kehtida ainult siin, eesti kultuuris. Mõnes teises kultuuris võib-olla just käituvad naised nii, nagu siin ei ole kombeks. Mis ühes kultuuris normaalne, võib olla teises lubamatu.

Ütlemine, et isa või ema nii ei tee, näitab eeskätt tava ja ka kombeid. Laps ei kitku lilli üles, sest eesti kultuuris pole niisugust kommet, meil on elu ja ilu austav suhtumine.

KULTUURISEOSTESSE KASVAMINE ALGAB VARAKULT

Inimese kasvamine kultuuriseostesse algab varajases lapseas. Vanematel on tähtis roll olla eeskujuks ja lapsi suunata. (Vt ka 2.1., 2.2.) Lapse kasvamine sõltub vanemate suhtlemisest lapsega juba enne sündi ja ka sünnikogemusest, mis jätab igapäevase elukestva jälje.

- Kogu kasvatus on kultuuri seondumine.
- Lapse kasvamine sõltub vanemate suhtlemisest lapsega juba enne sündi.
- Kasvatuse eelduseks on armastus. Armastust asendada ei saa.

Intuitiivselt adume, et üsaharidusel on väga oluline osa iga inimese kujunemises, aga akadeemilisi uuringuid, mille tulemuste usaldusväärsus oleks väljaspool kahtlusi, on meil praegu vähe. Teame, et selles eluosas kujunevad armastuse aluseks oleva usaldamise, uskumise, austamise, helluse, õrnuse ja

hoolivuse alged, ilmselt ka musikaalsuse, tasakaalukuse jpm alged.

Inimese teises eluperioodis, esimese kolme eluaasta vältel, kujuneb pesaharidus. Kolmanda-neljanda eluaasta hakul peaks olema inimesel emakeel suus ja enam-vähem selge arusaam endast ning teistest, s.o mina- ja meie-tunne ning selge nii kõlbeliste arusaamade süsteem kui ka need protseduurid, mida peab millal tegema ja mida teha ei tohi.

Kui laps saab aru, et lubatud on kõik, mis ei ole keelatud, saab ta tunda end vabalt ja samm-sammult kujuneb ise oma peaga mõtlev isik, kelle isiksuslikud omadused hakkavad üha selgemini ilmet võtma. Vastavalt kasvukeskkonnale – tavadele, kommetele ja traditsioonidele tärkab ja süveneb huvi, tugevneb tahe ja visadus, ilmneb südamlikkus, hellus, õrnus, armastus. Kujunevad lapse tunde- ja mõtlemisviisid, hoiakud ja suhtumine, käitumine, suhtlemine ja voodused, mis kasvu raamistavad – töökus, täpsus, viisakus, loobumismähe, oskus arukalt käituda nii võitmise kui ka kaotamise korral.

- Kui lapsele saab selgeks, mille kohta käivad kaks tähtsat sõna „peab” ja „ei tohi” ning tal õnnestub aru saada, et järelikult on kõik ülejäänu lubatud, saab laps tunda ennast vabana.
- Kui need kaks sõna pole täpsustatud ja lubatud on vaid see, mis on lubatud, tunneb isegi laps end vangi või orjana.

Mida teha siis, kui laps sõna ei kuula, keeldu ei arvesta ja käsku ei täida, lõhub, kiusab, teeb teistele

ohtlikult liiga ning rõõmustab ja parastab, kui keegi saab haiget? Keegi ehk soovib teha nägu, et kõik on hästi, las laps hullab, küllap läheb üle... Ei pruugi minna! Tavaliselt ei lähe.

Võib arvata, et viga on tehtud kusagil lapse esimese eluaasta lõpus, teise alguses – mõisted „ei tohi” ja „peab” on jäänud selgeks saamata. Muidugi võib öelda, et kus vanemad õigel ajal olid, kuidas sai juhtuda, et laps märatseb ja ei kuula üldse. Asi sageli selles ongi, et keegi ei osanud märgata, millal oli õige aeg, ja ei kujuta siiani ette, mida oleks pidanud nn õigel ajal tegema. Selliseid lapsi, kellega koos teised lapsed õppida ei saa, on aasta-aastalt üha rohkem.

PIIRIDE JA MÕÕDU TUNNETAMINE ON TÄHTIS

Eesti kultuuris on olnud vitsahirmu komme ja ka lapsele vitsa andmine, kui ta ikka üldse ei kuula ja sõnad ei loe. See on hädaväljapääs juhul, kui on tekkinud mingite kasvatusvigade tõttu olukord, kus laps enam ühtegi normi ei arvesta, lõhub, purustab, teeb haiget.

Psühholoog Tõnu Ots ütleb, et vitsahirm kuulub piiride tundmaõppimise juurde.

Tõnu Ots selgitab:

- Piiride ületamist peab saatma väike valuaisting, muidu väikelaps nende ületamist ei märka ja neid tunnetama ei õpi. Kui õpivad, saab sellest lubatu-lubamatu piir, mis kasvades teiseks südame-tunnistuseks, käitumisnormistikuks, kõlbluseks.

Kui väikelaps pole kogenud ahjuukse kuumust, ei tea ta tuld karta, kui ta pole nõelatorget kogenud, on iga terariist talle ohtlik. Samamoodi on emotsionaalse valuga, mida laps peaks veidi saama kogeda pesahariduse raames, enne kolmandat-neljandat eluaastat ja miks-küsimuste aega. Inimese alateadvuses on kuus baasemotsiooni (viha, rõõm, üllatus, kurbus, hirm, vastikus), mille vallapääsemist teadvuse abil pidurdada ei saa, aga saab taltutada ja maandada, kui osata. Lapsel tuleb lasta rõõmu kõrval kogeda ka taltsutamatu eufooriat, üllatuse kõrval ka ehmumist ja hirmu jne. Kui need tulevad lapse ellu ajal, mil ta on koos perekonnaga, siis õpib ta pere toel enda neid emotsioone talitsema.

- Väike vitsahirm kuulub keelumõiste kujunemise juurde. Keeld peab olema lapsele karistuse (valu) eelne signaal. Kui keeldudele kuuletumist pole, võib väikese vitsa hirm aidata lapsel kasvada.

Tähtis on teada, et karistada tohib vaid keelust üleastumise, mitte käsule allumatuse eest. Keelule kuuletutakse, käsule allutakse. Kui karistatakse keelust üleastumise eest, saab laps aru, et ta ületas lubatud piire. Kui karistatakse käsule mitteallumise eest, tunneb ta tahte allasurumist.

- Eestisse on jõudnud kasvatusviis, mis on lapsele peaaegu steriilsuseni „valuvaba”. See pärsib lapse immuunsusvõimet võimalikes ohu- ja muudes rasketes olukordades toimetulekuks. Kui seda pole, siis reageerib laps valule sügavalt alateadvusest tulevate „enesekaitsevahendite” toel, milleks on enamasti agressiivne-hüsteeriline reaktsioon, harvemini letargiline (äravajumine, keskendumatus) või ka ignorantne reaktsioon.

IGAS KULTUURIS OMAMOODI

Igas kultuuris on erinevad kombed. See, mis võib tunduda ühes kultuuris jõhkruksena, võib teises kultuuris olla eriline hoolivus.

Näiteks Lõuna-Koreast on teada, et sõnakuulmatul lapsel kõrvetakse tulikuuma rauaga taguotsa. Miks? Sellepärast, et kultuuris on selline tava. Seal usutakse, et lapse sisse on asunud saatan ja vanemate kohus on see välja ajada – ammusest aegadest on teada, et saatana saab välja kuumu rauaga kõrvetades. Enamasti ei pea kellestki saatana välja ajama hakkama, aga kõik teavad, et kui saatan saab kõrvetada, jätab ta lapse kohe rahule. Kultuuriseostes on see teadmine tähtsam kui see, kas vanematel tegelikult tuleb protseduur läbi teha.

Põhjarahvastel on olnud nii, et kui inimene ise enda eest enam hoolitseda ei suuda, on laste kohus olnud viia ta kodust kaugele ja lükata jääprakku. Kultuurinorm/-tava näeb ette, et lapsed ei või jätta oma vanemaid abituna viirama.

Vanas Egiptuses oli tava (kultuurinorm kui vanemate kohustus), et raske puudega laps tuli visata kaljuprakku.

5.3. KULTUUR JA ÜHISKOND

Ilma kultuurita ühiskond on nonsens. Kõikjal on keskseks küsimuseks kultuur ja sellest lähtuv iseregulatsioon. Kui inimesed üksteist ei austa, üksteisega ei arvesta, ei ole küllalt täpsed ja korralikud, siis iseregulatsioon ei saa toimida – iseregulatsioon on kultuuri funktsioon.

Administratiivsete vahenditega saab sekkuda ühiskonnas ja kultuuris igasugustesse protsessidesse, aga pole võimalik korraldada nii, et ühiskonnaelu, kogukonnaelu, perekonnaelu või mingi muu elu pakuks inimestele rõõmu ja rahuldust. Juhtimine on pigem administratiivne tegevus, mis on ühiskonna kontekstis vajalik, et luua iseregulatsiooni toimimiseks vajalikke eeldusi.

Sihi- ja eesmärgipärane sekkumine saab mõnevõrra nihutada üht, teist ja kolmandat, aga muutused saavad kinnistuda, kui neil on kultuuriseos. Kui kultuuriseost toetamas ei ole, siis sisulise ja otstarbeka regulatsiooni kujunemine on pigem ime kui ootuspärane tulemus.

Kultuur võimestab kõiki elualasid. On liikluskultuur, ehitus- ja kaubanduskultuur, juhtimiskultuur, koolikultuur, parlamendikultuur jne. Näiteks liikluskultuur tähendab mitte ainult seda, et inimesed austavad kehtestatud eeskirju, tunnevad ja järgivad neid, vaid ka seda, et nad austavad üksteist, võtavad enne keerukat manöövrit silmside ja veenduvad, et kõik osapooled saavad olukorrast ühtmoodi aru. Seal, kus toimib sotsiaalne kontroll, mille kohaselt kõik püüavad käituda kooskõlas teiste inimeste ootustega ning käsitavad mingit reeglite rikkumist vääriruutena, on kõigil õigus olla.

Vabadus on korra funktsioon. Korralageduse tingimustes ei ole võimalik vabadust kasutada. Korraaustus on distsipliin. Distsipliin on tulemusliku tegutsemise eeldus igal elualal ja igal regulatsioonitasandil.

Millegi olemus paistab funktsioonide süsteemi tagant.

- Subjekti arengu eelduseks on looming.
- Inimese arengu eelduseks on iseseisvus ja vabadus.

- Vabaduse kasutamise eelduseks on kord inimeses ja korraaustus inimsuhetes ehk kultuur.
- Kultuuriseose kujunemise eelduseks on vaimsus ja põlvkondade järjepidevus.

Kultuuris vermunud isik käitub mitte ainult autoroolis, vaid ka mujal mõistlikult mitte sellepärast, et muidu saab trahvi, vaid seetõttu, et ta tahab olla kodanik.

Kui keegi kiirust ületab, ei tähenda see, et ta ei tea, mida teeb. Ka need, kes nõeluvad ühest sõidureast teise, teavad väga hästi, et see

teisi häirib. Hoolimatus teiste suhtes on kultuuritus igal pool, mitte ainult autoroolis.

KULTUURIÄNG JA KULTUURIKONFLIKT

Inimesele, kellel on kultuuripõhi alt ära lagunened või seda pole eriti palju olnudki, ei lähe teiste arvamus korda. Suurte sotsiaalsete liikumiste taga on alati suured sotsiaalsed vastuolud, mis ühtäkki murraavad kultuurist läbi ja äratavad tähelepanu. Nende liikumiste liidrid ei tahagi sageli palju muud, sest ideoloogia loomiseks pole ei oskust, aega ega tahtmist.

Käitumise regulatsioonis on oma osa psüühikal (individuaalsetel iseärasustel), aga ka grupiseostel ning sotsiaalsetel pingetel (vt 3.3.), mis kujunevad makrokeskkonna tõttu. Ilmselt pole oluline, kas inimene on ise „rongilt” maha (kultuuriseostest välja) astunud või ta on maha tõstatetud, äng on ikkagi. Enamasti kaasneb ängiga soov näidata, et kõik on hästi või vähemalt vastupidi sellele, mida teised arvavad. Selleks tuleb käituda väljakutsuvalt ja näida nii vapper, et võiks astuda vastu kasvõi tervele maailmale – ignoreerida kultuuriväärtusi ja norme, müüte ja tabusid.

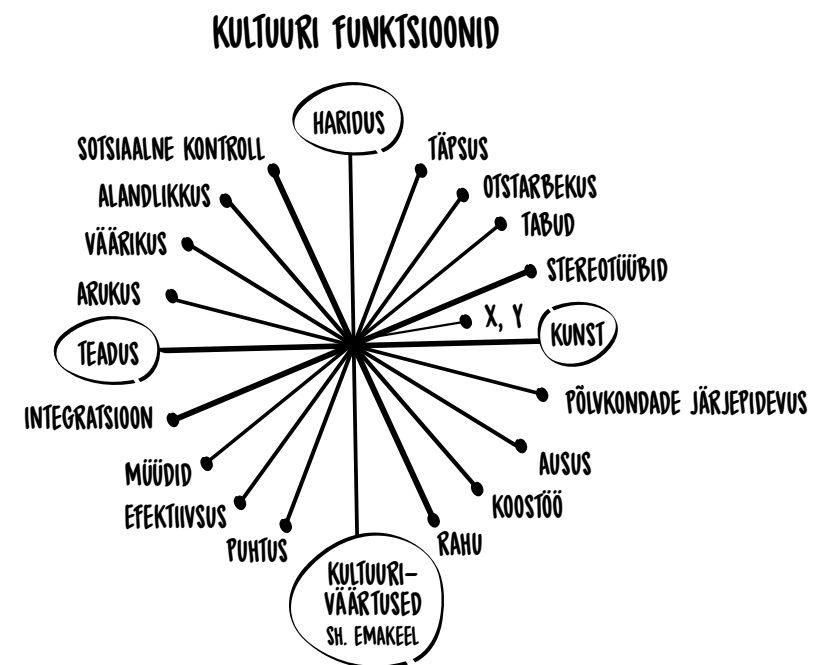
Tavade-kommete ja traditsioonide tundmine ning austamine on enesestmõistetav stabiilsetel aegadel. Üleminekuaegadel kujuneb regulatsioonisüsteem ja inimeste käitumine teistsuguseks.

Mingil põhjusel kultuuriängi ja -konflikti kogevad isikud käituvad sarnaselt enam-vähem kõikjal. Mõnes valdkonnas, nagu äsja näiteks toodud liiklus, tuleb see selgelt nähtavale, kuid mõnes valdkonnas pole

näha midagi, sest inimesed muutuvad apaatseks, tõmbuvad kõrvale ja lihtsalt ei tegele.

Ideoloogiad on ühiskonnas ohtlikud samamoodi nagu viirused organismis. Muidugi on ka ühiskonnas oma kaitsemehhanismid ja immuunsussüsteemid, aga needki võivad laguneda ja ka ühiskonnas võib ühtäkki ilmned immuunsuspuudulikkus. AIDSi põhjustava HI-viiruse asemel võivad hakata ühiskonda laastama mingid kõlvatu tähendusega mõttekonstruktsioonid. Kui ükskõik milliste trikkidega lõhutakse ära dispositsioonide (vt ka 2.0. ja joonis 5.3.1.) süsteem, sh väärtus- ja normisüsteem, tavad, kombad ja traditsioonid, hakkab see avalduma igal pool – tööl, tänaval, voodis, ükskõik kus.

- Ideoloogiad on ühiskonnas ohtlikud samamoodi nagu viirused organismis.
- AIDSi sarnaselt võivad hakata ühiskonda laastama mingid kõlvatu tähendusega mõttekonstruktsioonid.

JOONIS 5.3.1. Kultuuri funktsioonid.

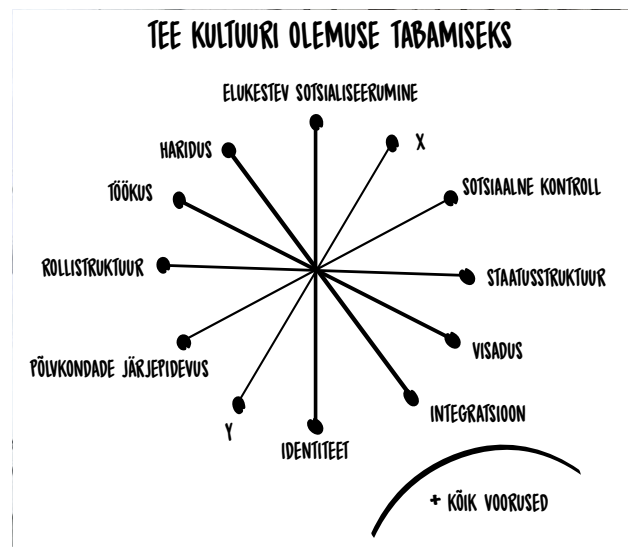
Kultuuril on asendamatu tähendus kõiges – ühiskonnast kodanikuni. Kultuuri hoiavad kõik kaunid kunstid, kõik mäluasutused, kommunikatsiooniasutused, haridusasutused, teadusasutused, kõik perekonnad ja kogukonnad. Ühiskond, kus inimeste kultuuriseos kaotsi lastakse, saab vaid vireleda.

Kui üldinimlik kultuur, rahvuskultuur ja omakultuur enam ei seonu ja koos ei toimi, laguneb kasvatusüsteem ja õppest pole kuigi palju kasu. Õpe ilma kasvatuseta ja kogemusest on sama mõttetu kui kasvatus ilma õppe ja kogemusest. Inimesed, kes teavad ja oskavad palju, aga ei adu, mis on püha, kes ignoreerivad kultuuri, sh inimlikku hoolivust ja armastust, on ohtlikud.

ARUSAAMAD KUJUNEVA KULTUURIKONTEKSTIS

Kultuuriväärtuste keskmes on keel.

Kõik kultuuri hoidvad kaunid kunstid (muusikast ja luulest proosa ja kujutava kunsti), kunsti avaldumise vormid liigutavad hinge ja seovad inimesi – ilu, vorm, rütm, vaikus, tervik... Oma osa on religioonil ja religioosel tunnetusel (vt 8.1.), mis aitab inimesel eristada ajalist ja

JOONIS 5.3.2. Tee kultuuri olemuse märkamiseks.

ajatut, olevikku ja igavikku, kõiksust ja konkreetsust, tabada oma tühi-
sust igavikulisuse ja kõiksuse foonil.

Kultuuri funktsioonid on ka tarkus, arukus, töökus, visadus, tasa-
kaalus, ausus, õiglus, hellus, alandlikkus, mõõdukus jne – tänu nen-
dele tekib mõtestatud keskkond, milles elame.

Kultuurikontekstis kujuneb arusaam normist, ideaalist, sellest, mis
on optimaalne, kuidas jõuda normatiivini, mismoodi kaitsta seda, mis
on ilus, või kuidas raamis püsida ja vajaduse korral raamist välja murda.
Ilus ja inetu, kõlbeline ja kõlvatu, õige ja vale, kohane ja kohatu – kõi-
gest sellest on inimesel võimalik aru saada tänu kultuuriseosele.

Organisatsioonis on sageli eriti tähtsad kultuuri sellised nähtused,
nagu puhtus, täpsus, üksteise tunnustamine, üksteisele edueelduste loo-
mine. See, kuidas üksteisesse suhtutakse, kuidas üksteisega arvestatakse,
üksteist täiendatakse, innustatakse, julgustatakse, on kõik kultuurinäht-
tused (kultuurifenomenid) – keegi ei saa neid käsukorras tekitada.

VÄÄRTUSED JA VÕRUSED

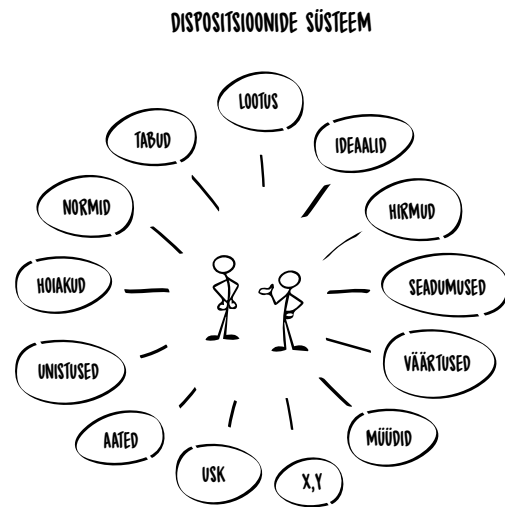
Väärtustega seoses on vaja rõhutada vähemalt kolme punkti:

- kui väärtustest rääkida, siis peab täpsustama, missugused väärtu-
sed on kõne all – ka sulil on oma väärtused;
- väärtused toimivad üksnes koos normidega;
- lisaks väärtustele-normidele on ka müüdid ja tabud ehk üliväärtu-
sed ja ülinormid. Müüdid on need väärtused, mille üle ei vaielda,
ja tabud need normid, mille üle samuti ei vaielda.

Väärtustest on huvitav omava-
hel rääkida, neid saab tähtsuse jär-
jekorda seada, aga ühel inimesel
on üks järjekord, teisel teistmoodi.
Käitumine sõltub kogu disposit-
sioonide süsteemist.

- Müüdid on (üli)väärtused, mille üle ei vaielda.
- Tabud on (üli)normid, mille üle ei vaielda.

Selles on lisaks väärtustele ja normidele, müütidele ja tabudele ka
hoiakud ja suhtumised, aated ja ideaalid. Mitte keegi ei saa mitte kui-
dagi ära arvata, tänu millele ja miks inimene käitub nii või teisiti. Ini-
mene mõtleb, loob, avastab, eitab. Dispositatsioonide süsteemi elementide

JOONIS 5.3.3. Dispositsioonide mudel.

tähendus sõltub rollist, oludest, olukorrast ja situatsioonist, aga ka eesmärkidest jms.

Väärtused on arutluse objektina põnevad, aga käituma kallutab see, mida inimene hinges kannab. Hea kasvatusena isikud kannavad hinges voorusi. Vooruste süsteem on see, mis võiks olla kasvatusel aluseks ja ideaaliks. Platonist alates on põhivoorusteks peetud tarkust, mõõdukust, vaprust ja õiglust. Vooruseks* on ka alatine valmidus võidelda vooruslikkuse eest, vale, vägivalda, rumaluse, alatuse vastu.

INIMENE JA MÕTLEMISKULTUUR

Inimest käsitleme siin raamatus paljumõõtmelise ruumina. Samamoodi käsitleme ka tegevusi ja keskkonda. Seega püüame mõelda paljumõõtmelisest ruumist paljumõõtmelises keskkonnas. See on küllalt keerukas ja on loomulik, et inimesed hakkavad lihtsustama. Kahjuks minnakse lihtsustamisel liiale.

Inimest iseloomustavad tema suhtlemiskultuur, käitumiskultuur, tunnetuskultuur, töökultuur, tootmiskultuur, juhtimiskultuur, mõtlemiskultuur jne. Need mõisted on veel kujunemisjärgus.

* Kes vooruste problemaatikasse tahab süveneda, saab lisaks lugeda Platonit, Aristotelest, Vana-Kreeka stoikusid või ka Alexandre Havardit.

VOORUSED – MORAALSELT HEAKSKIIDETAVAD OMADUSED

NELI PÕHIVOORUST:

1. TARKUS (ARUKUS)
2. MÕÕDUKUS (TERVEMEELSUS)
3. ÕIGLUS (ÕIGEMEELSUS)
4. VAPRUS (MEHISUS)

VOORUSED ON:

- USTAVUS (TRUUDUS)
- KINDLAMEELSUS (VÄÄRAMATUS)
- OHVRIMEELSUS (VÄHEHÄÄTSAST LOOBUMINE)
- HOOLIVUS
- PÜHENDUVUS
- ENNASTALGANUS (ASKEETLIKKUS)
- X,Y

RAHVUSLIK ELIIT –
VÄHIMUS SELGE JA KANDE,
SUUDAMES SOE JA ÕRN

JOONIS 5.3.4. Vooruste loend.

Kultuuriseostest sõltub, kas inimesed peavad vajalikuks osata vaadata nii, et saaks näha korraga nii tervikut kui detaile (näiteks metsas mitte ainult puid, vaid ka seeni ja samblikke, linde ja loomi, ökosüsteemi kõiki osi, alasüsteeme ja elemente), üldistada ja konkretiseerida, käsitada kõike nii liikumises kui paigalseisus, st nii protsessi kui ka nähtuse või asjana, eristada olulist ebaolulisest, olemuslikku nähtumuslikust, põhjuseid tagajärgedest. Nendel eeldustel saab süsteemselt mõtlemata hakata.

Mõtlemiskultuuri iseloomustab vastastikune nõudlikkus, mis ei võimalda midagi tähenduslikku käsitada algeliselt.

Kodanik püüab käsitada olevikku nii, et minevikust aru saada ja veidi ette näha.

Arusaamine tuleb mõtlemisega, mitte õppimisega; mõistmine kujuneb suhtlemises. Suhtlemine eeldab kultuuriseost, subjekti-subjekti suhet. Selle kõik, mis mõistlik, võib inimene ise välja mõelda, aga kui õnnestub aru saada, milline on süsteem ja mis millest sõltub, on seda võimalik näha, kuulda ja talletada teiste kogemuste varal. Keegi ei suuda ise kõike välja mõelda. Seetõttu tuleb varem kogunenud tarkust hinnata ja arvestada, et kriitika ei tasu midagi üle võtta.

- Arusaamine tuleb mõtlemisega.
- Mõistmine kujuneb suhtlemises.

6. PEATÜKK: SUHTLEMINE

Suhtlemine on üks nendest protsessidest, millest valdav osa kulgeb spontaanselt.

Suhetest ja suhtlemisest on võimalik aru saada vaid keskkonna kontekstis.

6.0. ÜLDIST

Nagu eelmises peatükis mainitud (vt 5.3.), on kultuuriväärtuste keskmes keel. Keel on suhtlemise üks eeldus. Keel ei saa suhelda – suhtleb isiksus. Kui teine inimene on

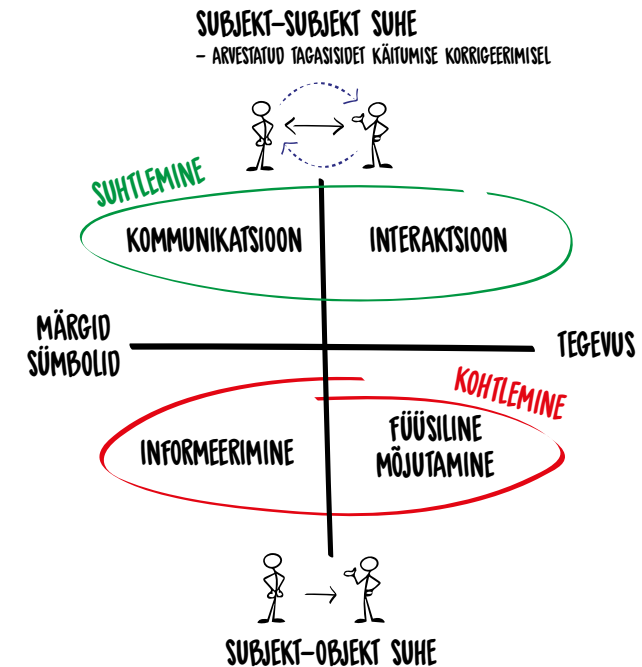
Suhelda saavad subjektid, kes:

- on küllalt sarnased, et üksteisest aru saada ja kes tahavad koos midagi ära teha;
- on küllalt erinevad, et neil oleks teineteisele midagi huvitavat ja olulist öelda;
- usaldavad üksteist;
- saavad aru, et koostöö eeldab keele- ja meeleaseost.

nii teistsugune, et kultuuriseost ei saa kujuneda, siis kommunikatsioon ei saa õnnestuda. Subjektid saavad suhelda, kui nad on küllalt sarnased, aga neil on mõtet suhelda, kui nad on küllalt erinevad ja ka erilised.

Esmalt, nagu teada, oli sõna. Teada on ka see, mis siis juhtus, kui keeled segi läksid ja polnud

enam võimalik üksteisest aru saada. Sõnade tähenduse täpne teadmine on kodanikule eluliselt oluline, sest muidu ei saa (ei ole võimalik) arutlustes ja otsustamises sisuliselt osaleda. Mõisted on vajalikud mõttemudelite (teooriate) korrastamiseks ja tähendustest arusaamiseks.

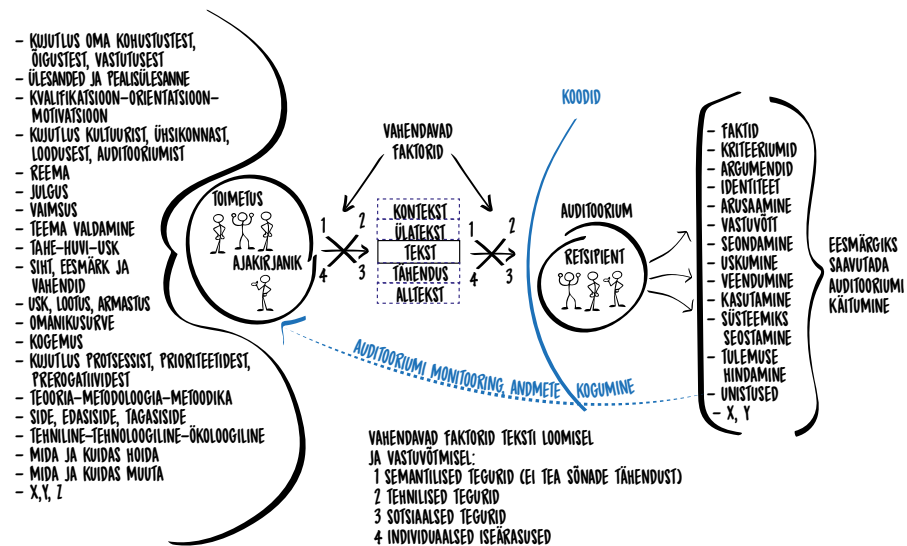
JOONIS 6.0.1. Suhtlemise ja kohtlemise eeldused.

KOMMUNIKATSIOON, SUHTLEMINE, KOHTLEMINE

Suhelda saavad subjektid. Kui üks käsitleb teist (või mõlemad käsitlevad teineteist) manipuleerimise objektina, on suhtlemise asemel kohtlemine (vt joonis 6.0.1.). Selleks, et suhelda, peab ka rääkima-kirjutama ning tegutsema kooskõlas ootustega ja arusaadavalt. Arusaadavaks muutub suhe vastavalt kultuuriseostele.

Kommunikatsioon võib olla suuline ja kirjalik, vahetu ja vahendatud jne. Kommunikatsiooniks

- Tekst on tähendusega märkide ja sümbolite lineaarne ja mõtestatud kogum.
- Kontekst on sõna või sõnaühendi tähendus, mis kujuneb eri metasüsteemides.
- Alltekst on ridade vahele peidetud mõte, mida adutakse intuiitiivselt.
- Ülatekst on aateid ja ideaale rõhutatult esile toov tekst.
- Ulatekst on tekst, mille sisuks on kuuldused, demagoogilised avaldused, teadlikuks eksitamiseks, petmiseks ja vale peitmiseks mõeldud jutt.

JOONIS 6.0.2. Kommunikatsioon kui protsess.

Subjekti soov midagi teistele öelda moodustab kommunikatiivse protsessi mudelil toodud süsteemi.

Kommunikatsiooniprotsessis nimetatakse teksti loojat kommunikaatoriks, vastuvõtjat retsiipientiks. Subjekt loob teksti, millel on nii ülatekst kui alltekst, kontekst ja tähendus.

Teksti loomisel ja edastamisel ning vastuvõtmisel toimivad vahendavad faktorid. Neid on vähemalt nelja liiki – semantilised, tehnilised, sotsiaalsed ja individuaalsed. Kommunikaator loob küll teksti, ent tal on vaja retsiipientile midagi öelda ja tõenäoliselt ka midagi saavutada.

Mõttesisu (sõnum, mida üritatakse rääkimisel või kirjutamisel öelda) nimetatakse reemaks, seda, mida käsitletakse, teemaks, ja seda, mida loodetakse saavutada, eesmärgiks.

Kommunikatiivse protsessi teguritest on suur osa loendatud joonise vasakus servas. See, mida loodetakse saavutada, on kirjas mudeli paremas servas.

on vajalikud keel ja meel, toon ja tempo, aeg ja ruum, usk ja usaldus, paatiline seos (vähemalt sümpaatia, empaatia, kompaatia, vt 3.3.), tunded ja mõtted, väärtused ja normid, müüdid ja tabud, voorused (vt 5.3).

Rääkimise eelduseks on mõtte ja tunde ühtsus, rõhk, hää, diktsioon, sõnavara, sobiv aeg ja koht enese ja oma mõtete väljendamiseks ning haridus oma jutu toime ettenägemiseks ja äratundmiseks.

Vestlemise eelduseks on partneri kuulamine ja arvestamine, mõtteselgus ja täpsus, järjel püsimine (mitte hajumine), põhjendamine, selgitamine, seostamine, viisakus, tähelepanelikkus, piiride ja mõõdu tundmine.

Kommunikatsioon on subjektide seos, mis kujuneb tähendust omavate märkide ja sümbolite vahendusel.

Interaktsioon on subjektide seos käitumuslikul alusel.

Suhtlemine on kommunikatsiooni ja interaktsiooni ühtsus.

Inglise keeles ei tehta suhtlemisel ja kommunikatsioonil vahet – mõlemad on *communication*, vene keeles on eristus olemas – *общение* ja *коммуникация*.

- Kommunikatsiooni ja interaktsiooni ühtsus on suhtlemine.
- Informeerimise ja mõjutamise ühtsus on kohtlemine.

FORMAALSED JA MITTEFORMAALSED SEOSSED

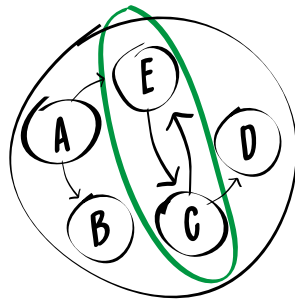
Inimsuhted kujunevad nii formaalsete kui ka mitteformaalsete tegurite kaudu. Mingi välise teguri põhjal kogutud kooslustes on vähemalt esialgu formaalsed suhted. Formaalses suhtes on näiteks töörühm, klass, pallimängumeeskond, ettevõtte juhatus.

Mitteformaalsed suhted kujunevad vastastikuse meeldimise pinnal, kui tekib soov suhelda, hoida, üksteist aidata ja kaitsta.

Erivormiks formaalsete ja mitteformaalsete suhete vahel on abielu – mitteformaalsete suhete pinnal tekkinu on vormistatud formaalseks liiduks koos formaalsete õiguste, kohustuste ja vastutusega.

Formaalsete gruppide sees on enamasti mitu mitteformaalset gruppi. Formaalse grupi (töörühma) käitumine sõltub enamasti väikegruppides kujunenud hoiakutest ja suhtumisest. Inimene võib kuuluda samaaegselt mitmesse formaalsesse töörühma ja ka mitteformaalsesse väiksesse gruppi.

Igäihe staatust grupis on võimalik tuvastada, selleks on mitmesuguseid meetodeid. Kui kedagi huvitab grupi struktuur ja inimeste suhted grupis; kui on soov tuvastada, kes on liider, kelle seisukohti arvestatakse jne, saab koostada sotsiogrammi (vt joonis 6.0.3.). Selleks tuleb selgitada, kes kellesse kuidas suhtub.

Joonis 6.0.3. Sotsiogramm.

Sotsiomeetrilises uuringus küsitakse grupi igalt liikmelt, kellega koos ta sooviks täita mingeid keerukaid ülesandeid. Eelistuste põhjal selgub, et mõnega tahaksid meeleldi kõik (paljud) koos tegutseda ja on selge, et just sellel isikul on ka kõrge staatus. Selguvad ka need, kes on suhteliselt ja täiesti isoleeritud.

Sotsiogrammi alusel saab koostada sotsiomaatriksi (vt [joonis 6.0.4.](#)) ning liita valikud mööda horisontaali ja vertikaali.

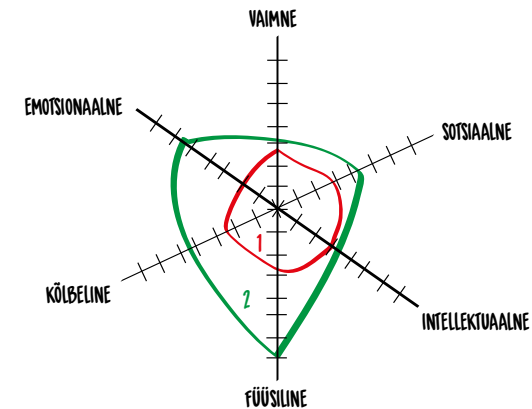
Taas aitab süsteemne mõtlemine.

Rahuldavalt saab käsitleda vaid tervikut. Süsteemne mõtlemine on metodoloogiline lähtekoht ka suhete ja suhtlemise käsitamisel.

SOTSIOMAATRIKS

	A	B	C	D	E	F	...
A	■						
B		■					
C			■				
D				■			
E					■		
F						■	
...							

Joonis 6.0.4. Sotsiomaatriks.

ÜKS TEE ENESEANALÜÜSIKS ON:
 1. HINNATA ENNAST ÜALTOODUD TELJESTIKUS TÄNA
 2. HINNATA, MILLINE PEAKS OLEMA SOOVITUD SEISUND
 3. MEETMED SOOVITUD SEISUNDI SAAVUTAMISEKS

Joonis 6.0.5. Arengutaseme karakteristikud.

Suhete ja suhtlemise juures tuleb arvestada, milliste tegurite (vt [joonis 6.0.5.](#)) koosmõju neid mõjutab:

Füüsiline (jõud, kiirus, vastupidavus, koordinatsioon) ilmneb koosmõjus **vaimsega**.

Sotsiaalne (ühiskonnaseostest tulenev) ilmneb koosmõjus **kõlbelsega** (kultuuriseostest tulenevaga).

Intellektuaalne (ratsionaalne, intellektiga hoomatav) ilmneb koosmõjus **emotsionaalsega** (loomingu, kunsti, s.o kõigega, mida saab tunnetega hoomata).

Sihiks on olek, kus füüsilise-vaimse, sotsiaalse-kõlbelse ja intellektuaalse-emotsionaalse hulgas ei ole ühtegi nõrka külge. Kui mõni külg osutub väga nõrgaks, võivad suhted ja suhtlemine olla sellest kõlbmatusest raskendatud.

Igast koosmõjust saab teha tabeli, et (enda) käitumist ja suhteid analüüsida. Vaja on välja mõelda karakteristikud, mis iseloomustavad füüsilist olekut, ja kanda nende koondhinne (indeks, vt [järgmisel lehel](#)) ühele teljele. Seejärel tuleks leida karakteristikud, mis iseloomustavad vaimset olekut, ja kanda koondhinne teisele teljele.

Sarnased tabelid on (enese)analüüsi tarbeks mõistlik teha ka sotsiaalse-kõlbelise ja intellektuaalse-emotsionaalse kohta.

Tavaliselt annavad inimesed igat liiki hinnanguid intuitiivse tunnetuse alusel – meeldib, sobib, kõlbab. Nendel puhkudel, mil hinnang peab olema täpne, tuleks enne hindamist koostada täpne kava, mida hinnata, ja sõnastada kriteeriumid, mille alusel hinnata. Kokku tuleks leppida hindamisprotseduur ja tingimused ning etalonid (pallid vm ühikud), millega hindamistulemused fikseerida.

INDEKSITE KOOSTAMINE

Nendel puhkudel, mil oleks tarvis usaldusväärset teavet mingite süsteemide (asjade, nähtuste või protsesside) ja nende elementide ja alaosüsteemide kohta, mida mõõta ei ole võimalik, tuleb koostada indeksid.

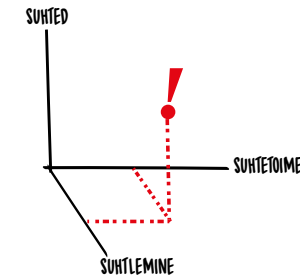
Indeksite koostamiseks tuleb eelkõige mõelda, mis iseloomustab seda, mille kohta oleks teadmist vaja. Seejärel tuleb anda ekspertide abil indeksi kõikidele komponentidele kaal. NB! Kaalude summa peab andma kokku 100% (terviku). Seejärel saab koguda indeksi koostamiseks vajalikud andmed, korrutada kõik läbi kaaluga ja kanda korrutiste summa skaalale, mis ongi indeksi näit.

Hinnang ei saa kunagi olla objektiivne. Hinnang sõltub hindajast – subjektist. Oma käitumist või suhteid hinnates saab ise olla hindaja. Näiteks teatrile hinnangu andmine eeldab repertuaari, aga ka auditoriumi struktuuri jms tundmist.

Auditoriumi ühe osa järgi ei saa hinnata tervikut – tuleb tuletada hinnang, mis arvestab auditoriumi kõiki osi. Järelikult saab teatrit hinnata vaid isik, kes on asjatundlik nii teatri kui ka ühiskonna- ja kultuuri osas.

6.1. SUHTLEMINE JA SUHTETOIMED

Suhtlemine on üks nendest protsessidest, millest valdav osa kulgeb spontaanselt. Inimeste suhted kujunevad suhtlemises ja suhtlemine sõltub suhetest. Mõnikord kujunevad suhted tänu suhtlemisele, mõnikord vastupidi – suhtlemine kujuneb tänu suhetele. Vastavalt vastastikustele suhetele kujunevad suhtetoimed.

JOONIS 6.1.1. Suhted ja suhtetoimed.

Suhted ja suhtlemine, nagu ka kõik muud nähtused, asjad ja protsessid ning muud süsteemid, omandavad tähenduse keskkonnas ja sõltuvalt keskkonnast (vt 3). Inimesed kujundavad keskkonda ja keskkond kujundab inimesi. Suhetest ja suhtlemisest on võimalik aru saada vaid keskkonna kontekstis, kus inimesed on oludele, olukorrale ja situatsioonile vastavas rollis. Keskkond on seejuures nii eesmärk ja vahend, ressurss kui ka tegutsemise tingimus. Suhted ja suhtlemine sõltuvad paljudest asjaoludest, sh suhtlejate adekvaatsusest, ambitsioonikusest, viisakusest, tähelepanelikkusest, oma rollis püsimise täpsusest jms.

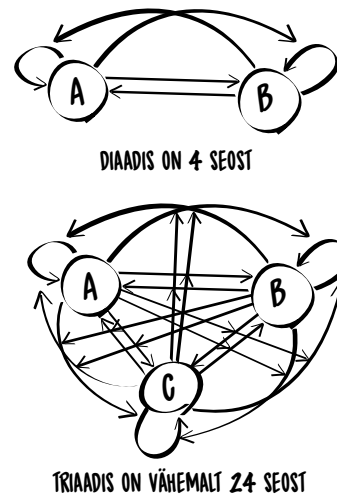
Enesehinnangu saab inimene läbi teiste inimeste silmade. Enesehinnang saab olla kõrge neil, kes austavad teisi ja püüavad siiralt teenida avalikku huvi.

SUHETE HOOMAMISE ULATUS

Kui paljude inimestega aga on üldse võimalik suhelda, et suhteid hoomata?

Teadlikult tegutsemiseks on otstarbekas kujutada kasvõi väga põgusalt ette, millised seosed tekivad diaadis, triaadis ja suuremates suhtlusringides.

Kolme subjekti suhe (triaad) on juba sedavõrd keerukas, et pea vaevalt suudab kõiki seoseid haarata. Iga järgmise liikme lisamine suhtlusgruppi teeb pildi oluliselt keerukamaks – terviku haaramiseks tuleb asuda lihtsustama ja palju jääb tähelepanuta.

JOONIS 6.1.2. Seosed dialoogis ja trialoogis.

A suhtub B-sse ja B suhtub A-sse. Mõlemal on eneserefleksioon (enesehinnang või arvamus iseendast).

Selleks, et B-ga suhelda, peab A teadma, mida B endast arvab, ja B peab teadma A enesehinnangut. Näiteks kui B on endast liiga heal arvamusel, on temaga ohtlik suhelda.

Kolmanda subjekti C lisamisel tekib suhete ja enesehinnangute tundmise variante oluliselt juurde. Lisaks peab C teadma, kuidas A suhtub B-sse ja B suhtub A-sse. Lisaks peab teadma, kuidas A ja B kahekesi koos suhtuvad C-sse ja kuidas C suhtub A ja B liitu, jne.

Dialoogis on neli seost; esmalt A suhe B-sse ja B kujutlusse endast ning B suhe A-sse ja A kujutlusse endast.

Trialoogis on vähemalt 24 seost! Triaadis püüavad subjektid lisaks nendele seostele, mis on diaadis, teada ka seda, millised on teiste omavahelised seosed.

Neid on vähe, kes suudavad hoomata üle viiest inimesest koosneva grupi suhteid. Ka organisatsiooni juhtkonna loomisel on viis kuni seitse inimest piiriks, mida pole soovitatav ületada suhtekombinatsioonide keerukuse tõttu. Kui juhtkonnas on üle seitsme inimese, jaguneb juhtkond suure tõenäosusega kaheks või enamaks mitteformaalseks grupiks ja juhatus toimib sootuks teisiti kui oleks toimunud väiksema koosseisu korral.

Otstarbekas on teada veel mõningaid arve lisaks 5 ± 2 -le. Need on 11 ± 1 , 22 ± 2 ja 320 ± 20 .

- 11 ± 1 inimest on teovõimas, ülesannete ja kohustuste täitmiseks hästi juhitud seltskond ühe juhi käe all. Nad teavad üksteist, kuid

ei pretendeeri juhtima. Nad kuulavad sõna, arvestavad, täidavad korraldusi. Igaüks on omaette asjatundja, omaette potentsiaal ja teised teavad seda – arvestavad, küsivad ja ei pretendeeri vaidlema, õiendama, kahtlustama. Nad soostuvad üheskoos koostöös tegutsema neile antud ühise eesmärgi saavutamiseks või ülesande täitmiseks.

Näiteks sobib siin jagu sõjaväes või jalgpallimeeskond. Mõlemas on 11 isikut. See arv ei ole juhuslikult selline – see on põhjendatud suhete ja suhtlemise seaduspärasusega.

- 22 ± 2 inimest on piir, kuhu maani juhataja suudab hoomata tervikut ja näha ka igaüht eraldi. Niipea, kui tuleb mõni juurde, muutub kogu seltskond juhatajale/korraldajale impersonaalseks ja ta hakkab lähemalt arvestama ja suhtlema grupist vaid kahe-kolme liikmega. Niipea, kui klassis on 24+ last, ei suuda õpetaja enam igaüht eraldi näha. Ta vaatab klassi poole küll, aga näeb vaid kaht-kolme õpilast, kellega suhtleb. Muidugi võib õpetaja oma tähelepanu ringi lülitada, aga hõlmatute arv jääb ikka samasuguseks.

Algaja juht või õpetaja suudab haarata 20 inimest, vilunu 24 – seegi on kindlaks tehtud pal-

jude katsetega. Kui eesmärgiks on lapse areng, on õpetajal vaja õpilasega personaalset sisulist kontakti. Vaja on lapse silmadest välja lugeda, kas ta sai aru või mitte, kas ta loob ja mõtleb kaasa ning edasi või vahib niisama mõtliku näoga.

- 320 ± 20 on piir, kus inimesed suudavad veel nime ja näo kokku viia – kõik tunnevad kõiki. Kui inimesi on rohkem, muutub valdav osa üksteisele anonüümseks ja sotsiaalne kontroll nõrgeneb sedavõrd, et võib muutuda olematuks.

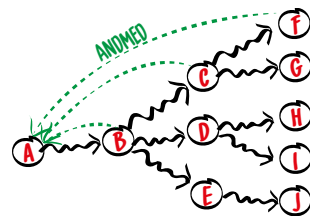
Otstarbekad kooslused:

- Strateegiliste otsuste langetamiseks 5 kuni 7 inimest.
- Nõupidamisteks, kus on vaja kokku leppida tööjao- tuses jms, 11 ± 1 inimest.
- Konsensuse saavutamiseks, selgitavateks seminari-tüüpi arutlusteks, selgeks õppimise ja prakti- kaga sidumise harjutami- seks jms 22 ± 2 inimest.
- Sotsiaalse kontrolli hoid- miseks kuni 320 ± 20 ini- mest.
- Niisama informeerimiseks – mis tahes hulk inimesi.

Vanasti öeldi segadust iseloomustades, et „seal oli üks Panama lahti”. See oli vihje Panama kanali kaevamisele, mil üle maailma oli kokku sõitnud suur hulk eri kultuuridest ja rahvustest töölisi. Sotsiaalne kontroll kadus täielikult ja kuritegevuse tase oli kõrge.

Suurehituste korral tuleks arvestada, et võõrastest kultuuridest saabunud tööliste rakendamiseks tuleb esmalt kujundada selline struktuur, mis oleks elujõuline ja võimaldaks hoida korda. Vastasel juhul võivad varsti ilmned kahetsusväärsed tagajärjed.

6.2. EDASI- JA TAGASISIDE

JOONIS 6.2.0. Edasi- ja tagasiside.

Sotsioloogias tähendab side subjektide vastastikust informeeritust. Subjekt, kes tahab, et tal oleks side mingi hulga teiste subjektidega, peab mõtlema eeskätt sellele, kuidas saavutada, et teised oleksid küllalt operatiivselt, süsteemselt ja täpselt informeeritud temast, ning seejärel, kuidas saada küllalt palju usaldusväärset infot kõigi teiste kohta, kelle olukorda, kavatsusi, hinnanguid jms oleks kindlasti vaja teada.

Koguda ja jagada saab andmeid, mis saavad muutuda infoks, kui neid tõlgendada. Tõlgendamine (interpretatsioon) on võimalik kontekstis, mis on antud juhul vastav teooria (mõttemudel mingi protsessi või nähtuse kohta; vt 7.3.). Siinkohal tasub tuletada meelde metodoloogiat ja metoodikat. (Vt 8.3.)

Tuleb ette, et mõned ametnikud ja nõunikud ei kujuta kuigi hästi ette, mis see on, mida nimetatakse edasisideks ja tagasisideks. Nad räägivad tagasiside „andmisest ja võtmisest”, „saamisest ja kogumisest”, aga mõtlevad selliste andmete saamist või andmist, mis peaksid

iseloomustama mõnd tegutsejat, tegevust, mingi tegevuse tegureid, tulemusi või tagajärgi.

Edasisidest veel kuigi palju ei räägita üldse.

Nii edasi- kui ka tagasiside on protsessi (!) karakteristikud. Neid ei saa anda ega võtta. Sihi- ja eesmärgipäraselt saab subjekt tegutseda (vt 2.10.) vaid juhul, kui ta kujutab ette, mida ta tahab saavutada (on kohustatud saavutama) ja kuhu (kellele, kus, kuidas, millal jne) see tulemus („protsessi väljund”) peaks sobima (kõlbama n-ö sisendiks).

Edasiside seisnebki selles, et subjekt tegutseb sellise tulemuse saavutamiseks, millele tänu saaks rahuldava otstarbekuse, efektiivsuse ja intensiivsusega kulgeda antud protsessi järgmine etapp või järgmised etapid ja protsess tervikuna. Iga protsessi väljund peaks sobima sisendiks järgmistesse protsessidesse.

Koolis näiteks on tegevus rahuldavalt edasisidestatud, kui pedagoogiline personal:

- suudab ja tahab küllalt selgelt ette näha ühiskonnas ja kultuuris kujunenud vajadusi, nagu ka õpilaste ja nende vanemate (perekonna) ootusi-lootusi-unistusi;
- saab aru, mida tähendab Põhiseaduse säte, et otsustav sõna lapse haridustee valikul on tema vanematel (seaduslikel hooldajatel), mitte mõnel „haridusametnikul”;
- on altis hoomama nii juba toimuvaid kui ka tõenäoliselt lähemas ja kaugemas tulevikus aset leidvaid muutusi tegevussüsteemis (vt 7.0.), keskkonnas (vt 3.0.), tunnetussüsteemis (vt 8.0.), kommunikatsiooni- ja interaktsioonisüsteemis jm;
- on küllalt hästi informeeritud kõigest, sh piirangutest ja võimalustest, mis toimivad ühiskonnas ja kultuuris;

- Edasiside ja tagasiside on protsessi karakteristikud.
- Edasisidestamine on see, kui inimene oskab näha seoste ja sõltuvuste süsteemi ning kujutab ette, mida saavutada on vaja ja kuidas saavutatud tulemus sobib sisendiks protsessi järgmisele etapile või järgmistele protsessidele.
- Tänu edasisidestamisele saab vaadata, mis tegelikult välja tuli.
- Tagasisidestamine on see, kui inimene võrdleb tegelikult väljatulnut sellega, mida ta saavutada tahtis, hindab tulemust ja oma tegevust ning vajadusel teeb oma tegevusse korrigeerimisi.

- tunneb õpilaste võimekust, huvisid, vajadusi ja soove oma tuleviku kujundamiseks;
- teadvustab, et õpe tuleb korraldada nii, et kõigi õpilaste (iga õpilase!) sünnipäraseks eeldused oleksid arvestatud ja kõik õpilased saaksid kujuneda iseseisvalt mõtleivateks aktiivseteks kodanikeks – ühiskonna liikmeteks ja kultuuri esindajateks, kes tahavad ja suudavad mitte ainult edasi õppida järgmises koolis, vaid ka:
 - olla elukestvas õppes, rajada oma kodu ja perekonna ning seda ka kindlalt hoida,
 - teha tööd, luua ja vahendada vaimseid ning intellektuaalseid väärtusi,
 - kaitsta ennast ja, kui vaja, ka teisi, kaitsta kodu ja kodumaad, loodust, Loojat, kultuuri ja kõiki kultuuriväärtusi, emakeelt, vabadust, iseseisvust ja teisi aateid.

Õpe on tagasisidestatud, kui pedagoogiline personal koos õpilaste ja nende vanematega (ka vanavanematega!) suudab ja tahab:

- aduda oma ja teiste tegevuse koostoimes kujunevaid otseseid ja kaudseid tulemusi ja tagajärgi;
- jälgida õppe toimeid ja arvestada seda edasises tegevuses.

Sellekski peab pedagoogiline personal tundma iga õpilast, ta tervise-likku seisundit, suhteid, huve, tahet, usku, taotlusi, printsiipe, kriteeriume, hinnanguid-hoiakuid eri valdkondades jpm.

Õpilase kasvamist, tegutsemist, suhteid ja arengut on võimalik jälgida, kui on teada, kelleks õpilane loodab saada. Selleks, et öelda, mille poolest õpilased igati vastavad ootustele (ületavad ootusi!) ja mis kipub unarusse jääma, on vaja tunda mitte ainult õpilase kodu ja kooli kui kasvukeskkonda, vaid ühiskonda kui institutsionaalset süsteemi ja kultuuri kui holograafilist süsteemi. Vaid sel juhul on väljavaateid aduda, millise ettevalmistusega on võimalik elus hakkama saada ja hästi toime tulla ning miks võib juhtuda, et mõni laps jääb elule alla.

Igaüks peaks saama kõrvalise abita ise aru, et vanaviisi (mõõdukalt täiustades) võib jätkata vaid kõike seda, mis on hästi. Selline tegevus, mille tulemused ootustele ei vasta, tuleb kas lõpetada või küllalt põhjalikult ringi teha. Muidugi on siis vaja eelnevalt avastada äpardumise

põhjused, mõelda välja programm, et nendest põhjustest vabaneda, ja luua programm, et saavutada ning hoida rahuldavaid tulemusi.

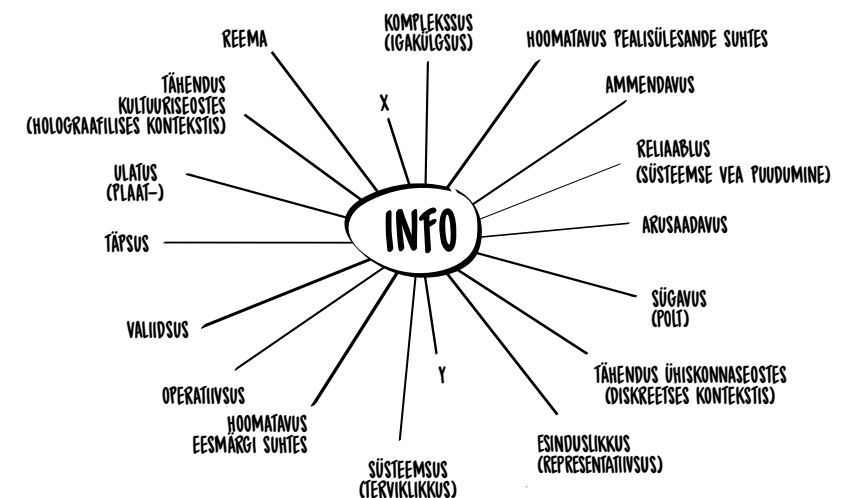
EDASI- JA TAGASISIDE ÜHISKONNAS

Ühiskonna tasandil saavad protsesse edasi- ja tagasisidestada isikud, kes tunnevad ühiskonda kui diskreetse struktuuriga institutsionaalset süsteemi ja kultuuri kui holograafilise struktuuriga süsteemi ning inimest kui ühiskonna liiget ja kultuuri esindajat.

Riigis ja riigile olulisi protsesse saavad edasi- ja tagasisidestada vaid sellised isikud, kes on ise küllalt haritud, informeeritud ja kogenud, kellel on küllalt selge ja vahetu ühiskonna- ja kultuuriseos, keda kannavad vaimsus, aated ja ideaalid, kes on ustavad, kained, ausad, tasakaalukad ning leppimatud igasuguste kõlvatuste ja puuduste suhtes.

Riiklikul tasandil on küsimus enamasti selles, kelle huvides parlament ja põhiseaduslikud institutsioonid tegutsevad, kas oma riigi ja kogu rahva huvides, mitte mingi teise riigi, mõne oligarhi, rahvusvahelise korporatsiooni või mõne erakonna (või valimiskampaania rahastaja) huvides.

INFORMEERITUD OLEKU SAAVUTAMISEKS ON VAJA OLLA HARITUD.
INFO – TÕLGENDATUD ANDMED. KOGUDA SAAB ANDMEID, MIS TEOORIA ABIGA INFOKS MUUTUVAD.

JOONIS 6.2.1. Informeerituse kriteeriumid.

ANDMED, INFO JA INFORMEERITUS

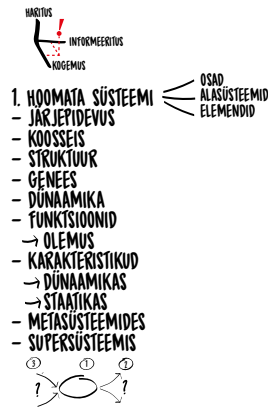
FAKTID

1. EMPIIRILISED FAKTID
2. STATISTILISED FAKTID
3. KONKREETSED TEADUSLIKUD FAKTID
4. ÜLD-TEADUSLIKUD FAKTID

ANDMETE JA FAKTIDE USALDATAVUS

- VALIIDSUS	→	STAATIKAS JA DÜNAAMIKAS
- RELIABLUS	→	MÄÄRATLETUD JA PIIRITLETUD
- TÄPSUS		
- ESINDUSLIKKUS	→	REGULATSIOONI- JA JUHTIMISTASANDITE HÖLMATUS
- SÜSTEEMSSUS	→	OLEMUS JA NAHTUMUS
- KOMPLEKSSUS	→	KESKKOND
- AMMENDAVUS ("KARTUL")	→	FUNKTSIONEERIMINE
- OPERATIIVSUS	→	MUUTUMINE

TEOORIA JA METODOLOOGIA

JOONIS 6.2.2. Andmed, info ja informeeritus.

Side, nagu ka edasi- ja tagasiside, on vajalik mistahes isereguleerivas ja kasvõi mingil määral juhitud süsteemis.

Inimene, kellel ei ole sidet ega edasi- ja tagasisidet, ei saa kodanikuna tegutseda. Riik ja riigi alaosüsteemid, organisatsioonid ja ametkonnad, mis on edasi- ja tagasisidestamata, on põhimõtteliselt juhitud ning ei saa ka iseregulatiivselt funktsioneerida, muutuda ja areneda.

Oma riigi ja omavalitsuse side, edasiside ja tagasiside taset saab kontrollida iga kodanik. Selle kodanikukohustuse täitmisest sõltub palju.

6.3. KEEL

Keelte valdamine on isiksuse karakteristik. Keel on vajalik mõtlemiseks ja mõtestamiseks, on mõtte väljendamise (edastamise) vahend.

Seda, kas toit peaks olema ka puhas ja värske, ei ole vaja uurida – see on selge uurimata. Loodetavasti pole toidu eristamine solgist liiga keerule. Ka keelesolki pole raske ära tunda. Ükski ettekäane ei sobi selle õigustamiseks ega varjamiseks.

Keel on imetlusväärne ja ammendamatu! Imetlusväärsed on ka need, kes keelt hästi valdavad ja kasutavad.

Akadeemilise õppe abil omandatud võime end küllalt täpselt väljendada kujuneb ka teiste jutust arusaamise eelduseks. Kui inimestel pole soovi ega võimalust saada selgeks (ema)keel, siis ei saa kujuneda võimet verbaalseks suhtlemiseks. Saadikud ja ametnikud peaksid arvestama, et õppekorralduslikud otsused, mis kahjustavad emakeele omandamist, võivad kahjustada kultuuriseoste kujunemist.

KEELESELGUSE TÄHTSUST EI SAA ÜLE HINNATA

Keele, mõtlemise ja tegutsemise seos on igivana ja ka igihaljas teema. Igas kultuuris, kus inimesed saavad ja tahavad käituda kodanikena (osaleda arutlustes, otsustamises, otsuste täitmisel ja tulemuste hindamises), taotlevad nad selgust ja kannavad hoolt keele eest. Arutlused, milles sõnadel on ebamäärane või lausa ekslik tähendus, muutuvad heal juhul mõttetuteks, aga halvemal juhul eksitavateks.

Arutlused, milles sõnadel on ebamäärane või lausa ekslik tähendus, muutuvad heal juhul mõttetuteks, aga halvemal juhul eksitavateks.

Näiteks mõned sõnad, mis on kogu ühiskonnas alailma „vabapidamisel”: siht, eesmärk, ülesanne, kohustus ja funktsioon. Eelmistes peatükkides on nendest siin ja seal juba juttu olnud, ent korralikult veel.

Meie käsitluses on nii:

Siht on subjekti kujutus otstarbekast suunast, millel oleks vaja olla kogu aeg.

Eesmärk on subjekti kujutus tulevikust, mis tuleb saavutada mingis ajaks.

Nii sihtide seadmine kui ka sihil püsimine, eesmärkide seadmine ja eesmärkide saavutamine eeldab tahtelist pingutust, otsustavust, julgust, haritust, informeeritust, kogemust, arusaamist vajalikest eeldustest ja võimalikest ohtudest.

Eesmärgi saavutamiseks ja sihil püsimiseks on subjektil vaja vahendeid, vastasel juhul on tegemist pelgalt unistusega. Miski saab muutuda vahendiks vaid eesmärgi suhtes.

Asjadel ja nende omadustel, tekstidel, tegevustel, seadustel, asutustel-ettevõtetel, sündmustel, visiitidel, tundidel jne ei saa eesmärke olla; eesmärgid on (kui on!) autoritel, korraldajatel (subjektidel).

Eesmärk on otsus; eesmärgi seab subjekt ise; eesmärk on vaja saavutada. (Vt ka 2.10.)

Ülesanded antakse, ülesandeid on vaja täita. Ülesannete täitmisest on üldjuhul vaja ka öelda sellele, kes ülesande andis, et ülesanne on täidetud.

Kohustused kaasnevad, kohustusi on vaja täita.

Funktsioonid on. Funktsioonide süsteemi tagant paistab neile, kelle silm on hästi teritatud, selle olemus, mille/kelle funktsioone õnnestus avastada. (Vt ka 11.0.)

Kui inimene ise tahab midagi saavutada ja asub aktiivselt tegutseda selle saavutamiseks, valib aja ja koha, hangib vahendid (ressursid ja nende kasutamiseks vajalikud tingimused), kehtestab tegutsemise printsiibid, sh eelistused ja piirangud, aimab ette uusi võimalusi ja ohte, saavutab koostöö jne, siis saab öelda, et ta tegutseb eesmärgipäraselt.

Kui keegi teine palub (annab käsu või korralduse) midagi mingiks ajaks ära teha (alustada või valmis saada), siis inimene täidab ülesannet.

Kui sama oleks vaja ära teha ametikohaga kaasnevate kohustuste tõttu, siis on vaja endal mõelda ja otsustada, mida, millal ja kuidas teha, et kohustused oleksid täidetud.

KEELELODEVUS ON LUBAMATU

Inimestel, kes ei suuda eristada ja seostada sihti, eesmärki ja vahendit, ülesannet, kohustust ja funktsioone, tulemusi ja tagajärgi, on raske (võimatu) oma peaga mõelda nii, et õnnestuks ühiskonnas ja kultuuris orienteeruda.

Kui tegevussüsteem on sassis, sh sihi- ja eesmärgipärane, kaootiline, sunduslik, situatiivne jm tegevus eristamata, võib juhtuda, et elu muutub kahetsusväärsest ängistavaks. Sundsituatsioonis kasvanud inimesed

kujunevad kas orjameelseteks või dissidentlikeks. Kogu õppe- ja kasvatussüsteemi (paradigma) kaasajastamiseks on vaja enne kõike muud korradada keel – terminoloogiline ja kontseptuaalne alus.

Üllatavalt meisterlikult on säitnud asjad nii, et peremehe asemel kasvatatakse sulaseid.

Kui oma peaga süsteemselt mõelda suutvate ja tahtvate inimeste asemel kasvatatakse trotsi täis käsutäitjaid, tigetsevaid petiseid (spikerdajaid) jt nahavedajaid, siis Eesti tulevik ei saa helge olla.

Lodevust on mitut liiki: on kombelodevust, käitumislodevust, suhtlemislodevust, toitumislodevust, riitumislodevust. On olemas ka keelelodevus. Keelt on vaja hoida nagu silmatera!

Hoolimatus keele ja kultuuri, looduse või tervise suhtes on kõik degenerereerumise (mandumise, allakäigu) tunnus.

See on, mida peab teadma iga kodanik. Eriliselt peab seda teadma õpetaja.

Õpetaja tähtsust ei ole võimalik ülehinnata! Õpetajast sõltub, milliseks kujuneb rahva valmisolek hoida oma riiki, aga ka inimest, tema iseseisvust ja vabadust, kainust, tasakaalukust, töökust, järjekindlust; milliseks kujuneb rahva valmisolek mitte ainult kavandada tulevikku, vaid ka ületada ennast selle tuleviku nimel.

Õpetaja saab istutada lapse hinge kustumatu ja tingimusteta kodumaa-armastuse, kui ta ise usub oma maa ja rahva võimekusse ning ei esine kahtleva kõrvaltvaatajana, kes mõtleb ühte, räägib teist ja teeb kolmandat või ei tee üldse mitte midagi inimese, ühiskonna ja kultuuri hoidmiseks.

Siin raamatus on rõhutatud juhi kui õpetaja rolli (vt 11.1.), seejuures on mõeldud mitte ainult direktoreid, vaid kõiki juhte (otsustajaid) igas eluvaldkonnas. Esitatud on hulk jooniseid (vt joonis 11.1.1.–11.1.8.), mis käivad ka nende õpetajate kohta, kes on lasteaeajades või koolides jm.

- Hoolimatus keele suhtes on degenerereerumise tunnus.
- Keelt on vaja hoida nagu silmatera!

7. PEATÜKK: TEGEVUSSÜSTEEM

*Inimese tegevused moodustavad tegevussüsteemi, milles iga tegevus sisaldab veidi ka teisi tegevusi.
Tegevus ei ole eesmärk, vaid vahend eesmärkide saavutamiseks.*

7.0. ÜLDIST

Inimese elu – olgu kodus, koolis, tööl või mujal, koosneb paljudest tegevustest. Need elus ette tulevad tegevused moodustavad tegevussüsteemi.

Tegutseb mitte ettevalmistus või struktuur või seadus, vaid inimene kui isiksus, kui enesejuhtimise ja sotsiaalse juhtimise subjekt (või manipuleerimise objekt kellegi käes). Tegutseda saab igaüks üksi, kuid edu saavutatakse enamikul juhtudel koostöös.

Kõik tegevused on tegevussüsteemi elemendid. Tegevussüsteemi iga element sisaldab mingil määral tegevussüsteemi kõiki teisi elemente. Näiteks õppimine sisaldab pisut ka töötamist, loomist, mängimist, matkimist jne, töö omakorda pisut õppimist, loomist, mängimist, matkimist ja kõiki teisi tegevusi. Käsitledes pelgalt õppimist või töötamist, pole võimalik saada usaldatavat teadmist ei õppimise ega töötamise kohta.

Peaks olema arusaadav, et mingis tegevuses rahuldava taseme saavutamise eelduseks on tegevussüsteemi (terviku) tundmine.

7.1. TEGEVUSED

Töötatakse vabrikus, põllul, laudas, metsas ja merel, ent valdav osa ühiskonnaliikmetest saab palka mingi muu tegevuse eest. Enamik inimestest töötab kodus ja koduaias, riisub lehti, peseb nõusid jne. Aga seal, kus palka makstakse, täidab inimene võrratult keerukamaid ülesandeid kui töö – juhib, haldab, sidustab, ravib, õpetab jne. Õpetamine pole töö ja ka ravimine ei ole töö. Õpetamine ja ravimine on kordades keerukamad kui ükskõik milline töö (v.a ehk sapööri töö). Sportimine ei ole töö – on küll elukutseid, kus sportlased töötavad mängijatena, jooksjatena jne, aga põhimõtteliselt mäng ei ole töö, mäng on mäng.

Koolis toimub õpe. Õppes on tööd õige vähe. Magistrandid ja doktorandid ei tee teadustööd, vaid uurivad ja loovad ning uuringus ja loomes on tööd õige vähe. Need, kes käivad siin-seal koosolekul, ei tee ühiskondlikku tööd, vaid edendavad seltskonna- või piirkonna elu.

Iga tegevuse puhul on oluline selle:

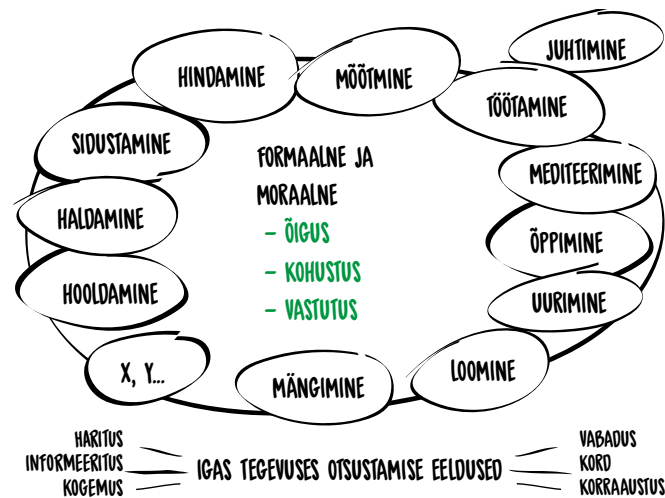
- sisu ja vorm;
- tähtsus ja tähendus;
- rütm ja pinged;
- otstarbekus, efektiivsus ja intensiivsus;
- ressursid ja tingimused;
- võimalused ja ohud, tervisehoid ja kaitsesüsteem;
- otsesed ja kaudsed seosed ja sõltuvused;
- tulemused, mida saab hinnata, kvantiteedi, kvaliteedi ja tähtaegsuse alusel;
- tagajärjed, mida oleks vaja õigeaegselt ette näha, tõkestada ja kompenseerida;
- tasu ja/või muu kompensatsioon.

Tähtsad on tegutseja siht ja eesmärk, roll ja staatus.

VÄGA PALJU VAATEPUNKTE

Ühe, ükskõik millise tegevuse õppimisega pole võimalik saavutada rahuldavat taset. Õppe objektiks peab järelikult olema tegevussüsteem.

Inimese tegevussüsteem on keeruka struktuuriga. Tegevuse nägemiseks tuleb inimest vaadata pikema aja jooksul erinevates oludes, olukordades ja situatsioonides – näiteks kuidas ta on konfliktisituatsioonis ja

JOONIS 7.1.1. Tegevussüsteem.

kuidas rahulikus situatsioonis, valiku- või sundsituatsioonis, tõeses ja mängulises situatsioonis. (Vt 3.2.)

Oluline on märgata dominant (teistest üle ulatuva tähtsuse ja tähendusega tegevust). Oluline on märgata riskiastet, loovuspinget, ohtlikkust ja tähendust. Teadlane, kes avastab fundamentaalse seaduspärasuse või koguni seaduse, mille võib üles kirjutada kas või paberrossikarbi kaanele (meenutagem Einsteini), väärrib erakordset tunnustust, ehkki seda tulemust põhimõtteliselt pole võimalik mõõta ega vääriliselt tasustada. Mõned üksikud pälvivad Nobeli auhinna või midagi analoogilist.

Töö eest teadlasele ega kunstnikule või heliloojale ei maksta, ehkki uuringutes või loomises on sageli hulgaliselt ka lihtsaid ja rutiinseid tegevusi.

Vaatepunkte on veel. Selles raamatus rõhutame, kui tähtis on sihi- ja eesmärgipärane tegevus (vt 2.10.). Sellega ei taha me sugugi öelda, et teist liiki tegevused, nagu kaootiline, situatiivne ja ka sunduslik tegevus võiksid tähelepanu alt välja jääda.

Igas mõnd aega kestvas tegevuses on (võib olla) mõnevõrra ka sihipärast, eesmärgipärast, sunduslikku, situatiivset, kaootilist jm tegevust.

Sundtegevused on sellised, mille puhul valikut ei ole. Sundtegevused on kohustuslikud. Mida enam on sundust, seda vähem on valikuvabadust, seda vähem on võimalust luua, uurida-avastada ja otsustada.

NB! Kuna vastutustunne ja aktiivsus kujunevad läbi otsustamise, siis sundtegevustega saavad võib olla küll ülesanded ja kohustused kuidagi-moodi täidetud, ent rõõmu ja sünergia asemel kujuneb väsimus, trots, hoolimatus, apaatia, sealhulgas võõrdumine ja võõrandumine.

Sageli näeb, et inimesed tegelevad sellega, mis neile meeldib, mitte sellega, mida vaja. Tuleb ette, et tegeldakse mõne fragmendiga, mis hästi välja paistab ja kõrvaltvaatajatele meeldib, mitte süsteemiga eri metasüsteemide kontekstis. Rahuldavaks saab pidada süsteemide süsteemset ja kompleksset käsitust.

Kui inimene mõnda tegevust ei tunne või ignoreerib teadlikult, siis ei saa ta väga hea olla üheski teises tegevuses. Mittesüsteemse tegutsemisega on võimalik saavutada diletandi (vt 1.7.) tase ja suure edu saavutamine ei ole võimalik.

Edu saavutamise eelduseks grupis on vastastikuse tähelepanelikkuse ja täiendamise kujunev sünergia, mis vaimustab otsima, milles küpsevad uued ideed ja täiustuvad inimesed. Ühtlasi suudab grupp ajendada oma liikmeid süvenema, uurima, õppima, looma ja ära hoidma vigu – pealiskaudsust ning juhuslikke vääratusi ja eksitusi.

MÄNG KUI ÜKS PÕHITEGEVUS

Mäng on inimese üks põhitegevusi ja isiksuseks kujunemise mehhanisme. Mäng on erilisel keeruline ja oluline tegevus. Enamik mängu toimub tõeses situatsioonis. Kui keegi hakkab mängimist mängima, võib juhtuda, et ta kutsutakse korrale või visatakse mängust välja. Mängul on inimese elus fundamentaalne tähendus. Mängu kaudu inimene sotsialiseerub. (Vt 2.2.)

Mängimise kaudu inimene avastab ennast ja teisi, loob ja silub suhteid. Mängu kaudu õpitakse üksteist tundma, harjutatakse rollide kerget ja kiiret vahetamist, tutvustatakse ennast, saavutatakse ühiseid tulemusi, õpitakse võitma ja kaotama.

Mängul on kasvatuslik efekt vaid tõeses situatsioonis.

Mängud on ka sünnipäevapidu, pulmad, jaanipäev, diskoõhtu, tantsu- ja laulupidu, kõik tavad-kombed-traditsioonid (vt 5.1.). Igal mängul on oma reeglid. Mängureeglite tundmise ja täitmise täpsuse

põhjal paistab välja, kes on kes. Mängus kontrollitakse üksteise au- ja mõõdutunnet, piiripidamist jpm.

Mängiminegi sisaldab tegevussüsteemi teisi elemente, sealhulgas tööd.

TEGEVUS EI OLE EESMÄRK!

Väiksele lapsele, nagu ka lapsikule täiskasvanule võib tegevus olla eesmärk, aga enamasti on tegevus vahend, mille kaudu saavutada eesmärke. Need, kellel on olnud veidi rohkem aega elu ja elamise üle mõtlemiseks, aduvad, et midagi suurt ja tähtsat on võimalik saavutada süsteemi kaudu. Seetõttu tasub ka kodanikul end käsitada süsteemilooja ja -hoidjana. Tegevus võib kujuneda tulemuslikuks, kui tegijal õnnestub välja mõelda süsteem ja sellekohaselt ka tegutseda.

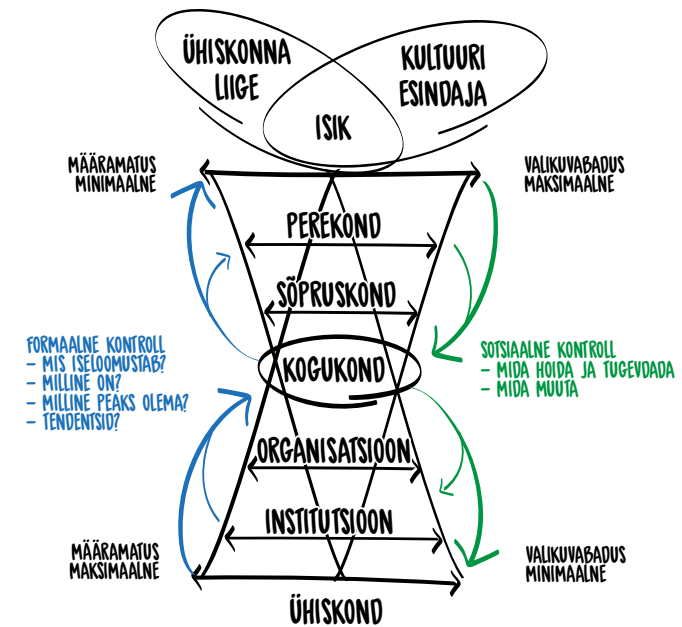
Süsteemse mõtlemise mudeleid – tunni ja ankruketti, mille abil mõtlesid Eesti põllu- ja meremehed juba ammustel aegadel, on siin raamatus juba mitu korda mainitud. Nali naljaks, aga tünnilaua- või ankruketiseadust on kasulik ka tänapäeval ikka ja jälle meenutada. (Vt 1.0.)

7.2. REGULATSIOONITASANDID

Ühiskond ei ole korrapäraselt hierarhiline süsteem. Ometi on selgelt eristatavad regulatsiooni- ja juhtimistasandid, mille eripära on kodanikul vaja tunda.

Igal probleemil on oma eripära igal regulatsiooni- ja juhtimistasandil. Ükski probleem ei lahendu sellel regulatsioonitasandil, kus ta ilmneb, ja ka pingete põhjused ei asu pelgalt sellel tasandil, kus leegid lahvatavad. Selleks, et rahuldavaid lahendusi leida, on otstarbekas toimida nagu laste tuntud lõkketantsus: kaks sammu sissepoole, kaks sammu väljapoole (kaks tasandist „ülespoole” ja „allapoole”). Arvestama peab niisiis vähemalt viit regulatsiooni- ja juhtimistasandit. (Vt joonis 7.2.1.)

Nagu lugeja juba teab (vt 4.3.), kujuneb elukeskkond horisontaalse ja vertikaalse regulatsiooni ühtsuses. On olemas institutsionaalne tasand, ametkondlik (mitte segi ajada, et osa ametitest asub funktsionaalses, osa

JOONIS 7.2.1. Regulatsioonitasandid.

Isiku tasandil on valikuvabadus maksimaalne, määramatus minimaalne. Ühiskonna tasandil on vastupidi – valikuvabadus minimaalne ja määramatus maksimaalne. Isiku ja ühiskonna vahele jäävad kõik erinevad regulatsioonitasandid, näiteks perekond, kogukond, organisatsioon, institutsioon.

territoriaalses jaotuses) jne kuni perekonna ja isiksuse tasandini välja. Tähtis on mees pidada, et igal tasandil on oma spetsiifika.

Näiteks vertikaalse, ametkondade hoolde usaldatud regulatsiooni kaudu peaks olema saavutatud olukord, et riigi funktsioneerimise, muutumise, kaitse ja arengu ükski eeldus ei oleks puudu ega toimiks äraspidiselt ja et ühegi elutähtsa valdkonna seosed ei saaks jääda kahe silma vahele. Tasub korrata veel ja veel, et efektiivsus on süsteemsuse funktsioon! Kõigil regulatsioonitasanditel on (peab olema) juhtkonnal õigused selleks, et täita oma (kõiki!) kohustusi elaniku ees ja kanda täit vastutust selle tegevusega (tegevusetusega) kaasnevate otseste ning kaudsete tulemuste ja tagajärgede eest. Rahvas ei ole mingite asjameeste eesmärkide (eelarvetasakaalu või ükskõik, mille) saavutamise vahend; eesmärk on rahva heaolu, nagu ka kultuuri ja kõigi kultuuriväärtuste, sh emakeele hoidmine.

IGAL TASANDIL ON PROBLEEMIL ERINEV SISU

Igal probleemil on igal regulatsioonitasandil oma sisu, mis on muust erinev. Näiteks transport kui probleem.

Isiku tasandil on küsimus, millega sõita – kas jalgratta, oma auto või ühissõidukiga; kus autot hoida, remontida jne.

Perekonna tasandil on küsimus, kes kuhu sõidab, kes keda kuhugi viib, milliseks ajaks peab keegi kuhugi jõudma, kuidas üksteisega arvestada.

Linna-valla tasandil on transporditeemaatikas teed, truubid, sillad, tunnelid, ühistransport, taksonid, foorid, ülekäigud, kergliiklusteed; talvel lume lükkamine.

Riigi tasandil tuleb vaadata, kuidas toimib maanteetransport, raudteetransport, meretransport, lennutransport, milline on teedevõrk, kuidas sõiduplaanid sobivad, kuidas tagada ohutus jms.

Rahvusvahelisel tasandil tegeldakse laeva- ja lennuliikluse ohutuse, atmosfäärisaaste vähendamisega jms.

Transpordist kui probleemist arusaamiseks ei piisa orienteerumisest mingil ühel tasandil ja tegelemisest sellega, mis siis paistab. Rääkida saab igast tasandist ja seal tehtavast eraldi, aga kodanikul (mitte ainult maailmakodanikul!) on vaja näha probleeme n-ö läbivalt. Tõhusalt saab mingis valdkonnas tegutseda vastavate mudelite abil.

Hoonete projekteerimiseks on bürood sadade arhitektide, inseneride jm asjatundjatega. Ühiskonnas midagi sellist ei ole. N-ö poliitikud arvavad mõnikord, et tegutsemiseks piisab võimust ja julgest pealehakkamisest.

7.3. ASJATUNDJA MUDELID

Tervikpildi nägemise võime ei kujune iseenesest ja möödaminnes. Asjatundjaks (vt 1.7.) kujunemise eelduseks on mudelid, mille abil avaneb võimalus näha tervikuid nii staatikas kui dünaamikas ning nende osade, alasüsteemide ja elementide tähendust.

Mudelite abil avaneb võimalus kirjeldada asju ja nende kogumeid, nähtusi, protsesse ja nende tegureid, seoseid ja sõltuvusi. Mudelite abil

saab sõnastada tegeliku ja vajaliku oleku vastuolusid kui probleeme ja keskenduda nii takerdumise põhjuste avastamisele kui ka nende vähendamiseks või kõrvaldamiseks vajalike meetmete süsteemi loomisele.

MUDEL JA MODELLEERIMINE

Mudel on objekt, mis iseloomustab (esindab) teist (keerukamat) objekti (on kindlas vastavuses mingi teise objektiga).

Mudel võib olla:

- õppevahend;
- teadusliku uurimise eeldus;
- prognoos;
- stsenaarium;
- argument.

Mudeli tähendus kujuneb kontekstis.

Modelleerimine on olemasolevate või kujutletavate esemete, nähtuste ja protsesside, seoste ja sõltuvuste tunnetamise, fikseerimise, talletamise ja vahendamise meetod.

Modelleerimine seisneb mudelite konstrueerimises ja kasutamises.

Asjatundja tegeleb süsteemiga, diletant selle mõne teguriga, profaan räägib, et oleks vaja tegeleda.

Modelleerimine on kaasaegne:

- uurimismeetod;
- loomemeetod;
- õppemeetod (õpetamise ja õppimise meetod);
- konsulteerimismeetod;
- mängimismeetod;
- töömeetod;
- juhtimismeetod;
- meetod haldamise, sidustamise, valitsemise jt eesmärgistatud protsesside korraldamiseks.

KELLELE MUDELEID VAJA ON?

Mudeleid vajavad need, kellel on:

- ehe ja tõrjumatu tunnetushuvi;
- selgeks õpetamise ja/või õppimise soov;
- arusaamise või mõistmise vajadus;
- kohustus vastutada selle eest, mida nad teevad ja mis kokkuvõttes välja tuleb, st kui on vaja saavutada tulemusi.

• Arengule (kvalitatiivsetele üleminekutele) saab kaasa aidata, kui õnnestub tagada arengu kõik olulised tegurid.

• Efektiivsus on süsteemsuse funktsioon.

Profaanid ja diletandid (vt 1.7.), niisama askeldajad-muljekujundajad ei vaja mudeleid.

Mudel võib esindada mõtetisist ja -vormi või nende ühtsust; asja, nähtust, protsessi, või nende osi; alasüsteeme, elemente

ning nende omadusi; mudeli loojat, kasutajat ja hindajat; keskkonda, alternatiive jne.

Formaalses mõttes hõlmab mudel käsitletava nähtuse, protsessi, eseme vm vormi ja struktuuri, samuti uurimise, õppimise või muu tegevuse operatsioone, reegleid, printsiipe ja meetodeid, mis on iseseisvad ja suhteliselt lahus käsitletavast sisust – mõttest ja tähendusest, mis kujuneb kontekstis.

Mudel ei saa olla identne selle objektiga, mille kohta on mudel koostatud. Mudeli väärtuseks on lihtsus, aga mitte selline lihtsustus, mille tõttu võib peamine kaotsi minna.

Mudelis on (peaksid olema!) esile toodud need karakteristikud, seosed ja sõltuvused, mida mudeli koostaja meelest oleks vaja ka teistel märgata, ära tunda, et aru saada, osata oluliseks pidada, sõnastada, seostada, põhjendada, arvestada jne.

Kui liigitada mudeleid tunnetusteoreetilise laadi põhjal, siis eristuvad heuristilised ja didaktilised (avastamiseks ja õppeks mõeldud) mudelid. Kui liigitada neid mudeli ja originaali vahekorra järgi, siis eristuvad analoog-, matemaatilised, geomeetrilised jmt mudelid.

ÜHISKONNA KOHTA KOOSTATUD MUDELID

Ühiskondlike nähtuste ja protsesside kohta koostatud mudelid iseloomustavad:

- olusid, olukordi ja situatsioone, s.o keskkonda, milles inimesed end leiavad;
- oma ajas toimuvaid sündmusi, reklaami ja propagandat, igat liiki tõlgendusi; poliitilisi, ideoloogilisi, majanduslikke prognoose ja illusioone; koostajaid ennast, sh koostajate arengutaset, huve ja taotlusi, lootusi ja hirme, vabadusastet, ambitsioone, mõtlemisviisi alternatiive jpm.

Enamasti on mudelite abil võimalik mõnevõrra tulemuslikumalt ja paremini edastada käsituste sõlmküsimeisi, ajendada juurdlema ja avastama süsteemi ja metasüsteeme, neis olevaid seoseid ja sõltuvusi, põhjuseid ja tagajärgi, äratada huvi ning saavutada rahulolu.

Mudelite abil on kergem näidata nii, et teadmine muutuks instrumentaalseks väärtuseks – et oleks lihtsam aru saada keerukatest terminitest, reeglitest, seadustest, valemitest, nende tekkest ja toimest; et tuvastada ja põimida süsteemiks sündmuste põhjused ja seosed, tulemused ja tagajärjed. Mudelitega saab mõnikord vältida kiiresti tekkida võivat käegälöömist, mis ilmneb alguses võimatult raskena tunduvate mõtetega kohtumisel.

Mudelite koostamisega saab toetada iseseisvust, mõtlemist ja meelde jätta tuletusloogika. Mudeli abil omandab abstraktne arutlus silmaga nähtava ja sageli ka käega katsutava oleku.

Demokraatlik riigikord ei ole tänapäeval võimalik ilma ühiskonna-

Mudelitega saab mõnikord vältida kiiresti tekkida võivat käegälöömist, mis ilmneb alguses võimatult raskena tunduvate mõtetega kohtumisel.

- Fakt on see, mis tõesti on olnud või toimunud, on või toimub.
- Selleks, et statistilised faktid omandaksid tähenduse, st muutuksid infoks, tuleb neid interpreteerida vastavate teooriate raames.
- Iga fakti tähendus kujuneb kontekstis. Iga fakti saab tõlgendada mitmes kontekstis.

uuringute ja juhtkonnata, kes tegelikult kujutab ette, mis see on, mida nimetatakse uuringuks, millistel eeldustel saab uuringu teha, mida on võimalik uuringu abil tuvastada, mis on fakt ning mis iseloomustab faktide usaldusväärsust, esinduslikkust ja süsteemsust. (vt 8.2.)

Ühiskonnas suurte otsuste tegemiseks on vaja teada:

- milline on elanikkonna struktuur ja kuidas inimesed elavad, mille üle rõõmustavad, mida ootavad, loodavad ja armastavad, mida keda ja miks nad kardavad ja põlgavad, millest-kellest innustuvad või mille-kelle eest üritavad põgeneda;
- mida elanikkonna eri kategooriad loodavad saavutada, millised on tegelikud tulemused ja tagajärjed;
- kuidas teadusliku uurimise tulemusi kasutada.

7.4. TEGEVUSE MODELLEERIMINE

Teooriad (mõttemudelid) on vajalikud igas enam-vähem hoolikalt kavandatavas tegevuses. Keerukamatel puhkudel on mõistlik leida käsitusobjekti nägemiseks küllalt palju vaatepunkte. Seejärel tuleks aga

- Igaüks saab harjutada ja selgeks õppida mudelite koostamise.
- Alustada tasub nende asjade, tegevuste, nähtuste või protsesside modelleerimisest, mis on rohkem tuttavad ja lihtsamad.

võtta paber ette ja panna kirja võimalikult kõik, mis iseloomustab käsituse objekti, vaadata, millest see sõltub ning mis sellest omakorda sõltub. (vt joonis 0.3.2.)

Siin raamatus on vaadatud veidi lähemalt tegevussüsteemi mõnd elementi – tööd (vt 10) ja juhtimist (vt 11), õppimist (vt 9.1), õpetamist (vt 9 ja joonised 11.1.1. – 11.1.8.), haldamist, sidustamist (vt 2.9) jms. Sellest ei maksa järeldada, et me peame teisi tegevusi vähem tähtsaks ning et neid võiks ka mitte teada ja arvestada. See, mis on veidi avatud, on mõeldud seemneks ja näidiseks.

Nüüd on vaja igaühel ise edasi mõelda, modelleerida algul need tegevused, mis on rohkem tuttavad ja lihtsamad ning jõuda tasapisi keerukate ja vähetuntud tegevusteni.

Tähtis on iga tegevust käsitada nii nähtusena (staatikas) kui ka protsessina (dünaamikas). Staatikas saab iga tegevust käsitada n-mõõtelise ruumina ning dünaamikas ajalises järgnevuses ja loogilises seoses olevate sündmuste järjepideva jadana.

Mudelite varal saab käsitada iga tegevust kui probleemi.

Mudeli varal saab selgitada, mis on juba rahuldaval määral selge ja mis veel segasevõitu, mida võib vanaviisi jätkata ja mida oleks vaja muuta, millega on võimalik üksi hakkama saada ja mille tegemiseks on vaja jõud ühendada jne.

Asjatundjad (vt 1.7.) mõtlevad süsteemselt ja valdavad klassifikatsioone. Diletandil on teadmised poolikud ja sageli on segamini ka see vähene, mis on pähe kogunenud.

Väärtuseks on vaid korrastatud teadmised. Väärtuseks on selised teadmised, mida inimene oskab kasutada ja mille tähendusest ning tähtsusest ta saab aru, st peas on vastavad üld-, keskastme- ja konkreetteooriad.

Enam-vähem rahuldava süsteemi loomiseks on vaja teooriat (mõttemudelit). Võimalik, et mõnel lugejal õnnestub eri tegevuste kohta koostatud mõttemudeleid leida kirjandusest. Kui see ei õnnestu, tuleb need endal luua.

Igas tegevusvaldkonnas on üksjagu eripära ja vastavalt on ka vaja järgida mõningaid printsiipe. Mudelite koostamisel on metodoloogia (printsiipide süsteem) sama vajalik nagu eesmärkide ja vahendite süsteem. Praktikast muutuvad mudelid (teooriad) väärtuseks koos metodoloogia ja metoodikaga (vt 8.3).

Iga tegevust tuleb käsitada nii staatikas kui dünaamikas (nii nähtuse kui protsessina) – muidu ei õnnestu aru saada.

8. PEATÜKK: TUNNETUSSÜSTEEM

*Inimese tunnetussüsteemi kujunemine algab juba enne sündi.
Tunnetusteid on palju.*

8.0. ÜLDIST

Tunnetusteooria* on filosoofia haru (kr *gnoseoloogia*), tervikuna vormistatud õpetus inimese ja tema keskkonna kohta.

Tunnetusteooria hõlmab:

- tunnetuse võimalikkust;
- tunnetuse suhet reaalsusega;
- tunnetuse allikaid, printsiipe ja meetodeid.

Isereguleeruvad süsteemid funktsioneerivad, muutuvad ja arenevad ning taandarenevad – sünnivad ja surevad objektiivsete seaduste ja nende avaldumise seaduspärasuste kohaselt. Huvitav ja põnev on avastada seoseid ja sõltuvusi, mis võivad olla ajendiks, põhjuseks-eelduseks ja takistuseks. Seadusi ja seaduspärasusi tasub avastada ja tundma õppida ning nendega arvestada, sest need kehtivad kõikjal, inimese tahte ja/või soovidele vaatamata. Inimene saab isereguleeruvaid protsesse mõnevõrra aeglustada, kiirendada ja suunata, ka lõhkuda, aga ei saa midagi ega kedagi arendada.

* Kes tunnetusteooriasse põhjalikumalt süveneda tahab, võiks vaadata lähemalt funktsiooni- ja struktuuriõpetust, funktsionalismi ja strukturalismi ning süveneda arenguõpetustesse, dialektikasse ning ehk ka trialektikasse.

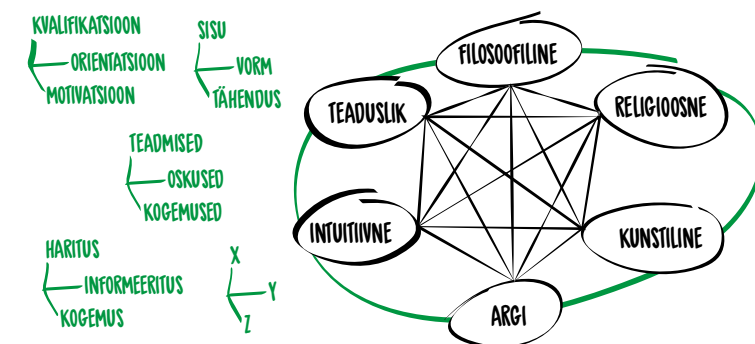
Eelmises peatükis oli käsitluse keskmes põgusalt tegevussüsteem, nüüd tunnetussüsteem. Tunnetussüsteemis kehtivad samad seaduspärasused, mis olid kõne all tegevussüsteemi puhul. See tähendab, et ka tunnetussüsteemi iga element sisaldab mõnevõrra tunnetussüsteemi kõiki teisi elemente.

8.1. TUNNETUSTEED

Tunnetussüsteemi käsitlust alustame argitunnetusest, mille inimene omandab koos emakeelega, aga oluline osa on ka kõigil teistel tunnetusteedel – kunstilisel, religioosel, filosoofilisel, teaduslikul, intuiitiivsel tunnetusel.

Igal tunnetusteel on võimalik näha seda, mis teiste tunnetusteede abil ei paista. Kui mõnda tunnetusteed ignoreerida või mitte vallata, siis ühelgi teisel tunnetusteel väga head taset tekkida ei saa.

Tunnetussüsteemi dominandid võivad elu jooksul muutuda, kuid kõik elemendid toimivad kogu aeg. Näiteks vastsündinu ei filosoofeeril veel, kuid mingist hetkest alates hakkab laps mõtlema, seoseid leidma, loogiliselt järeldusi tuletama, põhjuseid ja tagajärgi nägema, eeldusi, seoseid ja sõltuvusi märkama.

IGAL TUNNETUSTEEL ON OTSTARBEKAS TRIALEKTIINE MÕTTEVIIS

JOONIS 8.0.1. Tunnetussüsteem.

Tunnetussüsteemi kujunemine algab juba enne lapse sündi. Nagu siin raamatus juba mitu korda on öeldud, hakkavad juba lapse esimesel eluaastal kujunema „mina” ja „meie”, „omand”, „ei tohi” ja „peab”. (vt 5.2.) Adekvaatne „mina” väljakujunemine on eelduseks „meie” (perikond, kogukond) kujunemisele. „Meie” on eelduseks lojaalsuse, grupikuuluvuse, oma rahvustunde ja muu identiteedi kujunemisele.

Argitunnetus tekib koos emakeele omandamisega, mil inimene õpib tundma ennast ja ümbritsevat maailma. Sellega seoses saab ta teada, kuidas asju nimetatakse, kuidas need üksteist mõjutavad ja on üksteisega seotud.

Kunstiline tunnetus tekitab võime tabada harmooniat ja ilu, rütmi ja pinget, värvi ja vormi jne.

Religioosse tunnetusega kaasneb võime näha kõiksust ja igavikulisi seoseid, seda, mis on ratsionaalselt hoomamatu.

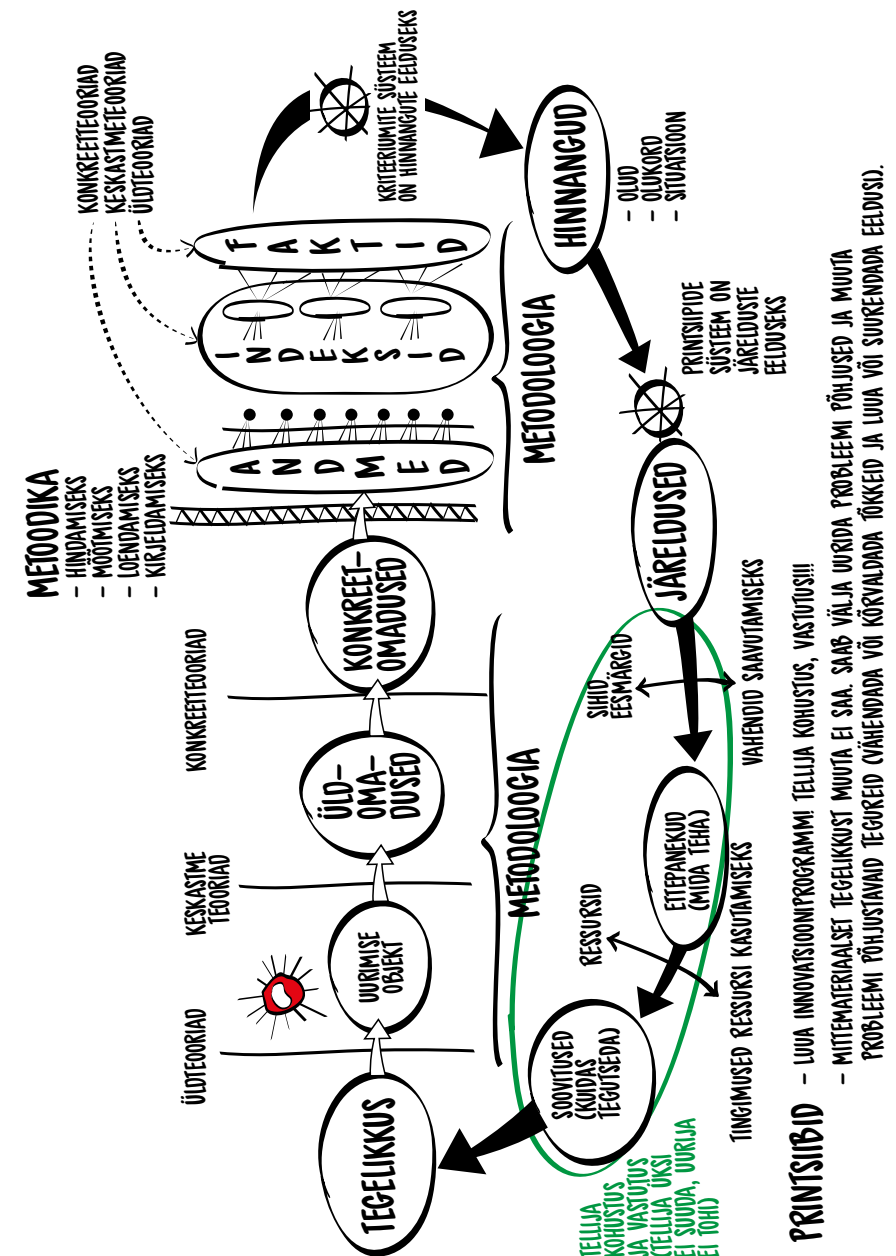
Intuiitiivne tunnetus toimub meeleorganite vahendusega, n-ö vahetult, loomuosaselt, südame kutsel. Intuiitiivne tunnetus ja käitumine toimub ala- ja ülateadvuse toimel.

Filosoofiline tunnetus vaimustab neid, kes tahavad olla teel tõe tuvastamise poole; seisneb mõtlemise alusprintsipiide avastamises, korastamises ja rakendamises. Filosoofilises käsituses konstrueeritakse mõtteid, mis võimaldavad näha varem avaldatud mõtete taha, eristada ja seostada olemuslikku ja nähtumuslikku, üldist, erilist ja üksikut, liikumist ja paigalolekut, tervikut, selle osi, alusüsteeme ja elemente.

Teaduslikku tunnetust iseloomustab probleemide sõnastamine ning põhjuste, tulemuste ja tagajärgede täpelt ning selgelt argumenteeritud seoste formuleerimine, loendamine, mõõtmine vastavate meetoditega, hindamine kriteeriumite süsteemi alusel ja kirjeldamine, süsteemide süsteemne ja kompleksne seostamine jne.

8.2. TEADUSLIK TUNNETUS

Järgnevalt keskendume teaduslikule tunnetusele, jättes teised tunnetused siin raamatus põhjalikumalt käsitlemata. Kodanikuks kujunemise teel on igäihel vaja omandada probleemide sõnastamise, faktide

JOONIS 8.2.1. Rakendusotstarbelise teadusliku uuringu mudel.

- Iga kodanikul on vaja näha probleeme ning avastada probleemide tekke ja püsimise põhjused.
- Kui põhjuste süsteemi avastamine palja silmaga ei õnnestu ja ekslikult jätkamine on ohtlik, tuleb korraldada uuring.

tuvastamise ning uuringu tulemustele tuginevate ettepanekute ja soovitude tuletamise oskus.

Kõlab paradoksina, aga teadusliku tunnetuse tulemuste peamiseks rakendussfääriks

on teaduslikud uuringud ise. Vastutusvõimelise ja -tahtelise uurimiskeskuse kujunemiseks läheb soodsates oludes 5–7 aastat. Uuring algab siis, kui asutakse avastama mingis süsteemis või süsteemide vahel kujunenud kausaalsete ja funktsionaalsete seoste süsteeme. Lihtsamalt öeldes: asutakse vastama küsimusele „miks on nii?”. Kirjeldused, nagu ka varem tehtud uuringud, küsitlused ja kõik muu, mis võimaldab hakata tuvastama seoseid ja sõltuvusi, eelnevad teaduslikule uuringule.

PEAMISED POSTULAADID

Tegelikult saab kirjeldada. Uurida saab probleeme.

Uuring on võimalik ka hüpoteesi (teaduslikult põhjendatud oletuse) kaudu. Hüpoteesi tuleb kontrollida (mitte tõestada!).

UURIMISE OBJEKT JA SUBJEKT

Uurimise objektiks on probleem (vt joonis 0.3.3.) ja uurimise aineks kõik, mis iseloomustab seda probleemi – kõik, mida antud uuringus mõõdetakse, hinnatakse, loendatakse või kirjeldatakse.

Uurimise subjekt on isik või isikute kogum, kes otsustab uuringu kõikide etappide üle ja vastutab kõigi akadeemiliste nõuete korrektse täitmise eest. Vastutab, et algandmed on usaldatavad, küllalt süsteemsed ja operatiivsed, et andmetöötlus on täpne ja faktid tulenevad andmetest. Vastutada tuleb ka uuringus osalenud inimeste ja keskkonna eest.

Teadlane vastutab ka uurimistulemuste kasutamise võimalike tagajärgede eest!

Peale muu vastutab teadlane uurimistulemuste kasutamise võimalike tagajärgede eest!

UURINGU EELDUSED

Uuringu korraldamiseks on vaja hulk eeldusi, muu hulgas akadeemilist vabadust ja iseseisvust.

Uuringuks on vaja teoreetilist alust (üld-, keskastme ja konkreetteooriaid, vt 8.3.), printsiipide süsteemi (metodoloogiat) ning metoodikat nii algandmete kogumiseks ja andmetöötluseks kui ka analüüsiks ja sünteesiks.

Enamasti lõpeb uuring teaduslike faktide tuvastamisega. Tõsi küll, päris sageli tuleb ette, et uuringu asemel tehakse midagi muud, näiteks kirjeldusi ja küsitlusi.

Tasub veel kord korrata, et kirjeldused on vajalikud vaid probleemi sõnastamiseks. Küsitlus ei ole uuring, vaid on algandmete kogumise meetod! Küsitlusega saab koguda arvamusi, mis enamasti iseloomustavad vastajaid, mitte seda, mida on küsitud. Muidugi ei saa välistada võimalust, et vastajaks on ekspert ja vastus käib selle kohta, mida küsiti. Ikkagi ei saa uurija eristada asjatundjate, diletantide ja profaanide (vt 1.7.) arvamusi. Vastuste alusel saab tuvastada vastajate (respondentide) struktuuri.

- Küsitlus ei ole uuring, vaid algandmete kogumise meetod!
- Küsitlusega saab koguda arvamusi, mis enamasti iseloomustavad vastajaid, mitte seda, mida on küsitud.

Selleks, et uuringuga tuvastatud faktidel oleks rakenduslik väärtus, tuleb need siduda järgmise astme teooriatega, sest faktide tähendus kujuneb kontekstis. Et anda faktidele hinnang, tuleb eelnevalt luua kriteeriumide süsteem, järelduste tegemiseks on vajalik printsiipide süsteem. Eesmärgid, kohustused ja ülesanded täpsustatakse enne uuringu alustamist, lisaks iga etappi alustades, sh enne ettepanekute tegemist.

Soovitused ettepanekute täitmiseks eeldavad vahendite ehk ressurside ja nende kasutamiseks vajalike tingimuste olemasolu. Samuti tuleb paika panna tegutsemise printsiibid tulevikuks ning tegutsejate, tegevuste ja tulemuste hindamise kriteeriumid. Alles seejärel saab kavandada innovaatilisi protsesse (vt 11.3.), mille aluseks on uuringu tulemused.

Selleks, et uuringuga tuvastatud faktidel oleks rakenduslik väärtus, tuleb need siduda järgmise astme teooriaga, sest faktide tähendus kujuneb kontekstis.

Muidugi on teadusliku uurimise tulemustel tunduvalt laiem tähendusala kui selle praktika täiustamine, kust probleem oli ammutatud. Uurimistulemuste põh-

jal avaneb võimalus korraldada senisest palju sügavamaid ja ulatuslikumaid uuringuid ning uurimistulemused võimaldavad täiustada õpet, kirjutada artikleid ja monograafiaid, suhelda teiste uurijatega.

Teaduses levinud üldise käsitluse kohaselt peab olema võimalik mis tahes uuringu tulemusi kontrollida. Ühiskonna- ja humanitaarteadustes on selle nõude täitmine võimalik vaid osaliselt. Ühiskonnas ja kultuuris võib kõik liiga kiiresti muutuda ja kõiki tegureid pole võimalik küllalt kaua paigal hoida.

Teadusel ei ole eesmärgi. Eesmärgid saavad olla inimestel. Inimesed üritavad teaduslike uuringute abil hankida uusi, tunnetuslikult ja praktiliselt olulisi teadmisi ning leida võimalusi uute teadmiste rakendamiseks. Teadlaste tegevus on ka saadud teadmiste töötlemine, säilitamine ja paikapidavuse hindamine. Nende kohus on täiustada terminoloogiat ja hoida emakeel kultuurikeelte hulgas.

UURINGU SAMMUD

- Teadlaste kohus on muu hulgas ka terminoloogiat täiustada ja hoida emakeel kultuurikeelte hulgas.
- Ükski ettekääne ei sobi keelehoiu unarusse jätmise õigustamiseks!

Täismahulises (ideaalses?) ühiskonnas empiirilises uuringus on vähemalt järgmised sammud.

(Et ülevaade oleks huvilisele selgem, on sammude juurde lisatud, mida uuringu subjektile selleks samuks vaja on.)

1. Empiirilisel tunnetatud vastuolu sõnastamine probleemina. Selleks on uuringu subjektile vaja metodoloogiat ja üldteooriat.
2. Uurimisaine piiritlemine. Uurimisaineks on kõik, mis iseloomustab uurimise objekti ja mida mõõdetakse, hinnatakse, loendatakse või kirjeldatakse antud uuringus.

3. Probleemi üldomaduste sõnastamine. Selleks on vaja metodoloogiat ja keskastme teooriaid.
4. Üldomaduste taandamine operatsioonaaelsele tasandile; konkreetomaduste leidmine. Selleks on vaja metodoloogiat ja konkreetteooriaid.
5. Mõõtmine, hindamine või loendamine – andmete fikseerimine kõigi konkreetomaduste kohta. Selleks on vaja algandmete kogumise metoodikat.
6. Andmete loogiline, statistiline või matemaatiline töötlemine. Selleks on vaja andmetöötluse metoodikat.
7. Indeksit koostamine kõigi üldomaduste kohta. Selleks on uuesti vaja konkreetteooriaid ja metodoloogiat.
8. Indeksitest konkreetteaduslike faktide tuletamine. Selleks on uuesti vaja keskastme teooriaid ja metodoloogiat.
9. Üldteaduslike faktide tuvastamine. Selleks on uuesti vaja üldteooriat ja metodoloogiat.
10. Kokkuvõtte, aruande vormistamine, prognooside ja stsenaariumide loomine lähema ja kaugema tuleviku kohta, võib-olla ka artiklite, monograafia kirjutamine, akadeemiliste ettekannete pidamine, loengukursuste uuendamine vms.

Kui peetakse vajalikuks, et tänu uuele teadmisele, mis õnnestus tuvastada, oleks vaja luua meetmete süsteem probleemide põhjuste vähendamiseks (või kõrvaldamiseks) ja teha ka suuremaid, põhimõttelise tähendusega järeldusi, ettepanekuid ja soovitusi, siis tuleb arvestada, et umbes pool tööst on veel ees.

11. Uuringuga tuvastatud faktidele (probleemiks olnud vastuolude põhjustele) hinnangu andmine. Selleks on vaja kriteeriumide süsteemi.
12. Järelduste tegemine senise praktika ja selle tegurite kohta. Selleks on vaja printsiipide süsteemi.
13. Sihi ja eesmärkide sõnastamine. Seda ülesannet ei ole uuringu subjektile võimalik üksi täita. Sihtide ja eesmärkide seadmine ja täpsustamine on otsused, millega kaasneb vastutus edasise eest ja järelkult

on see avaliku võimu või muu tellija prerogatiiv (õigus, mida ei delegeerita).

14. Soovituste sõnastamine eesmärkide saavutamiseks. Enamasti ei ole ka selle ülesande täitmine uurijatele ei jõukohane ega ka lubatav. Soovituste asemel saavad uurijad esitada tellijatele mingi hulga alternatiive ja avada eri meetmetega tõenäoliselt kaasnev. Eelistusotsuse saab teha see, kes vastutab edasise eest. Selleks on uuringu subjektil vaja aidata tellija tasemele, kus ta suudaks aduda mitte pelgalt üksikuid tegureid, vaid tegurite süsteeme. Samuti aimata võimalike otsuste kui regulatsioonimehhanismide toimetehhanisme ja nende toimeid, millest osa on ootustega kooskõlas ning osa vastuolus. (vt. joonis 11.2.3. „Halb otsus”)

Kogemus näitab, et enamasti pole ei n-ö praktikud, kes uuringu tellisid, ega uurijad üksi võimelised uuringu tulemusi tõlgendama. Uuri-

- Uurijad ei või teha ettepanekuid ega anda soovitusi.
- Uurijad saavad nõustada praktikuid, et nad suudaksid teha küllalt häid otsuseid.
- Mida, millal ja kuidas teha või vältida, tuleb otsustada sellel, kes vastutab otsuste täitmise ja sellega kaasnevate tulemuste ja tagajärgede eest.

jad võivad koostada uuringu tulemuste põhjal prognoose ja stsenaariume, aga tellijad ei saa nendest juttudest aru ning ei suuda ilma vastava ettevalmistuseta kõnealuseid süsteeme hoomata.

Samas poleks palju kasu ka n-ö tõlkidest, kes aitaksid üksteise juttudest aru saada.

TRÜ sotsioloogialabor sõl-

mis omal ajal uurimislepingu üksnes sel juhul, kui tellija kohustus osalema uuringu kõigis etappides vähemalt niipalju, et oleks teadlik, mida tehakse ja miks nii tegutsetakse. Lisaks n-ö tellija järelevalvele pidi tellija korraldama ka kogu tippjuhtkonnale seminari, milles käsitati programmiliselt neid nähtusi ja protsesse, milles paisunud vastuolude põhjuste avastamine oli lepingus eesmärgiks. See meede osutus tõhusaks.

15. Innovatsiooniprogrammi koostamine. (Vt 11.3.)

16. Tellija konsulteerimine innovatsioonis. Osalemine tellija korraldatud otsingutes ja seminarides. (Vt. 11.4.)
17. Konverents, milles on oma osa nii uurijatel kui tellijatel ja analoogilise problemaatikaga tegelenud külalistel lähemalt ja kaugemalt.

Teaduslike uuringute, eriti veel ühiskonna-alaste uuringute jaotamist fundamentaal- ehk alusuuringuteks ja rakendusotstarbelisteks uuringuteks ei saa pidada heaks mõtteks. Peamiseks põhjuseks on tõsiasi, et põhimõtteliselt uuritakse midagi ikka lootuses (uskudes!), et selle uuringu tulemusi on vaja, st neid saab rakendada nii edasistes uuringutes, uute probleemide avastamiseks, teooria, metodoloogia ja metoodika täiustamiseks, muu praktika hoidmiseks või muutmiseks, õppes, keeleloomes, mujal tehtud uuringute vahendamiseks jm.

ÜHISKONNA-ALASED UURINGUD ON KEERUKAD

Teaduslikus tunnetuses on suur hulk selliseid küsimusi, mida looduse või täppisteadustes ei ole, kuna inimene on lõpmata keerukas ja ühiskonnas pole midagi sellist, mida saaks pidada püsivaks. Inimesed on üheaegselt nii ühiskonna liikmed kui kultuuri esindajad ning samal ajal ka nii kogukonna kui perekonna esindajad ja liikmed. Veel on sõpruskonnad, asutused-ettevõtted-organisatsioonid, mis kõik inimestele omamoodi mõju avaldavad.

Ühiskonna-alastes uuringutes on küllaldase hulga usaldusväärsete andmete kogumine ning seejärel ka usaldatavate statistiliste ja teaduslike faktide tuvastamine vähemalt sama komplitseeritud kui mistahes teises valdkonnas.

Paraku on ühiskonna kohta vähe teadmist. Kodanikel on vaja mõelda, kuidas korraldada nii, et teadmist ei asendataks arvamusel, uskumuse, kuulduse või kirjeldusega, ja kuidas vältida suhtumist „ah, käib küll, teistel pole sedagi, mis meil on kehvasti”?

Ühiskonna-alaste uuringute kvaliteedi üks tunnus on see, kas uurijatel on avalikkusele esitada uuringu aluseks olevaid teooriaid, metodoloogiat ja metoodikat (nii usaldatavate andmete kogumiseks ja töötlemiseks kui ka selleks, et ühendada need andmed statistilisteks ja teaduslikeks faktideks). Kui uuringu eeldused jäävad varjatuks, on

suur tõenäosus, et tegu on diletantlike ebausaldusväärsete uuringutega. Paraku võib sedasama öelda ka siis, kui uuringu tellijad ei suvatse (ei viitsi, ei suuda) uuringus niigi palju osaleda, et endale mõistete tähendus selgeks saada.

TEADUSLIK INFO, VASTUTUS JA KODANIKUD

Ühiskonnal saab kvaliteetsetest ühiskonna-alastest uuringutest tuge olla vaid sel juhul, kui ka kodanikel on ühiskonna-alane ettevalmistus, millele tänu on võimalik näha probleeme ja aru saada meetmetest, mida võetakse probleemide ja nende põhjuste suhtes. Kui kodanikel pole ühiskonna- ja kultuurialast ettevalmistust, ei saa sotsiaalne kontroll olla rahuldav ja ühiskond võib stagneeruda.

Ühiskonna-alased uuringud on vajalikud juhul, kui otsustajatel on vaja tegelikult (mitte mängult!) personaalselt vastutada oma tegevuse ja selle võimalike tagajärgede eest. Praktika näitab, et n-ö ülemused, kes personaalselt oma tegevuse tagajärgede (või tegematajätmist) eest vastutama ei pea, mingeid uuringuid ei telli, sest neil pole tõsikindlaid teadmisi vaja. Teadmised ei eristu siis arvamustest, uskumustest, unistustest ja kavatsustest. Edasi- ja tagasisidestamata ühiskonnas ühiskonna-alaseid uuringuid ei tehta ja võib uskuda, et need riigid ei saa püsida kiiresti arenevate maade hulgas.

Praktika näitab, et uuringuid tellivad need ülemused, kes tunnevad, et nad personaalselt vastutavad oma tegevuse tulemuste ja tagajärgede (aga ka tegematajätmist) eest.

test ja kavatsustest. Edasi- ja tagasisidestamata ühiskonnas ühiskonna-alaseid uuringuid ei tehta ja võib uskuda, et need riigid ei saa püsida kiiresti arenevate maade hulgas.

Teadusliku info järele tekib vajadus nendel, kes:

- eristavad teadmisi, arvamusi, unistusi jms;
- teavad, mis on fakt, müra ja demagoogia;
- teavad, mida saab ja kuidas on vaja mõõta, hinnata, loendada ja kirjeldada, et andmed oleksid usaldatavad;
- aduvad tunnetussüsteemi; tunnevad teadusliku tunnetuse võimalusi ja piiranguid ning seoseid teiste tunnetusaladega;
- aduvad tegevussüsteemi; tunnevad tegevussüsteemi elementide vastastikuseid seoseid, sh antud oludes kindlaid (determineeritud) seoseid.

- saavad aru, et ühiskonnas tegutsemiseks on vaja nii administratiivset (formaalset, ühiskonnaseostest tulenevat) kui ka moraalset (mitteformaalset, kultuuriseostest tulenevat) õigust ja et õiguste kasutamisega kaasneb kohustus vastutada kõige selle eest, mis selle tegevuse tõttu hakkab edasi juhtuma;
- eristavad olemist ja näimist;
- suudavad ja tahavad süsteemselt mõelda, eristada ja seostada süsteemide funktsioneerimist, muutumist ja arengut.

Teaduslikest uuringutest, nende väärtusest, tähendusest ja osast saavad kergemini aru need, kes on ise mõnes uuringus osalenud. Samamoodi on ka teiste tunnetusteedega. Näiteks nendel, kes ise pole osalenud loomes, on päris palju raskusi loomingust ja loovisikutest arusaamisega.

Arusaam, et rakendusuurin-
gud on lihtsamad kui funda-
mentaalsed ehk alusuuri-
gud ja et nende tegemiseks
ei ole vaja korrektset teo-
reetilist, metodoloogilist ja
metoodilist alust, on ekslik ja
eksitav.

Kole küll, aga maailma ajalugu on täis näiteid, et teadust ja teadlasi võetakse tõsiselt vaid siis, kui juhtkonnal on „vesi ahjus”, kui on puhkenud kriis, mille tõttu võib hävida kõik, või on algamas sõda, mille võitmiseks on vaja olla vaenlasest kordades võimsam.

MIKS ON TEADUST VAJA?

Ühiskonnas on vaja eeskätt teaduslikku mõtlemisviisi ja arusaama teadusliku uurimise osast tunnetussüsteemis, teadusliku uurimise eeldustest ja uuringutega tuvastatud teadmise väärtusest.

Ammustest aegadest on teada, et profaanid ja diletandid vihkavad nii teadust kui teadlasi. Pettusega pooleks kõrgetele kohtadele juhtima (keelama-käskima) saanud isikud ironiseerivad sageli teaduse ja teadlaste üle ning üritavad selle võtte abil õigustada meelevaldset tegutsemist. Paraku ei õnnestu väärilul viisil saavutada midagi väärilist ja püsivat.

Teadust on vaja selleks, et:

- pisut ette näha ja astuda vähemalt mõned sammud eelnevalt läbi mõeldud suunas;
 - edasi- ja tagasisidestada need protsessid, milles osaletakse ja mille kulgumine õiges (sobivas) suunas tundub olevat väga oluline;
 - teaduslike uuringute abil avastada õnnestumiste ja ebaõnnestumiste põhjused;
 - avastada, tõlkida, edastada, tutvustada ja arvestada teistes maades kogutud teadmist nii strateegilises kui ka igapäevases tegevuses;
 - kujuneks teaduslik mõtlemisviis, sest teadus eeldab mitte ainult teadlaste, vaid ka teiste inimeste haritust, informeeritust ja kogemusi;
 - teha teed imede avastamisele, uue leidmisele, vananenust vabane-misele.
- Teadus kaitseb valede ja valetajate eest.
 - Teadus aitab puhastada mõttekonstruktsioone kõlbmatuks vananenud arusaamadest, ideoloogilisi konstruktsioone petturlusest, autoriteedistruktuure juhuslikult sinna sattunud isikutest.
 - Teadus vabastab looma uusi lahendusi, tõhusamalt hoidma kõike, mis on sattunud ohtu.

Teadus ise ei tee midagi – inimesed teevad. Tänu teaduslike uurin-gute tulemustele ja teaduslikule mõtlemisviisile, tänu tunnetussüsteem-is orienteerumisele, saavad inimesed toimida otstarbekamalt.

Teadmistepõhiseks muutub riik sedamööda, kuidas otsustajad ja täitjad aduvad vajadust vastutada oma tegevuse ja selle tagajärgede eest.

Ühiskonnateadused on vajalikud ja neil on mõtet, kui põhiseaduslikud institutsioonid on kohustatud oma tegevust ja tulemusi regulaarselt kodanikele tutvustama.

Ühiskonnateadused on vajalikud, neil on mõtet ja nad ei muutu ohtlikuks (ei võõrandu rahvale), kui põhiseaduslikud institutsioonid on kohustatud oma tegevust ja tulemusi (riigis kujunenud olusid, olukorda ja situatsiooni) regulaarselt kodanikele rahvusliku debati vormis tutvustama.

Teaduslike uuringute tulemuste arvestamine ja kasutamine eeldab mitte ainult teadlaste, vaid kogu elanikkonna aktiivset, kodanikule kohast osalust. Selleks on vaja igal kodanikul tunnetusalast ettevalmis-tust, õigust olla informeeritud ja võimalust kogeda vahetult, kuidas tegutsevad riigi- ja omavalitsusasutused. Vastasel juhul ei saa elanikud tõusta kodanikeks ja toimida kõrgema võimu kandjana.

8.3. METODOLOOGIA JA METOODIKA

Eestis tuleb ette, et metodoloogiaks peetakse õpetust meetoditest. Meie käsitluses on metodoloogia filosoofiline õpetus nende põhimõ-tete (printsiiptide) kohta, mille kohaselt (mida arvestades) on võimalik rajada kaasaegne käsitus. (Vt ka joonis 0.3.2.)

Eesti ülikoolides bakalaureuse-, magistri- ja doktorikraadi taotle-miseks kaitstud uuringutes on enamasti teooria ja metoodika enam-vähem hoolikalt käsitletud, aga metodoloogilised alused on enamasti käsitlemata.

Teaduslikus uurimises vajalikku printsiiptide süsteemi on vaja luua ja kasutada:

- objekti ja aine märkamiseks;
- uurimistulemuste taha nägemiseks;
- seoste-sõltuvuste mõtestamiseks – nende tähenduse avastamiseks;
- uurimistulemuste rakendusala avardamiseks.

Printsiipe on vähemalt kolme liiki:

- kultuuri- ja ühiskonnaseostest tulenevad printsiibid (näiteks humaansuse printsiip, kultuurilise järjekestvuse printsiip, kesk-konnahoiu printsiip jne);
- tähelepanu objekti käsitamiseks vajalikud printsiibid (näiteks vaa-tepunktide paljususe printsiip, sh kindlasti ka staatika ja dünaa-mika eristamise ja kooskäsitlemise printsiip);
- õppe korraldamise printsiibid (didaktika; näiteks lähemalt kau-gemale, tuntult tundmatule, lihtsamalt keerukamale jms printsii-bid).

Metodoloogia on filosoofiline õpetus nende printsiipide kohta, mida oleks vaja tunda ja arvestada mistahes eluvaldkonnas orienteerumiseks, otsustamiseks, tegutsemiseks ja sellega kaasnevate tulemuste/tagajärgede prognoosimiseks, tuvastamiseks ning hindamiseks.

Metodoloogia on igasuguses professionaalses tegevuses rahuldava selguse saamise, heade tulemuste saavutamise ja hinnangute andmise vajalik, ent kaugeltki mitte küllaldane eeldus.

Siin raamatus vaid mainime ära printsiibid, mida vähemalt tuleks arvestada rahuldavaks peetavas ühiskonna-alases teaduslikus uuringus.

- Vaatenurkade paljususe printsiip (Vt joonis 0.3.1.)
- Dünaamika ja staatika (protsesside, nähtuste ja asjade) eristamise ja seostamise printsiip. (Vt joonised 0.3.3 ja 0.3.4.)
- Iseregulatsiooni ja eesmärgistatud toimet (juhtimise, valitsemise, haldamise, valdamise, sidustamise jt) eristamise ja seostamise printsiip. (Vt joonis 2.9.1.)
- Regulatsiooni- ja juhtimistasandite eristamise ja seostamise printsiip. (Vt joonis 7.2.1.)
- Ühiskonna- ja kultuuriseoste eristamise ja seostamise printsiip.
- Mineviku, oleviku ja tuleviku eristamise ja seostamise printsiip.
- Otstarbekuse, efektiivsuse ja intensiivsuse eristamise ja seostamise printsiip.
- Materiaalse (ainelise), mittemateriaalse ja virtuaalse keskkonna eristamise ja seostamise printsiip.
- Olude, olukorra ja situatsiooni eristamise ja seostamise printsiip.
- Nähtumusliku ja olemusliku problemaatika eristamise ja seostamise printsiip.
- Süsteemsuse ja kompleksuse eristamise ja seostamise printsiip.
- Üldise, erilise ja üksiku eristamise ja seostamise printsiip.
- Põhiprotsessi, abiprotsesside, täiendprotsesside, kõrvalprotsesside jt eristamise ja seostamise printsiip.
- Funktsioneerimise, muutumise ja arengu eristamise ja seostamise printsiip.
- Sihi, eesmärgi ja vahendi eristamise ja seostamise printsiip.
- Õiguste, kohustuste ja vastutuse eristamise ja seostamise printsiip.

- Energia, rütmi ja pinge eristamise ja seostamise printsiip.
- Subjektiivse ja objektiivse eristamise ja seostamise printsiip.
- Fundamentaalse ja rakendusliku problemaatika eristamise ja seostamise printsiip.

MEETODID JA METOODIKA

Igal uuringul on oma metoodika algandmete kogumiseks, töötlemiseks, analüüsimiseks-sünteesimiseks.

Mõõta saab vaid kvantitatiivseid suurusid kõigile tuntud meetodite abil (mõõtmine jms, vt ka 1.0.). Humanitaar- ja sotsiaaluuringutes on uurijal vaja koguda andmeid peamiselt kvalitatiivsete tunnuste kohta, mistõttu meetodid algandmete kogumiseks tuleb uurijal enamasti endal luua.

Kirjalike ja suuliste küsitluste, vaatluste, eksperimentide jm meetoditega saab koguda vaid „kilde” selle kohta, mida oleks uuringus vaja teada. Need „killud” on vaja analüüsi esimeses astmes ühendada indekseks (vt 6.0.).

Teise astme analüüs toimub uurimise objekti üldomadusi iseloomustavate indekse alusel.

Humanitaar- ja sotsiaaluuringutes on algandmete kogumise meetodid sedavõrd ebatäpsed, et iga detaili, mille kohta oleks vaja teadmist või arvamust, tuleb koguda andmeid vähemalt kahe põhimõtteliselt erineva meetodiga.

Meetod on kallis vara. Meetodite valdamist võib pidada meisterlikkuse mõõduks. Paraku on Eestis laialt kasutuses ka selliseid meetodeid, mille abil kogutud andmeid on võimalik tõlgendada ainult lisameetodite abil. Näiteks eksperiment, vaatlus, vms lisaks küsitlusele.

Nagu eelpool juba öeldud, ei saa formaliseeritud ankeetküsitluse ja/ või intervjuuga kogutud andmete puhul keegi teada, kas andmed käivad selle kohta, mida küsiti, või vastaja silmaringi, dispositsioonide süsteemi, meeoleolu, suhete jms kohta, et andmetest tekiks adekvaatne kasutatav info.

- Meetod on töövahend igas professionaalses tegevuses.
- Meetod on tee sihil püsimiseks, eesmärkide saavutamiseks, kohustuste täitmiseks.
- Metoodika on meetodite kogum, mida rakendatakse mingis tegevuses.

Uurija on kohustatud tagama algandmete ja tulemuste usaldatavuse. Algajale uurijale võib seetõttu soovitada rajada andmetöötluse strateegia ja metoodika enne algandmete kogumist. Ka indekse koostamise algoritm on otstarbekas koostada enne algandmete kogumist.

9. PEATÜKK: HARIDUS

Haridus ei tähenda ainult koolis käimist, koolivõrku ja seda, mida tehakse koolis.

Haridusotstarve on ühiskonna kõikidel institutsioonidel ja mõistlik inimele on õppes kogu elu.

9.0. ÜLDIST

Inimese, igasuguste inimkoosluste, organisatsioonide ja institutsioonide, aga ka ühiskonna kui terviku oluliseks tunnuseks ja edenemise eelduseks on haridus. Eesti kultuuris on peetud haridust läbi aegade müüdiks – selliseks väärtuseks, mille vajalikkuse üle ei vaielda. Eesti kultuuris on müüdiks veel ema ja emakeel, loodus ja Looja, au ja väärikus.

Aeg-ajalt on meil kombeks üksteisele meelde tuletada, et Eesti oli juba siis kaetud koolivõrguga ja siin oli saavutatud enam-vähem täielik kirjaoskus, kui mitmel naabermaal isegi aadlikest ligi pooled veel ei osanud ei lugeda ega kirjutada.

Nüüd on küll juba XXI sajand, aga ikka tuleb ette, et haridussüsteemiks peetakse koolivõrku ja hariduseks seda, mida koolis tehakse ja koolis antakse.

Haridussüsteemi nägemiseks tuleb leida küllalt palju vaatepunkte. Tähtis on tõdeda, et haridusotstarve on ühiskonna kõigil institutsioonidel, eeskätt kodul ja perekonnal. Lisaks koolile on oma osa teatril, kinol, muuseumil, klubil, kirikul, spordi- ja turismiorganisatsioonidel, kaitseväl jne, igal asutusel, ettevõttel, organisatsioonil. Oma osa on kõigil

Haridus on:

- kultuuri funktsioon;
- subjekti üks tunnus või karakteristik, mis kujuneb õppe, kasvatus ja kogemuse ühtsuses;
- kodanikuks kujunemise ja kodanikuna kohuse- ja vastutustundlikult tegutsemise eeldus;
- ühiskonna kaasaegselt funktsioneerimise, muutumise ja arengu tegur;
- vabaduse saavutamise, hoidmise, kaitsmise ja kasutamise eeldus;
- siht, eesmärk ja vahend;
- põhiseaduslik õigus;
- ametisse võtmise (saadikuks saamise) ja ametis hoidmise (atesteerimise) eeldus;
- valmisolekute kujunemise elukestev jada;
- ime;
- jne.

massiteabekanalitel – raadiol, televisioonil, ajalehtedel-ajakirjadel, kirjandusel-kunstil ja muidugi ka nn sotsiaalmeedial.

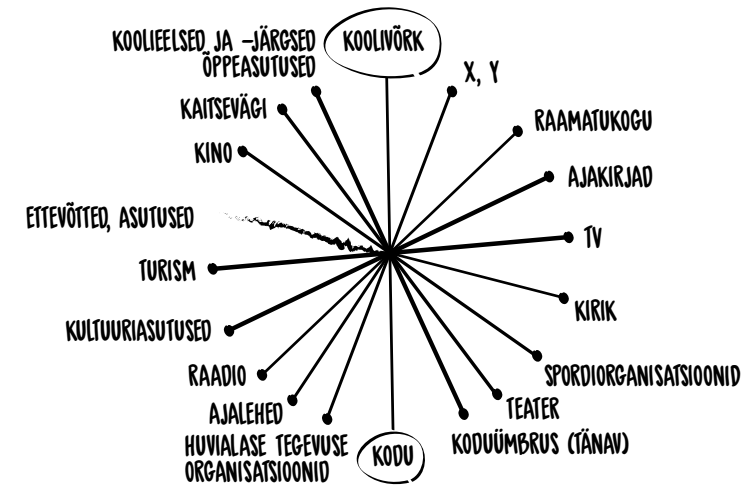
Koolil kui institutsioonil (koolil kui niisugusel) on ühiskonnas ja kultuuris süsteemi kujundav osa. Haridussüsteemis on kooli osatähtsus seda suurem, mida väiksem on perekondade valikuvabadus. Nagu on öeldud juba ka eelnevates peatükkides, on koolide osa haridussüsteemis väga suur, ent kooli (kõigi koolide) osatähtsus haritud inimeseks ja haritud ühiskonnaks kujunemises ei küüni üle 10%.

Suur osa teadmistest koguneb kõigil kogemata, vahetu kaemuse ja kogemise, tundmise-mõtlemise, uurimise ja loomise, töötamise ja mängimise teel, niisama suhtlemisel. Väga suur on eeskujude osa.

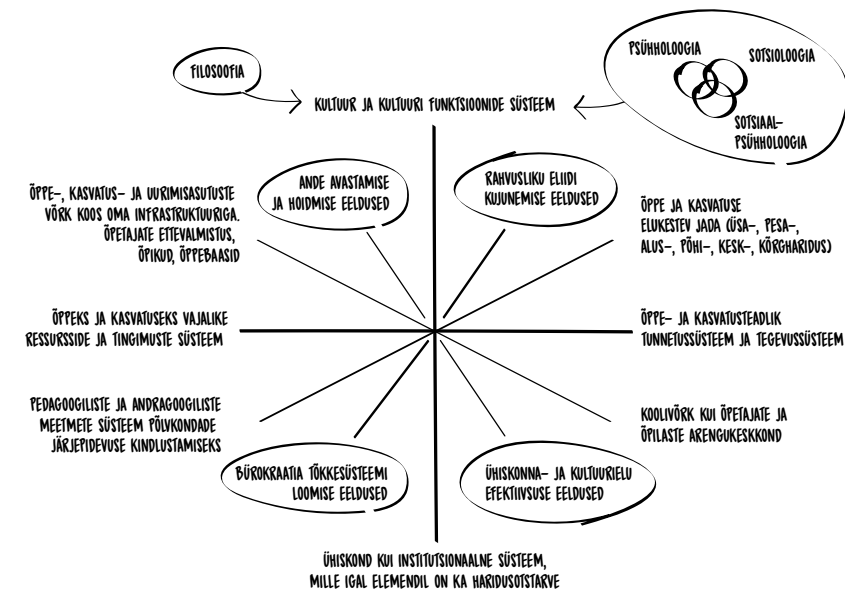
ÕPPE, KASVATUSE JA KOGEMUSE ÜHTSUS

Väärtuseks ei ole haridus, vaid harituse, informeerituse ja kogemuse ühtsus. Väärtuseks ei ole ka teadmine, vaid teadmise, oskamise ja arusaamise-mõistmise ühtsus. Väärtuseks ei ole huvi, vaid huvi, tahte ja usu ühtsus. (Vt ka 2.8.)

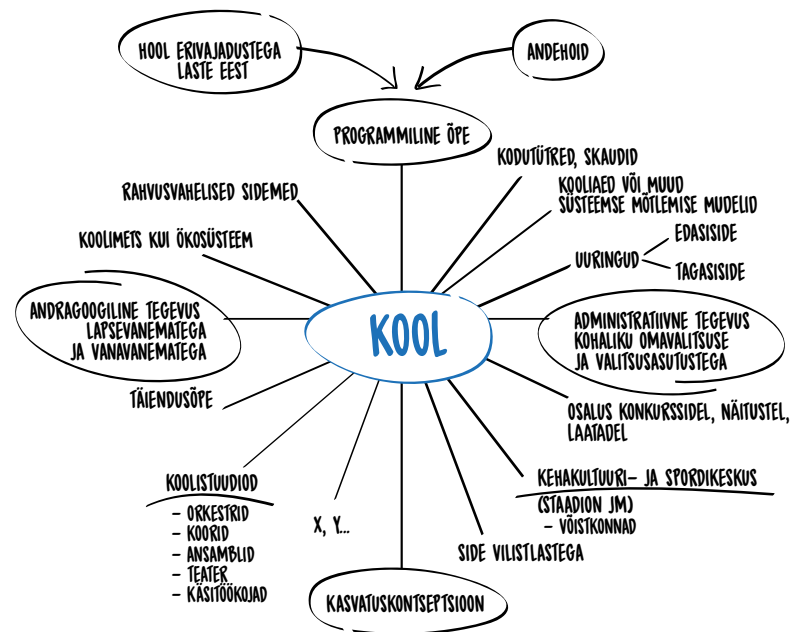
Haridust ei saa keegi kellelegi kusagil kuidagi anda. Haridust ei saa võtta, osta, müüa ega vahetada. Hariduses ei saa töötada (õpetajad on ametis õppeasutuses). Haridusse ei saa tulla ja haridusest ei saa lahkuda.

HARIDUSSÜSTEEM INSTITUTIONAALSES MÖTTES

JOONIS 9.0.1. Haridussüsteemis on oluline osa koolil, ent haridusotstarve on ühiskonna kõigil institutsioonidel.

JOONIS 9.0.2. Haridussüsteemi funktsioonid.

JOONIS 9.0.3. Ootused koolile kui institutsioonile.

Inimene saab kujuneda haritud inimeseks kultuuriseostes – oma-kultuuri, rahvuskultuuri ja üldinimliku kultuuri funktsioonina (objektiivse kaassõltuvusena, paljude tegurite koostoimes). (Vt joonis 5.3.1.)

Õppida võib inimene üks-kõik kus ja ükskõik mida, aga haritud inimeseks on võimalik kujuneda vaid kultuuri-seostes.

Haridus on õppe, kasvatus ja kogemuse ühtsus. Primaarne on kasvatus – kasvamise saatmine subjekti arenguks soodsa keskkonna loomise ja hoidmise kaudu.

Haridus on kultuuri funktsioon (kultuuriseostes kasvamise objektiivne kaassõltuvus). Kultuur on palju-tähenduslik mõiste, ent siin raamatus piirdume käsitusega, et kultuur on väärtuste ja normide, vooruste, müütide ja tabude kogum, mis korstab inimese hoiakuid ja suhtumist, mõtlemist ja käitumist. (Vt ka 5)

Protsessina on haridus valmisolekute kujunemise elukestev jada.

Igas kultuuris ja eri aegadel on inimestel oma kujutus sellest, milleks on vaja eri eas poistel ja tüdrukutel, meestel ja naistel valmis olla. Vastavalt on eri kultuurides ka oma kujutus vastavate valmisolekute kujunemise eeldustest ja teest, mida saab pidada otstarbekaks.

Isikud, kes tunnevad end marginaalsena, st kellel ei ole enam endist kultuuriseost ega veel ka uut kultuuriseost, võivad õppida, teada ja osata päris palju, aga haritud inimeseks kujunemine on siis rohkem kui raske, sest pole identiteeti (vt 2.3.).

TÄHTIS ON TEADA, KOGEDA, MÕTESTADA

Haridust ei saa alustada ega lõpetada; võimalik on alustada ja lõpetada õpet ning millegi õppimist, loomist, uurimist, ehitamist. Kõik teavad, et elus edasi jõudmiseks on vaja palju teada ja osata ning kõigest ka aru saada. See on õige, aga meele tuleb pidada, et väärtus on nende kolme ühtsus. Ükshaaval neist rääkides läheb mõte kaduma – mõtteks on teadmise, oskamise ja arusaamise ühtsus.

Õppida saab tekste. Oskused kujunevad harjutades ja kogedes, arusaamine mõeldes ja mõtestades. Kogemusi saab inimene koguda vaid vahetus praktikas, millega kaasneb emotsionaalne läbielamine. Äparduste korral salvestub alateadvusse meelehärm ja tunne, et nii ei või edaspidi teha; õnnestumise korral talletub rõõmutunne ja tõmme teha just nii ka edaspidi.

Tähendused kujunevad kontekstis (metasüsteemides). Selleks, et aru saada, on vaja tunda nii tervikut kui ka detaile, alasüsteeme, osi ja elemente, seoseid ja sõltuvusi, võimalusi ja ohte.

Tasub korrata: väärtuseks ei ole teadmine, oskamine või arusaamine, vaid nende ühtsus!

Harituse mõõduks on ettenägemise ja äratundmise võime.

- Kogemusi saab koguda vaid vahetus praktikas, millega kaasneb emotsionaalne läbielamine.
- Kogemusi vahetada ei ole võimalik. Oma või teiste kogemustest saab jutustada ning neid saab üldistada, konkretiseerida ja kontrollida.

9.1. ÕPE

Need, kes tahavad osaleda õppes (pole tähtis, millises rollis), peaksid püüdma endale selgeks mõelda, millest sõltub haritud inimeseks kujunemine ja haritud inimesena püsimine (ehkki kõik ümberringi muutub

HARIDUS KUI VÕIME ERISTADA JA SEOSTADA ...

... TEADMIST, OSKAMIST JA ARUSAAMIST
 ... HUVI, TAHT JA USKU
 ... ÕPET, KASVATUST JA KOGEVUST
 ... HARITUST, INFORMEERITUST JA KOGEVUST
 ... OLEVIKKU, MINEVIKKU JA TULEVIKKU
 ... OLUSID, OLUKORDI JA SITUATSIOONE
 ... FUNKTSIONEERIMIST, MUUTUMIST JA ARENGUT
 ... INTELEKTUAALSET, EMOTSIONAALSET JA VAIMSET
 ... ISIKLIKKU, GRÜPILIST JA AVALIKKU HUVI
 ... SIHTI, EESMÄRKI JA VAHENDIT
 ... ÕIGUST, KOHUSTUST JA VASTUTUST
 ... SIDET, EDASISIDET JA TAGASISIDET
 ... STAATIKAT JA DÜNAAMIKAT
 ... PRODUKTIVSET JA REPRODUKTIVSET
 ... SÜSTEEMIST JA KOMPLEKSSUST
 ... TEEMAT JA REEMAT
 ... PINGUTUST JA PUHKUST
 ... VABADUST JA KORDA
 ... OLEMUST JA NÄHTUMUST
 ... ÜHISKONNA- JA KULTUURISEOSEID
 ... KOGUKONNA- JA PEREKONNASEOSEID
 ... REGULATSIOONI- JA JUHTIMISTASANDEID
 ... SUBJEKTIIVSET JA OBJEKTIVSET
 ... ÕIGUST JA ÕIGLUST
 ... TULEMUST JA TAGAJÄRGI

ÜHTSUST

KUI EI SUUDA ERISTADA, SIIS EI SUUDA SEOSTADA.
 KUI EI SEOSTA, SIIS ARU EI SAA.

JOONIS 9.1.1. Võime eristada ja seostada.

aina kiiremini) ning mis omakorda sõltub haridusest ja haritud inimesest. (Vt ka 2.8 ja joonis 0.3.2.)

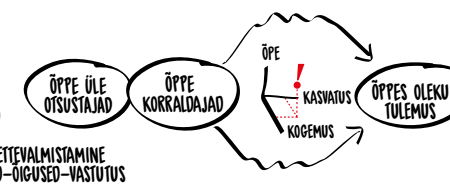
Siis tuleks võtta senisest tunduvalt tõsisema tähelepanu alla oma valdkonnas asjatundjaks (vt 1.7.) kujunemise eeldused, avada eelduste koosseis ja struktuur ning võrrelda seda tegeliku olukorraga.

Nii saab avastada, „kuhu on koer maetud”. Kui nüüd jagub ka julgust ja tahtmist see probleem (vt joonis 0.3.3.) sõnastada, mudelina kirja panna ja vähemalt sõpradele avalikustada, avaneb võimalus tuvastada probleemiks oleva vastuolu tekke (võib-olla ka püsimise, süvenemise ja laienemise) põhjused (kausaalsete ja funktsionaalsete seoste süsteem). Edasi oleks juba suhteliselt lihtne luua endale kava lünkade täitmiseks ja selle kõige hoidmiseks-tugevdamiseks, mis on juba heal järjel.

Kodanikule on eriti tähtis küsimus, kuidas kujuneb valmisolek aktiivselt ja vastutustundlikult tegutseda ühiskonna- ja kultuurielus, s.o kuidas saab kujuneda enesejuhtimise ja sotsiaalse juhtimise subjektiks,

VÄÄRTUSEKS ON ÕPPE, KASVATUSE JA KOGEVUSE ÜHTSUS

- SISU
 - MAHT
 - VORM
 - AEG
 - RESSURSS
 - TINGIMUSED
 - VAHENDID
 - ÕPETAJATE ETTEVALMISTAMINE
 - KOHUSTUSED-ÕIGUSED-VASTUTUS
 - PALGAD
 - TAIENDUSÕPE
 - SIDA ÜLDISUSEGA
 - KONTROLL JA PETTUS
 (NAITEKS SPIKERDAMINE)

TEGELIKULT LOENDATAKSE

1. KUI PALJU LÕPETAJAD
2. KUI PALJU KULD- JA HÕBEMEDALIGA

KVANTITEET

VAJA OLEKS TEADMIST ÕPPE KVALITEEDI KOHTA, S.O VASTAVUST

- A. TÄRBIJATE VAJADUSTELE
- B. KULTUURIS KUJUNENUD STEREOTÜÜPIDELE
- C. STANDARDIDELE
- D. IDEALIDELE
- E. TULEVIKUS TÖENÄOLISELT KUJUNEVALE VAJADUSTELE

PEAKS KUJUNEMA VALMIDUS

- OSALEMISEKS ÜHISKONNA- JA KULTUURIELUS
- ELAMISEKS, OMA KODU JA PEREKONNA RAJAMISEKS JA HOIDMISEKS
- KAITSMAKS ENNAST JA TEISI, ISESEISVUST, VABADUST, AU, LOODUST, KULTUURI, EMAKEELT
- TÖÖTAMISEKS, LOOMISEKS, UURIMISEKS, ÕPINGUTE JÄTKAMISEKS

JOONIS 9.1.2. Õppe eeldused ja tulemused.

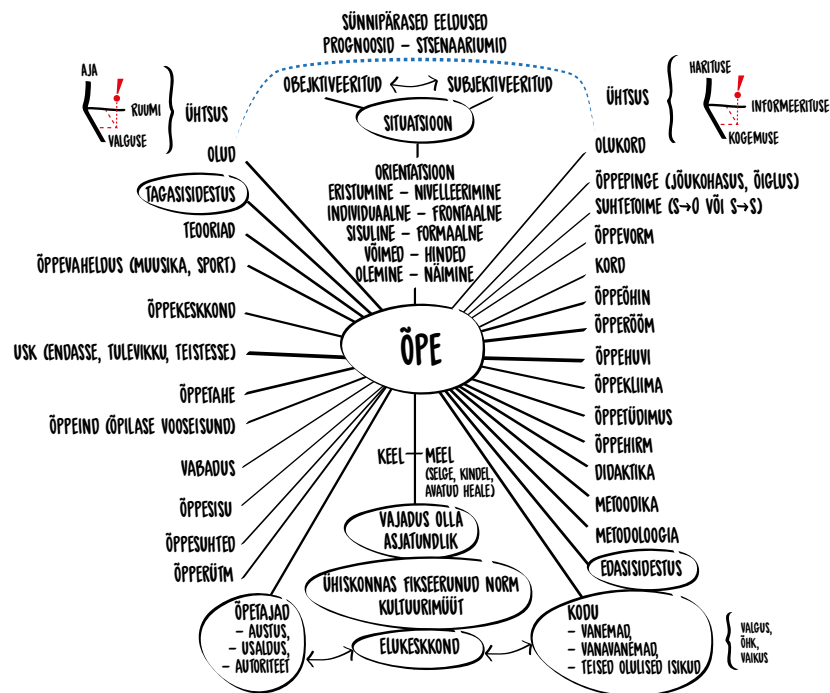
isiksuseks, kes on suuteline iseseisvalt orienteeruma, mõtlema, analüüsima ja sünteesima, otsustama ning nii üksi kui ka kollektiivselt tegutsema; mitte olla ja jääda manipuleerimise objektiks, keda lükata ja tõmata. (Vt ka joonis 1.6.1.)

Asjaolu, et maailm muutub üha kiiremini, tekitab vajaduse kardiinaalselt muuta kogu haridussüsteemi sisu ja korraldust. Samas tekib moraalne õigus midagi muuta alles siis ja ainult siis, kui on väga selgeks mõeldud, mida peab hoidma, tugevdama ja kaitsma, st mida muuta ei tohi.

Õppes olekus peab kujunema tulevikus orienteerumise ja tegutsemise võime, järelilikult peab õppe korralduseks ja sobiva õppesisu leidmiseks olema küllalt palju prognoose ja stsenaariume. Õppe mõtestab selle prospektiivne ehk tulevikku suunatud orientatsioon.

Õppida saab tekste (tähtendusega märkide ja sümbolite mõtestatud kogumeid), mis on varem loodud. Õppimine on igal juhul retrospektiivne (minevikust lähtuv) tegevus. Pole kahtlust, et mingi hulk teadmisi

- Õppimine on igal juhul retrospektiivne (minevikust lähtuv) tegevus.
- Õppe mõtestab selle prospektiivne ehk tulevikku suunatud orientatsioon.

JOONIS 9.1.3. Õpet mõjutavad.

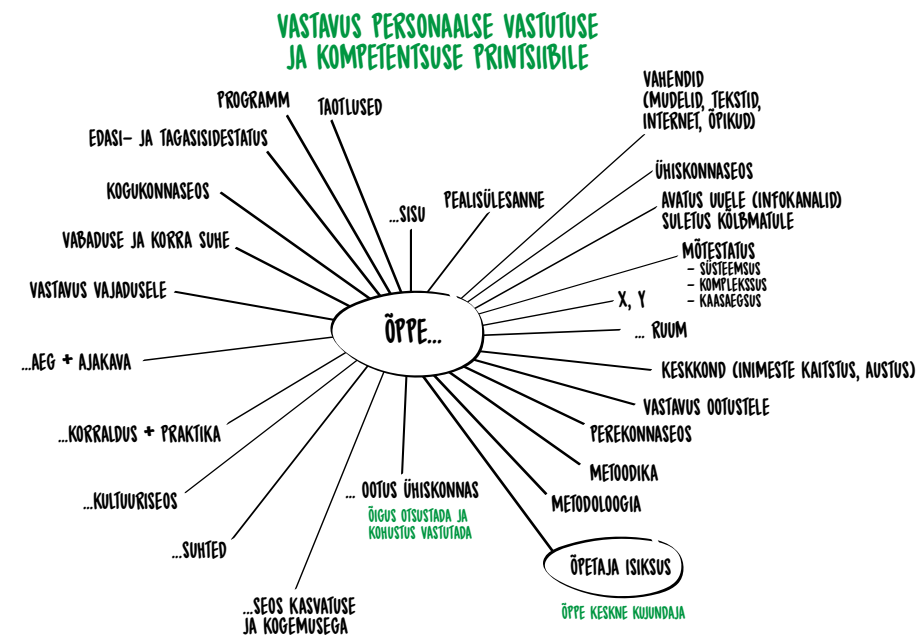
on fundamentaalsed (loodusseadused, ühiskonnaseadused, mõtlemis- seadused ning nende avaldumise seaduspärasused). Neid tekste nime- tatakse tüvitekstideks ja vastavaid teadmisi tüviteadmisteks. Tüvitead- mised on vaja selgeks saada, st ära õppida, mõtestada, seostada varem omandatuga, kinnistada, vääristada jne. (Vt 2.8.)

Õppes on peamine avastada, et ükski õppe oluline tegur ei puuduks ega oleks nii viletsa tasemega, et muudaks ülejäänud mõttetuks. (Vt joo- nist 9.1.4.)

Vajadus. Ilma vajaduseta kujuneb õpe pealiskaudseks, fragmentaar- seks, üsna mõttetuks. Kui täiskasvanud inimesel pole vaja olla asjatund- lik, siis ei pane miski teda pingutama ja ennast ületama.

Kui kehtiks kompetentsuse printsiip, saaks mingile ametikohale kandideerida vaid need, kes on eelnevalt tõestanud oma valmisolekut, st kandidaadil on:

- selged, kindlad, süsteemsed teadmised;
- oskus neid teadmisi kasutada;

JOONIS 9.1.4. Õppe tegurid.

- võime selgitada ja põhjendada eelistusi, tõrjumist ja muid valikuid;
- tagada edasise tegutsemise süsteemsus ja kompleksus valdkon- nas, kus ta peaks professionaalselt tegutsema.

Lisaks asjatundlikkusele on vajalik isiksuslik ja kõlbeline sobivus, inimlik kutsesobivus.

Inimene peaks saavutama taseme iseseisvalt orienteeruda ja osaleda otsustamises selle üle, miks teha, kuidas teha, millest teha, millega teha, millal teha, et saavutada tulemu- sed, mis sobivad kasutamiseks ja vastavad ootustele ning tagajärgi oleks võimalikult vähe.

Sisu. Õppe sisu peab olema küllalt süsteemne, kompleksne ja kaasaegne.

- Kui pole vaja olla asjatund- lik, siis ei pane miski inimesi pingutama ja ennast üle- tama.
- Kui kehtiks kompetentsuse printsiip, oleks igale ameti- kohale kandideerimise eel- duseks oma valmisoleku

Korraldus. Õppe korralduses tuleks võtta arvesse kogu õppetegurite süsteem: õppe aeg ja õppe-ruum, õppe vorm, õppesuhted ja õppevahendid, õppe metoodika ja õppeprogrammid, ühiskonna- ja kultuuriseos, perekonna- ja kogukonnaseos. Õppe korralduses on keskse tähendusega subjektne suhe inimeste vahel – suhelda saavad subjektid. Kui üks koostöös olev pool või mõlemad pooled käsitlevad teist objektina, kukub välja kohtlemine. (Vt joonis 6.0.1.) Õppes on objektiks mitte inimene, vaid tema areng.

Metoodika. Õppemetoodika juurde kuuluvad erinevad võtted õppe- ja kasvatusprotsessi peamise eesmärgi - isiksuse arengu - saavutamiseks. Valikul on vaja arvestada iga inimese eripärasid. Näiteks kana-tüüpi (ärkab vara ja õhtul läheb vara magama) või sea-tüüpi (hiline ärkamine, poolööine aktiivne aeg) inimene (vene kultuuris looke ja öökull), vasaku- või paremakäelisus, tugevam humanitaar- või reaalainetes, sünteetilise või analüütilise mõtlemisega. Inimese eripärasid peab välja uurima, teadma ja arvestama.

ÕPPIJA JA TEADMISED

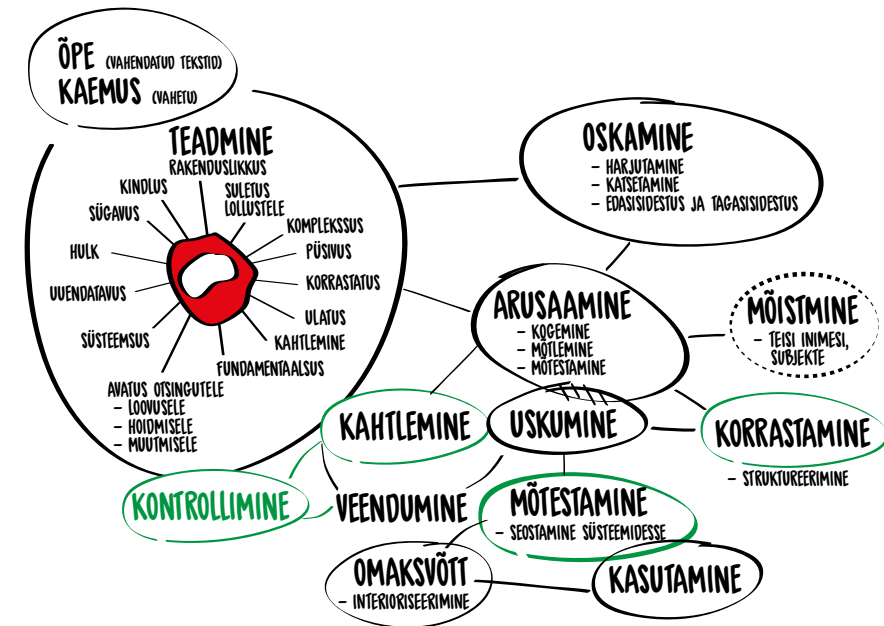
Oleks vaja aru saada, et kõike seda, mida võib elus vaja minna, ei ole võimalik kellelegi kuidagi õpetada ega ära õppida. Võimalik on saavutada iseseisva orienteerumise, mõtlemise ja mõtestamise võime. Võimalik on õppida kuulama, ka sõna kuulama ja iseseisev olema. Võimalik on õppida vaatama, mõõtma, hindama, loendama ja kirjeldama, eristama ja seostama. Võimalik on jõuda aduma süsteeme, tähendusi, ohte ja võimalusi. (Vt 2.11.)

Elatakse olevikus, ent valmistutakse tulevikuks. Iga järgmine hetk võib olla tuntud või tundmatu. Ehkki suur osa sellest, mis tundub olevat uus, on ammu unustatud vana, on vaja eristada ja seostada, otsustada ja teostada, kahelda, kuni õnnestub veenduda jne.

Õppides ei saa targemaks; õppides võib saada teadmisi, tänu millele saab koguda uusi teadmisi, oskusi, targata huvi jpm.

tõestamine, teadmiste olemasolu, oskus teadmisi kasutada, võime selgitada ja põhjendada, tagada süsteemsus ja komplekssus.

Õppides ei saa targemaks; õppides võib saada teadmisi, tänu millele saab koguda uusi

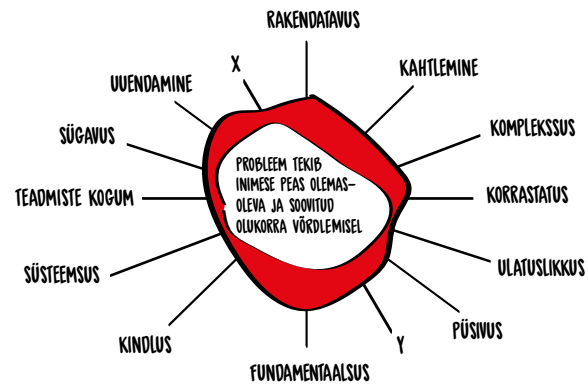

JOONIS 9.1.5. Mõtlemine, kuidas teadmine muutub tegutsemise aluseks.

teadmisi. Omaette küsimuseks on nende teadmiste väärtus ja kvaliteet. (Vt joonis 9.1.5.)

Teadmise puhul on oluline selle usaldatavus, terviklikkus, mõtestatus-seostatus, sügavus ja ulatus, fundamentaalsus, rakendatavus jpm. Oluline on ka teadmiste kontsentriiline (ühise keskme ümber koondatud, ent kiht-kihilt täiustuv) ülesehitus ja korrastatus selliselt, et teadmisi oleks võimalik vajaduse korral mälust kergelt ja kiiresti üles leida. Oluline on teadmiste kindlus, mis kujuneb kahtluste ületamise teel ja mis omakorda võimaldab kahelda kõiges selles, milles pole veel olnud võimalik veenduda.

Enamik teadmisi on inimesel lihtsalt fooniks või taustaks ja võib tunduda, et neid ei lähe vaja mitte kunagi. Me ei teadvusta, et iga teadmine võib olla materjal, mida saab kasutada mingite mõttekonstruktsioonide rajamiseks, ega tea, tänu millistele teadmistele õnnestus millestki aru saada, otstarbekalt edasi mõelda ja käituda. Teadmiste hulga (mahu) suurendamine on suhteliselt lihtne, võrreldes teadmiste korrastatusiga.

JOONIS 9.1.6. Teadmine kui probleem.

Korrastuse aluseks on klassifikatsioonid ja muud struktuurid, mida üritatakse kuidagi selgitada ja arusaadavamaks teha selliste üldtuntud asjade varal nagu tünn, raam, riiul, kärg, kett vms. Siin raamatus on selleks mitu korda räägitud tünnilaua- või ankruketiseadus. (vt 1.0.)

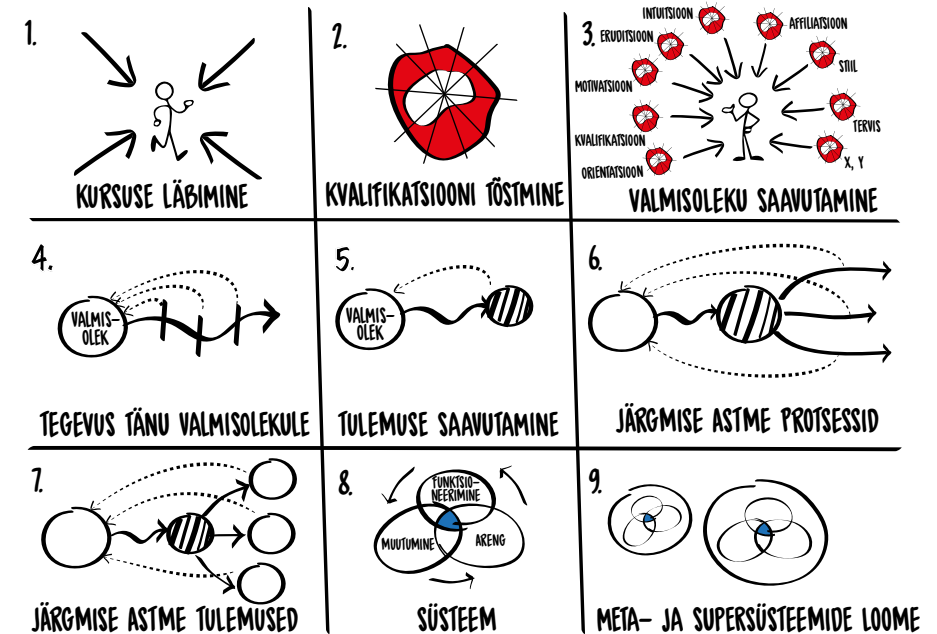
Enne peaks olema see mudel, kus on fundamentaalsus ja rakenduslikkus, maht ja korrastatus, sügavus-ulatus (nn plaat- ja polt-teadmine), mille kohaselt millegi kohta peaks teadma kõike ja kõige kohta midagi jne.

Teadmiste kvaliteeti iseloomustab vastavus:

- vajadustele;
- kultuuristereotüüpidele;
- riiklikele ja rahvusvahelistele standarditele;
- ideaalidele;
- tulevikus tõenäoliselt kujunevatele vajadustele.

ÕPET VAJAB IGAÜKS

Iga eluhetk võib olla õpetlik, aga ka eksitav, ehmatav ja üllatav, vaimustav ja ohtlik. Selleks, et tänapäeval toime tulla ning aktiivselt osaleda ühiskonna- ja kultuurielus, peaks iga kodanik (kogu elanikkond) olema elukestvas õppes! Põhiseadusega on igal kodanikul ja välismaalasel Eestis õigus haridusele. Kellelgi ei ole õigust käsitada seda õigust mingis (veel enam, ükskõik millises) koolis käimise kohustusena.

JOONIS 9.1.7. Koolitusstrateegiad.

Kooli ja kooli vahe võib olla väga suur. Sedasama võib öelda igat liiki kursuste, seminaride, sümposiumite, konverentside, kongresside jms kohta.

Laias laastus võib täiendusõppe jagada:

- ülikoolide korraldusel toimuv programmiline täiendusõpe;
- ametkondade ja ametite, erakondade, omavalitsuste jt regulaarsed „õppepäevad” ja „nädalad” (nn konverentsid, kus tegelikult peetakse mingi hulk loenguid, mida on ette nähtud nimetada ettekanneteks);
- väliskoolitus, mis toimub enamasti suurte korporatsioonide, liitude, ühenduste, komisjonide, EL-i, NATO, UNESCO jms initsiatiivil;
- koolituskeskuste, MTÜde ja töötukassa kursused;
- ettevõtete-asutuste-organisatsioonide sisekoolitus;
- jne.

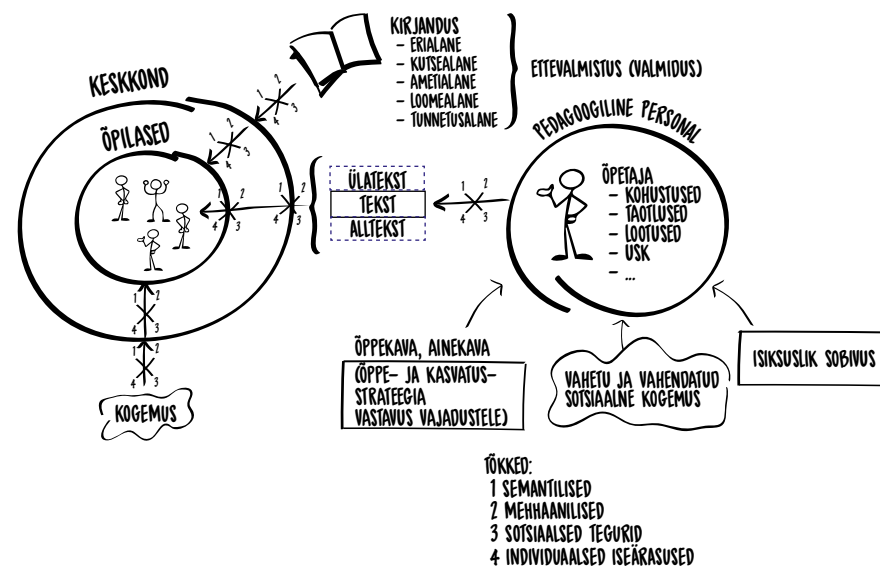
Meil ei ole nii palju andmeid igat liiki õppe sisu ja tõhususe kohta, et midagi hinnangulist öelda. Teame, et täiendkoolituse tase on (väga) ebaühtlane. Valdavalt on kombeks kavandada teemad, aeg, koht, kestvus ja osalejate piirarv. Lektori ülesandeks on rääkida sellel teemal, mille korraldajad panid programmi.

Üha kasvab iseseisev õpe, sest nn sotsiaalmeedia kaudu on õppematerjalide kättesaadavus järsult suurenenud. Paraku pole need käsitused omavahel seotud ja on sageli vastuolulised. Seetõttu ei pruugi õppega kaasneda ei kvalifikatsiooni, orientatsiooni ega motivatsiooni. Võimalusi on palju, aga kasu on vähe!

Põhiseaduslik õigus haridusele ei käi pelgalt laste ja noorte kohta, vaid kogu elanikkonna kohta!

Toimub ka selliseid kursusi, mida tutvustatakse kui võimalust tõsta kvalifikatsiooni. Heal juhul on siis sõnastatud kvalifikatsiooninõuded ja üritatakse saavutada, et kursustaste teadmised ja oskused oleksid edaspidi nõuetega kooskõlas.

Neid, kes vaatavad täiendusõpet mitte koolitaja, vaid praktika poolt, näevad raskusteta, et vaja oleks mitte õpet, vaid valmisolekut, mitte

JOONIS 9.1.8. Õppe- ja kasvatusprotsessi makrotegurid.

ainult rahuldavat kvalifikatsiooni, vaid ka õiget orientatsiooni ja muud (vt joonis 9.2.1.), mis kõik koos moodustavad valmisoleku selleks, mida on vaja saavutada ja tagada.

PÕHIPROTSESS KOOLIS

Vanem ja keskmine põlvkond on käinud sellises üldhariduskoolis, kus domineeris hindamiskeskne reproduktiivne frontaalõpe. Pole see „stiil” unustusse jäänud ka tänapäeval. Ikka leidub neid, kes lasevad vanaviisi – tahaksid aina õpetada, kontrollida ja hindeid panna. Nii läheb suur (väga suur) osa kallist aega kaduma.

Mil määral seda veel esineb, on raske öelda, sest vastava uuringu tulemusi meil ei ole. Eestis on nii selliseid koole, lasteaedu ja lastekodusid (nimetatagu neid, kuidas tahes), mida meenutatakse heldimusega, aga on ka selliseid, mille meenutamine ajab külmavärinad peale.

Meie käsitluse järgi ei ole koolis põhiprotsessiks mitte õppimine, õpetamine, õppetöö või riikliku õppekava (RÕKi) täitmine, vaid õpilase areng. Järelikult oleks mõistlik sallida koolis vaid seda, mis soodustab eri eas poiste ja tüdrukute arengut. Nendes koolides, kus kool toetab kodu (vanemate ja vanavanemate) taotlusi ja on suudetud siduda intellektuaalne, emotsionaalne ja vaimne taotlus uueks tervikuks, kujunevad õpilased adekvaatseteks kodanikeks. Nendes koolides on õpe mitte väärtustepõhine, vaid voorustepõhine.

Heal juhul jagub õppes aega, ruumi ja tähelepanu kõigile tegevustele, mitte ainult õpetamisele ja õppimisele.

Igal pool see nii ei ole. Eesti põhikooli igas klassis läheb väga palju väga väärtuslikku aega kaduma. Koolis on hulgaliselt õpilasi, kes tegutsevad kogu päeva vilkalt, kuid selliseks tegevuseks nagu õppimine ei kasuta minutitki.

Sellest, kuidas elavad üliõpilased, siin pikemalt ei arutleks. Ka üliõpilaste hulgas on neid, kes õpivad peamiselt arvestuste ja eksamite eel ja teevad, mida oskavad, et kõik õpitu kiiresti unustada ja et peas tekiks rohkem ruumi järgmise aine omandamiseks. Nii aastast aastasse, kuni õnnestub vajalik arv ainepunkte kokku koguda. Õppetoolid kannavad hoolt oma ainete vahendamise eest. Üliõpilane kui isiksus läheb ülikoolide juhtkonnale korda vaid korrarikkumiste puhul.

Bologna lepete tõttu toimub ülikoolides valdav osa õppes nn 3+2 süsteemi järgi. Bakalaureuseõpe pidi olema ettevalmistus magistriõppeks. Paraku läks teisiti. Bakalaureuseõpet käsitletakse iseseisva õppekontsentrina ja selle läbimise korral ulatatakse „lõpetajale” diplom (!?). Mõningaid saavutusi ja puudusi on igas õppekontsentris ja igas kooliastmes, aga kui ülikoolides jääb domineerima poolik ettevalmistus, võib olukord muutuda ohtlikuks ja on põhjust muretsmiseks.

Kellel veidi aega, võiks võrrelda praegu kehtivaid akadeemilisi nõudeid nõuetega, mis kehtisid ülikoolides 30 ja rohkem aastat tagasi, ja tuua välja, mis räägib tänase olukorra kasuks ja kahjuks. Igas ülikoolis, nagu ka haridus- ja teadusministeeriumi teadusosakonnas, Eesti Kõrg- ja Kutsehariduse Kvaliteediagentuuris, Riigikogu kultuurikomisjonis jm peaks olema inimesi, kes seda olukorda näevad ja teavad, aga ei söanda välja teha. Muidugi on kõigil hulgaliselt põhjendusi ja muid selgitusi, mis aga ei sobi katastroofilähedase olukorra õigustamiseks. Raske öelda, kas nendest „selgitustest” peaks iga kodanik järeldama, et „pole sinu asi!” ja „käib küll!” või peaks hoopis astla püsti ajama.

Taasiseseisvumise ajal tundus, et ülikoolid on sellised kultuurikantsid, mille pärast pole vaja kunagi muretseda. Tundus uskumatu, et ka

Ülikooliseadus:

- Ülikooli ülesanne on edendada teadusi ja kultuuri, osutada ühiskonnale vajalikke õppe- ja teadus- ning muul loometegevusel põhinevaid teenuseid ning kujundada üliõpilastest vastutustundlikke ja algatusvõimelisi kodanikke.
- Eriala ei saa rakendada! Rakendub isiksus, kellel on vaja nii erialast, kutsealast kui ka ametialast ettevalmistust!

- Akadeemiline lodevus on ühiskonnaohtlik.
- Profaanid ja diletandid too-davad profaane ja diletante.
- Spetsialistid ja generalistid saavad kujuneda ja rakenduda vaid spetsialistide ja generalistide kõrval.

seal võib kujuneda teejuhiks põhjendamatu autoriteedistruktuur, kius, õelutsemine, ahnus ja hoolimatu mõtlemisviis, mis surub kõrvale nii emakeele kui ka ülikooliseadusega fikseeritud põhikohustuse.

Paljude meelest on untsu läinud ka see õhinapõhiselt korraldatud reform, millega kanditi kõik nn kutsekoolid ja keskeriõppeasutused haridus-teadusministeeriumi haldusallas. Täna on neid kõvasti

remonditud ja muul viisil uuendatud sisseseade osas, aga sisuline pool on endiselt nigel. Muidugi pole ka see pilt ühtlane, aga kui õppeasutuse tulemused meeldivad vaid tegijatele endale, tuleks mitte ohata, vaid võtta meetmeid.

- Selline õpe, milles põlvkond põlvkonna järel jääb ilma otsustamiseks ja metasüsteemides orienteerumiseks vajalikust ettevalmistusest, on riigi ja rahva vastu suunatud kuritegu.

ÕPE JA ÜHISKOND

Nende teemade „läbivõtmine”, mis on programmis, ei eelda vilunud õpetajalt mingit pingutust ja pole väga erandlik, et koolis võtab maad rutiin. Siia vahele võivad kõik ajada igasuguseid jutte, aga kindel on see, et kallist õppeajast kulub ikka veel suur osa kontrollimiseks, hindamiseks ja märkuste tegemiseks neile, kes piiluvad telefoni, mängivad laevade pommitamist, vahivad tuima näoga kuhugi kaugusse, saadavad kirju, segavad neid, kes püüavad korralikud olla jne.

Lapsed, nagu ka täiskasvanud, kes leiavad end absurdses sundsituaatsioonis, üritavad põgeneda, on pahurad ja ei saa selgeks mitte midagi. Igal aastal langeb õppes välja suure kooli jagu õpilasi, peamiselt poisse. Eestis on väga palju noori, kelle kohta öeldakse, et nad ei õpi ega tööta, st vedelevad vanemate kaelas ja „valmistuvad” end töötuna arvele võtma, et pääseks kuhugi kursusele. Paraku on töötutele ja töötotsijatele korraldatava õppe tase (väga pehmelt öeldes) ebaühtlane. Sedasama võib öelda ka nn kutsekoolides toimuva õppe kohta. (Vt ka 10 ja 11)

Tegeledes haridusega ei või piirduda pelgalt õppega ega õppe kirjeldamisega. Vaja on tegeleda kõige sellega, millest sõltub haridus ja mis omakorda sõltub haridusest. (Vt joonis 0.3.2.) Kui paradigma on tervikuna paigast ära, ei ole nn kosmeetilistest täiustustest suurt abi loota.

Kui ühiskonnas ei kehti kompetentsuse printsiip, on igasugustele ametikohtadele, saadikuks ja nõunikuks võimalik tõusta olenemata haridusest, ja kuri ongi karjas. Siis hakatakse pidama haridussüsteemi mingiks ülalpeetavaks ja ülikooli, õppejõude, õpetajaid, õpetajate ettevalmistust, õppekirjanduse avaldamist ja kõike muud, mis on ühiskonna harituna hoidmiseks vajalik, hakatakse pidama koormaks.

Asjade tootmise puhul üritatakse üldjuhul saavutada häid tulemusi minimaalsete kulutustega. Mittemateriaalse „tootmise” alal on mõistlik toimida risti vastupidi! Kokkuvõtte hariduse, teaduse ja kultuuri edendamisel maksab väga väärtuslik kätte. Mida rohkem ressursse õnnestub läbimõeldult paigutada haridussüsteemi, sh õpetajate ettevalmistusse, seda võimsam on tulemus.

- Materiaalses sfääris saavutatakse edu kulude vähenemisega.
- Mittemateriaalses sfääris saavutatakse edu kulude suurendamisega!

Muidugi ei käi see märkus pelgalt laste ja koolivõrgu kohta. See käib kogu haridussüsteemi kohta, eeskätt täiskasvanute elukestva õppe ja loomingu korralduse ning sisu kohta. Asjaolu, et ülikoolides pole enam (väidetavalt rahapuu-

duse tõttu) ühiskonna-alaseid teaduslikke uuringuid, on juba jätnud ja jätab aina rängemalt mõjuva ning väga raskelt kompenseeritava augu kogu haridussüsteemi. Ükskord tuleb aru saada, et kui uuringuid ei ole, ei saa kujuneda õppejõude, ei saa olla teaduslikke kontakte ja pole kuski võtta aktuaalset, süsteemset ja usaldatavat infot õppeks. Seetõttu pole ka võimalik enam osaleda ei innovaatiliste projektide loomises ega praktikute konsulteerimises.

Tutvuste või muude skeemide abil „suurteks ülemusteks” tõusnud isikud suhtuvad sageli põlgusega nii haritlastesse kui ka haridusse ja haridussüsteemi, nagu ka teadusse ja teadussüsteemi, kultuuri ja kultuurisüsteemi. Selline hoiak, mis võib esmapilgul tunduda pisiasjana, on ühiskonna- ja kultuuriohtlik. Kodanikel on vaja olla väga valvel, et midagi niisugust ei juhtuks.

Kui ülikoolis on õpe korraldatud nii, et haritlaseks, generalistiks, patrioodiks kujunemise eeldused pole üldse kõne all, siis muutub ülikool petussüsteemi osaks. Isikud, kellel ülikoolis ametialast, ühiskonnaalast

- Vanarahva tarkus: narrid põldu ühe korra, narrib põld sind üheksa korda.
- Hariduspõllul kasvab vilja asemel terve põlvkond.

ja kaitsealast ettevalmistust ei võimaldata, kujunevad heal juhul pelgalt kvalifitseeritud tööjõuks. Vaja on haritlasi! Vaja on loovisikuid, kes suudavad ja tahavad pühenduda oma maa ja rahva hoidmisele ja edendamisele.

Tasub veel kord korrata ja mees hoida, et mittemateriaalses sfääris ei too kulude kokkuvõtte efektiivsuse kasvu, vaid vastupidise efekti! Edu toob hoopis kulutuste ja vabaduse suurendamine (limiitide ja piirangute kaotamine). Materiaalse tootmise ja asjadega askeldamise sfääris talutakse ka tuhnusi, mittemateriaalses sfääris ei või taluda.

Selleks, et aru saada haritud inimeseks ja haritud ühiskonnaks kujunemise (nagu ka haritud inimesena ja haritud ühiskonnana püsimise) eeldustest, on vaja käsitleda süsteeme, millest sõltub harituks, informeeritaks ja kogenuks saamine ja harituna püsimine, s.o järjepidev süsteemne enesetäiendamine. Tunda ja arvestada tuleks neid süsteeme, milles ilmneb hariduse tähtsus ja tähendus.

Haridus on mõistlikult tegutsemise üks eeldus. Rahuldavaks peetava selguse saavutamiseks peaks paralleelselt arvestama ka teisi elamise ja end õnnelikuna tundmise tegureid.

Haridus saab etendada ühiskonnas olulist osa vaid koos teaduse ja kultuuriga. Kõik need kolm on üksteise eeldused ja ka tulemused (või tagajärjed).

Kodanik, kes hoolib oma kodumaast, teeb kõik, mida võib, ja rohkemgi, et tuhmus ja juhmus ei pääseks domineerima.

Haridus ei tegutse; tegutseb inimene kui isiksus, tegutsevad inimkooslused, kes on saavutanud subjektina orienteerumise, otsustamise ja koostöövõime.

9.2. KODANIKU HARIDUS

Üldharidusega kujuneb ABC kirjaoskus, üldine orienteerumine endas ja ümbritsevas maailmas, see tähendab võimekust omandada produktiivseks rakendumiseks vajalik ettevalmistus ja kasutada iga eluhetke enesetäienduseks.

Põhikoolis ja gümnaasiumis kujuneb ajaloo kaudu ajatunnetus, geograafia kaudu ruumitunnetus, kirjanduse kaudu kultuuritunnetus, muusika ja kunstiõppe kaudu kunstitunnetus, füüsika, keemia, bioloogia kaudu loodustunnetus jne. Tänu üldharidusele saab inimene püsida elukestvas õppes, aga ei saa veel produktiivselt rakenduda.

Rakendumiseks on vaja saada asjatundjaks, st omandada erialane, kutsealane ja ametialane ettevalmistus – mitte üks, teine või kolmas, vaid need kõik kui valmisoleku kolm dimensiooni.

Vajalik on ka funktsionaalne kirjaoskus (vt 2.7.), tänu millele saab inimene hakkama igapäevases elus ja asjaajamises, suudab rajada ja hoida oma kodu ja perekonda, hoida lapsi ja oma vanemaid, suhelda kogukonnas ja sõpruskonnas, osaleda ühiskonna- ja kultuurielus, kaitsta kõike, mida lõhkuda ei või ja asendada kõik, mis on oma aja ära elanud.

- Tänu üldharidusele saab inimene püsida elukestvas õppes, aga ei saa veel produktiivselt rakenduda.
- Rakendumiseks on vaja saada asjatundjaks.

Kindlustunde saavutamiseks on vaja omandada vähemalt kaks-kolm eriala ja heal juhul ka kaks-kolm kutset. Ometi ei oleks selline ettevalmistus piisav. Rakendutakse mingil ametikohal! Palka makstakse ametikoha alusel, edutatakse

ametiredelil ja ka lahti lastakse ametikohalt (mitte erialalt!). Kui erialasele ja kutsealasele ettevalmistusele ei lisandu ametialast ettevalmistust, siis pole võimalik sellises rollis rakenduda, kus on vaja iseseisvalt orienteeruda, otsustada, korraldada otsuste täitmist ja vastutada selle kõige eest. Siis on „näpud põhjas”, olenemata sellest, kui hea on erialane ja kutsealane tase.

Kodanikuks kujunemisel on igapähe vaja ka seda ettevalmistust, mis võimaldaks orienteeruda ühiskonnas kui institutsionaalses süsteemis ja kultuuris kui holograafilises (vaatenurgast sõltuvate väärtustega) süsteemis. Vastasel juhul ei ole kuigi palju lootust sisuliselt osaleda ühiskonna- ja kultuurielus. Põhimõtteliselt muidugi võib igaüks ka iseseisvalt omandada filosoofia ja filosoofia ajaloo, psühholoogia, sotsiaalpsühholoogia ja sotsioloogia alused, aga praktikas on seda juhtunud väga harva.

Kõigil on vaja ettevalmistust selleks, et kaitsta ennast ja teisi, kodu ja kodumaad, au ja väärikust, vabadust, iseseisvust, loodust, kultuuri ja kõiki kultuuriväärtusi, sealhulgas erilise tähtsusega kultuurivara – emakeelt.

Kõigil on vaja ettevalmistust selleks, et kaitsta ennast ja teisi, kodu ja kodumaad, au ja väärikust, vabadust, iseseisvust, loodust, kultuuri ja kõiki kultuuriväärtusi, sealhulgas erilise tähtsusega kultuurivara – emakeelt. Selline ettevalmistus ongi

haridus, mis, tõsi küll, ei ole (ei saa kunagi olla) küllaldane. Haridusteel ei ole võimalik jõuda kohale – haridusteel on kõik alati teel täiuse saavutamise suunas.

Mida rohkem keegi teab ja saab aru, seda enam saab ta aru, mis kõik on veel puudu ja oleks vaja lisada.

MIDA OLEKS VAJA SAAVUTADA?

Vaja oleks osata:

- kuulata nii, et õnnestuks rääkijat mõista, tema jutust aru saada ja taibata, mida rääkija tahtis öelda, saada ning vältida (varjata?);
- vaikida ja sekkuda vaid siis, kui on midagi öelda;
- rääkida nii, et teistel oleks võimalik aru saada;
- lugeda (kiiresti, täpselt, süvenenult);
- kirjutada (ladusalt, selgelt, lühidalt);
- mõelda ja mõtestada, ette näha ja ära tunda;
- tabada süsteeme, meta- ja supersüsteeme;
- püüda käsitada kõike võimalikult süsteemselt ja komplekselt;
- leida igas käsituses küllalt palju vaatepunkte, et näha kõike võimalikult igakülgselt, nii staatikas kui dünaamikas;
- pühenduda oma tööle, ametile ja kutsele nii, et iga nädal jääks aega ja kohta ka õppimiseks, uurimiseks, loominguks, mängimiseks, töötamiseks, liikumiseks, suhtlemiseks ja üksiolenuks;
- austada akadeemilisi väärtusi ja norme;
- pürgida tõketest hoolimata tõe tunnetamise poole, teades, et kohale jõuda pole võimalik;
- tunda rõõmu lõpututel teedel olemisest;
- hoida enda ja teiste tervist;
- hinnata vaikust ja valgust nende mõistete kõigis tähendustes;
- olla subjekt (mitte näida subjektina, ega lasta end pidada manipuleerimise objektiks!);
- suhelda teistega (mitte kohelda teisi);
- pühenduda, et kujuneda asjatundjaks ja püsida asjatundjana;
- vältida sattumist sellistele ametikohtadele ja rollidesse, kus orienteerumiseks ning otsustamiseks ja vastutamises osalemiseks veel ettevalmistust ei ole;

- vallata ja hoida keeli, ennekõike emakeelt;
- hoida loodust ja loodusvarasid;
- kaitsta kultuuri ja kultuurivarasid;
- hoida ja kaitsta oma ja teiste õigust ilmutada initsiatiivi, olla akadeemiliselt iseseisev, vaba ja sõltumatu;
- olla väärikas, tüüne, aus, ustav ja usaldusväärne koostööpartner;
- võtta arvesse, et rikkamaks saab vaid see, kes on küllalt helde ja avatud heale.

KUIDAS OMA ARENGUTASET HINNATA?

Ühest, kõigile küllalt hästi sobivat loendit pole võimalik koostada. Mõtiskleda enda üle ikka võib. Eripärast hoolimata on kõigil ka ühteist võrreldavat ja sellist, mis peaks olema eripärasustest hoolimata. Avastamisrõõmu soovides on allpool nimetatud üht-teist, mida võiks lähemalt kaaluda.

Adekvaatsus – ei pea end ei-tea-kelleks ega ka tühjaks kohaks, kellest ei sõltu midagi.

Individuaalse minuti pikkus. Individuaalne minut (vt 2.0.) on seda lühem, mida tihedamalt on tähendusega sündmusi. Mida lühem on individuaalne minut, seda kiiremini kulgeb aeg ja seda pikemaks kujuneb elu. Vanus ja elatud aastate arv ei korreleeru.

Refleksioonivõime. Esimese astme refleksioonivõime on lapsel, kes hakkab nimetama asju, inimesi ja tegevusi. Teise astme refleksioonivõime on lapsel, kes hakkab kasutama asesõnu. Vaadake ise, mitmenda astme refleksioonis orienteerub inimene, kes ütleb: „Ma arvan, et sa tead, mida ma sinust arvan.” Üliõpilane peaks suutma suhelda kuuenda-seitsmenda astme refleksioonis.

Mõtlemisvõime. Võime eriliste raskusteta määratleda ja piiritleda, eristada ja seostada, süstematiseerida ja klassifitseerida, analüüsida ja sünteesida, modelleerida ja ekstrapoleerida.

Väljendusvõime. Võime rääkida ja kirjutada lühidalt, selgelt ja vaid siis, kui on midagi öelda.

Viisakus. Siiras soov käituda kooskõlas kultuuris fikseerunud heade tavade ja kommetega.

Võitlusvalmidus. Leppimatus igasuguse alatuse, valetamise, petmise, ahnitsemise, hoolimatuse jms ilmingute vastu, kõige selle vastu, mis on kõlvatu, mis ohustab riiki ja rahvast, loodust, kultuuri ja inimlikku väärikust, nagu ka kõige selle eest, mis on arukas, õige ja õiglane, mida ilmestab vaimne selgus, mõõdukus ja hoolivus.

Ennast on võimalik ka maatriksi abil analüüsida (vt joonis 9.3.1.).

Seda oleme korranud nüüd juba järjest, et millegi nägemiseks tuleb leida küllalt palju vaatepunkte. (Vt joonis 0.3.1.) Igast objektist võib olla hulk erinevaid, ent õigeid (või väärraid!) pilte. Ühest vaatepunktist nähtud pilt võib olla õige või väär, aga ei saa olla küllaldane.

Vaja on anda igale mõistele operatsioonaalne määratlus igast vaatepunktist. Selleks tuleb mõistele lisada võimalikult täiuslikud tegurite ja toimete loendid, mis võimaldavad saada aru, kuidas mõiste on kujunenud ja millest sõltub. Muidugi on vaja mõiste ka defineerida.

ÕPE KUI VALMISOLEKUTE KUJUNEMISE JADA

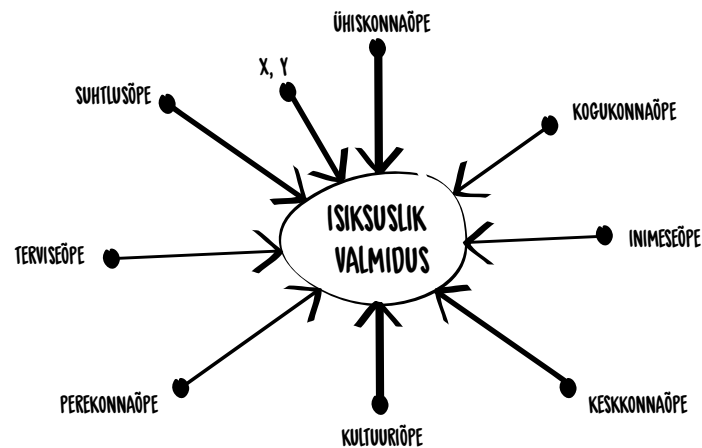
Kultuuriõpe – õpetus kirjutamata reeglite süsteemist, põlvest põlve edasi antud tarkusest, kus on väärtused ja normid, müüdid ja tabud, voorused, tavad, kombed, traditsioonid. Kultuuriõppe abil saavutavad inimesed enesetunnetuse ja eneseaustuse. Nad saavad teada, kuidas funktsioneerib holograafiline süsteem, mille esindajaks võib olla iga selles kultuuris kasvanud ja seda kultuuri endas kandev isik. (Vt 5)

Ühiskonnaõpe – õpetus kirjutatud reeglite süsteemist. Ühiskonnaõppes saab teada, kuidas funktsioneerib ja muutub institutsiooniline süsteem, mille liikmeks on iga selles ühiskonnas elav ja seda ühiskonda tundev inimene. (Vt 4)

Perekonnaõpe – õpetus esmasest kasvukeskkonnast. Just perekonnaõppe abil saavad kujuneda sooidentiteet ja kuuluvustunne, mis edaspidi kujuneb lojaalsuse ja truuduse aluseks. Põhiseaduse järgi on perekond

Arusaamine ja mõistmine

- Aru on võimalik saada põhjustest ja tagajärgedest, seostest ja sõltuvustest; süsteemidest, nende funktsioneerimisest, muutumisest, arengust jms.
- Mõista saab subjekt-subjekti.

Joonis 9.2.1. Õppe tulemus.

rahva püsimise ja kasvamise eeldus ning ühiskonna alusena riigi kaitse all. Perekond on ühiskonna ja kultuuri algsake.

Kogukonnaõpe – kogukond on see laiem mõjuala, milles inimene kujuneb. Inimene kuulub samaaegselt mitmesse kogukonda – näiteks kiriku-, kooli-, või külakogukond, spordiselts.

Keskkonnaõpe – kõik kulgeb keskkonnas kui süsteemis. Keskkond on materiaalne, mittemateriaalne ja virtuaalne. (Vt 3)

Suhtlusõpe – inimesed on omavahel seotud mitmesuguste seostega. Näiteks perekondlikud ja kogukondlikud, ametkondlikud, erakondlikud, piirkondlikud, formaalsed (ametialased), mitteformaalsed, avalikud ja varjatud, kohustuslikud ja vabatahtlikud seosed. Suhtlemises eristatakse kommunikatsiooni, interaktsiooni, kohtlemises sõnalist informeerimist ja füüsilist mõjutamist. (Vt 6.)

Terviseõpe – igaüks peab tundma ja hoidma nii enda kui ka teiste tervist ja tervise tegureid. Tervise arvel ei tohi tegutseda! (Vt 2.4.)

Inimeseõpe – selles peaks olema ette nähtud käsitleda nii füüsilist, vaimset, sotsiaalset, emotsionaalset kui ka intellektuaalset valmidust, maailmapilti ja kõlbelisi hoiakuid, vourusi, tahet, maailmavaadet, aateid, ideaale, kõikvõimalikke alternatiive, humaanse elukäsituse aluseid jpm.

9.3. KOMPETENTSUS

Õppest räägitakse meil alata, kompetentsusest üsna harva. Eestis ei ole kellelgi olnud veel nii palju jõudu, et kehtestada kompetentsuse printsiip. Kompetentsus tuleb peamiselt kõne alla siis, kui keegi on eba-kompetentne ja mingis valdkonnas on kõik ligadi-logadi.

Siin ei ole jutt kompetentsusest kellelegi hinnangu andmiseks, küll aga eneseanalüüsiks ja oma ning kolleegide kodanikuõppe täpsustamiseks. Igal alal on vaja kaasaegseks ja tulemuslikuks asjaajamiseks küllalt kõrget kvalifikatsiooni, aga kvalifikatsioonil on tähendus üksnes juhul, kui on ka õige orientatsioon ja tugev motivatsioon. Lähemal vaatlemisel selgub, et väärtuseks ei ole üks, teine või kolmas, vaid nende ühtsus. Teiste sõnadega öeldes: kui üks nendest kolmest on väga nõrk või puudub hoopis, siis pole teistel mingit tähtsust. Järelikult on kvalifikatsiooni tõstmine eesmärgina naeruväärne.

Lisaks sellele kolmikule on kodanikul vaja olla ka küllalt erudeeritud, et aduda regulatsioonitasandite seoseid, valdkondade seoseid, mineviku, oleviku ja tuleviku seoseid, looduse, inimese ja ühiskonna seoseid jne.

Vajalik on ka affiliatsioon – südamlikkus, headus, inimlik hoolivus, humaansus.

Praktika näitab, et on veel üks tegur, mille tähtsust aimavad kõik, aga mille sisu ja kujunemist keegi päris hästi kirjeldada (seni veel) ei oska – see on intuitsioon. Suured otsused teeb inimene enamasti intuitsiooni, mitte ratsionaalsete arutluste, modelleerimise, ekstrapoleerimise, klassifitseerimise ja süstematiseerimise tulemusel.

Diplom või tunnistus ei ole kvalifikatsiooni näitaja, ammugi mitte valmisoleku näitaja. Kusagile ametisse, saadikuks või nõunikuks tahtmisel on oluline mitte koolis oldud aastate arv ja diplomite hulk, vaid valmisolek selleks tegevuseks, kuhu kandideeritakse. Seega on vaja lähendada mitte varasemast õppest, vaid eesisevast tegevusest.

- Igal alal on vaja küllalt kõrget kvalifikatsiooni.
- Kvalifikatsioonil on tähendus üksnes juhul, kui on ka õige orientatsioon ja tugev motivatsioon.

Tõhusaks tegutsemiseks on vaja erialase, kutsealase ja ametialase ettevalmistuse ühtsust:

- kvalifikatsiooni – teadmiste- oskuste ja kogemuste ühtsust;
- orientatsiooni – arusaama õigest-valest suunast, kõlbelisest-kõlvatust mõtte- ja tundevisist jms;
- motivatsiooni – motiivide kogumit;
- eruditsiooni – avarat silma- ringi, haritust, õpetatust konteksti hoomamiseks;
- affiliaatsiooni – inimlikku headust, hoolivust, südamlikkust;
- intuitsiooni – vaistlikku tunnetust, usaldusväärset tundlikkust.

data, kes kuidas hoolib oma kodumaast.

Demokraatlik õigusriik püsib tänu kodanikele, aga kodanikuks ei kujuneta niisama, möödaminnes, iseenesest. Selleks tuleb vaeva näha ja järjekindlalt õppes püsida. Pole vähimatki kartust, et keegi saaks liiga heaks kodanikuks. Väärtuseks just mitmekesisus – üks oskab üht, teine teist, kolmas kolmandat. Väärtuseks on koosmeel.

Tähtis on, et inimesed saaksid üksteisest aru ja püüdleksid täius- tumise poole, ei imestaks ega ironiseeriks selle püüdluse üle. Kodanik hoiab oma kodumaad, on pühendunud ja ei hakka hoolimatult tegema seda, mis võib kodumaad kahjustada.

Jutt ei käi sellest, et igaüks kujuneks igas valdkonnas professionaa- liks, küll aga sellest, et igaüks orienteeruks tervikutes, näeks nii oma osa tervikus kui ka igasuguste valdkondade osa suurtes süsteemides.

Väärtuseks on valmidus süsteemselt mõelda ja tegutseda.

Järgnevalt põgus loend sellest, milleks peaks valmidus kujunema. See loend ei saa olla täielik, sest on igaühel isesugune. Igaüks saab ise

Sobivusotsuse saab langetada sõltuvalt sellest, kas on kujune- nud valmisolek vastutustundlikuks tegutsemiseks eeloleval ametiko- hal või saadikuna või nõunikuna. Siis, kui oleks vaja kandideerida, on hilja hakata mõtlema sellele, milline peaks olema ettevalmistus. Valmisoleku saavutamiseks võib kuluda aastaid. Niipalju peaks iga- ühel oidu olema, et analüüsida, mil määral juba kujunenud valmidus vastab vajadusele.

Siin on praegu kõne all nii professionaalne kui ka kõlbeline problemaatika.

Eestis, nagu ka kõigis teistes riikides, on vaid üks jõud, kes on suu- teline erakondade juhtkondadele aru pähe panema. Selleks jõuks on kõrgeima võimu kandja – rahvas. Kodanikud saavad valimistel näi-

ETTEVALMISTUS	MILLEKS						
	A. ELAMISEKS	B. KAITSMISEKS	C. LOOMISEKS	D. JUHTIMISEKS	E. TÖÖTUMISEKS	F. JUHTIMISEKS	G. MÄNGIMISEKS
1. KVALIFIKATSIOON							
2. ORIENTATSIOON							
3. MOTIVATSIOON							
4. ERUDITSIOON							
5. AFFILIAATSIOON							
6. INTUITSIOON							
7. STIIL							
8. TERVIS							

JOONIS 9.3.1. Tabel kodanikuks oleku kompetentsuse analüüsimiseks.

Tabeli igasse ruutu tuleb panna oma hinnang nii enda ettevalmistusele kui ka edu- kusele. Seejärel tuleb liita hinded kokku mööda vertikaali ja mööda horisontaali. Nii saab leida, mis on juba hästi ja millele oleks vaja rohkem rõhku panna.

vaadata, mis tal on juba rahuldav, mis veel mitte eriti, mis on lausa puudu või pigem eksitav kui vajalik. Lugeja saab end ise analüüsida ja soovi korral koostada endale elukestvas õppes püsimise kava.

Vaja on saavutada valmisolek:

- Elamiseks – et ei oleks kahju elatud päevadest ja aastatest, et elu oleks mõistlik ja valmistaks rõõmu. Et inimene saaks olla ise õnnelik ja luua teistele enda ümber eeldusi õnnelikuks eluks.
- Loomiseks – looming on inimese ja ühiskonna arengu eelduseks. Subjekti areng on loomingu, mitte õppimise funktsioon.
- Tunnetuseks – enda ja teiste inimeste tundmaõppimiseks ja tundmiseks. Selleks, et tunnetada keskkonda (loodus- ja tehis- keskkonda, füüsilist, vaimset, sotsiaalset ja virtuaalset keskkonda, vt 3.0.). Tunnetust on vaja, et edasi- ja tagasisidestada otsuseid ja protsesse, koguda usaldusväärseid andmeid, muuta andmed kasu- tatavaks infoks.
- Juhtimiseks – igasuguste protsesside teadlikuks suunamiseks ja iseregulatsiooniks vajalike eelduste loomiseks. Juhtimisalane ette- valmistus on rahuldav, kui on ka teostusalane ettevalmistus.

- Teostamiseks – juhtimisalaste otsuste täitmiseks. Ei ole mõtet otsuseid teha, kui keegi ei oska, ei taha, ei suuda, ei jõua, ei saa hakkama või ei mõtlegi neid täita. Teostusalane ettevalmistus ei ole sugugi vähem tähtis kui juhtimisalane ettevalmistus.
- Võitlemiseks – elu on võitlus. Inimese põhiline võitlus käib isendas! Võitlevad need, kellel ei ole ükskõik. Võidavad need, kes on visad, järjekindlad, täpsed, arukalt tasakaalukad, nõudlikud nii enda kui teiste suhtes; samas tähelepanelikud, ausad, südamlikud, õiglasel. Võitlus ei käi vaid relvaga käes ja võimaliku välise vaenlase vastu, kuigi vajadusel on seegi oluline. Igaühel tuleb võidelda looduse ja kõigi kultuuriväärtuste hoidmiseks. Võidelda tuleb töö nimel ja õiglase asjaajamise eest. Võidelda tuleb õiguse eest olla vaba ja iseseisev. Võidelda tuleb õiguse eest kasutada oma põhi-seaduslikke õigusi, luua uut ja hoida seda, mida muuta ei või.
- Kaitsmiseks – kaitsta tuleb ennast, oma lähedasi, kodu ja kodumaad, vabadust, iseseisvust, inimõigusi, kodanikuõigusi, loodust, kultuuri, emakeelt, nõrgemaid jpm. Kaitsevalmidus on vähemasti sama oluline kui võitlusvalmidus. Kaitsta tuleb ennast ja kõiki teisi ka kaabakate, jõhkardite, petturite jt nn vähemuste eest.
- Mängimiseks – mäng on fundamentaalne tegevus, mille kaudu inimesed õpivad tundma ennast ja teisi inimesi, keskkonda ja tegevussüsteemi. Mängude kaudu nähakse, kes on kes, saadakse aru, mil määral keegi keskendub ja pühendub, on usaldusväärne, aus või kõlvatu. Kui isik näiteks mängib mängimist, siis kus on garantiid, et ta muus tegevuses samuti ei mängi. Mida enam läheb ühiskonnas poliitika jm n-ö päriselu mänguks kätte ära, seda enam muutuvad mänguks mõeldud tegevused, sh teater ja sport, erilisel tähtsaks ja tõsiseltvõetavaks.

Loomulikult on vaja ettevalmistust ka leiva teenimiseks. Produktiivselt saab inimene rakenduda, kui tal on nii erialane, kutsealane kui ka ametialane ettevalmistus. Mitte üks, teine või kolmas, vaid need koos! Mõtleb-tunneb ja tegutseb muidugi mitte ettevalmistus, vaid isiksus.

9.4. HARIDUSPOLIITIKAST

Loomeliitudel ja -seltsidel tasuks luua kujutlust sellest, milline peaks olema ja on tegelikult nende valdkonnas tegutsevate isikute valmidus produktiivseks, intensiivseks ja efektiivseks tegutsemiseks.

Juhtunud on nii, et haridus (vilets haridus) on kujunenud Eesti (ja mitte ainult Eesti!) arengupeatuse oluliseks põhjuseks. NB! Jutt ei käi siin praegu sellest, mida tehakse lasteaias, põhikoolis ja gümnaasiumis.

Hädas oleme juba seetõttu, et paljud põhimõisted ja nende seosed on määratlemata. Seetõttu pole võimalik aru saada, millest jutt käib ja keegi ei saa kodanikuna reageerida, kui kusagil aetakse tegelikule olukorrale vastupidiseid jutte. Inimestele seletatakse, et PISA-test (majandusliku koostöö ja arengu organisatsiooni OECD programm õpilaste hindamiseks) mõõtis hariduse kvaliteeti ja selle mõõtmise tulemuste põhjal võib öelda, et Eestis on haridus maailma parimate hulgas. Nähtavasti on haridusametnike hulgas ka selliseid, kes loodavad, et nende juttude põhjal peaksid kõik võtma teadmiseks, et „hariduses” on kõik laitmatult hästi. Igaüks teab, et kui muresemiseks pole mingit põhjust, võib rahulikult jätkata vanas vaimus.

NB! Ühiskonnas saab kõik püsida paigal vaid teise analoogilise nähtuse, oleku või protsessi suhtes! Kes kujutab ette, et saavutatu on juba selline ideaal, mida oleks vaja kõigil aina imetleda, tekitab tahes-tahtmata olukorra, kus edasipüüdmise asemel on olemasoleva hoidmise sündroom ja on vaid aja küsimus, mil tagajärjeks on kõigist teistest mahajäämine (stagneerumine ja degradeerumine). Ühiskonnas on vaja kõiki süsteeme (vt [joonis 4.0.3.](#)), eeskätt haridussüsteemi pidevalt täiustada, et see oleks ja püsiks parasjagu ajast ees.

Vilets haridus on kujunenud Eesti (ja mitte ainult Eesti!) arengupeatuse oluliseks põhjuseks.

EKSITAVAJA ANDMEID JA ARVAMISI

Selles jutus, mida aetakse PISA ümber, on mitu jämedat viga:

- Test ei saa mõõta mitte midagi. Test on meetod. Inimesed saavad testiga koguda andmeid, mille põhjal saavad vastava ala eksperdid anda hinnanguid.
- PISA-testiga koguti andmeid IX klassi õpilaste mõningate oskuste kohta. Nende andmete alusel ei saa teha järeldusi ei õpilaste hariduse ega arengutaseme kohta, ei kooli, õppesüsteemi ega haridussüsteemi, ei õppe ega kasvatuse taseme kohta.

Palju on räägitud eri rahvusest elanike integratsioonist. Enam-vähem kõik arvavad, et integratsiooni esmane tegur on keel. Kujutatakse ette, et kui õpetada keel selgeks, siis inimesed integreeruvad ja adapteeruvad. (vt 2.2.)

Keel ei saa suhelda. Suhelda saavad (kui tahavad) inimesed, täpsemalt öeldes isiksused kui enesejuhtimise ja sotsiaalse juhtimise subjektid. Väärtuseks kujuneb mitte keel, vaid keele ja meele ühtsus. Väärtuseks kujuneb inimene, kes üha enam adub kultuuri- ja ühiskonnaseoseid ning tunneb ja mõtleb veidi uutmoodi, usub ja loodab, et on toiminud õigesti. Armastusest ei maksa esialgu unistada. Hea, kui õnnestub nõrdimust ja vihkamist ära hoida.

- Väärtuseks kujuneb mitte keel, vaid keele ja meele ühtsus.
- Väärtuseks kujuneb inimene, kes üha enam adub kultuuri- ja ühiskonnaseoseid ning tunneb ja mõtleb veidi uutmoodi; usub ja loodab, et on toiminud õigesti.

Tasub veel kord üle korrata see, mis sai peatüki alguses juba öeldud – haridus ei saa olla mingi-keelne – õpe saab toimuda mingis keeles, mida õpetajad ja õpilased küllalt hästi valdavad.

Hariduses ei saa töötada – töötatakse mõnes koolis või muus õppeasutuses. Haridust ei saa lõpetada – lõpetada saab mingi kooli. Õpitakse ka mitte õppekaval, vaid ülikoolis, kus õpe toimub mingi kava alusel.

Haridust ei saa anda – anda saab kooli õppekava edukat läbimist tõendava tunnistuse või diplomi ning lisada ka sooja käepigistuse ja lilleõie. Haridust ei saa rahastada – rahastada saab õppeasutusi, õppe-, loome- ja uurimisprogramme.

Haridus nagu terviski ei saa olla kahe-, kolme- või enamakordne. Inimene võib käia mitmes koolis ja saada ka mitu tunnistust või diploma. Koolides veedetud aastate arv ja haritus ei korreleeru.

SEGADUST TEKITAVAD SÕNAD

Eelpool öeldust peaks paistma, et sellised sõnad, nagu „kooliharidus”, „huviharidus” ja „kutseharidus” on mõttetud.

Keegi ei saa kuidagi ära arvata, mida nimelt on keegi saanud selgeks koolis, kodus või kusagil mujal. Võimalik on teada, mida eri õppeainete raames õpiti või uuriti-puuriti, aga pole võimalik ära arvata, kuidas (tänu kellele või millele) õnnestus kellelgi kujuneda isiksuseks kui subjektiks või jääda manipuleerimise objektiks.

Mis puutub huvisse, siis huvi on igasuguse sihi- ja eesmärgipärase tegutsemise oluline eeldus. Haritud inimeseks kujunemises on oluline mitte ainult huvi, vaid huvi, tahte ja usu ühtsus (vt joonis 2.12.2.).

Nii nagu ajaks naerma see, kui keegi eristaks tervist ja haiglatervist, on mõttetu tõemeeli eristada haridusest kooliharidust. Kui siiski rääkida edasi huviharidusest, võib juhtuda, et keegi hakkab rääkima ka aistingu- või tajuharidusest, tähelepanu- või mõtlemisharidusest. Haritud inimesed loodetavasti ei tee selliseid loogikavigu.

Kordame: hariduse üle arutlemiseks on vaja aru saada ka sellest, et kõne all ei ole pelgalt koolid ja lasteaiad ning neis käivad lapsed! Haridusotstarve on ühiskonna kõigil institutsioonidel ja õppes on (peaks olema!) elukestvalt kogu elanikkond!

9.5. VALIK KULDREEGLEID

Edasimõtlemiseks on siin toodud valik kasvukeskkonna loomise ja hoidmise kuldreegleid.

- Ära räägi teistele seda, mida nad võiksid ja peaksid ise avastama või välja mõtlema!
- Ära otsusta seda, mida võiksid ja peaksid teised otsustama; aita, keda vaja, pigem küsimuste kui soovitusetega!
- Ära tee teiste eest ära seda, mida nad võiksid ja peaksid tegema!
- Ära arva, et jutust piisab! Võimalda inimestel tegutseda ja kogemuse varal veenduda, et jutt on õige ning rääkija küllalt arukas, aus ja heatahtlik!
- Vastutustunnet ja aktiivsust ei saa tekitada; need tekivad, kui inimene saab tegelikult (mitte mängult) osaleda otsustamises.

- Arvesta, et kasvatuslikud efektid kujunevad vaid tõses situatsioonis; mängulises situatsioonis mõjuvad nii märkused kui kiitused nagu hane selga vesi.
- Subjekti (indiviidide, gruppide jm) arengumehhanismiks on looming. Loomingu eelduseks on vabadus ja iseseisvus, ent vabaduse kasutamise eelduseks on kord ja korraaustus. Vähe sellest, et korralageduses ei tule loomingust kuigi palju välja; korralageduses võivad loovisikud hukkuda.
- Rahvuslikuks põhirikkuseks on anne (andekus). Paraku on sageli nii, et kui Looja on kellegi suhtes olnud millegi poolest väga helde, on ta olnud samas millegi poolest ka üpris kitsi.
- Õppe ja kasvatus kõige olulisemaid eeldusi – usaldust, austust, hoolivust, armastust jms, ei saa tekitada ega asendada.
- Iga laps ja ka valdav osa täiskasvanutest on erilised ning kordumatud! Igäihel on õigus kasvada imetlusväärseks ja kellelgi ei ole õigust kedagi nivelleerida (ühtlustada) või muul viisil kahjustada.

Siinsetes kuldreeglites on tähelepanu keskmes haridussfäär, aga põhimõtteliselt kehtivad need reeglid igas elusfääris.

HARJUTUS KODANIKULE

Vaja oleks vaadata endasse ja leida, kas kodanikuna tegutsemiseks vajalik ettevalmistus on juba rahuldav.

Tasub mõelda selle üle, kas midagi (mis?) ohustab meie:

- emakeelt;
- rahva elujõudu;
- ülikoole;
- rahvuslikku eliiti;
- riiklikku ja kultuurilist iseseisvust;
- iga kodaniku isiksuslikku vabadust;
- rahvuslikku ja riiklikku väärikust;
- kommunikatsiooniruumi (kodaniku võimalust olla informeeritud);
- sõnavabadust (kodaniku õigust mõelda ja öelda oma tundeid ja mõtteid nii, et üldsusel oleks võimalik sellest osa saada);

- haridusruumi (kodaniku võimalust kujuneda haritud inimeseks ja püsida harituna);
- majandusruumi;
- kultuuriruumi;
- autoriteedistruktuuri kujunemist (valimisi, määramisi, nimetamisi);
- loomepotentsiaali;
- annet;
- vaimsust;
- vooruste süsteemi;
- tervist;
- tervishoiusüsteemi;
- loodust;
- oma riiki.

Seejärel tuleks sedasama loetelu kasutades mõelda, millised meetmed on vajalikud, et seda kõike hoida, kaitsta ja edendada.

NB! Meetmed võivad olla otsesed ja kaudsed, avalikud ja varjatud, lokaalsed ja globaalsed, süsteemsed, fragmentaarsed jne. Oluline on, kuidas need meetmed toimivad. Oluline on leida tõhus kaitse ohtude vastu ja jõudu uute edutegurite loomiseks ning rakendamiseks.

JOONIS 9.5.1. Tabel otsuse toimet analüüsimiseks.

[illegible]

10. PEATÜKK: TÖÖ

*Töö on eksistentsiaalne väärtus, tööd peab tegema iga inimene.
Meeldiv saab olla vaid vaba töö.*

10.0. ÜLDIST

Mitmes keeles tähendab töö sellist ränka tegevust, mida inimene vabatahtlikult ei tee, või orjust, mida peab taluma (nt vene *раб* – ori, *рабство* – orjus, *работа* – töö; *трудно* – raske, *труд* – töö). Eesti keeles selliseid seoseid ei ole. Meil on peetud tööd auasjaks ja töökust vooruseks. Meistrit on kõrgelt hinnatud ning soss-seppade ja venivillemitte üle on naerdud.

Töö on teostus (ära tegemine). Tööle eelneb mõte. Tööle järgneb tänu ja rahulolu... või piinlik või pingestatud suhe.

Töö on eesmärgistatud tegevus tarbimisväärtusega (materiaalse või mittemateriaalse) produkti valmistamiseks, keskkonna korrastamiseks või teenuse osutamiseks. Kui ühtki nendest tulemustest ei taotleta ega saavutata, siis see tegevus ei olnud töö.

Hinnates tööd saab anda hinnangu üksikutele tööoperatsioonidele. Tööle kui tervikule saab anda hinnangu selle põhjal, mil määral (kas) töötulemus sobib sinna ja neile, kes tarbivad selle töö tulemust, kes peaksid kasutama seda oma eesmärkide saavutamiseks või oma

kohustuste-ülesannete täitmiseks. Tööle üldhinnangu andmisel tuleb muidugi võtta arvesse ka töö otseseid ja kaudseid tagajärgi.

Tööga ei saa rikkaks; rikkamaks saab mõtlemise, loomise ja müümisega. Muidugi tuleb osata ja tahta nii mõelda, luua kui ka tööd teha, et oleks, mida müüa. Midagi – ka töö ja tootmise tulemust – saab müüa, kui kellelgi on seda vaja. Müüa on mõtet, kui müügihind on omahinnast küllalt palju kõrgem.

Tööl on ühiskonnas eksistentsiaalne tähendus – ühiskond, kus tööd ja tööinimest ei austata, saab vaid vireleda. Produktiivselt töötamiseks on vaja suurt hulka eeldusi (vt allpool).

Töö on riigi jõukuse allikas üksnes sel juhul, kui tootmine ja tarbimine on korraldatud otstarbekalt, küllalt efektiivselt ja intensiivselt. Selleks, et töö ja tootmine laabuks, on vaja luua süsteem, mis võimaldaks kindlustada töö ja tootmise eeldused (sh infrastruktuur ehk taristu).

Paraku on paljud riigid vaesed, paljudes riikides on ka palju vaeseid, sest pole suudetud luua ja hoida rahuldavat haridussüsteemi, produktiivse töötamise ning õiglase rakenduse eeldusi. (vt 13.1.)

TÖÖ KUI SUNDTEGEVUS

Enamasti kujutatakse ette, et tööalane haridus kujuneb tööõppe, töökasvatuse ja kogemuse ühtsuses. Käsitöölise kujunemiseks võib sellest mõnikord piisata. Kodanikule ei piisa. Tegevussüsteemis on kaks tegevust, mis on põhimõtteliselt sundtegevused. Need on õppimine ja töötamine. Vanemate, õpetajate ja kõigi teiste lapsele oluliste isikute tarkusest sõltub, kas lapsel kujuneb vajadus olla tark ja jõukas ning kas tal õnnestub aru saada, et järelikult tuleb õppida mõtlema, nägema, kuulama, uurima, elama, looma ja töötama, või käsitab ta õpet kui tööd (õppetööd) nagu vastikut sundust.

Selleks, et üha kiiremini muutuv maailmas püsima jääda, tuleks Eestis saavutada seda, mis suurrahvastele tundub võimatu – integreerida haridus-, teadus- ja kultuurisüsteem riiklikuks komiteeks, mis on nagu Kaitsevägi ja Kaitseliit väljaspool poliitilisi tõmbetuuli. Vastasel juhul ei õnnestu ühtegi neist rahuldaval määral reformida ja saavutada tase, millele saaks rajada Eesti tuleviku.

Töö on:

- tegevus (tegevussüsteemi element);
- protsess (ajalises järgnevuses ja loogilises seoses olevate sündmuste järjepidev jada);
- ühiskondliku ja isikliku tähendusega nähtus (ühiskonna- ja kultuurifenomen);
- norm ja väärtus nii ühiskonnas kui ka kultuuris;
- subjekti arengutaseme näitaja;
- lisandväärtuse kujundamise allikas;
- eneseteostuse tee;
- palga, tähelepanu ja tunnustuse saavutamise võimalus;
- elukestva enesetäiendamise vorm;
- ja veel palju muud.

tähendus, pinge ning kõik muu muutub iga aastaga. Paraku on töö ikkagi töö ja juhtimine ikka juhtimine, otsustamine ikka otsustamine jne.

Vanemad inimesed ehk mäletavad, et NSV Liidus, „tööraha riigis” oli töövõljalus kaks-kolm korda madalam kui paljudes teistes riikides. Miks? Sellele küsimusele on vastuseks arvamusi avaldatud, aga sotsioloogilist uuringut, mille tulemust oleks võimalik pidada õpetlikuks, veel ei ole.

MILLEST TÖÖ SÕLTUB?

Mõningatel puhkudel otsustab töötaja ise, mida teha ning kuidas, kus ja millal ta töötab, puhkab või teeb midagi muud. Paljudel puhkudel loob töökoha tööandja, kes määrab ka töökorralduse ja -tingimused,

Eestis räägitakse tööst palju, ent töö kui probleem on siiani avamata. Töö ja töötamise kohta pole veel ilmunud ühtki sellist teksti, mis sobiks kasutamiseks õpikuna. Lugeda on üht-teist mõningate töövõtete ja tööriistade kohta. Ka täiskasvanud kodanikel ei ole võimalust süveneda töö tegurite süsteemi nii, et oleks võimalik aru saada, millistel eeldustel saaks töö kujuneda küllalt otstarbekaks, efektiivseks ja intensiivseks. Muidugi oleks sellist õpikut hädasti vaja nii tööandjatel kui ka töövõtjatel, õpetajatel-lapsevanematel, saadikutele-ametnikel.

Tänapäeval, välksõnumite ajal, mil inimene võib olla kõikjal alalises sides, pole alati enam vaja, et tegevus ja tegija asuksid ühes kohas. Töö sisu, vorm, tähtsus ja

koostab ohutuseeskirjad, tagab tervisekaitse, väljaõppe, täiendus- ja kordusõppe, töötulemuste arvestuse, palga ja muu kompensatsiooni, sh tõusu ametiredelil jms.

Edu saavutamiseks on vaja luua süsteem tegelemiseks kõige sellega, millest sõltub töö ja elanikkonna tööalane asjatundlikkus – kvalifikatsiooni, motivatsiooni ja orientatsiooni ühtsus, vabaduse, korra ja loovuse ühtsus koos korraaustusega.

Selleks, et töö ja selle tulemused oleksid ootuste ja vajadustega kooskõlas, on vaja nii tööandjal kui töövõtjal ennekõike teadmist töö produkti, võimaliku tarbijaskonna ja tarbimise kohta. Muidugi on vaja tunda ka töökeskkonda, sh suhteid ja suhtlemist, tervisekaitset, töö sisu ja vormi, korraldust, puhtuse, puhkuse ja ohutuse tagamiseks mõeldud meetmete süsteemi jms, millest sõltub tööks vajalik valmidus ja tegelik tööpanus.

Töö tulemuslikkuse saavutamiseks ei piisa ainult tööga tegelemisest. Küsimus ei ole selles, et tegeleda töö eeldustega, vaid tagada on vaja võimalikult kõik, millest sõltub töö ja selle tulemus.

10.1. TÖÖ KUI NÄHTUS JA PROTSESS

Nähtusena on töö inimese tegevussüsteemi üks element, mis sisaldab pisut tegevussüsteemi kõiki teisi elemente (teisi tegevusi, vt 7.0.). Keskmist tööd pole olemas. Igal tööl on oma eripära ja igas töös on selle tegijale ka erinevad nõuded. Tööde klassifikaatoris on ühes otsas raske füüsilise tervistkahjustav töö ja teises otsas kerge, vähese koormusega töö. Nende vahele saab paigutada kõik tööd.

Töötatakse tehases, põllul, laudas, metsas, merel... Haiglas töötavad sanitarid, hooldajad, köögipersonal jt töölised. Koolis töötavad koristajad. Enamik teistest inimestest haiglas ja koolis teeb midagi, mis on tööst võrratult keerukam.

Veidi tööd on kõikjal, ka kodus ja mujal, aga seda tööd tehakse muu tegevuse kõrvalt, möödaminnes. Koristamine on näiteks töö, ent koristajana on vormistatud tööle väike osa inimestest. Enamik koristab selleks, et endale ja lähedastele muuks tegevuseks paremaid tingimusi luua.

Töö nagu ka kõik teised tegevused edeneb seda paremini, mida enam valdab selle tegija töö kõrval tegevussüsteemi teisi elemente (teisi tegevusi).

Töö kirjeldamiseks on vaja avada (mõelda arusaadavaks):

- töö sisu ja vorm ning nende vastavus;
- töö tähtsus ja tähendus ning nende vastavus;
- töötamiseks vajalikud ressursid ja tingimused ning nende vastavus;
- tööpinge ja -rütm ning nende vastavus;
- töötulemus ja -tasu ning nende vastavus;
- töö ohtude ja ohutuseks võetud meetmete vastavus kehtivale seadustikule;
- puhkuse ja muu kompensatsiooni vastavus ühiskonnas ja kultuuris kujunenud standardile.

Iga konkreetset tööd saab käsitleda ja selguse saamiseks oleks ka vaja käsitleda n-mõõtmelise ruumina, millel on vähemalt kõik siin mainitud vektorid.

Tööd iseloomustab:

- füüsiline, intellektuaalne ja vaimne koormus;
- pinge, mis kujuneb valikuvabaduse puudumisest, ajadefitsiidist, erakordsest vastutusest jms;
- rutiinsus või vaheldusrikkus;
- õiguste, kohustuste ja vastutuse iseloom ja tasakaal;
- vabaduse ja korra suhe;
- võimalus osaleda:
 - strateegiliste otsuste tegemises,
 - tulemuste hindamises,
 - kasumi ja muude hüvede jaotuses;
- jms, sest kõikjal võib olla midagi erilist ja omapärast.

Iga tööoperatsioon ja etapp nõuab omajagu oskusi, täpsust ja teadmisi, ent eriti keerukad on tavaliselt üleminekud ja töötulemuse

üleandmised-vastuvõtmised, selleks et jätkata protsessi, milles valmib produkt, teenus või keskkond.

Tööl ei ole ei tervist ega eetikat. Need on inimesel.

Töökoht ei iseloomusta tööd. Ka atesteerimine ei iseloomusta tööd. Atesteeritakse inimesi.

Seni loetu põhjal peaks olema lugejal selge, et igasugune tegevus ei ole töö ja kõiki ei võeta tööle (osa valitakse või nimetatakse ametisse) ning nad ka käivad mitte tööl, vaid ametis. Saadikud ega nende nõunikud ei käi ei tööl ega ametis. Nad on kas saadikud või nõunikud.

Käsitades tööd on võimalik (heal juhul) saada selle töö enam-vähem rahuldav kirjeldus, aga ei ole võimalik selgust saada töö kohta, aru saada kujunenud tööolude, -olukorra ja -situatsiooni kujunemise põhjustest.

TÖÖ- JA AMETIKOHT

Töölised üldjuhul ei saa luua töökohti ega ka korraldada tööd. Seda saab teha tööandja. Iga uue töökoha loomine on investering ja see saab end ära tasuda juhul, kui on loodud vastav süsteem.

Otstarbekas on:

- passistada kõik töö- ja ametikohad;
- atesteerida iga 3–4 aasta järel kõik töötajad ja ametnikud;
- akrediteerida iga 4–5 aasta järel organisatsiooni struktuursed üksused;
- koostada ja avalikustada ametialase karjääri printsiibid.

Eraõigusliku ettevõtluse osas need soovitusel ei kehti – ettevõtja otsustab ise, kuidas tõhusalt tegutseda.

Üha enam täidavad rutiinseid operatsioone robotid. Oluline on arvestada, et robot on tööriist. Robot ei vastuta; vastutab inimene, kes robotit kasutab.

Otstarbekas on, et töötajal ja ametnikul on valmidus töötada mitmel kohal. Sel juhul ta väärrib lisatasu juba selle potentsiaali eest. Normaalsel juhul võimaldatakse kõigil olla õppes, olla küllalt haritud ja informeeritud, et oleks motivatsioon hoida ja kasutada materjali, energiat,

Krooniline ajapuudus on ebakompetentsuse tagajärg.

puhtust, töövahendeid, hooldada neid. Lisaks, et järgida ohutuseeskirju, tuleohutust, standardeid jm.

Erilist tähelepanu on vaja pöörata tööaja otstarbekale, efektiivsele, intensiivsele kasutamisele. Aja vargus ja raiskamine on suurimad kahjuliigid.

Krooniline ajapuudus on ebakompetentsuse tagajärg.

Põhjus võib olla see, et inimene:

- lihtsalt ei oska oma ametikohal ei otsustada ega täita; kõhkleb-kahtleb, aga aeg lendab;
- ei julge otsustada; kardab, et äkki on vale otsus, äkki juhtub midagi, äkki ülemus arvab teisiti.

Muidugi võib olla viivitamise ja veeretamise põhjuseks ka puudulik ettenägemisvõime, napp motivatsioon, vale orientatsioon, elukogemusega kujunenud ettevaatlikkus ja kes teab mis veel.

Inimene, kes ei ole mitte midagi otsustanud, pole ka vigu teinud. Tuleb ette, et neid, kes ei ole vigu teinud, eelistatakse edutamisel. Ebakompetentsete ametnike selline tegevus võib algul ajada naerma, aga mõne aja pärast, kui kogu sellistest inimestest koosneva juhtkonna autoriteet on üsna ühtlaselt põhjendamatu, pole naermiseks enam mingit tahtmist.

Igas asutuses, organisatsioonis on erinevad tingimused, erinevad kohalikud tavad, kombes, traditsioonid jne. Tähtis on, et töökorraldus oleks kooskõlas inimeste arusaamadega sellest, mis on mõistlik, sobiv, inimlik, õiglane ja õige. Iga kodanik saab ise edasi mõelda ja modelleerida endale aktuaalses valdkonnas kujunenud tegevusi ning võrrelda seda vajalikuks peetavaga, anda hinnangud ning tuletada järeldused, ettepanekud ja soovitusel.

Samamoodi, nagu juba toimib isikukood, võiks tulevikus hakata toimima ka stratifikatsioonikood (vt 2.7.) ja rakenduskood – iga kodanik teaks oma asendit nii stratifikatsiooniindeksi kui ka tegevuste klassifikaatori alusel.

TÖÖTINGIMUSED

Töötamise tingimused toimivad süsteemina. Osa neist saab mõõta, osa kirjeldada ja hinnata. Igal juhul on vaja selle käsitlemise aluseks töö teooriat, metodoloogiat, metoodikat ja praktikast ammutatud kogemust. Ja igal juhul tasub mees pidada, et saatan redutab detailide taga. (vt 1.0., tünnilauaseadus) Sobivate töötingimuste loomiseks, hoidmiseks või muutmiseks on vaja ettevalmistust eeskätt tööandjal, sealhulgas tippjuhtkonnal, keskastme ja esmataseme juhtkonnal. Töölised ei loo uusi töökohti ega korralda tööd, ent tööliste peab olema juhtide üks avatud selleks, et täiustada kõiki töö tegureid.

Töötingimusteks on kõik see, millest sõltub tööks vajalike ressursside kasutamine.

Enamasti pole ettevõtete juhtkonnas kujutlust töötingimustest kui süsteemist, rääkimata kooskõlast arusaamades selle kohta, mida silmas pidada töötingimuste hindamisel, mis on ohtlik, normatiivne, optimaalne ja ideaalne. Enamasti teatakse-tuntakse vaid füüsikalisi tingimusi (piirnorme) müra, temperatuuri, õhu puhtuse, sh tolmu, tuuletõmbuse, radiatsiooni, koht- ja üldvalgustuse kohta.

Töötingimuseks on iseseisvuse ja vabaduse ning korra ja korraaustuse ühtsus, nagu ka kohustuste, õiguste ja vastutuse vastavus, asjaajamise õiglus, osalejate tähelepanelikkus, inimlik hoolivus, abivalmidus, usk ja usaldus, töö- ja palgasuhete läbipaistvus; võimalus end teostada ja täiendada, valmistuda kõrgemat kvalifikatsiooni nõudvaks tööks jpm.

10.2. TÖÖ KORRALDAMINE

Mis peaks olema läbi mõeldud enne tööle või ametisse asumist? Esitame üsna pika loetelu, et lugeja saaks selle üle mõelda ja võrrelda endale tuttava tegelikkusega.

Küllap oleks vaja mõelda järgnevale:

- kes, kus, millal ja milleks vajab selle töö tulemusi;
- mis (kui palju ja millise kvaliteediga) on vaja valmis saada, keda millega kuidas abistada või milline olek (keskkond) on vaja saavutada mingiks ajaks;

- kellel on õigus teha otsuseid töö laabumiseks (alustamiseks, muutmiseks, lõpetamiseks) ja kellel on ühtlasi kohustus vastutada töö, selle tulemuste, inimeste ja töökeskkonna eest;
- mida peavad tööandja ja töötaja teadma, oskama ja aru saama selleks, et tegevus ja tulemused, organisatsiooni potentsiaal ning materiaalne (aineline) ja mittemateriaalne keskkond oleksid vastavuses nii ootuste ja lootuste kui ka kirjutatud ja kirjutamata seadustega;
- millest peavad tööandja, töö korraldaja, töö tegija ja töötulemuste hindaja aru saama, mida peab suutma ette näha ja õigeaegselt ära tunda;
- millised peavad tööandja ja töötaja olema inimesena, kolleegina;
- millal, millises järjekorras ja kuidas on otstarbekas tegutseda;
- millest on otstarbekas midagi valmistada;
- milliseid töö- ja kaitsevahendeid on otstarbekas (kohustuslik) kasutada;
- milline peaks olema meetmete süsteem selleks, et töölised tahaksid (kogu personal tahaks):
 - olla elukestvas õppes,
 - täiendada oma ja teiste teadmisi ja oskusi ning ühtlasi valmistada asjatundjana töötamiseks teistel aladel ning ametikohtadel,
 - kasutada ratsionaalselt nii töö- kui puhkeaega,
 - säästa materjali ja muid ressursse ning energiat,
 - hoida oma ja teiste tervist,
 - pidada korras töökoht, seadmed ja muud töövahendid,
 - luua vastastikku üksteisele eeldusi edu ja heaolu saavutamiseks,
 - hoida ja tugevdada oma organisatsiooni mainet;
- mis võib töötamisel (ka tööseisakute ajal) juhtuda ja milliseid ohutusnõudeid on vaja järjekindlalt järgida;
- milline peaks olema asutuse/ettevõtte/organisatsiooni kommunikatsiooni- ja interaktsionisüsteem;
- kuidas tagada subjekt-subjektsed suhted nii horisontaal- kui ka vertikaalsuunal selleks, et kaasata kõiki (kogu personali) aktiivsesse loovasse otsingusse ja vältida igasugust hoolimatust, ebaõiglust, ahistamist, tõrjumist vms;

- milline peab olema side, mis võimaldaks igal töötajal olla tegelikult ja sisuliselt (mitte mängult või formaalselt, kuidagimoodi!) küllalt süsteemselt ja operatiivselt informeeritud kõige selle kohta, millest on vaja olla informeeritud, et subjektina osaleda olulistes arutlustes ja otsustamistes;
- milline peab olema kogu selle süsteemi edasisidestus, mille elemendiks on kõnealune töö või muu tegevus;
- milline peab olema kogu selle süsteemi tagasisidestus, mille elemendiks on kõnealune töö või muu tegevus;
- kuidas vältida inimeste läbipõlemist, võõrdumist ning töö, loomingu jm võõrandumist;
- kuidas tagada tööliste aktiivne osalemine nende tööd, töötingimusi, töökorraldust (sh puhkust), töökeskkonda, töö tõhusust, tasu ja muud kompensatsiooni mõjutavate küsimuste käsitlemisel;
- kuidas tagada kõigi töötajate, sh tööliste väärikus ning teadlikkus oma õiguste, kohustuste ja vastutuse ühtsusest;
- kuidas tagada personali, sh tööliste rahuldav kvalifikatsioon (erialaste, kutsealaste ja ametialaste teadmiste, oskuste ja kogemuste ühtsus);
- kuidas tagada personali, sh tööliste õige orientatsioon ja kindel motivatsioon nii töö- kui ka töövälise aja ning muude ressursside kasutamisel;
- kuidas tagada igat liiki ametnike arusaam, et tööline on enne kõike inimene – isiksus, aktiivne alge (subjekt), kellel on tunded ja mõtted, huvid ja tahe, hoiakud ja suhtumine, voorused, väärtused ja normid, müüdid ja tabud, aated ja ideaalid, ning aduda,

- Eesmärk püstitatakse endale. Eesmärk on vaja saavutada.
- Ülesanne antakse kellelegi teisele. Ülesanne tuleb täita või lahendada. Tavaliselt tuleb ülesande täitmisest või lahendamisest ka ette kanda.
- Kohustused kaasnevad.
- Funktsioonid (objektiivsed kaassõltuvused) on.
- Tööle saab sundida, koostööle ei saa!
- Koostöös saavad olla isiksused või grupid, kes vastastikku üksteist austavad, usaldavad ja toetavad.

et Põhiseaduse järgi on igal kodanikul teistega võrdsed õigused, kohustused ja vastutus.

TÖÖ EDASI- JA TAGASISIDESTUS

Enamasti on töö ja ka muu tegevus Eestis edasi- ja tagasisidestamata (vt 6.2.). Tegevus, mis on edasi- ja tagasisidestamata, ei saa olla juhitud. Kui keegi otsib madala tööviljakuse põhjuseid, siis vähemalt üks põhjus on siin, selles punktis.

Töö on tagasisidestatud, kui töö subjekt (töö kui tegevuse puhul on subjektiks see, kes otsustab, korraldab ja vastutab) töö esmalt edasisidestab ehk loob kujutluse sellest, mida ta peaks või on kohustatud saavutama. Töö tulemus peab sobima sisendiks mingitesse järgmistesse prot-

sessidesse, olema millekski vajalik.

- Tagasisidestus ei seisne pelgalt andmete kogumises!
- Tegevus on tagasisidestatud, kui see on eelnevalt edasisidestatud ja kui tegija tegelikult arvestab senise tegevuse kohta kogutud andmeid.

Tagasisidestuseks on vaja vaadelda, kas nii läks, nagu sooviti. Vaatluse tulemust tuleb edaspidise töö korraldamisel arvestada.

Puudulik edasi- ja tagasisidestus ei iseloomusta pelgalt tööd.

See puudus on üsna tavaline igal regulatsiooni- ja juhtimistasandil ning kõigis eluvaldkondades. Kodanikku ei pruugi selline praktika rahuldada. On, mille üle mõelda ja mille korrastamisel aktiivsust ilmutada.

Kui tagasisidestus on puudulik, ei saa süsteemid ka iseregulatiivselt funktsioneerida, muutuda ja areneda.

TÖÖ HINDAMINE

Tööle hinnangu andmiseks peab vaatama mitte ainult tööd, vaid ka tulemust, selle kvaliteeti, hulka, õigeaegsust, selle saavutamiseks kulunud aega ja muid ressursse, mõju keskkonnale ja tegijale endale.

Selleks peab koguma küllalt palju usaldusväärseid andmeid, võrdlema tegelikku vajalikuga ja muuski mõttes sobivaga nii ühiskonna- kui kultuurikontekstis. Mistahes hinnangute andmiseks peab hindajal ja üldsusel olema teada:

- mida hinnatakse;
- milliste kriteeriumide süsteemi alusel hinnanguid antakse või hindeid pannakse;
- kes, kus, kuidas, millal peaks neid hinnanguid ja hindeid arvestama.

Töö tulemuse hindamine on võimalik, kui töö subjekt suudab ja tahab:

- hoomata kvantiteedi, kvaliteedi ja tähtaja ühtsust;
- võtta arvesse nii tulemused kui ka tagajärjed;
- vaadata, mil määral töö tulemus vastab tarbija vajadustele;
- arvestada, milline oli jälg, mille kõnealune töö jättis keskkonnale;
- vaadata, kas tulemus on saavutatud tänu inimeste tervisele, loodusele ja kultuurile või inimeste, looduse ja kultuuri arvel;
- kompenseerida kogu kahju, mis kaasnes selle tegevusega.

Hinnata on mõtet, kui hindajad on asjatundlikud ja ausad, kui hinnangud on usaldatavad, küllalt süsteemsed ja arusaadavad; kui tulemustele antud hinnangud laienevad hinnanguks ka otsustajatele-juhtidele-korraldajatele ning nende hinnangute alusel tehakse järeldused, mida edasises tegevuses arvestatakse (seotakse ka inimeste tasu tegevuse tingimuste ja karjääriga).

Kui töö või muu tegevuse eest makstav tasu ei võimalda rahuldavalt elada, pole mingit alust eeldada, et töötajad annavad endast parima – õpivad, täiustavad tööoperatsioone, suhtuvad säästlikult ja loovad vastastikku üksteisele eeldusi edu saavutamiseks. Pigem vastupidi – töötajad võivad võõrduda (vt 3.3.) ja võimaluse korral lahkuda.

Igaühel on õigus saada oma panuse eest väärilist ja õiglast tunnustust ja tasu. Palk ei ole ainus rakendussüsteemi korrastav tegur.

Tõsi on see, et tasu peab võimaldama mitte ainult kuidagi elada, vaid luua perekonnale normaalse elukeskkonna, säästa nii eluaseme soetamiseks ja täiustamiseks kui ka vanaduspäevadeks, õnnetusjuhtumiteks jm. Selline palk, millest jätkub hädapärast eluasemekulude katmiseks, ei tekita piisavat motivatsiooni. Osadele paistab, et ühiskond on

Riik edeneb, kui töö- ja elukeskkond on mõeldud inimese arenguks ja arengupotentsiaali hoidmiseks, mitte ruineerimiseks.

majandus, et nad peavad tegelema majandusega ja tegeledes majandusega on võimalik edendada majandust. Sellest ei piisa. Majandus on ühiskonna edenemise üks eeldus ja tulemus, arengutaseme üks näitaja.

Tõsiseltvõetavat selgitust selle kohta, miks on palgad Eestis endiselt mitu korda madalamad kui kõigis Põhjamaades, pole. Mõne meelest on viletsa olukorra põhjuseks ettevõtete väiksus ja nõrk ekspordivõime, teiste meelest aga juhtimise, haldamise ja organiseerimise vilets tase. Kolmandad avaldavad arvamust, et vaesuse põhjustab siinne madala lisaväärtusega allhange. Suuremat tulu, nagu teada, saab see, kes müüb tarbijale lõpptoodangut, mitte see, kes jupikesi valmistab ja on sunnitud need odavalt ära andma sellele, kes seab kokku tarbimisväärtusega terviku. Allhange on vaesuse tõttu tekkinud („sõprade” tekitatud) vaesuslõks.

PALGALÕKS JA PUUDULIK INFRASTRUKTUUR

Eestit on omajagu mõjutanud soov siia meelitada välisinvestoreid, kes looksid mingi hulga töökohti. Loodetud mõju pole, kui need investorid siin odavat allhanget teevad, oma kasumi maksuvabalt laenudena välja viivad ja teadusasutustest kauge kaarega mööda käivad. Samuti siis, kui eelistatakse hoida oma raha teiste taskus ja teha kõik võimalik, et vältida selliste kohalike hoiu-laenuühistute tekkimist, mis vähendaksid välispankade tulusid ning võimaldaksid siinsel initsiatiivil targata ja iseseisvuda.

Enam-vähem kõigis arukates riikides on loodud tõhusad meetmed oma turu, st oma tootja kaitsmiseks. Mõnel üksikul maal ei söanda

Kui tööandja teeb näo, et maksab palka, teeb ka töövõtja näo, et teeb tööd, aga ei mõtle, ei õpi, ei hoia.

valitsus pöörata tähelepanu oma tootjatele teistega vähemalt võrdsete tingimuste loomisele. Vaesumist soodustab EL direktiivne sotsialistlik mõtlemisviis, mille järgi võiks praegust aega pidada projek-

tide ja programmide ajaks ning seda, mida mõnele eraldatakse, on ette nähtud nimetada abiks.

Majandusteadlane Heido Vitsur on nimetanud olukorda, kuhu Eesti on langenud, palgalõksuks.

Enam-vähem rahuldavalt elavad need, kes tegutsevad organisatsioonides, mis ei loo ega tooda mitte midagi, elavad looduse, kultuuri või teiste inimeste arvel.

Osa inimesi elab palgalõksus, paljud ka majalõksus – ei saa kusagile minna; kohas, kus on kinnisvara, pole tööd. Pole ka lootust, et tööd tekib, sest infrastruktuur on lagunenu – kauplust enam pole, kooli pole, postkontorit pole ja raamatukogugi on ammu suletud. Hobust enam ei ole ja bensiini ostmiseks pole raha.

Tasub mitu korda korrata ja meelde jätta, et efektiivsus on infrastruktuuri funktsioon. Kui infrastruktuur on puudulik, pole rahuldava efektiivsuse saavutamine võimalik. Investeeringutest, nagu ka riigieelarvelisest ja kohalikust eelarvest peaks minema oluline osa infrastruktuuri täiustamiseks. Vastasel juhul on suurenev mahajäämus vaid aja küsimus.

10.3. TÖÖALANE ETTEVALMISTUS

Heal juhul algab tööalane ettevalmistus juba varases lapseas. Lapsed võivad mängida tööd, aga töö ei ole mäng. Töö võib käia lusti ja lauluga, aga töö peab olema mingiks ajaks tehtud! Töö on selline tegevus, mille tulemus on vajalik. Ka lapse puhul, kellel on oma jõukohased püsivad kohustused – näiteks, et tolm oleks puhitud, laud kaetud, lauanõud kappi pandud. Töökus, täpsus, korraaustus, iseseisvus, tegevuste lõpuleviimine ja mitmed teised isiksuslikud omadused kujunevad välja lapseas just püsivate pingutuste kaudu.

Kui need omadused õigel ajal ei kujune, on inimene hädas terve elu; teised temaga veel enam.

Töö kui väärtus ei kujune sunduse, käskimise ja keelamise kaudu.

Lausa rumalad on vanemad, kes määravad lapsele karistuseks mõne töö. Sama võib öelda ka nende ametnike kohta, kes määravad pahategude eest karistuseks töötamist. Masendavalt toimib ka mõttetu töö – selline, mille tulemust kellelgi vaja ei ole.

Lapsevanemad kui ka õpetajad saavad enamasti aru, et töö õppimine on valmistumine iseseisvaks eluks, eneseteostuseks. Sageli on arusaadav seegi, et töö saab laabuda neil, kes oskavad mõelda ja suudavad

otsustada. Jutud töö tähtsusest ja keerukusest on ka vajalikud, aga tõeliselt toimib töö ise.

Õppimisel ja töötamisel nagu ka teistel tegevustel ei ole eesmärke; eesmärgid saavad olla inimestel. Selline termin nagu „õppetöö” on mõtetusetus. Õppe tulemus peaks kujunema õppijas; töö tulemus on väljaspool tegijat. Kuhu küll saaks koguneda „õppetöö” tulemus? Eesmärgid saavad olla näiteks õpetajal ja õpilasel ja kõigil teistel, kes õppega kokku puutuvad, mitte tegevustel, asjadel, tekstidel, üritustel.

Ühiskonna edenemise eelduseks on, et elanikkond suhtub austuse ja tähelepanuga tööinimesesse ning töötamine on auasi.

Oluline on märgata ja arvestada, et töö on eksistentsiaalne väärtus, mida peab tegema iga inimene, ja et iga töötaja väärib täit tunnustust, tähelepanu ja austust.

ERIALA, KUTSE JA AMET

Erialasid on tuhandeid, kutsealasid sadu, aga ametialane ettevalmistus on üks: otsustamine ja otsuste täitmise korraldamine nii, et sellega kaasneb ka vastutus. See on vajalik igal ametikohal ja kus tahes – tehases, haiglas, koolis, kaitseväes jm.

Eriala – vene *специальность*, ingl *vocation*; kutse – vene *профессия*, ingl *profession*; amet – vene *должность*, ingl *occupation*.

Rääkida saab erialasest, kutsealasest ja ametialasest ettevalmistusest eraldi, aga vaja on nende ühtsust – kõiki kolme vastastikustes seostes. (Vt ka 9.2.)

Eesti kutsekoolides ei eristu kutse, eriala ja amet ega kutsealane, erialane ja ametialane ettevalmistus. Raskusi on ka õppe ja hariduse eristamisega. Rõhk on erialaoskuste omandamisel. Õppes on lähtekohaks õppekava, mitte ühiskonnas kujunenud vajadused. Rahuldav ei ole, kui kutsekoolis ei pea õpetajad ega õpilased reaalseks, et oskustööline peaks suutma oma peaga mõelda. Võimalikuks peetakse, et ta omandab minigid töövõtted ja suudab püsivalt ning korralikult ära teha selle töö, mis on antud ja selgeks seletatud.

Oskustööline, kelleks nn kutsekooli lõpetanud isikuid tuleks pidada, peaks omandama ka oskused võrrelda alternatiive, langetada

eelistusotsuseid, põhjendada, selgitada, seada eesmärgid ja valida vahendeid, kehtestada ja järgida tegevusprintsippe, hinnata oma ja teiste töö tulemuste kvaliteeti, sobivust sisendiks nendesse protsessidesse, kuhu need olid mõeldud. Vajalik on võtta meetmeid elukestvale enesetäiendamisele – kvalifikatsiooni, orientatsiooni, motivatsiooni jt professionaalseks tegutsemiseks vajalike eelduste järjekindlaks täiustamiseks. (Vt 9.3.)

Kui kutsekoolides on õppe keskmises vaid erialased oskused, kõrgkoolides ja ülikoolides vaid erialased teadmised, on kuri karjas. Paraku on nii, et eriala ei lähe tööle ega ametisse; läheb (kui võetakse) isiksus, kellel peab olema peale erialaste oskuste ja teadmiste ka võimekus olla ning käituda kui aktiivne ja vastutusvõimeline kodanik.

Vastutusvõimeline kodanik suudab ja tahab:

- orienteeruda ja osaleda otsustamises;
- seostada oma tegevust teiste tegevusega;
- tagada ohutu töökeskkonna endale ja teistele;
- osaleda elukestvalt õppes;
- kasutada iga võimalust enesetäiendamiseks, st valmistumiseks uute, senisest vastutusrikkamate kohustuste täitmiseks.

Loomulik oleks, kui eelistatakse neid kandidaate, kellel on nii ametialane, erialane kui ka kutsealane ettevalmistus. Sellist õpet, kus ametialane kompetentsus pole poole sõnagagi kõne all, ei saa rahuldavaks lugeda. Oskustöölisel, nagu ka tehnikul või keskastme ja iga muu taseme juhil on vaja ettevalmistust suhtlemiseks, loomiseks, uurimiseks, oma ja teiste tegevuse edasi- ja tagasisidestamiseks, riskide võtmiseks. (Vt ka 11)

Vaja oleks kujundada kogu riiki hõlmav hoiak, et tööinimene on auväärne asjatundja, mitte kõrvalseisja. Inimesi ei saa Soomest ega mujalt osta. Immigrantide

- Töölised võetakse tööle, ametnikud ametisse.
- Töölised käivad tööl, ametnikud ametis.

Vaja oleks kujundada kogu riiki hõlmav hoiak, et tööinimene on auväärne asjatundja, osaleja, mitte kõrvalseisja.

lõimumise jutte võivad ajada isikud, kelle puhul on ammu selge, et nad ei saa aru, mida räägivad.

Õppe eeldused peavad kujunema siin, Eestis, meie ühiskonna- ja kultuuriseostes, meie praegusi ja tulevasi vajadusi arvestavalt.

Rahuldava tööalase ettevalmistuse saavutamiseks on vaja õpe seostada praktikaga. Töökus, virkus, visadus, täpsus, järjekindlus jms kujunevad olulisel määral eeskujude ja

praktilise eheda töötamise, mitte töö mängimise kaudu.

Tänapäeval õppes palju kasutatav infotehnoloogia, äpid jms ei asenda eheda tööd ega tööõpet, vaid peaksid seda täiustama kui kaasaegsed töövahendid.

- Tööd ja tööinimest on neil raske mõista, kes pole ise tööd teinud ja kes tegelikult ei oska tööd teha.
- See on nii, olenemata sellest, kui kõrgel ametipostil keegi tegutseb.

Tööõpe on inimese sotsialiseerumise, ühiskonda sisse kasvamise (vt 2.1., 2.2.) ja põlvkondade järjepidevuse hoidmise tegur.

10.4. TÖÖJÕUD

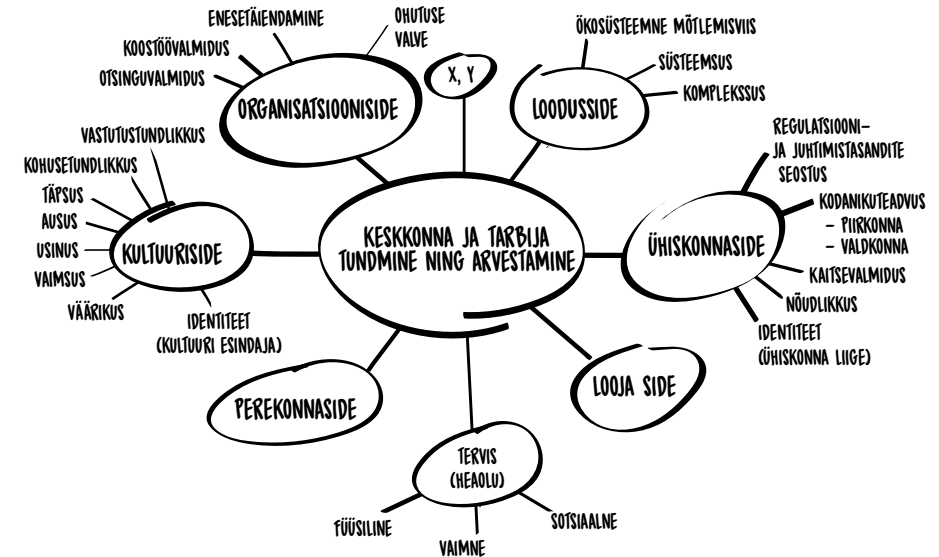
Töötamine on mõttetu, kui pole rahuldavat juhtimist, juhtimisel pole mõtet, kui pole töötamist, mida juhtida. Tööd ei tee tehas, kontor või asutus. Tööd teeb inimene. Töö on kas teadlik tegevus või robotilaadne programmeeritud liigutuste kogum. Robot ei hooli sellest, mida tehakse, ega sellest, mis välja tuleb. Robot teeb seda, mida programm ette näeb.

Kui inimesele ette kirjutada tegevus, pole võimalik kvaliteetset tulemust nõuda. Sel juhul inimene teeb, mida kästud, ja seda, mis välja tuleb, vaadaku käskija ise. Kui toimida vastupidi ja sõnastada tulemus,

mis oleks vaja saavutada mingiks ajaks, hakkab tegija mõtlema selle üle, kuidas oleks kõige otstarbekam toimida, ja vastutab nii oma tegevuse kui ka tulemuse eest.

Meeldiv ja innustav on vaid vaba, mõtestatud ja jõukohane töö.

Samasugune seos on protsessi tulemuse kui seisundi või oleku vahel – kui kirjutada ette protsess, pole korralduse andjal võimalik nõuda tulemust. Kui kirjutada ette tulemus, hakkab täitja mõtlema, looma,

JOONIS 10.4.1. Tööjõu kvaliteedi tegurid.

uurima, kuidas selline tulemus saavutada parimal võimalikul viisil. (vt joonis 2.10.1.)

Töötulemus võib olla müümise-ostmise objekt. Tarbija vajaduste rahuldamiseks on vaja tunda tarbijaskonna struktuuri ja konjunktuuri. Professionaalse taseme hoidmise ja monitooringuga tuleb tegeleda kogu aeg. Seda võiksid ettevõttes teada mitte ainult juhataja ja tema asetäitjad, vaid ka kõik teised – toota on mõtet siis, kui on müük.

Tööjõu kvaliteedi määrab, kas inimesed erinevatel tasanditel ja erinevates rollides olles on võimelised süsteemselt mõtlema, kas neil on motivatsioon küllalt tugev, orientatsioon õige, kvalifikatsioon kõrge, eruditsioon avar, intuitsioon selge, affiliatsioon kindel, stiil selgelt eristuv ja sobiv ning tervis rahuldavalt hea. (vt 9.3.)

ARVESTAMATA JÄTMINE TOOB PINGED

Heal juhul on töövõtjad küllalt haritud ja informeeritud, et aru saada eesmärkidest ja vahenditest, piirangutest ja võimalustest, tegutsemise põhimõtetest ja hindamise alustest. Inimestega suhtlemine on keerukam.

Kui töö tegija tegelikult ei saa kaasa rääkida töökorralduses jms, ja temaga ei suhelda, vaid teda koheldakse; kui tal pole võimalik olla informeeritud ja keegi ka ei küsi temalt, kuidas läheb, siis võib juhtuda, et inimesed võõrduvad tööst (vt 3.3.), muutuvad hoolimatuks ja ükskõikseks, ei suhtu säästvalt materjalidesse, energiasse, instrumenti ega keskkonda, ka endasse ja kaaslastesse.

Kui inimesed ei saa osaleda töö tulemuste kasutamises ja nende palk ei sõltu töö tulemustest (töö tulemuste eest saadud ekvivalentidest), võib juhtuda, et inimestele tundub, et töö pöördub nende vastu, muutub neile vaenulikuks jõuks. Võõrandumisest (vt 3.3.) midagi hullemat tõesti on raske ette kujutada, aga töö võõrandumine pole kõige hullem, päris hirmus on ka valitsuse võõrandumine.

Lootus asendada eesti kultuuris kasvanud töötajad kuskilt teistes kultuurides kujunenud inimestega kuulub võib-olla julgete mõtete maailma, aga tervikuna ei kannata kriitikat. Mida enam on riigis manipuleerimise objektidena ja naeruväärse palgaga töötajaid, seda vähem on lootust, et kvalifitseeritud tööjõudu tekib juurde.

11. PEATÜKK: JUHTIMINE

Juhtimine on keerukas, kuid palju vähem keeruline võrreldes sellega, kuidas saavutada juhtimise vältimine ehk isereguleeruv süsteem. Kodanikul on vaja vallata nii juhtimist kui ka juhtimise vältimist.

11.0. ÜLDIST

Mõnikord on inimesed raskustes, kuna ei saa päris täpselt aru, millest jutt käib. Selliste sõnade hulka, mille tähendus võib ulatuda seinast sein, kuulub ka „juhtimine”, samamoodi „valitsemine”, „haldamine” ning teised sihi- ja eesmärgipäraseid tegevusi tähistavad sõnad.

Igal regulatsiooni- ja juhtimistasandil (vt joonis 7.2.1.) on vaja tunda kõiki neid tegevusi koos teise poolega, tänu millele need omandavad mõtte. Juhtimine saab olla mõttekas koos täitmisega, valitsemine koos allumisega, haldamine koos hooldamisega jne. (Vt joonis 2.9.1.)

Kodanik, kes tahab jõuda orienteeruma juhtimises ja teistes eesmärgipärastes süsteemides, peaks alustama inimesest, täpsemalt öeldes – endast. Kui see õnnestub, kujuneb sihiks saavutada enda ja teiste subjektide sellised suhted, tase ja koostöö, et regulatsiooniks piisab voo- rustest. Sel juhul on juhtkonnal vaja tegeleda keskkonna ja tulevikuga ning võimalust mööda vältida juhtimist. Selleks on vaja olla generalist. (Vt 1.7.)

Oluline on, et protsessid kulgeksid sobivas suunas, otstarbekalt ja rahuldavas tempos. Kõige keerukam on leida, milline suund on igas

mõttes õige ja milline tegevus rahuldavalt otstarbekas. Praktikas näeme, et enamasti muretsetakse efektiivsuse pärast. Rahuldavaks saab pidada siiski otstarbekuse, efektiivsuse ja intensiivsuse ühtsust, mitte üht, teist või kolmandat!

Ühiskonnas võib olla nii, et see, mis tundub olevat kohe, lokaalselt ja avalikult väga meeldiv, on pikemas perspektiivis globaalselt ja varjatult hukatuslik. (Vt joonis 9.5.1.) Ühiskond ei ole homogeenne. See, mis osa inimesi vaimustab, võib olla teisele osale vastuvõtmatu.

Paljud kardavad muutusi, sest mine tea, mis nende tagajärjel jälle juhtub.

Juhtimisest arusaamiseks tuleb tuvastada võimalikult kõik, millest sõltub iseregulatsioon ja juhtimine, ning ka võimalikult kõik, mis omakorda sõltub nii iseregulatsioonist kui juhtimisest. (Vt ka joonis 0.3.2.)

- Eesmärgipärase tegutsemise ja õppe abil oleks vaja jõuda aduma, et primaarne on iseregulatsioon.
- Juhtimisalane kompetentsus on vajalik eeskätt selleks, et vältida juhtimist ja vajaduse korral korrigeerida üht-teist või alustada ja lõpetada tegevusi või katsetada midagi täiesti uut.

Kuidagi oleks vaja jõuda aduma, et iseregulatsioon on primaarne ja juhtimine sekundaarne. Sellise taseme saavutamiseks on vaja rahuldavaks peetavat ametialast ettevalmistust, mida koolides praegu veel ei võimaldata.

Juhtimise objektiks on protsessid. Protsessidest on eesmärgistatud ja juhitud vaid tühine osa.

Juhtimise subjektiks on isik või

isikute kogum, kellel on õigus otsustada ja normaalseks peetaval juhul ka kohustus vastutada kõigi oma tegevuse otseste ja kaudsete tulemuste ning tagajärgede eest – inimeste, keskkonna, organisatsiooni funktsioneerimise, muutumise ja arengu ning arengueelduste eest.

Tähtis on meeles pidada, et areneda saavad vaid isereguleeruvad süsteemid. Juhtimine-valitsemine-haldamine jne on vajalikud vaid siis, kui iseregulatsioon ei toimi või toimib väärast suunas, lünklikult, tulutult, ohtlikult. Juhtimiseks võib olla vajadus ka nendel puhkudel, mil süsteem on kaotanud elujõu ja ei ole enam võimeline iseseisvalt jätkama. Kui sise- või välispinged on kasvanud ohtlikult suureks ja süsteemis ei ole potentsiaali allakäigu põhjuste avastamiseks, siis ei tohi – nagu

juba Vana-Roomas teati – tugevdada korda, vaid siis peab avardama vabadust.

JUHTIMINE, TÄITMINE, OTSUSTAMINE

Neil, kellel on õigus midagi juhtida, on ühtlasi kohustus midagi täita. Igaüks peab vastutama nii juhtimise kui täitmise tulemuste ja tagajärgede eest.

Inimesed saavad aduda sotsiaalset tegelikkust ja käituda kodanikuna (vt 1.6. ja joonis 2.9.1.), kui nad saavad aru, et:

- juhtimine on mõttetu, kui pole täitmist;
- täita saab eelnevalt tehtud otsuseid;
- juhtimise keskne etapp on otsustamine;
- otsustamisel ei ole põhiküsimuseks otsus, vaid kõik see, mis otsustamisega kaasneb;
- otsustamisega (NB! mitte otsustamismängudega) kaasneb lisaks otsusele ka otsustamises osalenud inimeste vastutustunne ja aktiivsus;
- kõik inimesed on mingites seostes otsustajad ja samas ka täitjad;
- täita tuleb nii enda kui ka teiste tehtud (teistelt kohustuste või ülesannetena saadud) otsuseid;
- tunnustust saavad ja karjääriredelil tõusevad inimesed eeskätt mitte juhtimise, vaid täitmise alusel;
- järelikult on nii juhtimisalast kui ka täitmisalast ettevalmistust vaja kõigil inimestel, kes tahavad produktiivselt rakenduda ning kodanikuna hoida ja edendada oma riiki, kodukanti, asutust-ettevõtet-organisatsiooni ja kõike muud.

Elanik saab käituda kodanikuna, kui tal on rahuldav ettevalmistus nii juhtimiseks kui ka täitmiseks, mitte pelgalt üheks või teiseks!

Juhtimise kohta on võimalik öelda midagi hinnangulist nii tegevuste jada kui ka selle otseste ja kaudsete tulemuste-tagajärgede

Vastutustunne ja aktiivsus kujunevad otsustamises osalemisega – muid võimalusi ei ole teada!

- Funktsioonid on ja kaasnevad igasuguse tegevusega tegijate tahtest sõltumata.
- Printsiihid (kokkulepitud põhimõtted) on prospektiivse (tulevikku suunatud) toimega.
- Kriteeriumid (hindamise alused) on retrospektiivse (minevikku suunatud) toimega.
- Prerogatiivid on õigused, mida ei delegeerita.

põhjal. Midagi olulist saab öelda ka keskkonna ning avalike ja varjatud kaassõltuvuste alusel.

Juhtimise funktsioonide (objektiivsete kaassõltuvuste) süsteemi tagant paistab juhtimise olemus. Juhtimise nähtumuslik külg ehk kvaliteet ilmneb selle kaudu, kuidas (mil määral) juhtimine rahuldab tarbija vajadusi, vastab nii kultuuris kujunenud stereotüüpidele ja kehtivatele standarditele kui ka ideaalile ning tulevikus tõenäoliselt kujunevatele vajadustele.

KES SOBIB JUHTIMA?

Toome ära pika loetelu, et lugeja saaks mõtlemiseks võimalikult palju pidepunkte.

Subjekt saab midagi juhtida, kui ta:

- teab-tunneb lähtekohta (asukohta või olekut kui n-mõõtmelist ruumi enne kavandatavat tegevust);
- kujutab ette, mida ta tahab saavutada, kuhu jõuda, milline olla, millised olud, milline olukord või situatsioon esile kutsuda;
- kujutab ette otstarbekat suunda (sihti) ja juhtimise objekti (protsessi) kui teekonda lähtekohast sihtkohta (seisundisse), kui etappide ja üleminekute järjepidevat jada; (vt joonised 0.3.3 ja 0.3.4.)
- kujutab ette keskkonda, milles tuleb teel olles tegutseda; (vt joonis 3.0.1.)
- suudab luua-hankida-hoida sihil püsimiseks ja eesmärkide saavutamiseks vajalikke vahendeid (vahendite süsteemi), sh ressursse ja nende kasutamiseks vajalikke tingimusi;

NB! Kui mõnd vajalikku ressursi ei ole, pole ka vastavat tingimust teiste ressursside kasutamiseks. Seetõttu protsess kas katkeb, aeglustub järsult ja/või muutub kallimaks, sest puuduv (liiga nõrk) ressurss tuleb kuidagi kompenseerida. Enam-vähem

kõike on võimalik kompenseerida mõni aeg; võimalatu on kompenseerida kõike kogu aeg.

Kõik isereguleeruvad süsteemid, mida üritatakse ka juhtida, ent juhtkonnal pole võimekust süsteemseks mõtlemiseks ning tegutsemiseks, kas kiratsevad või hukkuvad.

- suudab kehtestada tegutsemise printsiihid, põhimõtete süsteemi, mille sisu, vorm ja järgimine kujundab organisatsiooni-kultuuri;
- suudab kehtestada tegijate, tegevuse, tulemuste-tagajärgede ja keskkonna hindamise kriteeriumid, mille tundmine ja arvestamine kindlustab õiglase asjaajamise ning ausad vertikaalsuhted;
- suudab luua sideme, mis tagab võimaluse olla vastastikku operatiivselt ja süsteemselt informeeritud ning tunda end osalejana;
- suudab oma ja teiste tegevuse edasisidestada, st püüab saavutada, et iga etapi väljund sobib sisendiks järgmisele etapile ja protsessi väljund (tulemus) sisendiks järgmistele protsessidele (kõikidele nendele protsessidele, kuhu põhimõtteliselt peaks sobima);
- suudab oma ja teiste tegevuse tagasisidestada, see tähendab:
 - koguda andmeid nii iga etapi kui ka kogu protsessi kulgemise ning tulemuste ja tagajärgede kohta,
 - interpreteerida neid andmeid (muuta infoks),
 - anda hinnangud nii tegevusele kui tegijatele ja tulemustele-tagajärgedele ning keskkonnale,
 - teha järeldused ja arvestada neid edasises tegevuses;
- suudab kehtestada prioriteedid (eristada võtmetähtsusega tegurid ja kujundada toimingute pingerida);
- suudab luua koostööks vajalikud eeldused, sh täpsustada vastutusala, konkreetne vastutus ja subordinatsioon, õigused ja kohustused, aruandluse, enesetäienduse, loomingu, uuringu, karjääri jms alused;
- suudab kehtestada prerogatiivid (igäühe ainupädevuses olevad otsustus- ja vastutusvaldkonnad);
- suudab luua süsteemi selle kõige hoidmiseks, mida ei tohi muuta, mida peab hoidma-kaitsma-tugevdama;
- suudab luua süsteemi kõige selle küllalt operatiivseks muutmiseks, mis on muutunud kõlbmatuks (on moraalselt või füüsiliselt vananenud);

- Efektiivsus on infrastruktuuri funktsioon.
- Rahuldavaks saab pidada kaasajal terviklikuks peetavat infrastruktuuri, mis vastab tegelikele vajadustele.
- suudab arvestada, et organisatsioonide-institutsioonide edu sõltub eeskätt personalist (inimeste kultuuri- ja ühiskonnaseose, motivatsiooni, orientatsiooni, kvalifikatsiooni, eruditsiooni, intuitsiooni, affiliatsiooni jms ühtsusest (vt 9.3.), koostöövõimest ja -tahtest);
- teab, et rahuldavaks saab kujuneda vaid süsteemne tegevus.

11.1. JUHTIMISE SUBJEKT JA OBJEKT

Juhtimise subjekt on indiviid või indiviidide ühte hoidev kogum, kes otsustab ja vastutab ning kellel on:

- adekvaatne enesetunnetus ja -teadvus;
- grupitunnetus ja -teadvus;
- kultuuritunnetus ja -teadvus;
- ühiskonnatunnetus ja -teadvus;
- kaasaegne ametialane ettevalmistus;
- orientatsioon tegutseda nii otsustaja kui ka täitjana;
- valmidus püsida elukestvas õppes (mitte mängida õppes olemist!);
- pealisülesanne (vt 2.12.).

Juhtimise subjekt saab olla indiviid või indiviidide kogum, kellel on adekvaatne enesetunnetus ja -teadvus (mina); grupitunnetus ja -teadvus (meie); kultuuritunnetus ja -teadvus (identiteet) ning ühiskonnatunnetus ja -teadvus (kodanikutunne). Muidugi peaks otsustajatel alati olema ka formaalne ja moraalne vastutus ning selle vastutusega kaasnevate kohustuste täitmiseks vajalikud formaalsed ja moraalsed õigused. Rääkida saab siin omaette nii õigustest, kohustustest kui ka vastutusest, ent elus toimivad need kolm koos ja korraga. Kui

- suudab kindlustada võimalikult täiusliku infrastruktuuri, pidades silmas, et efektiivsus on infrastruktuuri funktsioon ja et rahuldavaks saab pidada vaid kaasajal terviklikuks peetavat infrastruktuuri;

kasvõi üks neist (ükskõik milline) on nõrk või puudu, pole teistelgi tähtsust.

Juhtimise subjekt on see, kes teeb otsuseid, korraldab otsuste täitmist ja vastutab selle eest, mis välja tuleb. Juhtimine kätkeb igavest dilemma. Kui kõik inimesed, keda otsus puudutab, osaleksid otsustamises, siis ei saaks öelda, kes otsustas, ja kõik peaksid koos ka vastutama. Tegelikult ei vastutaks siis mitte keegi. Kui juht (direktor, minister vm) kõige üle ise otsustab, peaks ta ise ka kõige eest vastutama. See ei ole praktiline võimalik. Kus on delegerimise piir ja mis on mõõt, tuleb selgitada iga kord eraldi. Samasugune dilemma, nagu on juhtimises, on ka teistes sihi- ja eesmärgipärastes protsessides.

VÕTM EKÜSIMUS ON KAASAMINE

Võtmeküsimuseks kujuneb üldsuse (organisatsioonis kogu personali) sisuline kaasamine.

Esmalt tuleb saavutada, et võimalikult paljud (kõik) oleksid rahuldavalt informeeritud mitte innovatsioonist, vaid kujunenud oludest ja olukorrast ning muudatuste otstarbekusest või koguni paratamatusest. Selleks on vaja võimaldada kõigile andmeid, mille varal saaks igaüks ise aduda, milline on kuhjuma hakanud vastuolude tähendus. Selleks, et inimesed saaksid veenduda uuenduste vajalikkuses, võib olla tõhusaks argumendiks prognoosid ja nende varal koostatud stsenaariumid lähema ja kaugema tuleviku kohta. Kui personalil ei õnnestu aru saada uuendamisvajadusest ja vastuolude sallimise võimalikest tagajärgedest, on innovatsiooni latus kulgemine ohus.

Inimestele ei maksa ajada ei mesi- ega hirmujutte. Vaja on küllalt terviklikku pilti, mitte paljaid arve ega kontekstita informatsiooni. Tuleb võimaldada olla informeeritud mitte ainult sellest, millised on olud ja olukord, vaid ausalt selgitada, miks on nii ja mida (milline olukord) oleks vaja innovatsiooniga saavutada.

PÕHIPROTSESS JA KÕRVALTEGEVUS

Mida oleks soovitatav teha? Esimese sammuna tuleb olud ja olukord modelleerida nii staatikas kui dünaamikas. Seejärel saab võrrelda

olevikku nii mineviku kui ka tulevikuga ja sõnastada innovatsiooni põhjuseks olevad vastuolud probleemidena. Siis saab selgitada nii seda, milline olukord on siin ja mujal, kui ka näidata, millised on olukorra muutumise suunad ja muutumise intensiivsus. Vaja on saavutada, et kujuneks ning säiliks usk oma jõusse ja teadmine, et peame ise oma probleemide põhjustest jagu saama. Selleks, et rahuldavaks peetava süsteemsusega küllalt kiiresti tuvastada probleemide põhjused ja muud seosed, tuleb korraldada analüüs. Enamasti on see jõukohane vaid vastava ettevalmistusega inimestele. (Vt joonis 8.2.1.)

Kui õnnestub avastada probleemide otsesed ja kaudsed, avalikud ja varjatud, lokaalsed ja globaalsed põhjused ning need süsteemiks põimida ja avalikustada, saab teha sünteesi, anda hinnangud ja tuletada adekvaatsed järeldused.

Põhiprotsessi kõrval tuleb mõelda:

- kuidas juhtida küllalt delikaatselt tähelepanu sellele, mida oleks vaja igal juhul kindlasti hoida ja kaitsta;
- kuidas luua alternatiivsed lahendusvariandid, igal oma head ja vead;
- kuidas toetada, kaitsta ja innustada neid, kes otsivad alternatiivseid lahendusi, uusi argumente ja vastuargumente;
- kuidas aidata personalil valmistuda eelseisva innovatsiooni kõikideks etappideks;
- kuidas hoida personal ja vajadusel ka laiem üldsus kursis innovatsiooni kulgemisega;
- kuidas toetada ja lohutada neid, kes sattusid innovatsiooni tõttu keerulisse olukorda;
- kuidas tunnustada neid, kes tegutsevad innovatsioonis erilise innu ja hoolega;
- kuidas teha tervikut hõlmav kokkuvõte, anda hinnangud ja teha järeldused edaspidiseks.

Niisiis ei ole küsimus pelgalt selles, milline on parim lahendustee, vaid ka selles, kuidas saavutada, et inimesed, keda otsus puudutab, saaksid olla küllalt pädevad, et kaasa mõelda ja kodanikuna otsustamises osaleda.

Kui juhtkonnal on küll enam-vähem rahuldav erialane ettevalmistus, aga kutsealast ja ametialast ettevalmistust pole, siis võib juhtuda, et otsuste kvaliteet on kehva võitu, asjatundjad tunduvad segavat ja vastutamisest ei tule juttugi.

Tähtis on muu kõrval saavutada, et inimesed, keda otsus puudutab, saaksid olla küllalt pädevad kaasa mõtlema ja kodanikuna otsustamises osalema.

SUURT EDU SAAVUTAVAD MEESKONNAD

Enesejuhtimise ja sotsiaalse juhtimise subjektilt eeldatakse valmisolekut orienteerumiseks, otsustamiseks, teostamiseks, seostamiseks, analüüsimiseks ja korrigeerimiseks, selle kõige tegelikku tegemist ning vastutamist oma tegevuse tegelike ja võimalike tagajärgede eest. (Vt joonis 1.4.1.) Pelgast valmisolekust ei piisa ja tegevus ilma valmisolekuta viib rappa.

Muidugi võib mõnikord edu saavutada ka üksi, aga suurt edu saavutavad meeskonnad, kus kehtib vastastikune usaldus ja koostöö (vt 12), hoolivus ja austus. Inimesi vaimustab sünergia. Eriliselt viljakad ning innustavad on sellised kooslused, kus valitseb kord, mis tagab kõigile vabaduse ning võimaluse luua ja hoida vaimuvara. Väärtuseks on vabaduse, korra ja kaitse ühtsus, mitte pelgalt üks, teine või kolmas. Kui üks neist puudub, pole teistel tähtsust!

Selleks, et juhtida, peaks juhtimise subjekt valdama juhtimise objektiks olevat protsessi ja/või protsesside süsteemi, mille kaudu ta tahaks saavutada mingeid tulemusi. Juhtimiseks on vaja tunda juhtimise eeldusi ja tõkkeid ning kujutada ette, mis juhtimisega võib kaasneda.

Valdav osa sellest, mida siin käsitatakse juhtimisest ja täitmisest arusaamiseks, on n-ö universaalne. Igaüks saab ise läbi mõelda, kuidas on mõistlik tegutseda ka teistes sihi- ja eesmärgipärastes tegevustes (vt 2.10.). Igal juhul on vaja orienteeruda, otsustada, teostada, seostada, hinnata tulemusi-tagajärgi ning (vajaduse korral) ka korrigeerida senist tegevust, s.o edasi- ja tagasisidestada (vt 6.2.) oma tegevus. Oluline on meeles pidada, et otsustamisega nagu ka otsustamata jätmisega kaasneb (võib kaasneda või hävida) lisaks vastutusele ka usaldus, usk, austus, lootus, armastus, tasakaal jms.

ISEREGULATSIOON JA JÄRJEKESTVUS

Juhtimine on tõepoolest keeruline ja oluline, ent palju keerukam ja tunduvat olulisem on saavutada olukord, milles juhtimist ei ole vaja ja protsessid kulgevad iseregulatiivselt. Sellise taseme saavutamiseks peavad olema juhtimine ning juhtkonna liikmete suhted ja suhtlemine heal järjel.

Nii juhtimise kui ka iseregulatsiooni eelduseks on:

- probleemide ja nende põhjuste hoomamine;
- probleemide tähenduse teadvustamine eri regulatsioonitasanditel ja eri kontekstides;
- prognooside valdamine;
- sihi ja eesmärkide seadmine;
- vahendite (ressursside ja nende kasutamiseks vajalike tingimuste) hankimine;
- tegutsemise printsiipide kehtestamine;
- edasisidestuses selguse loomine;
- vastastikuse side saavutamine;
- hindamise kriteeriumide süsteemi loomine;
- tagasisidestus;
- avalik aruandlus;
- koostöövaimu ja loomevõime (sh sünergia eelduste) hoidmine.

JUHT JA JUHTIV TÖÖTAJA

Juhiks peetakse, juhtivaks töötajaks (ametnikuks) määratakse, kutsutakse, nimetatakse. Juht on mitteformaalne staatus, juhtiv töötaja formaalne staatus. Heal juhul peetakse juhtivat töötajat ka juhiks.

Igal juhtival töötajal nagu ka juhil ja täitjal on hulk rolle. (Vt 1.5.) Inimene saab elus hästi hakkama seda suurema tõenäosusega, mida rohkem ja täpsemalt ta rolle valdab, mida kergemini ta rolle vahetab ja tunneb, ning mida paremini ta arvestab ka neid rolle, milles on tema partnerid.

Juhi maine ja edukus sõltub mitte ainult ja mitte eeskätt sellest, milistes rollides ta tegutseb, vaid sellest, kuidas ta oma rollides on. Hinnang sõltub ka sellest, mida kolleegid, sõbrad-tuttavad ja kodused ootavad ja loodavad, hindavad ja usuvad, kuidas teised temast ja ta muredest ning rõõmudest eri rollides aru saavad.

Iga juhtival ametikohal olev isik on tahes-tahtmata teravdatud tähelepanu all. Jälgitakse, milline ta on ideede generaatori ja asjatundjana, analüütiku ja otsustajana, innustaja ja julgustajana, eeskujuna ja võitlejana, oma inimeste kaitsjana, mentorina-õpetajana (vt joonised 11.1.2. – 11.1.8.).

- Juht on mitteformaalne staatus, juhtiv töötaja formaalne staatus.
- Heal juhul peetakse juhtivat töötajat ka juhiks.

Rollides käitumisest omakorda sõltub, kas inimene tahab (ja saab) olla juht või on ta pelgalt juhtiv töötaja. Olenemata ametikohtadest, võimust, rahast vms, on ta ka oma vanemate laps, abikaasa, lapsevanem. Enamasti on kõigil ka sõbra ja kolleegi roll. Oluline on mitte segi ajada, millal ollakse sõbra, millal ametialases rollis. Ametialastes suhetes on mõistlik hoida mõningast distantssi, et ei saaks tekkida huvide konflikti ega ainet arutlemiseks teemal „kuidas vallandada sõpra”.

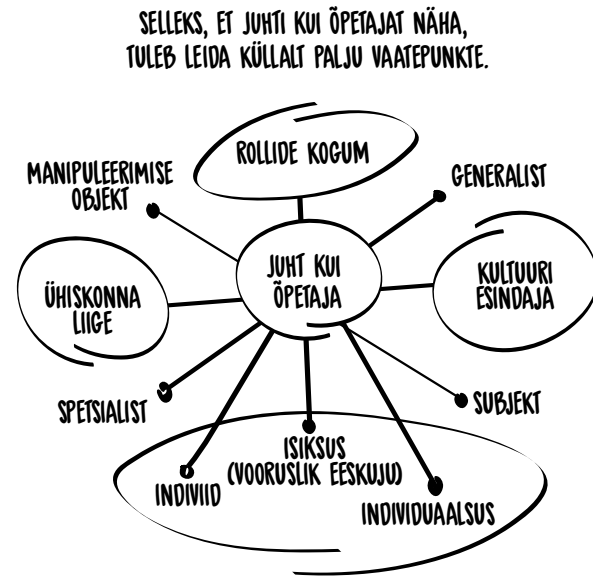
Eriliselt väärrib esiletõstmist kodanikuks olemine ja sellega kaasnevad rollid.

Rollides kujunenud staatuste sümbioosis kujuneb autoriteet. Autoriteet on nagu peegel. Selle loomiseks ja lihvimiseks läheb vaja palju aega ja hoolt, järjekindlust, ausust, töökust. Nii nagu ei saa kildudeks purunenud peeglit taastada, ei saa taastada ka olematuks muutunud autoriteeti.

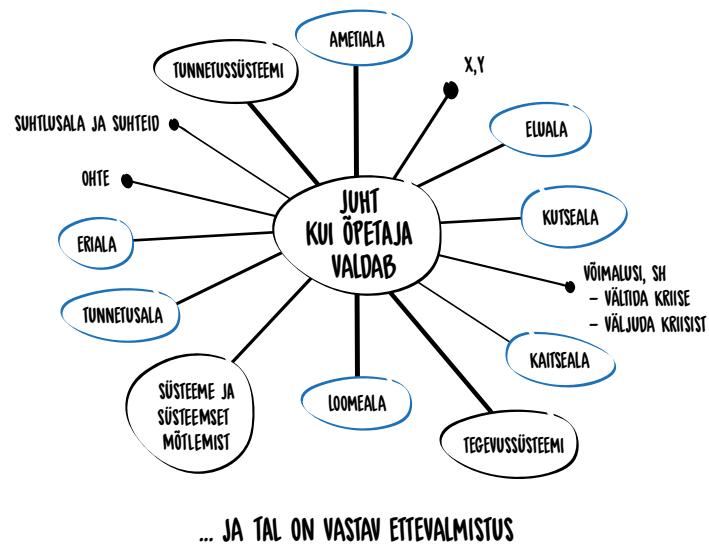
Maine kujuneb paljude tegurite toimetel. Oma osa on nii isiksuslikel kui rollilistel teguritel, humaansusel, viisakusel, riietusel, professionaalse tegutsemise otstarbekusel, edukusel jne. Eriliselt oluline osa on kuulamis- ja rääkimisoskusel, sõnapidamisel, järjekindlusel, õiglusel.

Tippjuhtide ja juhtivate töötajate arukuse näitajaks kujuneb enamasti lähemate kaastöötajate valik. Arukad juhid valivad endast millegi poolest asjatundlikumaid. Arukad korraldavad meeleldi seminare ja osalevad aktiivselt igat liiki õppes. Arukad ei aja arvamusi ja teadmisi segi. Nad esitavad oma väiteid koos argumentatsiooniga ja eeldavad, et teised toimivad samamoodi.

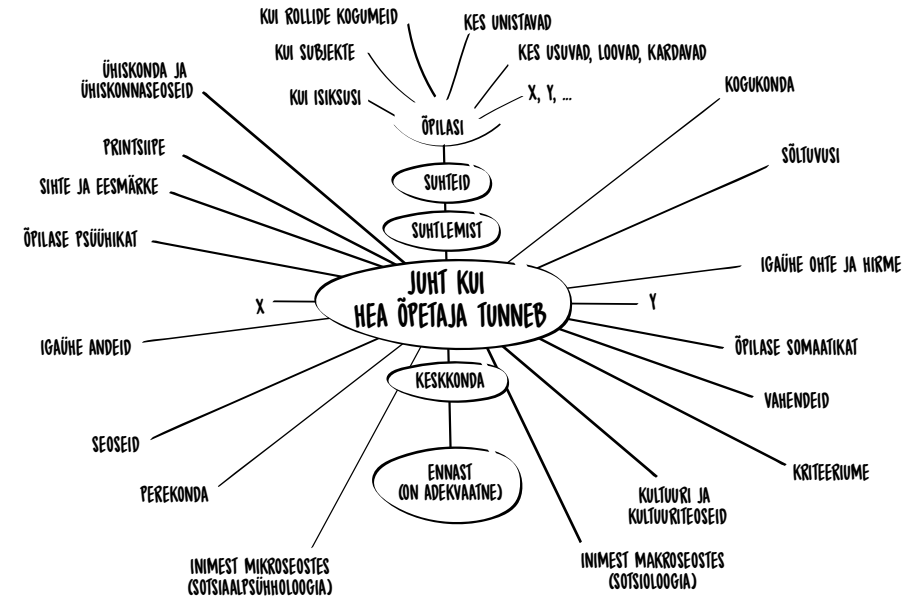
Juhi kui õpetaja kohta esitame hulga jooniseid. (Vt joonised 11.1.1. – 11.1.8.) Suurem osa neist käsitlevad juhi kui õpetaja kompetentsust. Rääkides juhust ei mõtle me mitte ainult direktoreid, vaid kõiki juhte (otsustajaid) igas eluvaldkonnas. Joonistel esitatu kehtib ka kõikide õpetajate kohta, olgu nad koolis, lasteaias või mujal.

JOONIS 11.1.1. Vaatepunktid juhi kui õpetaja nägemiseks.

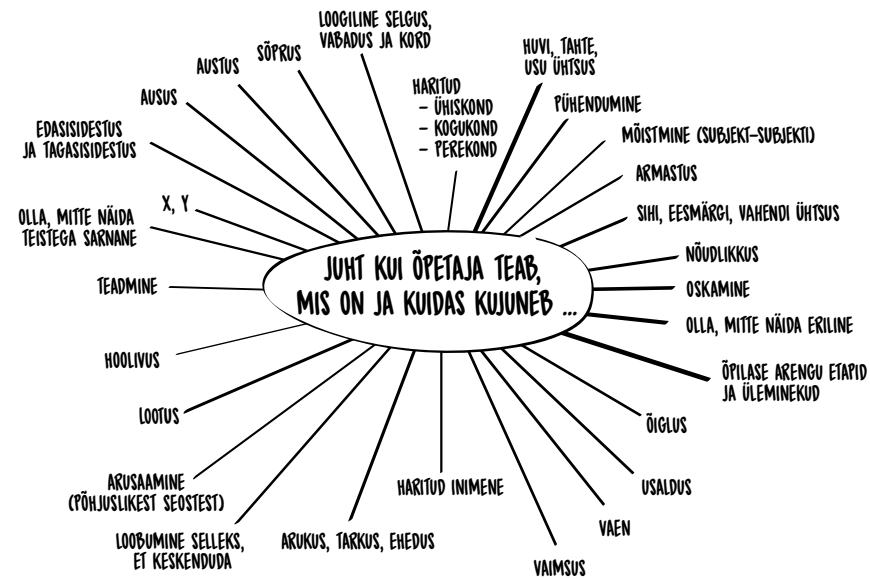
JOONIS 11.1.2. Juhi kui õpetaja kompetentsus. (I)

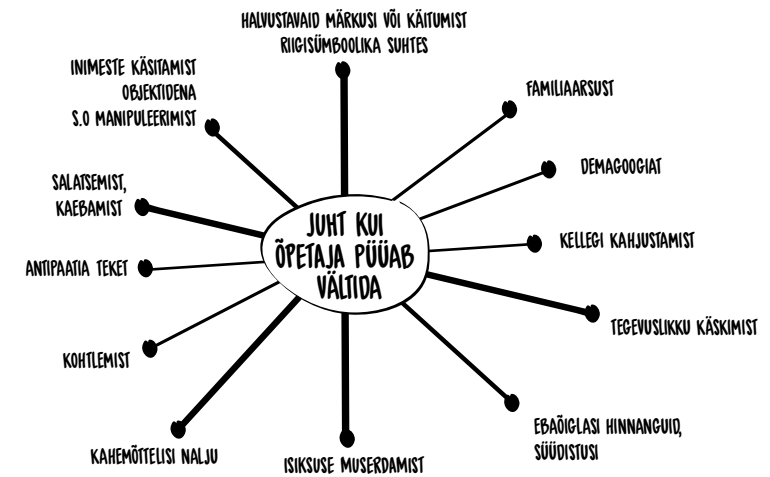
JOONIS 11.1.3. Juhi kui õpetaja kompetentsus. (II)

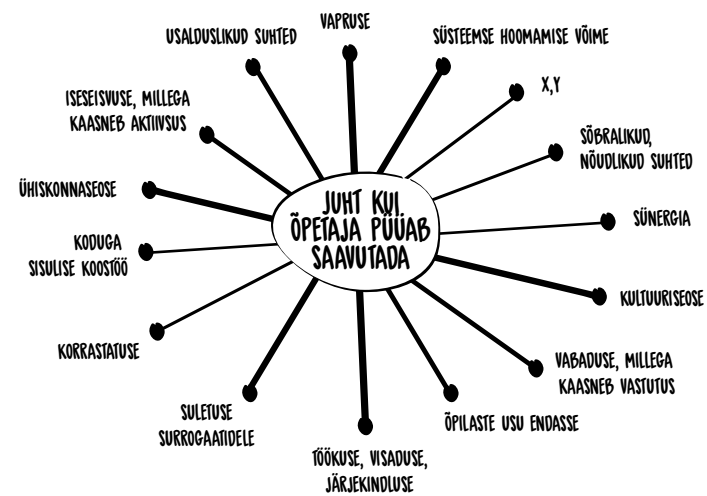
JOONIS 11.1.4. Juhi kui õpetaja püüdlused.

JOONIS 11.1.5. Juhi kui õpetaja ettevalmistus.

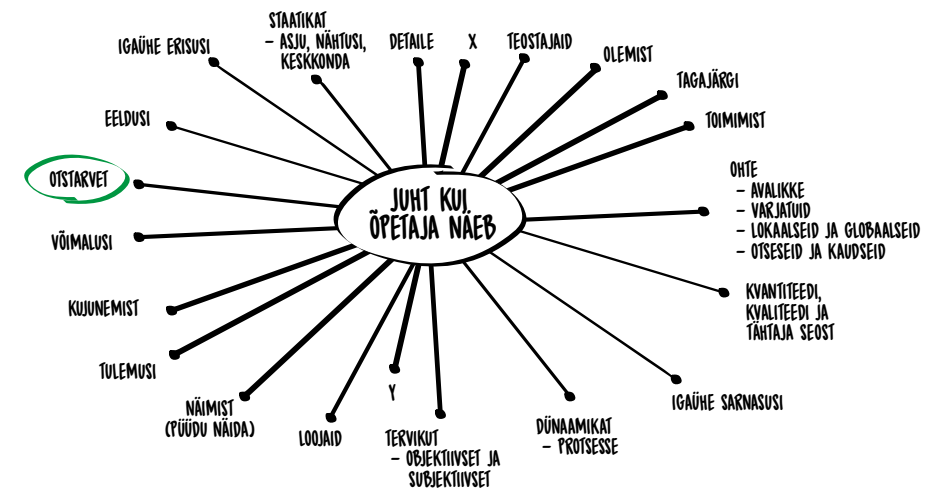

JOONIS 11.1.7. Juhi kui õpetaja libastumise võimalusi.

JOONIS 11.1.6. Juhi kui õpetaja taotlused.

JUHI KUI ÕPETAJA SILM ON TERITATUD, ET MÄRGATA

JOONIS 11.1.8. Juhi kui õpetaja vaateväli.

- Spetsialist on kõrge kvalifikatsiooniga oskustöoline (teostaja).
- Suurte süsteemide ette või-
vad sobida praktikas väär-
kaks peetud, loova vaimuga
generalistid, keda personal
saab pidada „üheks meie hul-
gast”, aga kes on peaaegu
kõiges tegelikult pisut roh-
kem.

KEDA PEETAKSE JUHIKS?

Juhiks peetakse isikut, kes on pühendunud, on (tahab olla) juht, ei mängi juhti, on eneseteostuse eeskujuks. Ta on usaldusväärne, ustav, aus ja õiglane, hooliv ja tähelepanelik ning asjatundlik – mingil alal spetsialist ja kindlasti generalist. Profaani ja diletanti ei peeta juhiks. (Vt ka 1.7.)

Juhiks peetakse inimest, kes:

- ei käsi ega kamanda, ei ütle, kuidas peab elama ja olema, ei arvusta ega vihasta, ei virise, vaid aitab märgata võimalusi ja ohte, põhjuseid ja tagajärgi, ülesandeid ja kohustusi, eesmärgi ja vahendeid, printsiipide ja kriteeriumite süsteeme;
- usub, endasse, kaaslastesse, ühise tegutsemise mõttekusse, tulevikku jms;
- hindab endaks olemist, ausust, ustavust, töökust;
- ei räägi mitte kusil, mitte kellelegi võõrale, mis mõnel kolleegil on juhtunud, mida mõni veel ei tea ega oska, millest mõni ikka veel ei saa aru jne, vaid kaitseb ja kiidab oma kolleegi, innustab neid uurima, looma, otsima, avastama optimaalseid lahendusi;
- on samasugune kui teised, aga täpsemalt, kindlamalt, visamalt, julgemalt;
- ei seo oma kolleegide saavutusi oma nimega, ei kirjuta teiste saavutusi oma arvele;
- ei arva ega räägi, et edu saavutab peamiselt tema ja teised vaid aitavad sellele jõudumööda kaasa;
- eelistab väitlustes tähelepanelikult kuulata;
- räägib vaid siis, kui on, mida öelda;
- arvustab (kui arvustab) seisukohti, ideid, ettepanekuid, järeldusi jms, mitte nende esitajat;

- käsitleb oma kolleegi võimekate ja töökatena, kes arenevad, saavutavad edu ja väldivad vigu üksteist täiendades ja rikastades, tegutsedes meeskonnana;
- julgustab ennast ületama, pingutama, järjekestvalt õppima, uurima, looma.

Juht hindab oma kolleegide iseseisvust, enesekriitilisust ja kindlustunnet, loovust, sõprust ja vastastikust nõudlikkust. Juhtivad töötajad seevastu hindavad inimeste kuulekust, alandlikkust, orjameelsust, nõustumist ülemuse seisukohtadega, korralduste täitmise täpsust (punktuaalsust).

Juht on oma kolleegidele õpetajaks ja kasvatajaks eeskätt eeskujuga. Edu eelduseks on suhete siirus ja ehedus, vastastikune usk, usaldus ja austus.

Sellega võiks siinkohal piirdudagi, kuid mõtlemise hõlbustamiseks esitame veel kaks loetelu.

Mitme aastakümnega on kogunenud palju tähelepanekuid, mille üldistusena saab juhiks peetava inimese kohta lisada, et ta:

- oskab pidada kolleegide vaimsust suureks väärtuseks ja on ise eeskujuks inimese, kultuuri ja looduse hoidmisel;
- räägib seda, mida mõtleb, ja teeb seda, mida räägib;
- mõtleb enne, kui ütleb, ei räägi sellest, mida ei tea;
- tahab ja suudab siduda teooria, metodoloogia, metoodika ja praktika üheks tervikuks;
- oskab näha, ära tunda ja arvestada nii kultuuri- kui ka ühiskonnaseoseid;
- kasutab avalikku võimu ainult avalikes huvides ja seaduse alusel;
- tahab teenida rahvast, mitte vastupidi;
- adub, et inimestele ja organisatsioonidele saab olla abiks ainult see, mis võimaldab neil saada iseseisvamaks;
- jälgib, et ta tegevus on kooskõlas nii Põhiseadusega kui ka heade tavade ja kommetega;
- saab aru, et ametisse valimise, nimetamise, kutsumisega jms kaasneb vaid administratiivne õigus osaleda otsustamises ja et otsustamises tegelikult osalemiseks on vaja ka moraalset õigust.

- Ametisse valimise, nimetamise, kutsumisega vms kaasneb tegutsemise formaalne õigus.
- Formaalse õiguse kasutamiseks on vaja moraalset õigust!

Mõned detailid, millest sõltub juhi (ja ka juhtiva töötaja) staatus – kas ta saab aru, et:

- alati ja igal juhul vastutab see, kes otsustab;

- mõistlik on jätta enda otsustada ainult seda, mida teised ei saa (ei tohi) otsustada;
- iga tund, mida õnnestub kasutada kolleegide iseseisvuse suurendamiseks, on kasutatud paremini kui iga minut, mis kuluks, et need ülesanded või kohustused ise ära täita;
- teadmine, arvamine ja uskumine on kallid vara, aga neid ei sobi segi ajada ega üht teise pähe esitada;
- kompetentsus kujuneb erialase, kutsealase ja ametialase ettevalmistuse ning praktika ühtsuses;
- õiged, tulevikku suunatud otsused on harva populaarsed;
- mittedüsteemsed käsitlused ja otsused on viletsad või lausa valed;
- pelgalt personalile või rahvale meeldimiseks välja mõeldud jutude ja otsustega kaasnevad sellised efektid, mis tegijale bumerangina tagasi tulevad;
- demokraatia on kultuuri ja hariduse funktsioon (objektiivne kaasõltuvus), ent kallid ja kohmakas;
- vanasõna „Kui jumal annab ameti, siis küllap ta ka kõik muu lisab!” ei kehti.

Juhiks peetav inimene saab aru, et tal ei sobi pidada ja esitada ennast asjatundjaks nendes küsimustes, kus kvalifikatsiooni tegelikult ei ole. Ta saab aru, et edevus, kõrkus, upsakus jms ei sobi teejuhiks inimesele, kes tahab olla juht, ja teab, et viletsate otsuste väga hea täitmisega läheb olukord aina hullemaks. Kui omal jõudu ei ole, on odavam kutsuda nõunik või grupp eksperte, selle asemel et otsustamist aina edasi või tagasi lükata ning ebaõnnestunud otsuseid muudkui parandada ja varjata.

Mida rohkem inimesi õnnestub arutlustesse kaasata nii, et nad seejuures ka usuksid, et neid kuulatakse ja arvestatakse, seda parem. Järelikult on juhil vaja tegeleda rahvaharidusega kõige laiemas tähenduses.

PÕHJENDATUD JA PÕHJENDAMATU AUTORITEEDISTRUKTUUR

Põhjendatud autoriteet on inimesel, kes on saavutanud staatuse tänu oma võimekusele, tarkusele, visadusele, järjekindlusele ja paljudele üllalpool nimetatud omadustele.

Siinkohal teeme väikese tagasiwaate aegadesse 30–40 aastat tagasi, mil Eestis üritati juhtkonna autoriteedi suurendamiseks luua süsteem. Selle kohaselt pidi olema võimalik määrata kedagi juhtivale ametikohale isiksuslike ja käitumuslike eelduste olemasolu korral, kui inimesel oli minimaalselt 4 aastat (edukat) juhtimispraktikat ja ta oli läbinud minimaalselt 6-kuulise ametialase koolituse. Lisaks oli direktoritel ja nende asetäitjatel (kogu tippjuhtkonnal), ka keskastme juhtkonnal kohustus iga nelja aasta järel läbida programmiline täiendõpe – tippjuhtkonnal kestis õpe kaks kuud, keskastme juhtkonnal poolteist kuud. Need kursused lõppesid arvestuste, eksami ja iseseisva uuringu kaitsmisega komisjoni ees.

Loomisel oli muu hulgas kvalifikatsiooni tõstmise süsteem. 1980. aastate esimesel poolel rajati kõigis eluvaldkondades nn kvalifikatsiooni-instituute. Aastatel 1979–1989 tegutses JKI (täisnimega Eesti NSV Rahvamajanduse Juhtivate Töötajate ja Spetsialistide Kvalifikatsiooni Tõstmise Instituut), aastatel 1989–1992 tegutses sama asutus Eesti Majandusjuhtide Instituudi nime all. Juhtkonna koolituskeskus oli meditsiini-, haridus-, põllumajandus- jm tegelaste tarbeks. Ametialase kompetentsuse nõue kaotati 1992. aastal.

Tallinnas Sütiste teel tegutsenud JKist ja Tallinna Pedagoogilise Instituudi koolijuhtide täiendusteaduskonnast (kutsuti Lasnamäe

- Põhjendatud on inimese autoriteet siis, kui ta on saavutanud staatuse tänu oma võimekusele, tarkusele, visadusele, järjekindlusele.
- Põhjendamatu on autoriteet siis, kui inimene on sattunud või seatud ametikohale petuskeemide kaudu, tugevate tutvuste või salalepetega, hoolimata sellest, mida ta teab-oskab, suudab ja tahab, ning millel on tema isiksus.
- Põhjendamatu autoriteedistruktuur põhjustab üleüldise salatsemise ja ebakindluse, mis toimib halvavalt nii ühiskonna- kui kultuuriseostes.

akadeemiaks) läbi käinud inimesed aitasid kujundada Eestis sellise kommunikatsiooniruumi, et IME (isemajandava Eesti) programmi sõnumitel oli arusaadav tähendus. Igal aastal läbis JKIs õppe ligi 600 majandusorganisatsioonides juhtival ametikohal olnud inimest. Iseseisvuse ideaal lõi leegitsema üksteise innustusel.

Pole kahtlust, et JKIs paar-kolm korda kahekuulises või pooleteisekuulises õppes olnud inimestel oli 1980. aastate sündmustele oluline mõju. Parteitegelased sellises täiendõppes ei käinud ning intellektuaalne vahe majandusjuhtide ja parteitegelaste vahel kasvas sedavõrd, et viimased muutusid majandustegelaste seltskonnas naeruväärseteks.

Toonases Eestis oldi professionaalsest tasemest kaugel, aga õppejõud andsid endast kõik. Prooviti saavutada ka kompetentsuse printsiibi rakendamist majandusüksuste mehitamisel.

Praeguses Eestis ei ole süsteemi põhjendatud autoriteedistruktuuri saavutamiseks ja hoidmiseks. See näitab, et kodanikel on palju, mille üle mõelda.

Mingile ametikohale põhjendamatult sattunud isik tavaliselt nii rumal pole, et ta ei saa aru, et ta ei saa aru. Ta saab aru, et see on häbi-väärne ja seetõttu hakkab tegema kõike võimalikku, et see puudus välja ei paistaks ja tunduks olevat vastupidi. Ta hakkab salastama seda, mida ta teeb ja miks ta teeb, muidugi ka seda, mis äpardub, kes ta üldse on, milline ettevalmistus tal on jms.

Kui salastamine on hästi õnnestunud, siis hakkab ta asjatundjaid minema ajama ja omasugustega või veel rumalamatega asendama. Nende stiil hakkab tavaliselt kiiresti levima, laienema, süvenema. Haridus muutub tarbetuks, õpetajad ülearuseks, ühiskonna-alased teaduslikud uuringud hakkavad tunduma raiskamisena.

KOMPETENTSUSE PRINTSIIP

Kodanike asi on jälgida kompetentsuse printsiibi arvestamist igas eluvaldkonnas, igal tasandil ja igas piirkonnas. Hoolitseda on vaja, et ükskõik millisele ametikohale võib kandideerida ja valida-määrata-nimetada kedagi vaid juhul, kui tal on seal rahuldavaks tegutsemiseks vajalik ettevalmistus, isiksuslik, füüsiline ja vaimne sobivus. (Vt 9.3. ja joonis 6.0.5.)

Kandideerija asi on tõestada oma valmisolekut ja otsustajate kohustus on koostada sobivusotsuse tegemiseks vajalike kriteeriumide süsteemi, see avalikustada ja kaasata otsustusprotsessi küllalt palju asjatundjaid. Tänu kompetentsuse printsiibi järgimisele ei tohiks ühelegi ametikohale keegi juhuslikult sattuda – vaid nii on võimalik saavutada, et põhjendamatu autoriteedistruktuur ei saa laieneda ega süveneda.

TÄHTIS ON KOOSTÖÖ JA INFORMEERITUS

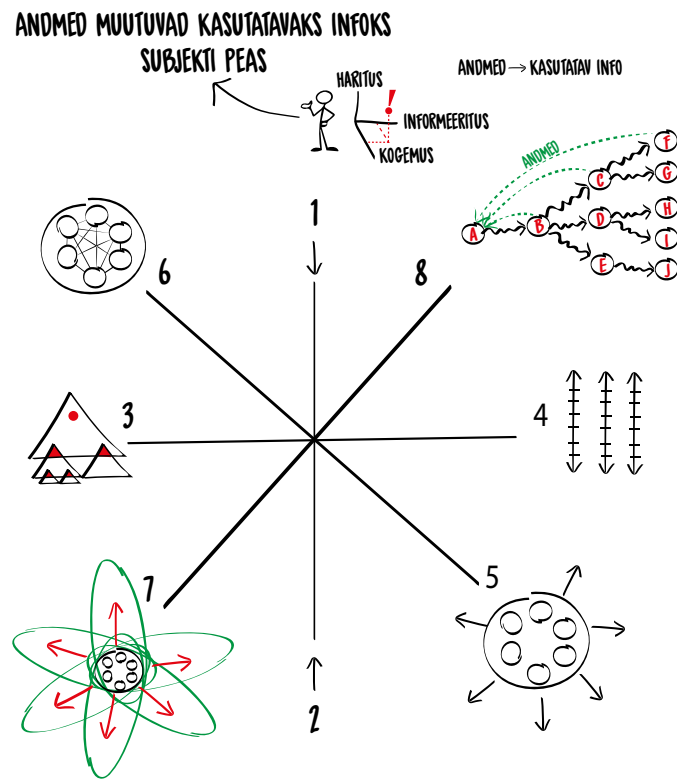
Juhtkond ei ole lihtsalt üks hulk või kogum inimesi, vaid kvalitatiivse tähendusega üksus, kes vastastikku üksteist täiendades ja võimestades loob strateegia ja taktika ning korraldab süsteemi funktsioneerimise nii, et tulemuste (ja tagajärgede) eest täiel määral vastutada. Juhtkonna enda integreerimiseks ja täiustumiseks tuleb järjekindlalt vaeva näha.

Juhtkonna kui juhtimise subjekti kujunemisloogikat näeb jooniselt (vt joonis 11.1.9.).

Juhtimisalane täiustumine saab rahuldavalt kulgeda üksnes „ülalt alla”, aga sellel on mõtet juhul, kui võimalikult kohe käsitletakse sedasama ka vastupidises suunas – „alt üles”. Näiteks toimub innovatsioon juhtkonna vastava otsuse kohaselt, kulgeb ülalt alla (joonisel – 1), aga teostab innovatsiooni mitte juhtkond, vaid personal (2) ja järelikult tuleb võimalikult kohe saavutada, et personal oleks hästi informeeritud kavandatava innovatsiooni kõikidest detailidest, selle põhjustest, eeldustest, ohtudest ja tulemuse tähtsusest. Ühtlasi peaksid kõik teadma, et seoses organisatsiooni kvalitatiivse täiustamisega ootab kõiki palgatõus.

Kooskõlastuse saavutamiseks tuleb vaeva näha nii horisontaal- (3) kui ka vertikaalsuunal (4) või teiste sõnadega: personal peab olema ühtlaselt informeeritud kõigil regulatsioonitasanditel ja kõikides tegevusliinides (tehnik, tehnoloogia, varustus, turustus, raamatupidamine jne). Vaja on saavutada, et juhtkond oleks küllalt integreeritud (5), et valitseks kui mitte üksmeel, siis vähemalt koosmeel, ja oleks kaitse kõikvõimalike rünnakute ja muude ohtude vastu ning side (vastastikune informeeritus) kõigi nendega, kellest organisatsioon sõltub ja kes sõltuvad

Võib loota, et kompetentsusprintsiibi kehtestamisel muutub elukestev õpe kogu elanikkonna elustiili osaks.

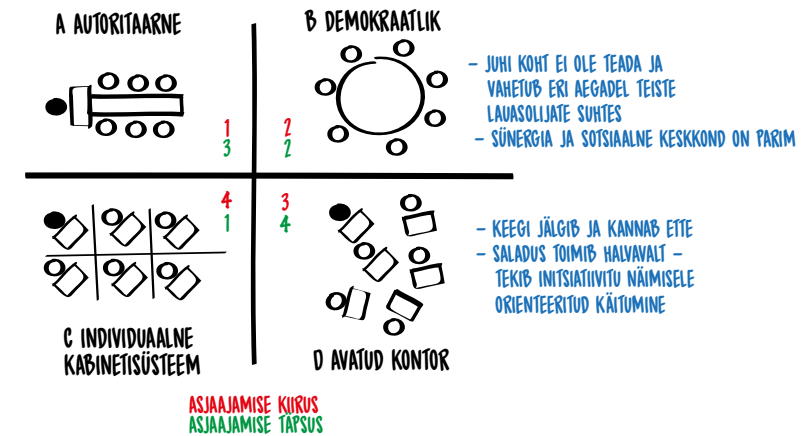

JOONIS 11.1.9. Innovatsioonivõimekuse kujunemise strateegia.

organisatsioonist. Seejärel võib olla üsna kindel, et on jõudu üksmeelseks tegutsemiseks.

Innovatsiooni edenemise eelduseks on juhtimise-täitmise ja valitsemise-allumise tasakaal (6). Ühtki organisatsiooni ei saa muuta, kui juhtkond või omanikud (riigiettevõtete puhul omaniku esindajad) on vastu või ei saa aru, milleks niisugune protseduur võiks olla vajalik.

Juhtkonnal on vaja saavutada, et organisatsioonis oleks teadmine kõikide metasüsteemideks olevate süsteemide kohta (7). Siis on vähem karta, et jäädakse ilma sellest, mida tahame, ja antakse seda, mida ei taha. Täheendus ja maine kujunevad mitmes kontekstis. Kõik protsessid peavad olema edasisidestatud (8).

JOONIS 11.1.10. Eksperiment rutiinse mõttetöö korralduse ja tulemuste seose tuvastamiseks.

Mõttetöö oli korraldatud nelja moodi:

1. Juhataja istub eraldi ja annab korraldusi, teeb märkusi, annab hinnanguid ja innustab muul viisil.
2. Istutakse ümber ümmarguse laua, kusjuures juhataja istub kord siin, kord seal, rõhutades nii, et kõik kohad on ühtviisi olulised.
3. Kõik eksperimendis osalejad istuvad omaette kabiinides. Keegi ei jälgi, ei kontrolli ega kiirusta tagant.
4. Kõik istuvad ühes ruumis, ent igaüks omaette. Kõik teavad, et keegi jälgib teisi. Teeb märkmeid kõigi kohta ja kannab need hiljem kellelegi ette, aga keegi ei tea, kes on kaebaja.

Hinnangu andmiseks võeti arvesse ülesannete lahendamise kiirust ja täpsust.

Kiiruse järgi järjestusid grupid: A, B, D, C, täpsuse järgi: C, B, A, D. (NB! „D“-s oli nii palju vigu, et tulemust ei saa käsitada kordaminekuna.)

Ehkki „ümarlaud“ (B) tuli nii kiiruse kui täpsuse järgi teisele kohale, osutus „ümarlaud“ kokkuvõttes parimaks.

MAATRIKSANALÜÜS

Kui tahame midagi muuta, tuleb tuvastada, millest see valdkond sõltub ja mida kõike on tarvis muutmise korral arvestada. Enamasti on tegureid nii palju, et olulise eristamine ja prioriteedi leidmine pole kuigi kerge. Sellest tõkkest üle saamiseks on soovitatav teha maatriksanalüüs.

Maatriksanalüüsi sammud (vt joonis 11.1.11.):

Esimene samm. Panna kirja võimalikult kõik, millest antud valdkond, nähtus või protsess sõltub. Selles valdkonnas edu saavutamise

1. SISE- JA VÄLISTEGURITE MAATRIKS

SISETEGURID					VÄLISTEGURID				
	A	B	C	...		A	B	C	...
A		+3 ↑	-2 ↓		A		+4 ↑	-1 ↓	
B	+4 ↑		-1 ↑		B	+2 ↑		+1 ↑	
C	+4 ↓	-3 ↑			C	-3 ↓	-2 ↑		
...					...				

2. MAATRIKSI PÕHJAL SAAB KOOSTADA TABELI

	A	B	C			
A						
B						
C						

JONIS 11.1.11. Maatriksid prioriteedi tuvastamiseks.

tegeureid saab ise välja mõelda või selgitada, kasutades vastavaid käsiraamatuid, eksperte või korraldada ajurünnak (vt 11.4.).

Vaja on saavutada, et tegurite loendis midagi põhimõtteliselt olulist ei puuduks ja poleks ka midagi ülearust. Maatriksi koostamisel tasub aeg-ajalt ikka meenutada vana tarkust, et saatan peitub detailides. Võib juhtuda, et see, mida on peetud tühiseks, osutub peamiseks põhjuseks.

Tegurid on otstarbekas jagada kaheks – siseteguriteks ja välisteguriteks. Sisetegurid on need, mida saame ise muuta. Välistegurid need, mis meie taatele ei allu ja mida tuleb arvestada kui paratamatust.

Teine samm. Koostada siseteguritest maatriks, kus veergudes ja ridadeks on samad tegurid, näiteks A, B ja C. Esimeses lähenemises saab hinnata, kuidas tegurid üksteist mõjutavad (kuidas A mõjutab B-d, C-d jne; seejärel, kuidas B mõjutab A-d, C-d jne) ja maatriksi ruutudesse kantakse pluss, miinus või 0, mis tähendab, et mõju on kas soodustav, takistav või neutraalne (ei mõjuta üldse).

Teisel lähenemisel saab hinnata mõju tugevust, näiteks skaalal 1–10. Lisaks saab hinnata, kas mõju on suurenev, vähenev või stabiilne – maatriksi igasse ruutu tuleb lisada nool, otsaga kas üles, alla või horisontaalselt.

Seejärel saab asuda liitma palle mööda horisontaale ja mööda vertikaale ning tuvastama, mis teisi (tervikut) kõige enam mõjutab ning milline on mõjutajate pingerida.

Saab tuvastada tegurite pingerea maksimaalselt tugevast positiivsest mõjutajast maksimaalselt tugeva negatiivse mõjutajani. Seejärel saab teha sama ka maksimaalselt mõjutatud tegurite kohta.

Kolmas samm. Samasugune maatriks tuleks koostada välistegurite kohta.

Neljas samm. Sise- ja välistegurite korrastatud jadade tabel võimaldab teha järeldusi strateegia ja taktika loomiseks. Saab vaadata, kuidas luua sündroomid või võrgud (tegurite kogumid) selliste muutuste esilekutsumiseks, mida otseselt saavutada ei ole võimalik.

Maatriksanalüüs võtab üsna palju aega ja nõuab päris suurt pingutust. (Oleks kiiduväärt, kui õige pea mõni arvutitark röömustaks rahvast vastava äpiga.) Maatriksanalüüsi järel on aga selgus majas ja arusaamad edu eelduste ja takistuste ning edasiste prioriteetide osas ühtlustunud.

Siin raamatus on võimalik käsitada üldist, aga iga organisatsioon on unikaalne, kõikjal on omad eripärad, tugevad ja nõrgad küljed, erinevad ootused, ohud, vajadused, eesmärgid. See, mis on siin kirja pandud, võib parimal juhul olla teejuhi otsingusuundade leidmiseks, aga mitte rohkem. Otsima tuleb asuda iseseisvalt!

IGASUGUNE KOOLITUS KASULIK EI OLE

On enesestmõistetav, et igasugune õpe on vajalik ja kasulik. Paraku on vähemalt kolm põhjust, mistõttu koolitus võib kujuneda kahjulikuks:

- Koolitusega ei hõlmata tervikut, käsitletakse fragmente. Iga fragment saab tähenduse kontekstis. Kontekst laguneb koolituse tõttu ja inimene võib olla pärast õpet veel suuremas segaduses kui ta enne oli.

- Areng on isereguleeriva süsteemi täiustumise suunas toimuvate kvalitatiivsete üleminekute jada.
- Areng on objektiivne. Me ei saa midagi ega kedagi arendada.
- Võimalik on luua ja hoida arengu eeldusi.

- Üks käib koolitusel siin, teine seal. Kuna terminoloogia ja kontseptuaalne käsitlus on eri maades ja eri kursustel erinev, võib hilisem koostöö kujuneda väga keeruliseks.
- Kui kursused on kokku tulnud eri kohtadest, pole võimalik arvestada eri kultuuride, institutsioonide, organisatsioonide jms eripära. Kui koolitus ei ole seotud antud ühiskonnas, kultuuris ja organisatsioonis kujunenud kirjutatud ja kirjutamata reeglitega, on võimalik käsitleda vaid üldprintsiipe ja peab arvestama, et selline abstraktne teadmine ei ole rakendatav.

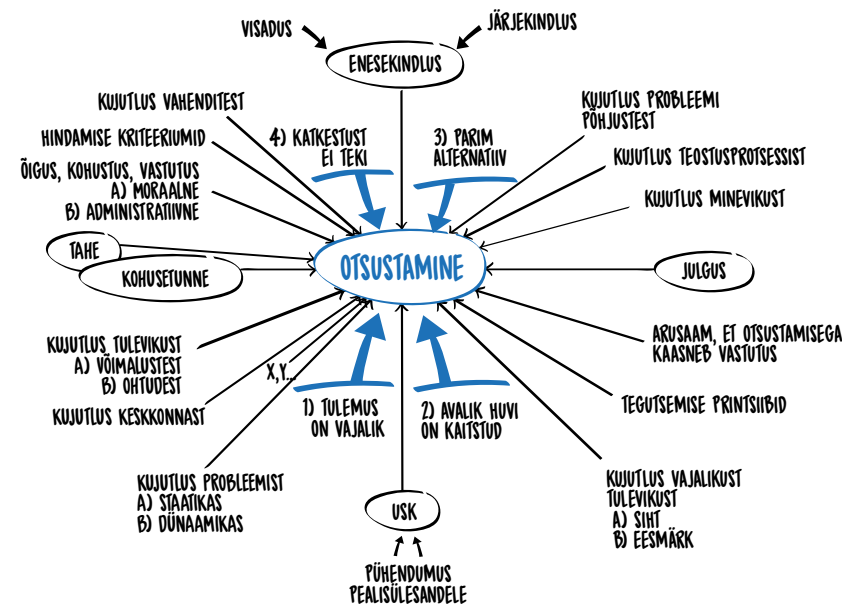
Juhtimise täiustamiseks mõeldud õpet on otstarbekas korraldada kompaktses organisatsioonis, kus osalejatel on selge arusaam kontekstist ja häälbimise põhjustest. Kui kõne all on tehnika, energieetika, tehnoloogia jms, siis selliseid raskusi pole, aga kui kõne all on organisatsioon ja juhtimine, osutub vajalikuks arvestada suhteid, subordinatsiooni, traditsioone ja inimeste iseärasusi ning tõhusaks osutub nn sisekoolitus, mis on põimitud uuringute, projekteerimise, konsulteerimise, sidustamise ja infoteenindusega.

11.2. OTSUSTAMINE

Otsustamine on kogu kodanikuks olemise, kodanikuõiguste kasutamise ja kodanikukohustuste täitmise tuum. Otsustamine on võtmeküsimus ühiskonnaelu igas valdkonnas ja igal regulatsioonitasandil. Otsuseid võib teha üksi või ka kollektiivselt ja kollegiaalselt. Oma plussid ja miinused on igal variandil.

EESMÄRGISTATUD TEGEVUS JA PROTSESSID

Otsustamise käsitlemiseks on vaja avada otsustamise kõik etapid nii staatikas kui ka dünaamikas. Mõlemat saab käsitleda probleemina. Selleks tuleb leida võimalikult kõik otsustamise olulised karakteristikud ja analüüsi alusel fikseerida nii nende praegune kui ka vajalik tase. Seejärel saab neid tasemeid võrreldes tuvastada probleemid, heal juhul ka

JOONIS 11.2.1. Otsustamise tegurid.

probleemide põhjused ja raskendavate põhjuste vähendamise (või kõrvaldamise) teed. (Vt ka joonis 11.2.5.)

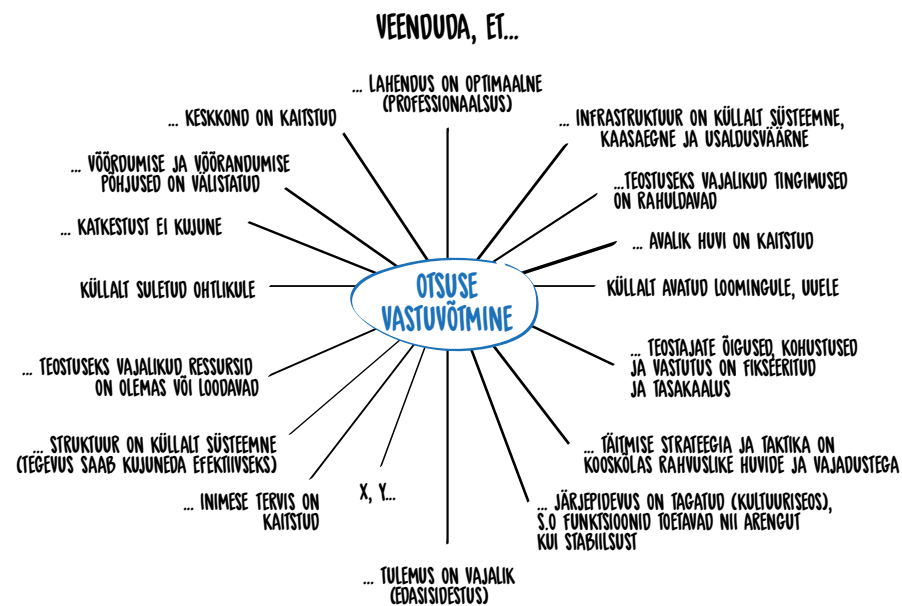
Järgnevalt vaatame jooniste abil, millest sõltub ja kuidas kulgeb otsustamine, otsuse vastuvõtmine, otsuse täitmine. Joonistelt näeb, et kõikjal on loendi hulgas ka x ja y, mis näitavad, et need loendid ei ole ega saa olla täielikud. Aeg ja olud muutuvad, üht-teist tuleb juurde ja nii mõnigi tegur võib kaotada oma endise tähenduse.

Mudelid, mis siin raamatus on esitatud, on mõeldud vaid sissejuhatuseks ja iseseisva otsingu alustamiseks või jätkamiseks.

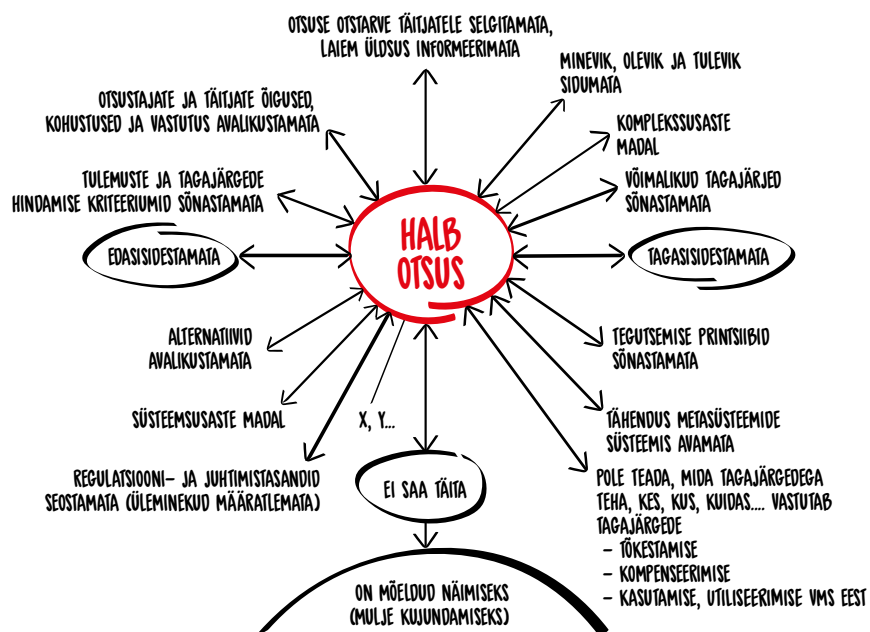
Esimesel joonisel (vt joonis 11.2.1.) on hulk otsustamise tegureid. Igaüks saab ise vaadata, mis tal on juba läbi mõeldud ja tavaliselt ka arvestatud, ning mis vajab veel katsetamist ja mõtlemist.

Suuri otsuseid tehakse süsteemse analüüsi tulemuste põhjal, ent enne, kui see muutub tegutsemise aluseks,

Otsustamine on looming ja jääb loominguks, mingit determinatsiooni (ettemääratust) ning alati ja igal juhul kehtivaid norme otsida ei maksa.

JOONIS 11.2.2. Otsuse vastuvõtmise tegurid.

JOONIS 11.2.3. Halva otsuse tunnuseid.

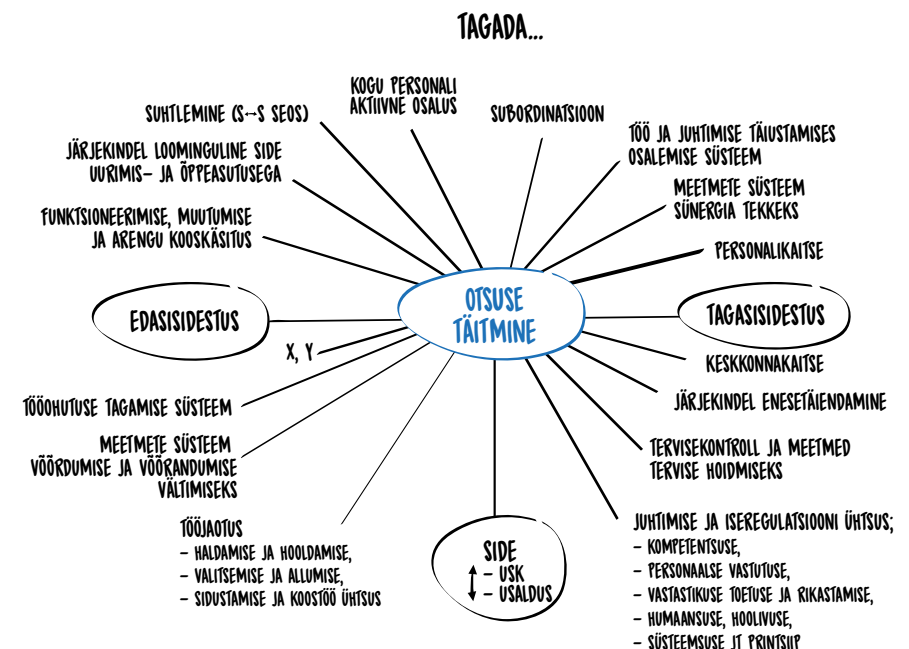
tuleks korraldada selle otsuse vastuvõtmine nende poolt, kellel on õigus ja kohustus veenduda, et otsus on võimalike hulgast parim. Järgmisel joonisel (vt joonis 11.2.2.) on hulk kriteeriume, mille alusel on võimalik kontrollida, kas tegemist on hea otsusega. Samas on igaks juhuks lisatud ka meie kujutlus halva otsuse kohta. (Vt joonis 11.2.3.)

Häid otsuseid tuleb asuda täitma. (Vt joonis 11.2.4.) Suur osa otsuse täitmiseks vajalikest eeldustest on joonisel näha ja neid siin pikemalt ei selgitata.

OTSUSTAMISEGA KAASNEB ALATI VASTUTUS

Loodetavasti lugeja mäletab eelmistest peatükkidest, et on nii, et see, kes otsustab, peab ka vastutama selle eest, mis edasi juhtub: kes, mida, kuidas, kus ja millal teeb ning saavutab või kaotab. Kellel on õigus ja võimalus otsustada, aga jätab siiski otsustamata, peab sellegi eest vastutama.

Ka eesmärgi seadmine ja vahendite valimine, hinnangute andmine, järelduste tegemine jms on otsustamine (otsustuste jada).

JOONIS 11.2.4. Otsuse täitmine.

Otsustamise kuldreeglid:

- Ära otsusta seda, mida võiksid ja peaksid otsustama teised.
- Aita kolleege ja teisi tasemele, kuni nad suudaksid ja saaksid teha häid otsuseid.
- Aeg, mis kulub kolleegide nõustamiseks, on paremini kasutatud kui see aeg, mis kulub sama ülesande ise ära täitmiseks.

Seegi peaks eelnevast meelest olema, et otsustada saab vaid valikusituatsioonis (vt 3.2.). Sundsituatsioonis tuleb teha seda, mida kästud, või ei ole valikut mingil muul põhjusel.

Otsustamine on antud oludes, olukorras ja situatsioonis kõige sobivama võimaluse leidmine ja tahteline

akt selle eelistuse esitamiseks ning täitmisele pööramiseks.

Otsustamisega kaasneb kohustus vastutada mitte ainult edasise tegevuse, tegijate ja otseste tulemuste-tagajärgede eest, vaid ka keskkonna eest nüüd ning lähemas ja kaugemas tulevikus.

Hea otsuse tegemiseks on vaja hoomata tervikut, mille elemendiks on otsustamine. Muidu on raske küllalt hästi ette kujutada, mida oleks vaja saavutada ja kuidas otsust täita, mis kõik veel võib otsusega kaasneda. (Vt joonis 11.2.5.) Joonisel esitatud detailidesse on vaja süveneda ja märgata, et pole vaja olla pelgalt haritud või informeeritud, vaid vaja on harituse-informeerituse ja kogemuse ühtsust. Vaja on ka õiguste, kohustuste ja vastutuse ühtsust, mitte üht teist või kolmandat, ja pidada silmas, et kõik kuus toimivad nii administratiivses kui ka moraalses (mitteformaalses) mõttes.

Oluline on märgata, et otsus tuleb vastu võtta ja seejärel ka täita. Tänu otsustamisele tekib justkui kaks tasuta kaasannet, mis on sageli tähtsamad veel kui otsus ise. Need kaasanded on vastutustunne ja aktiivsus.

Väga tähtis on võtta arvesse, et hea otsus on selline, mille teostusest üks osa kulgeb eesmärgipärase regulatsiooni kaudu, teine osa iseregula-

Otsustamine on antud oludes, olukorras ja situatsioonis kõige sobivama võimaluse leidmine ja tahteline akt selle eelistuse esitamiseks ning täitmisele pööramiseks.

tiivselt. Primaarne peaks olema iseregulatsioon. Juhtimisega – nagu lugeja juba teab – on heal juhul võimalik luua iseregulatsiooniks vajalikke eeldusi ning muuta juhtivaid töötajaid ja

juhtimist üha vähem vajalikuks (täpsemalt: tarbetuks).

Lisaks tulemustele tekivad eesmärgistatud protsessides alati (!) ka tagajärjed – see, mida keegi ei taha, aga mis tekib igal juhul. Näiteks praak ja jäätmed igasuguses tootmises, ka õnnetused, amortisatsioon. Järelikult peab tegema kõik võimaliku ja pisut rohkemgi, et tagajärgi tekiks võimalikult vähem. Kui need siiski tekivad, peab olema läbi mõeldud, kuidas reageerida, mida nendega peale hakata.

Hea otsus on selline, mille teostusest üks osa kulgeb eesmärgipärase regulatsiooni kaudu ja teine osa iseregulatiivselt.

HINNANGUD, KOMPROMISS

Hinnates otsust ei saa anda hinnangut otsusele; hinnangu saab loodetavasti tuletada otsuste täitmise ning sellega kaasnevate tulemuste ja tagajärgede põhjal.

Iga otsus võib olla kellelegi meelepärane ja samas kellelegi vastuvõetamatu. Kompromissi saavutamiseks (vt ka 12.2.) on vaja kaaluda nii poolt- kui vastuargumente. Need võivad olla otsesed või kaudsed, avalikud või varjatud (ka latentsed) ning ilmnevad kohe ja siin või hiljem ja mujal, lokaalselt või globaalselt. (Vt joonis 9.5.1.)

Kompromissi saavutamiseks tuleb pooltel loobuda selle mingist osast, mida nad esialgu tahtsid (pidasid soovitavaks või vajalikuks). Nii mõnigi kord on inimesed kõlbeline dilemma ees: kas loobuda kompromissi saavutamiseks oma aadetest ja ideaalidest, müütidest ja tabudest ja saavutada tulemus, mis oleks hingetõmbeaeg ressursside taastamiseks, eneseleidmiseks, ümberseadistamiseks, või on kõlbeline kompromiss põhimõtteliselt vääritud, s.o lubamatu. Pole just sageli arutatud, kas väärikus võib säilida ka vääritud kompromissi korral.

Kompromissid on enamasti ajutised lahendused, sest ei rahulda kedagi ja on tavaliselt tehtud üpris jõuetuna üksnes sundsituatsioonis

Jõu allikaks on alternatiivid.

Enne suurte otsuste tegemist on soovitatav teha vähemalt kolm stsenaariumit („roosa”, „roheline” ja „must”, vt 2.10.) ja luua alternatiivsed strateegiad võimalike otsuste

- Vastutustunde ja aktiivsuse genereerimise ainukeseks meist endist sõltuvaks viisiks ühiskonnas on aidata inimestel kujuneda enesejuhtimise ja sotsiaalse juhtimise (otsustamise) subjektiks.
- Teisisõnu tähendab see kõigile eelduste loomist, et kujuneda kodanikuks ja käituda kodanikena.

tada kaotajale kuldne sild taganemiseks. Oluline on mõista, et vastasel juhul vaid pikendatakse vastasseisu.

OTSUSE OSAD JA STRUKTUUR

Otsus on tahteavaldus või paratamatusega leppimise märk, mis võib olla vormistatud keeruka struktuuriga dokumendina.

Otsus iseloomustab eeskätt otsustajat, tema huvisid ja arusaamu, haritust ja informeeritust, ootusi, hirme jpm, aga ka oma aega ja ajastut, olusid, olukorda, organisatsiooni ja situatsiooni.

Hinnates otsust, saab sellele anda vaid osalise hinnangu. Kaalukam on otsuse täitmise kaasnevate tulemuste ja tagajärgede kogum.

Otsuse sissejuhatuses on vaja selgitada (praktikas, nagu näeme, sageli ka peita): kes on otsustaja, miks ja kellele on antud otsust vaja; mida selle otsusega loodetakse reguleerida; millistest osadest otsus koosneb; kes selle otsuse eelnõu koostas; kes on teinud milliseid täiendusi või kärpeid; keda otsustajad tänavad. Võib olla, et mitu siin märgitud osa esitatakse tegelikult kaaskirjas.

Kaaskirjas peaks olema olude, olukorra ja/või situatsiooni ning selle kujunemise-püsimise põhjuste ja muutumise tendentside kirjeldus.

Otsuses peaks olema fikseeritud otsuse subjekt; eesmärkide saavutamiseks vajalikud (kindlustatud) vahendid; juurutamise etapid ja nende alguse-lõpu tähtajad; subordinatsioon (kes peab kellega ja kuidas oma tegevust kooskõlastama ja kes peab kellele millises vormis ning mille kohta aru andma); osalejate õigused, kohustused ja vastutus; tegutsemise printsiibid; ressursikulu (eelarve) ja tingimused ressursside

täitmiseks. Seejuures on otsustarbekas mõelda midagi välja ka kompromissidega leppimiseks, kompromisside tõttu ohverdatud väärtuste kompenseerimiseks, „kaotajate” eneseuhkuse taastamiseks jne. Hiinas öeldakse, et neil, kes tahavad võita, tuleks ehitada kaotajale kuldne sild taganemiseks.

kasutamiseks; finantseerimise kord ja allikad; kriteeriumid tunnustamisest ja taunimisest arusaamiseks.

Otsuse kvaliteet sõltub sellest, millisel sihil ollakse ja mis on seatud eesmärgiks. Tuleb ette, et eesmärk on primitiivne ja formaalne. Sellisteks eesmärkideks, mille kohta midagi head öelda ei saa, on vältimine, kulutamine, kokkuhoid vms tegevus. (Vt joonis 2.10.1.) Tunduvalt parem on, kui eesmärgiks või kohustuseks on tulemuse või seisundi saavutamine. Tulemusteni jõutakse tegevuse kaudu, seisundini protsesside kaudu. Seetõttu ei ole mõistlik eesmärgistada (ette kirjutada) tegevusi ega protsesse.

OTSUSE TÄITMISE SUBJEKT JA OBJEKT

Ka otsuse täitmise subjektil peaks olema selge kujutus:

- lähteseisundist ja sihtseisundist;
- eesmärgi saavutamise teedest, igal teel varitsevatest ohtudest ja võimalustest;
- protsessist tervikuna ja selle etappidest;
- probleemidest ja nende põhjustest igas etapis;
- alternatiividest ja stsenaariumidest;
- tegutsemise printsiipidest ja hindamise alustest;
- loomingust ning selleks vajaliku vabaduse ja korra kindlustamisest;
- tööst ja koostööst;
- hindamisest kui protseduurist (kes, kus, millal, kuidas hindab);
- tulemuste esitamise korraldamisest;
- siset, edasi- ja tagasisidestamisest;
- sihi- ja eesmärgipärase tegevuse, nagu ka situatiivse, sundusliku ja kaootilise tegevuse osakaalust;
- vastutusest nii personaalses, kultuurilises kui ka ametkondlikus mõttes.

Otsustamise objektiks võib olla süsteem või selle mingid osad, nende omadused, tegurid, sh koostöö, ala- ja metasüsteemid; süsteemi funktsioneerimine, muutumise ja/või arengu tegurid, stabiilsuse, otstarbekuse, efektiivsuse ja intensiivsuse kindlustamise tegurid; süsteemi materiaalne, mittemateriaalne ja/või virtuaalne keskkond.

Otsustajate tähelepanu keskmes võib olla:

- mingi hulk inimesi, nende lootused, huvid, vajadused, suhted, suhtlemine, elu ja elukorraldus, heaolu;
- üksikud tegevused, tegevuse sisu ja vorm, rütm ja pinge, tähtsus ja tähendus, vajalikud ja tegelikud tingimused, tulemused, tasu ja muu kompensatsioon;
- tegevussüsteem;
- tegevuskultuur;
- protsess või protsesside süsteem;
- eeldused edu saavutamiseks;
- strateegia ja taktika;
- hindamise kriteeriumid ja nende süsteem hinnangute andmiseks;
- printsiibid ja printsiipide süsteem järelduste tegemiseks;
- eesmärkide, vajaduste ja ülesannete süsteem ettepanekute tuletamiseks;
- ressursside ja nende kasutamiseks vajalike tingimuste süsteem soovitude tuletamiseks;
- side vastastikuse informeerituse saavutamiseks;
- edasi- ja tagasiside eeldused otstarbekuse ja efektiivsuse saavutamiseks;
- regulatsioonimehhanismid ja nende toimed tegevusloogika tagamiseks;
- toimetehhanismid ja nende toimed tulemuste ja tagajärgede eristamiseks;
- päästikmechhanismid ja nende toimed rahuldavaks peetava intensiivsuse saavutamiseks;
- süsteemi funktsioneerimist, muutumist ja arengut soodustavad ja raskendavad tegurid.

Otsus võib olla loodud selleks, et kindlustada süsteemi funktsioneerimist, toetada muutusi; suurendada tõenäosust, et muutused viivad sihile, kinnistuvad ja osutuvad pöördumatuks; kujundada eeldusi kvalitatiivseteks üleminekuteks ehk arenguks. Muutused võimaldavad püsida sihil ja saavutada eesmäärke.

NÕUNIKU ROLLIST

Mõnikord saab igaüks ise hakkama, mõnikord tuleb pead kokku panna, mõnikord on vaja teha uuring, aga mõnikord piisab, kui kasutada nõunike abi.

Nõunikku võib olla vaja:

- kindlustunde saavutamiseks;
- informeeritud olekust arusaamiseks ja info väärtustamiseks;
- alternatiivide läbiarutamiseks;
- käsitlemise süsteemsuse ja kompleksuse tagamiseks;
- regulatsioonitasandite spetsiifika märkamiseks;
- ettenägemise ja äratundmise täpsustamiseks;
- inimsuhetes ja suhtlemise spetsiifikas orienteerumiseks;
- võimaluste ja piirangute arvestamiseks;
- aja ja ruumi ratsionaalseks kasutamiseks;
- pealiskaudsusest, mundriaust, hirmust vms tingitud kiirustamise vältimiseks jms.

Nõunikust võib olla abi, kui nõunik on kasvanud samades ühiskonna- ja kultuuriseostes ning on inimene, keda peetakse asjatundjaks, kellel on puhtad käed ja suur süda (ei ole väiklane, ahne, edev vms) ja kui ta:

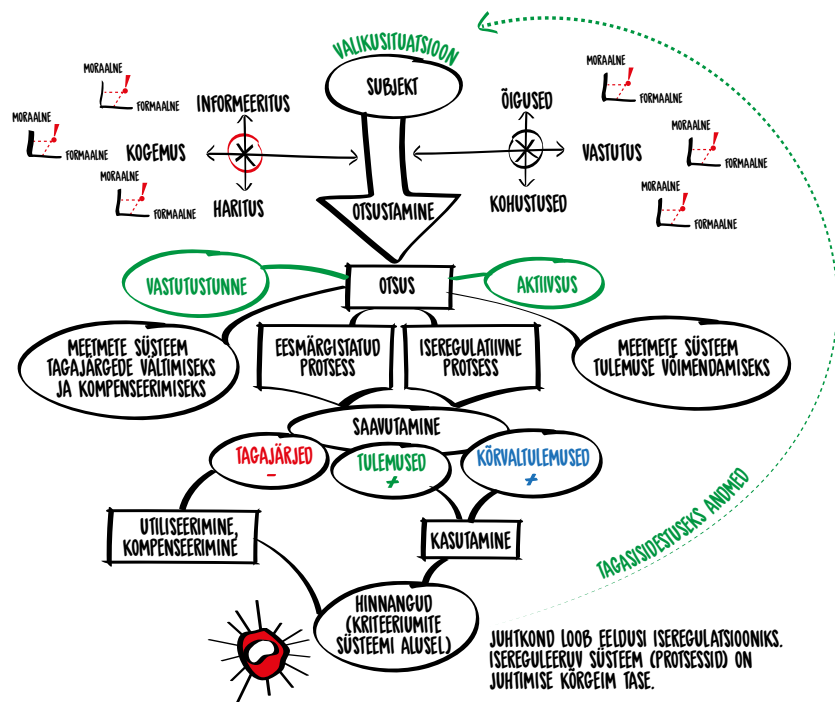
- on laitmatult aus, abivalmis, hooliv ja tähelepanelik;
- ei kipu nõu andma, vaid aitab ette näha ja ära tunda nii võimalusi kui ka ohte;
- aitab vältida vigu ja leida optimaalseid lahendusi;
- teab palju. NB! Teab ka seda, mida ta ei tea ja julgeb seda igal juhul teatada, st ei esita end asjatundjana nendel puhkudel, mil ta seda tegelikult ei ole;
- eristab eksimatult teadmisi, arvamusi ja uskumusi (ei aja neid segi ja ei lase seda teha ka teistel);
- teab mineviku-, oleviku- ja tulevikuseoseid ning oskab neid arvestada;
- saab aru, mis on mõõt ja kus on piirid.

- Otsustamise kirstunaelaks võivad kujuneda üleminekud.
- Näiteks otsustatakse üksmeelselt ära, aga keegi ei hakka täitma. Alustatu jääb pooleli, sest otsustatu ei sobi järgmistele tegijatele.

aga tulemuste, eriti tagajärgede eest, vastutab tippjuht. Järelikult peab organisatsioonis toimima vahearuandluse mingi vorm.

Iga ametniku ja saadiku palgast on suur osa ette nähtud riskide võtmise (otsustamisjulguse, kriitilise meelega, loomingu ja loomingu virgutamise) eest.

tud riskide võtmise (otsustamisjulguse, kriitilise meelega, loomingu ja loomingu virgutamise) eest.

JOOINIS 11.2.6. Kokkuvõtteks otsuse käsitlemisel. 2.

Otsustamise eelduseks on ühelt poolt harituse, informeerituse ja kogemuste ühtsus ning teiselt poolt õiguste, kohustuste ja vastutuse ühtsus. NB! Kõik kuus nii formaalses kui ka moraalses mõttes.

Otsuse täitmine kulgeb kas eesmärgistatud (juhitud) või iseregulatiivse protsessina. Tulemustele lisaks võivad otsuste täitmisel alati kaasneda soovimatud negatiivsed tagajärjed ja planeerimata positiivsed kõrvaltulemused.

Otsustada saab vaid valikusituatsioon. (Vt joonis 3.2.1.)

Kokkuvõtteks ja eespool olnud arutluse seostamiseks ning üleminekute üle arutamiseks esitame veel ühe joonise (vt joonis 11.2.5.). Käsitleme otsustamise ja teostuse etappe, aga kirstunaelaks võivad kujuneda üleminekud. Näiteks: otsustatakse ära, aga keegi ei hakka täitma; täidetakse, aga keegi ei suvatse hinnata tulemust ja tagajärge; hinnatakse tulemust ja tagajärge, aga keegi ei arvesta ega korrigeri; õpitakse midagi selgeks, aga ei kasutata jne.

11.3. INNOVAATILINE PROTSESS

Mingeid muudatusi tavapärasel asjaajamisel tehakse alatasa. Siin käsitleme põhimõttelise tähendusega muudatusi.

Eelkõige tasub mees pidada, et moraalne õigus midagi muuta tekib alles siis, kui kaitsmise ja hoidmise pool on hästi korraldatud. Väärtuslikku lõhkuda on lihtne ja loomisega võrreldes võib see käia ülikiirelt – personaalse vastutuse printsiibi puudumise korral kujuneb lõhkumine tavaliseks.

Innovatsioon kui protsess on ajalises järjestuses ja loogilises seoses olevate sündmuste jada, millega saavutatakse süsteemis põhimõttelise tähendusega muudatuste vastuvõtt ja kinnistumine nii, et süsteem funktsioneeriks pärast innovatsiooni senisest ladusamalt ja kindlamalt.

Innovatsiooni teevad rahvas või töötajad juhul, kui juhid eeldused loovad. Innovatsioon ei ole isereguleeruv protsess, see on reguleeritud protsess.

Esimese sisulise sammuna peab juhtkond sõnastama probleemi. (Vt joonis 0.3.3.) Seda siis, kui leitakse, et:

- Kui uuendustele ei lähe, ähvardab mahajäämus.
- On andmeid maailmas toimuva kohta, konjunktuuri ja tarbijakonna struktuuri muutumise kohta.

- Innovatsioon on sihiteadlik ja eesmärgipärane uuendus süsteemi funktsioneerimise muutmiseks.
- Süsteemi üleminek kvalitatiivselt uude olekusse on areng.
- Arengu soodustamiseks võib olla kavandatud hulk innovatsioone.

- Praegune olukord pole rahuldav, muutumise tendentsid panevad muretsema, põhjuste kohta on mõningaid oletusi.
- On mitmed ideed, aga ei tea, milline neist on muutusteks kõige parem.
- On teada, kes on võimeline kavandama ja ette valmistama innovaatilise protsessi.
- On teada, et innovatsiooni korral on lootust hoida tagajärjed kontrolli all. Ei kutsuta esile ohtlikke pöördumatuid protsesse.
- On selge, et ei lõhuta iseregulatsiooni aluseid ning ei ohustata süsteemi elujõulisust.

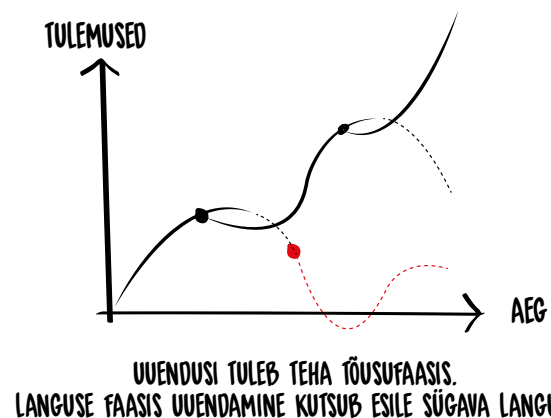
TÄHTIS ON TABADA ÕIGE AEG

Enamasti kaasneb innovatsiooniga langus, sest vanaviisi enam ei jätkata, ent uutmoodi veel ei suudeta. Selleks, et langus ei oleks väga sügav ja ei kestaks kaua, tuleb juba tõusufaasis koguda ressursse innovatsiooniga kaasneva languse üleelamiseks ja uude tõusufaasi jõudmiseks.

Praktika näitab, et kui innovatsiooniga hilinetakse, võib langus kujuneda sügavaks.

Innovatsiooniga on otstarbekas alustada juba siis, kui organisatsioon asub veel tõusufaasis, ent on tunda märke, mis võivad kiiresti paisuda kriisiks.

Innovatsiooni alustamiseks sobiva aja leidmine on komplitseeritud ülesanne. Teha tuleb strateegiline otsus,

JOONIS 11.3.1. Innovatsioonimomendi tabamine.

milles tuleb arvestada suurt hulka vastuolulisi tegureid. Innovatsiooniga on otstarbekas alustada juba siis, kui organisatsioon asub veel tõusufaasis, ent on tunda märke, mis võivad kiiresti paisuda kriisiks. (Vt joonis 11.3.1.)

Suur osa innovatsioone võib olla põhjustatud keskkonna poolt. Teiseks suureks põhjuseks võib olla turukonjunktuuri ja tarbijaskonna struktuuri muutumine, kolmandaks teaduslikud avastused ning nendega kaasnev tehnika ja tehnoloogia muutumine. Muidugi võib olla innovatsiooni põhjuseks sisseseade, hoonete jms amortiseerumine, kolimine, tegevussuuna kardinaalne muutmine jpm.

Innovatsiooni tuleks käsitleda ühiskonnas tegutsemise vajaliku ja enesestmõistetava osana. Euroopa Liidus oli 2009. aasta kuulutatud innovatsiooniaastaks. Kõikides EL-i maades toimus sel puhul suur hulk seminare, konverentse. Sellest hoolimata kulgevad innovaatilised protsessid ebaühtlaselt. Kui 2017. aasta haldusreformi korraldajatel oleks olnud mingisugunegi ettevalmistus innovaatika alal, poleks sellist segadust juhtunud, nagu juhtus.

IGA INNOVATSIOON ON UNIKAALNE

Kohata võib väikseid, keskmisi ja suuri innovatsioone. Standardit ei saa olla – iga innovatsioon on unikaalne. Allpool saame käsitada vaid mõningaid põhimõttelisi küsimusi.

On loomulik, kui kodanik tahab veenduda, et innovatsioon on otstarbekas, et on kõik eeldused sellega toime tulla ja et selle innovatsiooni tõttu ei juhtu ei siin ega kuskil mujal midagi hullu. Kui keegi märkab, et juhtkond kaldub ilustama, susserdama, on kõrgeima võimu igal asjatundlikul esindajal (igal kodunikul) mitte ainult õigus, vaid kohustus sekkuda ja selgust nõuda. Võib juhtuda, et juhtkond ei tee sellest välja ja kaotab autoriteedi ning täitjad soovi koostööks, aga kõik võib olla ka vastupidi.

Kui osalejad pole innovatsiooni põhjustest ja eesmärkidest informeeritud ja motivatsiooni napib, kui inimestele tundub, et uuendusi tehakse nende arvel, mitte koos nendega, kui tööd tuleb juurde, ohtlikkus suureneb ja tasu väheneb, siis on suur tõenäosus, et innovatsioon kuigi hästi ei õnnestu.

Ainelist või materiaalsel keskkonda on inimesel põhimõtteliselt võimalik muuta, mittemateriaalsel ei ole. Võimalik on avastada tegelikkust kujundanud tegurid ning loota, et tegurite süsteemi muutmise mõjul hakkab tasapisi kujunema midagi sellist, mida oleks vaja, mis oleks praegusest mõnevõrra parem ja avatud edasistele täiustustele.

Innovaatikas kui teadusharus käsitatakse uuendusloogikat, uuendusprintsiipe ja -liike, uuendust kui nähtust ja kui protsessi, uuendamist soodustavaid ja raskendavaid asjaolusid. Mingit lootustki pole käsitada innovatsiooni kohta kõike nii, et loe, õpi selgeks ja asu tegema. Innovatsioon on looming! Siingi on võimalik käsitada vaid põgusalt mõningaid detaile, et nende tähtsust rõhutada ja et iga uuendaja saaks neid oma otsingutes hoolikalt läbi mõelda.

Innovatsiooni õnnestumiseks on vaja:

- liidrit, keda kolleegid usuvad, usaldavad ja arvestavad;
- koostööalist meeskonda, milles igaüks on (tahab olla):
 - asjatundlik,
 - heatahtlikult nõudlik ja toetav,
 - pühendunud (hingega asja juures),
 - aus, õiglane, usaldusväärne igas mõttes.

Kavandada ja juhtida saab innovatsiooni kui protsessi, ent vaja on innovatsiooni tulemust, tänu millele saab süsteem latusamalt toimida, muutuda kindlamaks, täpsemaks. Organisatsioonilise innovatsiooni tulemus saab olla senisest otstarbekam struktuur, selgem tööjaotus ja vastutus, meeskond, kus valitseb vastastikune nõudlikkus ja koostöövalmidus.

Ikka ja jälle on vaja üksteisele meelde tuletada, et iga vähegi olulise, st inimeste elu ja tervist, loodust ja kultuuri mõjutava innovatsiooni tegemiseks on vaja formaalse õiguse kõrval ka moraalsel õigust. Juhtkond ei tee innovatsioone – innovatsioonid toimuvad juhtkonna toel ja abil.

Innovatsioon laabub seda paremini, mida selgemalt käsitatakse uuendust kui võimalust, mitte kui kohustust. Kui inimestel on selge, et vanaviisi ei ole mõistlik jätkata, et uuendus on hästi läbi mõeldud ja tulemus vajalik ning sõbralik, võib olla uuenduste üle õnnelik. Muidugi on juhtkonnal vaja luua neile, kes innovatsioonis vahetult osalevad, ka sellised tingimused, kus nad soovivad pingutada ja anda endast parim

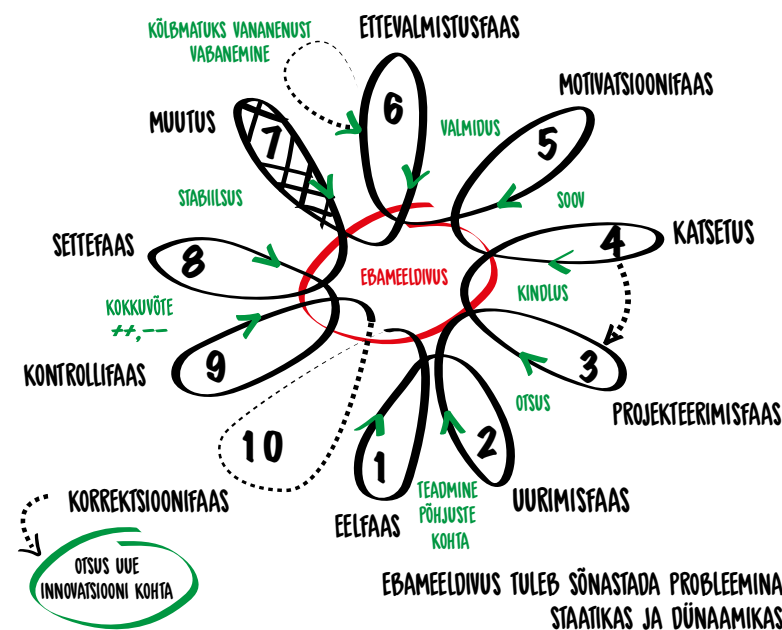
uuendustega kaasnevate ebameeldivuste ületamiseks. Võib juhtuda, et seoses innovatsiooniga töökoormus suureneb ja vastutusala laieneb, aga töötasu peab kindlasti tõusma.

INNOVATSIOON KVALITATIIVSE ÜLEMINEKU SAAVUTAMISEKS

Suure organisatsioonilise innovatsiooni näiteks on siin mudel (vt joonist 11.3.2.), mida on kasutatud õppevahendina mitmes ülikoolis nii Eestis kui mujal. Võimalik, et see käsitlus äratav kodanikke mõtlema ka väljaspool akadeemilisi asutusi.

Olles mingi süsteemi sees, on heal juhul võimalik näha süsteemi osi, alasüsteeme ja elemente. Selleks, et näha süsteemi, tuleb vaadata väljast ja leida küllalt palju vaatepunkte. Piltlikult: majas sees olles ei saa kirjeldada maja – selleks peab välja minema ja vaatama mitmelt poolt.

Läbida tuleb vähemalt kümme etappi.

JOONIS 11.3.2. Innovatsioon kui protsess.

1. Eeletapp, milles muretsema panev ebameeldivus sõnastatakse probleemina nii staatikas kui dünaamikas. Praktika veenab, et selleks tuleb luua vastavad mudelid.

2. Uurimine, et avastada, miks need vastuolud on tekkinud, mille pärast on otsustatud innovatsioon ette võtta. Peenemalt öeldes tuleb avastada, sõnastada ja avalikustada kausaalsete (põhjuslike) ja funktsionaalsete (kaassõltuvuslike) seoste süsteem. Kui need on leitud, siis tuleb keskenduda 3 + 5 reeglile (vt 13.4.).

3. Projekteerimine, milles luuakse otsus.

Rahuldavas otsuses on vähemalt:

- Kujutus praeguse olude, olukorra ja situatsiooni kohta (A) nii staatikas kui ka dünaamikas.
- Kujutus praegu vajaliku olukorra (olude ja situatsiooni) kohta (B).
- Põhjendus, miks ei saa (ei või) A ja B vastuolu kauem kannatada.
- Probleemi nende põhjuste pingerida (prioriteetsus), mis õnnestus avastada ja sõnastada uurimisetapis.
- Siht ja eesmärk (otstarbekas suund ja olek, mis on vaja saavutada n ajaks).
- Alternatiivsed teed; kõik oma plusside ja miinustega.
- Eelistusotsus koos argumentidega, mis kallutasid eelistama edasise tegevuse aluseks võetud alternatiivi.
- Etapid eesmärgi saavutamiseks ja järjepideva edasisidestuse tagamiseks.
- Tegutsemise printsiibid.
- Tegevuse, tegutsejate ja tulemuste hindamise kriteeriumid.
- Meetmed järjepideva tagasisidestuse tagamiseks.
- Tegevuskava, kus on kirjas, kes mida teeb, millal peab tehtud olema ja kellele tuleb tulemus edasi anda.
- Soovitusi, kuidas tegutseda selleks, et saavutada uus olukord B ja vähendada raskete tagajärgede tekkimise tõenäosust.
- Programmis osalejate otsene ja kaudne vastutus ning õigused oma vastutusvaldkonnas iseseisvaks tegutsemiseks ja kohustuste täitmiseks.
- Aruandlus.

4. Katsetamine, kus kontrollitakse, kas idee on rahuldav ja kas ka teostamise protseduur on kavandatud otstarbekalt. Võib juhtuda, et idee sobib, aga protseduur on halvasti kavandatud või vastupidi. Mõlemal juhul tuleb tagasi pöörduda ja teha uus otsus.

5. Motivatsiooni loomisel tuleb saavutada nende inimeste aktiivselt heatahtlik ja hooliv hoiak, keda uuendus otseselt või kaudselt puudutab.

Kindla motivatsiooniga inimesed osalevad, toetavad, täiustavad, kaitsevad jne. Motivatsiooni saavutamine on tähtsam kui võib esialgu paista. Kui täitjad kaasa ei tule ja innovatsiooni aktiivselt ei toeta, võib juhtuda, et suurepärase ideega innovatsioon jääb pikaks ajaks venima või kukub läbi.

- **Motiiv on inimest liikuma panev jõud.**
- **Motivatsioon on suunatud tulevikku ja on prospektiivne.**
- **Motiveerida (selgitada, põhjendada, õigustada) saab seda, mis on juba tehtud ja on retrospektiivne.**

6. Ettevalmistusega värskendatakse kõigi inimeste teadmisi-oskusi, täpsustatakse tegutsemise printsiipe ja koostöö eeldusi nii, et kujuneks valmisolek uutmoodi tegutsemiseks. Kui vaja, muudetakse struktuuri, hangitakse uusi seadmeid ja mõttemudeleid (teooriaid), et tagada kõigi pädevus ja side ning luua kõik vajalikud eeldused edasi- ja tagasisidestuseks.

Omaette vajab käsitlemist olukord, kus innovatsioon osutub võimalikuks vaid juhul, kui õnnestub vabaneda sellest, mis on vananenud kõlbmatuks, aga püsib sellises ringkatses, millest pole õnnestunud läbi murda. Vananenust vabanemine võib osutuda nii keeruliseks, et selleks tuleb luua omaette programm või paralleelorganisatsioon.

7. Muudatus ise algab siis, kui kõik vajalikud ettevalmistused on tehtud. Muudatus võib toimuda mõne tunni või päevaga, aga võib kesta ka aastaid ja aastakümneid.

8. Settimine. Nagu vanarahvas ütles, loetakse tibusid sügisel. Ka innovatsioonile ei maksa hinnangu andmisel olla kärsitu. Suhete settimine ja iseregulatsiooni kujunemine uutes tingimustes võtab aega.

9. Kontrollimisel tuleb vaadata, mis läks hästi ja mis ei õnnestunud nii, nagu oli kavandatud. Kontroll ei seisne tulemuse fikseerimises, ammugi mitte pelgalt vigade ja puuduste otsimises! Kontrollimisel tuleb avastada ja sõnastada, mis kõik õnnestus suurepäraselt ja miks midagi äpardus. Arvestada on vaja ka seda, mida kõnealune innovatsioon otseselt üldse ei puudutanud – mainet, potentsiaali, keskkonda jms.

10. Korrigeerimisel mõeldakse välja meetmete süsteem kontrollimisel avastatud puuduste põhjuste vähendamiseks (või kõrvaldamiseks) ning vajalike ressursside tugevdamiseks, tingimuste muutmiseks või tegutsemise eelduste uue süsteemi loomiseks.

Kõik muutub aina kiiremini. Kes ei suuda adekvaatselt orienteeruda või ei pea vajalikuks muutustele reageerida, jääb elule jalgu. Rajal püsimise eelduseks on küllalt avar pilk ja ettenägemisvõime. Meetmeid on vaja võtta mitte alles siis, kui peab kuidagi reageerima, vaid ennetavalt. Reageerimine juba tekkinud muutustele tähendab üha kiirenevas maailmas hiljaks jäämist ja siis juba ka lootusetut maha jäämist.

Inimeste tunnustamine, autasustamine, premeerimine saavutatu, eneseületamise ja avaliku huvi nimel tegutsemise eest on kiiresti arenevates organisatsioonides süsteemiks kujundatud.

IGA INNOVATSIOON ON JÄRGMISE EELDUS

Innovatsioon järgneb innovatsioonile. Neid ei tohi teha liiga intensiivselt ega väga aeglaselt.

- Täiustada ja hoida tasub ainult seda, mis on põhimõtteliselt hästi.
- Kõlbmatut ja kõlbatut ei või täiustada!

Kui võtta käsile mitu innovatsiooni korraga, võib kõik minna sassi. Otstarbekas on arvestada, et inimesed vajavad kindlustunnet. Oluline

pole mitte ainult küsimus „mida me teeme, mida oleme teinud või

kavatseme teha?“, vaid „mida me oleme saavutanud, mida tahame saavutada ja kuidas me tegutseme selleks“.

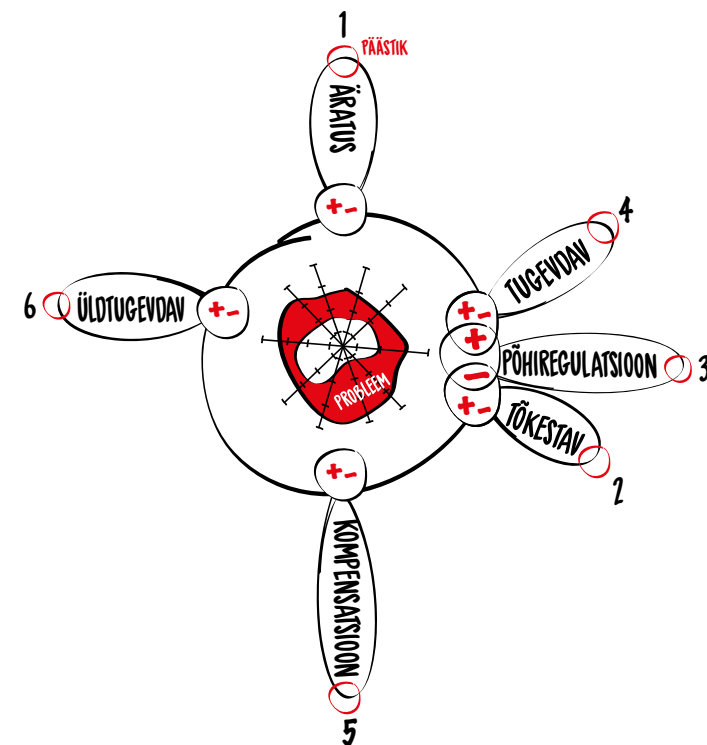
Kõik riiklikud reformid on sellised innovatsioonid, mis põhimõtteliselt puudutavad iga kodanikku ja nendega kursis olek peaks olema iseenesestmõistetav.

Süsteemid funktsioneerivad, muutuvad ja arenevad. Primaarne on funktsioneerimine.

Oluline on avatus muutustele, mille toime on kooskõlas Põhiseadusega ja kindlalt suletud sellistele muutustele, mis ühiskonda, kultuuri ja loodust, kogu elu ja elukeskkonda ohustavad.

NÕELRAVILOOGIKA

Iidsetest aegadest Hiina rahvameditsiinis tuntud akupunktuuri põhimõtetega tutvumine viis autori mõttele, et sama loogika, mille kohaselt

JOONIS 11.3.3. Innovatsiooni strateegia nõelravi loogika järgi.

Suurte innovatsioonide korral on selliselt korraldatud sisekoolituskused vajalikud. Näiteks võiks olla selline arendusüksus igas kohalikus omavalitsuses, üleriigilistes organisatsioonides ning institutsioonides. Kui tegelikult ettevalmistust ei ole ja innovatsioon viiakse läbi administratiivsete vahenditega (sunni, surve ja äraostmisega), jääb süsteem pikaks ajaks virolema, identiteet laguneb ja vastutusest ei taha keegi kuulda.

11.4. MÕNED OTSINGUMEETODID

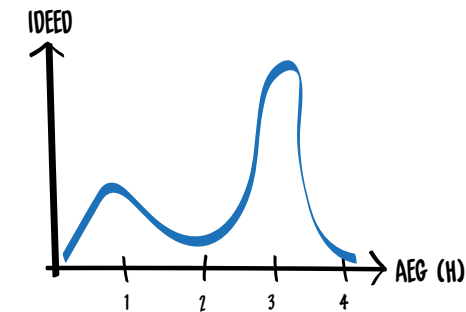
Selleks, et sünergia hakkaks voolama, et inimesed ületaksid ennast ja genereeriks ideid, mida veel keegi pole suutnud, saab kasutada vastavaid meetodeid. Meetod on kallis vara, aga vaid siis, kui neid kasutada täpselt. Kui meetodist jääb kasvõi mõni detail kahe silma vahele, on suur tõenäosus, et pingutus jookseb liiva ja ei õnnestu jõuda kuhugi.

AJURÜNNAK

Sõna „ajurünnak” on üsnagi lörtsitud, ajurünnaku asemel on peetud niisama jututubasid. Ajurünnak kui loomemeetodi kasutamiseks on vaja teada, kuidas sünergia esile kutsuda. Sissejuhatuseks organisatsiooniliste detailide loend järgimiseks:

- Ajurünnakuks tuleb varuda vähemalt neli tundi;
- Tuleb leida ruum, milles on värske õhk, vaikus ja on kindel, et keegi ei sega. Mugavad istmed, valgus, laual seda, mida osalejad soovivad.
- Kõik osalejatele olulised mured on korraldajad võtnud enda kanda – pole vaja mõelda selle üle, kuidas koju tagasi saab, kus on hotell, kus ja millal saab süüa vms.
- Ajurünnaku vältel keegi ruumist ei lahku. Võib juhtuda, et suitsetajate ja mittesuitsetajate rühmad peaks tegutsema eraldi.

Ajurünnaku alguses ulatatakse vastastikku käsi laua keskele ja sõlmatakse džentelmenlik kokkulepe, et keegi kuskil kunagi ei meenuta seda, mida keegi ajurünnakus juhtumisi välja ütles. Rääkida tohib lühidalt ja siis, kui keegi teine parajasti ei räägi.

JOONIS 11.4.1. Ideede tulv neljatunnises ajurünnakus.

Ideed sünnivad graafiku tippudes, eelkõige ajurünnaku viimasel tunnil. Ideede graafik on kui kahe kühuga kaamel. Kui esimese kühju juures lõpetada, jääb enamik väärtuslikust loomata.

Üks ajurünnakus osaleja on dirigendi rollis ja vajaduse korral annab märku, kellel on parajasti sõnaõigus. Kui keegi on kategooriliselt vastu, et arutlus lindistada, siis ei tule muidugi lindistamine kõne alla, aga on kirjutajad, kes teise laua taga, mõne meetri kaugusel, registreerivad kõik vähegi väärtusliku. Väärtusliku leidmise korral pälvivad ajurünnakus osalenud isikud kuninglikku honorari.

Ajurünnaku leid (suurepäraseks osutunud idee) kuulub võrdselt kogu genereerimisgrupile.

Ajurünnakut korraldavad need, kes saavad aru, et nad tõesti vastutavad ja tõesti peavad leidma väljapääsu keerukaks ja ohtlikuks kujunenud olukorrast.

Kui aju kõvasti koormata, siis aju hakkab iseennast ületama. Looming või loomepalang võib viia inimese seisuga, kus ta ei märka midagi enda ümber, kaotab ajataju ja genereerib mõtteid, mida ka ise hiljem imeks peab. Õnnestunud ajurünnak võimaldab inimeste ajus olevad erinevad barjäärid koostöös ületada ja seeläbi saavutada vaimustavaid uusi ideesid.

Kui idee on leitud, siis on küsimus, kuidas seda rakendada.

OTSINGUMÄNG

Otsingumäng korraldatakse süsteemse lahenduse leidmiseks.

Ettepanek mängus osaleda tehakse inimestele, kes valdavad kõnealust probleematikat ja kes on küllalt avatud ning nõudlikud eeskätt

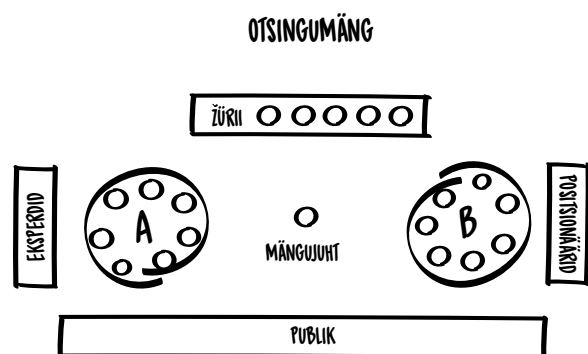
enda, aga ka isesuguste käsitleste suhtes. Samal ajal on küllalt tasakaalukad ja tähelepanelikud teiste seisukohtade suhtes. Soovitatav on otsingurühmadesse kaasata loovisikuid ka sootuks teistelt aladelt.

Mängu juhhib mängujuht, kes annab sõna, kutsub korrale neid, kes reegleid unustavad, piirab neid, kes ise ei märka kella vaadata. Ta alustab ja lõpetab istungeid õigeaegselt, kuulutab välja vaheaegasid ja vahendab operatiivset teavet. Igasugused ettepanekud, soovitusel ja korraldused antakse edasi mängujuhi kaudu.

- Otsingumängu lähtekohaks on probleem, mille sõnastamine ongi mängu kutsutud poolte esimene kohustus.
- Otsingumängu esimene istung on mõeldud probleemist arusaamise ühtlustamiseks.

Otsingumängus on oma ülesanded žüriil, kuhu soovitatavalt saadavad ühe oma esindaja ka mõlemad osalevad rühmad – esindaja jälgib, et kõik oleks küllalt täpne. Kõik võivad kaasa võtta igat liiki teavet. Avatud on inter-

net. Otsingumängu teeb eriliseks asjaolu, et ühel pool on rida eksperte, teisel pool eri positsioonidel olevate huvigruppide esindajad. (Vt joonis 11.4.2.) Nii positsioneeride kui ekspertidega võivad otsingugrupid konsulteerida. Iga etapi kohta esitavad nii eksperdid kui huvigruppide esindajad oma sisulise hinnangu koos argumentidega. Mõlemad otsingugrupid võivad esitada proteste.

JOONIS 11.4.2. Otsingumängus osalejad.

Otsingumängu lähtekohaks on probleem, mille sõnastamine ongi mängu kutsutud poolte esimene kohustus. Probleem tuleb sõnastada nii staatikas kui ka dünaamikas. Soovitatav on teha ka tagasisaade ja mingi hulk kõrvalevaateid teiste organisatsioonide või teiste riikide või rahvaste poole. Ettevalmistuseks on aega sõltuvalt probleemi suurusest ja raskusastmest. Võimalik, et selleks kulub aasta või rohkemgi, võimalik, et üks nädal või vähemgi.

Oluline on, et probleem esitataks mudelina ja otsingumängu esimene istung on mõeldud probleemist arusaamise ühtlustamiseks.

- Mängu esimesel istungil saavutatakse ühine alus (mudel) edasiseks tegevuseks. Saadakse ühtemoodi aru, millest jutt käib. Ühtlustatakse arusaam sellest, mis iseloomustab mängu objekti kui nähtust ja kui protsessi (karakteristikute määratlemine ja piiritlemine). Võib juhtuda, et probleemi sõnastamiseks on vaja sõnastada ka keskkond ja keskkonda soodustavad või kahjustavad tegurid.
- Teisel istungil esitavad mõlemad otsingumängus osalevad pooled oma arusaama tegeliku olukorra, olude ja situatsiooni kohta. Nendel puhkudel, mil poolte arusaamad lahknevad üle kahe palli (10-pallisel skaalal), on vaja argumenteerida ja väidelda või kutsuda eksperte appi, et lähtekoht oleks küllalt täpne.
- Kolmandal istungil esitatakse arusaam praegu vajaliku oleku kohta. Ette on nähtud põhjendada oma seisukohti ning lisada tagasi- ja kõrvalevaateid.
- Neljandal istungil esitatakse oma arusaamad tegeliku ja vajaliku oleku võrdlemisel ilmnenu vastuolude põhjuste kohta.
- Viiendal istungil esitatakse ettepanekud põhjustest jagusaamiseks.
- Kuuendal istungil esitatakse oma kujutus lähema ja kaugema tuleviku kohta ja edasiliikumise suund; teisisõnu täpsustatakse tegutsemise sihid ja eesmärgid. Heal juhul vormistatakse need programmina, kus on täpsustatud ka tähtajad, täitjad, vajalikud ressursid ja nende kasutamise tingimused, tegutsemise printsiibid ning kõik muu juhtimiseks ja iseregulatsiooniks vajalik.

Igal istungil nähtu-kuuldu põhjal annab žürii mõlemale mängus osalevale poolele hinnangu ja fikseerib selle mingites pallides. Hindamisel võtab žürii arvesse käsitlemise süsteemsust, täpsust, argumenteeritust, arutluste valiidsust, käsitluste esinduslikkust, aga ka ekspertide ja positionääride hinnanguid.

Otsarbekas on paluda otsingumängu algusest lõpuni kriitilise pilguga jälgima ja reflekteerima 2–3 ühiskonnategelast ja -teadlast koos vähemalt ühe ajakirjanikuga. Otsingumängu võib kajastada ajakirjanduses ja salvestada videona, võtta intervjuusid eri rollides olevatelt osalejatelt.

Otsingumäng kestab olenevalt teemast ja probleemist 3–4 ja rohkem päeva. Soovitav on, et mängus osalejad oleks vabastatud muudest muredest, mis võiks neid eksitada ja aega röövida.

Mängus osalemise eest on ette nähtud soliidne honorar.

Pärast mängu on mõistlik luua algoritm sedalaadi probleemide käsitlemiseks.

Otsingumäng annab ka muid kaudseid tulemusi. Igas otsingumängus osaleb eri rollides oma 50–60 inimest, kes pärast mängu jätkavad otsinguid, mõtlevad edasi. Inimesed kujunevad tunduvalt paremateks asjatundjateks kui nad olid enne mängu. Otsingumäng on kollektiivne looming, mis on korraldatud mängulises vormis selleks, et anda pinget ja tekitada infrastruktuur, mis tagab efektiivsuse. Seega võib öelda, et otsingumäng on ühtlasi uurimismeetod ja õppemeetod.

Otsingumänguga võib leida suurepäraseid lahendusteid, olgu kõne all mingi transpordisõlm, teetras, riigireform, loodushoid, puidu väärindamine, õpetajate ettevalmistamine, ülikoolide kaasajastamine, kohaliku omavalitsuse taastamine, rahvaharidussüsteemi loomine, mingi rahvarühma loimimine vms.

DISPUUT

Dispuut on kindlate reeglitega raamistatud ja enam-vähem rangelt juhitud väitlus – ka dispuutide asemel harrastatakse niisama vestlemist. Siin on kõne all meetod, mille kõik detailid on olulised. Dispuut korraldatakse,

kui on kujunenud mingi vaidlus, mis aina paisub ja milles osalevad pooled on risti vastupidistel seisukohtadel. Dispuut on piltlikult öeldes duelliga sarnanev mõttevõitlus, mis lõpeb väga harva viigiga.

Algatuseks leitakse mõlema seisukoha esindajaks inimene, kes on veendunud oma seisukoha õigsuses. Neile tehakse ettepanek komplekteerida endale mõttekaaslastest meeskond ja valmistuda nii oma seisukoha avalikuks kaitsmiseks kui ka vastaspoole seisukoha kummutamiseks.

Korraldajate initsiatiivil lepitakse kokku dispuudi aeg, koht ja kestvus, küsimuste arv, vastuse üle mõtlemise ja vastuse esitamiseks lubatud aeg, sõnavõttude arv ja kestus ja muud organisatsioonilised ning tehnilised detailid.

Mõlemad dispuudiks valmistuvad pooled koostavad küsimused sellise arvestusega, et vastamisel peaks vastaspool märkama oma seisukoha ekslikkust, valmistutakse pareerima vastaspoole rünnakuid. Ühtlasi valmistatakse ette 4–5 lühikest (tavaliselt kuni kolm minutit) sõnavõttu oma põhiseisukohtade kaitsmiseks ja vastaspoole põhiseisukohtade kummutamiseks. Erijuhtudel võib dispuut kesta seni, kuni üks pool tunnistab, et on eksinud. Dispuudist võib välja kasvada pikemat aega kestev mõttevahetus nii ajakirjanduse vahendusel kui ka muudes vormides.

Ettevalmistusse võivad mõlemad rühmad kutsuda nii palju inimesi kui ise tahavad, aga lõpuks tuleb valida 4–6 inimest, kes dispuudi ajal laval ümmarguse laua taga istet võtavad ja aktiivselt väitlema asuvad. Mõlemat meeskonda juhib kapten, kes käib loosi võtmas ja, kui vaja, ka märkusi tegemas, protesti esitamas, ning kes peab dispuudi käigus otsustama, milline strateegia valida, kes millisele küsimusele grupi vastuse esitab, kes otsustab, kes küsib, kes sõna võtab jne.

Dispuudis on žürii, kelle kohustuseks on täpsustada, mida jälgitakse ja mille alusel väitlejaile hinnangut antakse. Muidugi tuleb žüriil tähelepanelikult jälgida kõiki küsimusi, vastuseid, sõnavõtte ning jõuda selgusele, kumb pool väärrib teist ja esimest kohta.

Dispuudi võidab see, kellel õnnestub veenvamalt ja süsteemsemalt tõestada oma seisukoha õigsust. Seda juhtub harva, et dispuudi käigus

- Dispuut on kindlate reeglitega raamistatud ja enam-vähem rangelt juhitud võitlus.
- Dispuut on meetod, mille kõik detailid on olulised.

üks pool ühtäkki tunnistab, et on seni eksinud, ja annab alla. Enamasti saavutatakse n-ö punktivõit, kus hindamisel võetakse arvesse käsitlese süsteemsust, argumentatsiooni veenvust ning sõna- ja mõtteilu.

Alustuseks on mõlemal poolel vaja esitada vastaspoole seisukoht ja veenduda, et saadakse üksteisest õigesti aru.

- Esimene samm. Mängujuht kutsub poolte esindajad loosimisele ja küsib kas kõige nooremalt või vanemalt vm, kas ta valib kulli või kirja. Nüüd visatakse loosi ja see, kellele loos naeratab, saab õiguse öelda, kas nad soovivad alustada küsimist või küsida teisena.

Teise loosimisega tekib võimalus täpsustada, kes saab esimesena sõna (st selgub, kellele jääb viimasena sõna võtmise õigus).

- Dispuut algab, kui kõik protseduurilised küsimused on lahendatud, mängujuht palub vaikust ja annab loosi tahtel esimesena sõna saanud poolele õiguse esitada esimene küsimus. Seejärel pöördub mängujuht vastajate poole ja küsib, kas küsimus on arusaadav. Kui selgub, et küsimus tundub segane, tuleb mängujuhil pöörduda žürii poole. Kui ka žürii meelest on küsimus segane, peab mängujuht paluma esitada uus küsimus ja vigase küsimuse esitajad saavad esimese miinuse.

Küsimus on lihtlause, mille lõppu käib küsimärk. Kas-küsimused heade küsimuste hulka ei kuulu, sest neile saab vastata ühe sõnaga – jah või ei.

NB! Dispuudi küsimus ei tohi sisaldada väiteid ja küsimuses ei tohi olla üle ühe küsimuse.

Kui vastajad leiavad, et küsimus on arusaadav, kuulutab mängujuht välja aja mõtlemiseks ja palub vaikust ning jälgib kella. Vastamise ettevalmistuseks ette nähtud aja lõppemisel teatab mängujuht, et on aeg vastamiseks.

Vastuse lõpus on mängujuhi asi pöörduda küsijate poole ja selgitada, kas vastus käis küsimuse kohta. Kui küsijad väidavad, et vastus ei käinud selle kohta, mida küsiti ja vastamise asemel aeti mingit muud juttu, palub mängujuht žürii seisukohta. Kui ka žürii leiab, et vastus tõepoolest ei käinud selle kohta, mida küsiti, saavad küsijad uue küsimuse

esitamise õiguse ja vastajad pika miinuse. Kui vastus on vastu võetud, läheb küsimisõigus üle teisele poolele.

Vastuse üle mõtlemiseks ja vastamiseks ei ole otstarbekas anda aega üle pooleteise minuti, muidu jääb dispuut venima. Pigem lubada rohkem küsimusi kui pikki vastuseid. See ei ole reegel. Tõsiste akadeemiliste dispuutide puhul võib vastus olla kordades põhjalikum.

Kui küsimused-vastused on ära kuulatud, algavad sõnavõtted.

Lõpuks on repliikide voor. Repliik ei tohi kesta üle mõne sekundi ja neid esitatakse vaheldumisi.

Põhimõtteliselt võib dispuuti pidada ka interneti teel ja kirjalikult. Ka siis on mängujuht ja žürii ning reeglid, mida kõik vaidlevad pooled tunnevad ja on lubanud täpselt täita.

Väitluskultuur ei kujune üleöö ja iseenesest. Väitluses allajäämine pole mingi häbiasi ja ideede võitlus on igavene.

Tähtis on, et argumentatsioon oleks süsteemne ja ka süsteemselt esitatud. Sageli väidetakse üht, teist ja kolmandatki, kuid jäetakse argumentid lisamata.

Dispuuti võib jälgida saalitäis rahvast, kes elab väitlejaile kaasa. Kogemus näitab, et dispuut kestab paar-kolm tundi.

Kui näiteks käib vaidlus, kus ühed ütlevad, et harvesteriga lageraie on ainuõige, aga teised, et see meetod on kuradist, tasub korraldada dispuut.

- Dispuut on täpsete reeglite järgi korraldatud intensiivne väitlus.
- Diskussioon on samuti väitlus, aga kulgeb teises vormis vms.

12. PEATÜKK: KOOSTÖÖ

Elu viib edasi koostöö, mitte konkurents.

Tegutseda saab ja võib igaüks omaette, aga suuri tulemusi on enamasti võimalik saavutada vaid koostöös.

12.0. ÜLDIST

Vanemad inimesed mäletavad aega, kui maal pea kõik suuremad tööd tehti talgutega. Talgutel oli kogu küla. Osa tegi hommikust peale talgulistele süüa, osa karjatas lapsi, osa tegi talgutööd – vedas sõnnikut, peksis reht, ehitas maja, vms.

Nendel puhkudel, mil oleks vaja kiiresti midagi sellist saavutada, mida keegi üksi ei suuda, pannakse ka nüüd pead või seljad kokku ja, kui vaja, ühendatakse igasuguseid ressursse, ka raha ja tutvusi, teadmisi ja oskusi.

Mõnel puhul läheb kõik hästi, aga kahjuks tuleb alati ette, et koostööst ei tule suurt midagi välja. Paljud pole harjunud nii palju pingutama, et midagi valmis saada. Mõned ei kujuta ette, miks nemad peaksid looma teistele edu saavutamiseks vajalikke eeldusi. Mõned kardavad, et keegi paneb pihta nende mõtte ja saab nende arvel äkki kuulsamaks ning rikkamaks. Mõned ei saa lihtsalt aru, mida räägitakse ja taotletakse.

Koostöö tähendab vastastikkü üksteisele edu saavutamiseks eelduste loomist.

Oluline pole see, mis inimesi eristab, vaid see, mis neil on ühist, mis liidab ja paneb pingutama, keskenduma, loobuma kõigest, mis segab ja eksitab.

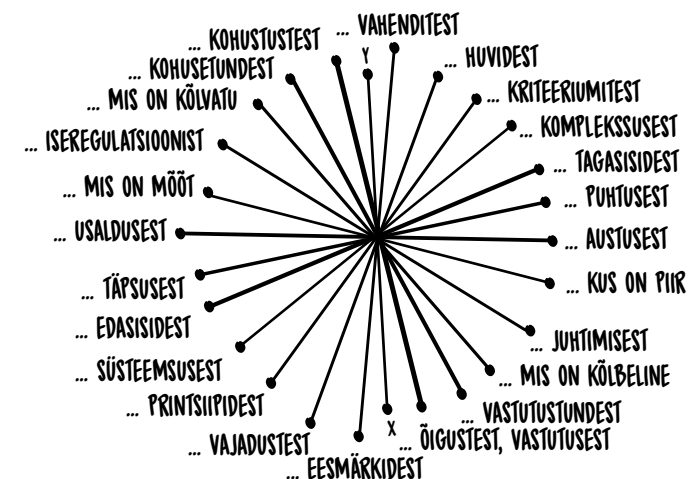
12.1. KOOSTÖÖ EELDUSED

Lugeja ehk mäletab, et inimestevahelised suhted saavad olla kas subjekt-subjektid või subjekt-objektid. (vt 6.0.) Esimesel juhul peab kumbki pool teist subjektiks. Teisel juhul käsitleb üks pool ennast subjektina, aga partnerit objektina. Suhtlemine saab toimuda vaid subjekti ja subjekti vahel. Kui jutt käib subjektist, kes käsitleb teist inimest objektina, on tegu kohtlemisega.

Võimed, sh koostöövõime, on subjektidel; asjadel, nähtustel, protsessidel jne võimeid ei ole.

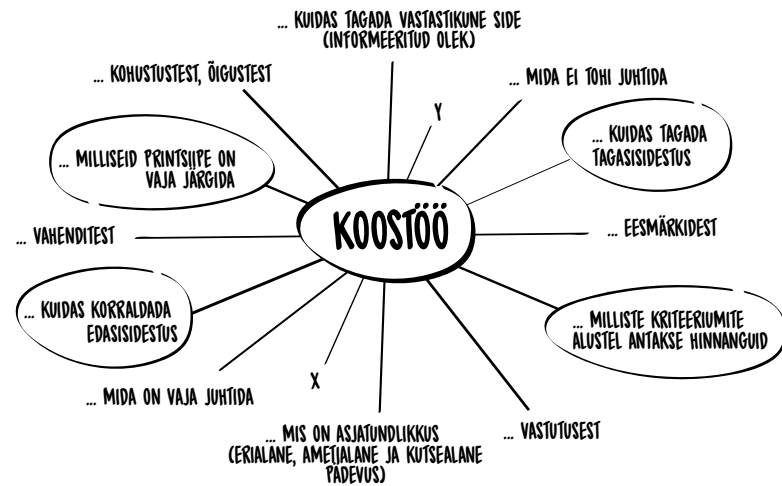
Koostöö eeldab vastastikust kohandumist ja üksteisemõistmist, et sobitada taotlusi. Koostöö eelduseks on head suhted. Suhete eelduseks

KOOSTÖÖKS ON VAJA ÜHILDUVAT ARUSAAMA ...

JOONIS 12.1.1. Koostööks vajalikud ühised arusaamad.

KOOSTÖÖ SAAB LAABUDA, KUI ON ENAM-VÄHEM ÜHILDUV ARUSAAM...

JOONIS 12.1.2. Koostööks on vaja kokku leppida.

on omakorda suhtlemine, mis laabub, kui üksteist usaldatakse, austatakse ja arvestatakse. Sellest ei tulene, et erimeelsusi ei või olla. Küsimuseks on, kuidas erimeelsusi esitada, selgitada ja leida lahendusi, mis ei sea ühtki osapoolt kannatajaks.

Enamasti pole kerge leida selliseid lahendusi, kus kõik oleksid võitjad, ent ladusas koostöös on just neid vaja otsida. Selleks, et kõik osapooled tunneksid end võitjana, tuleb süsteemselt tegeleda sellega, millest sõltub koostöö.

Koostöö laabumiseks oleks vaja pingutada järjekindlalt:

- et saavutada asjatundlikkus, sh keel (terminoloogiline ja kontseptuaalne selgus);
- et püsiks vastastikune soov tagada üksteisele operatiivne, süsteemne ja usaldusväärne side (võimaldada partneritele olla informeeritud meist ja meil olla informeeritud neist);
- et oleks ühilduv arusaam:
 - sihtidest, eesmärkidest ja vahenditest sihil püsimiseks ning eesmärkide saavutamiseks,
 - õigustest, kohustustest ja vastutusest,

JOONIS 12.1.3. Koostöö tausta tegurid.

- tegutsemise printsiipidest,
- hindamise kriteeriumidest,
- edasisidestusest ja tagasisidestusest,
- olemusest ja nähtumusest;
- et hoitaks eeldusi:
 - üksteise panuse tunnustamiseks,
 - tulemuste õiglaseks jaotamiseks,
 - võimalike tagajärgede ühiseks kandmiseks.

Tegutseda saab ja võib igaüks omaette, aga suuri tulemusi on enamasti võimalik saavutada vaid koostöös, üksteist täiendades, üksteist innustades ja julgustades, vastastikku üksteisele edu ja kindlusetunde saavutamiseks vajalikke eeldusi luues.

- Koostöö eelduseks on head suhted.
- Suhete eelduseks on suhtlemine, mida kannavad vastastikune usaldus, austus, tähelepanelikkus, ausus, õiglus, täpsus, ehedus, asjatundlikkus.

JOONIS 12.1.4. Koostöö toimed.

Elu viib edasi koostöö, mitte konkurents. Koostöövõime ja -tahe on Eesti arengu üks peamisi eeldusi.

Lugeja saab uurida joonistelt koostöö eelduste, tegurite ja toimete kohta. Süvenemise võimalus jääb igaühele.

12.2. KONKURENTS VÕI KOOSTÖÖ?

Tuleb eristada võistlust ja võitlust. Konkurents on võitluse vorm – võidab see, kes teise välja surub, jõuetuks lõhub, pankrotti ajab. Võitlus toimub ressursside hävitamise ja tingimuste ruineerimise hinnaga. Konkurents on „suurte poiste mäng”, surrogaat sõja asemel, mis mõnele pakub rahuldust, aga kodanikuühiskonnas vajalik ei ole.

Vajalik on saavutada koostöö. Näiteks saab tuua ettevõtete klastrid, kus hulk osaliselt kattuvaid organisatsioone loovad vastastikku eeldusi edu saavutamiseks ja rikastuvad kõik koos tunduvalt enam kui ükski nendest ettevõtetest suudaks omaette.

Lisaks üksteise austamisele ja usaldamisele on koostöös oluline suur hulk enam-vähem ühilduvaid arusaamu. (Vt joonis 12.1.1.) Sama efekti võib ühiskonnas anda ka maatriksstruktuuriga süsteem (vt näiteks joonis

11.3.4.), milles on vaja ja võimalik luua vastastikku üksteisele edu saavutamise eeldusi.

Kodanikel oleks mõistlik mõelda, kuidas konkurentsi asemel üksteisele vajalikke teenuseid osutada. Edenemine on kõlbelise ja professionaalse arengutaseme funktsioon nii üksikisikute, organisatsioonide, institutsioonide kui ka riikide tasandil.

Sõda on riikide konkurentsi ekstreemne vorm, kus eesmärgiks on hävitamine ja võitja saab kaotaja arvel otsustada, mida vajalikuks peab. Sõja puhul jääb tavaliselt ajaloolaste otsustada, millised riigid rohkem kaotasid. Sõda on globaalne õnnetus ja häving, mida tuleb alati ennetada, sest kõige rohkem kaotab rahvas, kes poliitikute meelest ei mõista midagi.

Igasugune vastasseis võib lõppeda ka kompromissiga. Kompromiss on lahendus, kus kumbki osapool peab leppima osaga sellest, mida ta alguses lootis. Kompromissi saavutamiseks on vaja, et mõlemad konflikti osapooled astuksid mõne sammu tagasi.

Kui luua mõni selline süsteem, mis sihilikult hävitab oma kõrval olevate süsteemide elujõu, on valitud kõlvatu tee. Hävitamise rafineeritud võtteks võib olla „abi”. Tasub korrata, et abiks saab olla ainult see, mis võimaldab saada iseseisvamaks – kõik muu, kõik, mis süvendab sõltuvust ning lõhub elu- ja elamisloogikat, on ohtlik.

Eluloogika kehtib nii inimeste, ettevõtete kui ka teiste isereguleeruvate süsteemide kohta – on sünd, kasvamine, õitseng, hääbumine, surm. Selleks, et organisatsioonide elukaart pikendada, on oluline tabada ära, millal on õige aeg avaneda muutusteks ning olla küllalt radikaalne, et süsteem saaks tõusta kvalitatiivselt uude olekusse. (Vt 11.3.)

- Võistlemine käib parema tulemuse saavutamiseks.
- Võitlemine käib vastasest vabanemiseks.

- Kompromiss on lahendus, kus pooled lepivad osaga sellest, mida nad esialgu soovisid.
- Kompromiss ei rahulda täiel määral kedagi, aga kuna vastasel juhul ei saaks üldse midagi, soostutakse osaga loodetust või vajalikust.
- Suurem osa kaubanduslikest ja poliitilistest kokkulepetest on kompromissid.

- Koostöö ei tähenda pelgalt tootmist või transporti.
- Koostöö on läbiva tähendusega ja oluline kõikides eluvaldkondades, nagu ka valitsuses ja omavalitsustes, Riigikogus ja teistes põhiseaduslikes institutsioonides.

Abirahadest sõltuva süsteemi loomine või projektide läbisurumine lõhub terve eluloogika, soosib rehepaplust ja süvendab vaesust – „tasuta raha” tõttu pole võimalust ega justnagu mitte mõtetki ise midagi uut ja erilist välja mõelda või ette võtta. Räägitakse, et tasuta lõunaid ei ole.

On, aga mitte kõigile ja mitte lõpmata kaua. Mingil hetkel võib selline sõltuvussuhe lõppeda oma riigi kaotamisega või väljarändega, kõikisuguste muude hädadega. Mõelgem, mis siis juhtub, kui mingis piirkonnas hakkab keegi suvel linde söötma ja lõpetab pakase ajal söötmise ära. Abirahadest sõltuv majandusmudel on vale tee, mis abi lõppemisel esimesena kokku variseb.

Mitmed riigid ja rahvad on jäänud niisugusesse abilõksu.

AHNUS EI TOHIKS TEEJUHT OLLA

Mis majandus on? On loodus, tehnika, inimesed, igal oma struktuur (elementide-osade-alasüsteemide paiknemine üksteise suhtes). Akadeemik Uno Mereste on öelnud, et majandus on suhtarvude süsteem, mis iseloomustab erinevaid struktuure, nende funktsioneerimise-muutumise-arengu efektiivsust, intensiivsust ja otstarbekust.

Ahnus ja jõhkrus rikastumiseks looduse, kultuuri, teiste inimeste arvel ei tohiks olla inimesele teejuhiks. Teejuhikud võiksid olla hoolivus, inimlikkus, pühendumine järgmistele põlvkondadele, elu ja elukeskkonna kaitsmine ja hoidmine. Eelmise sajandi suurte sõdade vallapäästjad olid sotsiopaadid, kellel moraalset kompassi polnud, kellele ei läinud korda teistele kannatuste tekitamine ja elukeskkonna hävitamine. Kodaniku asi on olla valvel, et sotsiopaadid ei pääseks kuskil niimoodi võimu juurde, et mõni neist saaks taas hakata elu ja inimeste usku hävitama.

Väljapääsuks on koostöö, mis ei tähenda pelgalt tootmist või transporti. Koostöö on läbiva tähendusega ja oluline kõikides eluvaldkondades, nagu ka valitsuses ja omavalitsustes, Riigikogus ja teistes põhiseaduslikes institutsioonides.

Valimisvõitlus käib valimiste ajal, aga pärast valimisi peaks valitsema koostöö. Positsioonis olevate erakondade põhitaotlus ei peaks olema opositsioonis olevate erakondade mustamine ja seadusloomest eemale tõrjumine, vaid koostöö, kogu intellektuaalse potentsiaali kaasamine.

12.3. KOOSTÖÖ TÕKKED

Koostöö on väljapääs, aga jagu peame saama bürokraatiast ja demagoogiast. Suurtest muredest (vt 13) saab jagu vaid ausameelselt tegutsedes.

Kuigi bürokraatiast on juttu olnud ka eelmistes peatükkides, peatume sellel veel kord. Sõna „bürokraatia” on kasutuses mitmes, sh lausa vastupidises tähenduses. Bürokraatia on ametlik asjaajamine, dokumentide käitlemine täpses kooskõlas kehtiva korraga. Samas on sõnal „bürokraatia” ka teine tähendus – koloss kahel jalal, millest üks on põhjendamatu autoriteedistruktuur ja teine saladus.

Pahena on bürokraatial metsik jõud. Ajalugu on täis näiteid, kus bürokraatia vastu on olnud jõuetud nii suured kui väikesed rahvad. Tõepoolest, kui rahvas vaatab bürokraatia levikule mõne aja läbi sõrmede, pole enam jõudu, et bürokraatia edasisele levikule tõhusalt vastu seista. Siis on juba vaid aja küsimus, mil riigi- ja omavalitsusasutused üksteise järel imbuvad läbi formalismist, mida saadab hoolimatu õelutsemine, omakasupüüdlik lipitsemine „ülespoole” ja kõrkus „allapoole”, asjatundjate kiusamine, infosulud, juhurdite ringkaitse jms. Bürokraadid ei hooli ei teadmisest, teadusest ega teadlastest.

Ühiskonnas on ka tänapäeval pidevalt õhus küsimus, kas rahvas suudab koos ajakirjandusega hoida bürokraatia levikut kontrolli all ja tagasi suruda, või surub bürokraatia rahva nurka. Kui see juhtub, hakkab vohama demagoogia.

Kodaniku ja ühiskonna kõige õelama, kohati koguni fataalseks peetud vaenlase, bürokraatia äratundmiseks on siin veel kord nimetatud selle tunnused:

- formaalne, paberlik asjaajamine, JOKK-skeemitamine;
- salastamine;
- valetamine, demagoogia vohamine;
- valimiste ja konkursside asendamine selliste petuskeemidega, mis viiksid võimule „meile ustavad isikud”.

MIS ON DEMAGOOGIA?

Et aru saada demagoogiast, et rahvas tunneks demagoogid ära ja demagoogidel oleks piinlik demagoogitseda, tuleb demagoogiavõtteid tunda.

Kui inimene ei oska olla, ei saa hakkama, ei viitsi õppida ja ära minna ei taha, on oma olemasolu õigustamiseks ja ametis püsimise tagamiseks vaja demagoogiat. Siis tuleb hakata rääkima sellest, kuidas teised ei saa oma tööga hakkama, kuidas nad ei taha end kokku võtta, ei soovi mitte kusagil õppida, ei suuda püsivalt pingutada ja teistele inimestele edukaks tegutsemiseks vajalikke eeldusi luua.

Teiste mustamine on üks sadadest demagoogiavõtetest, mis on iidsetest aegadest meieni kandunud, ehedana säilinud ja mida usinalt kasutatakse, et endast ja oma kaaslastest võimalikult head muljet jätta.

Kas keegi on näinud mõnda saadikut või ametnikku, kes teatab avalikult, et ta ei saa mingist arutlusest ja otsustamisest osa võtta seetõttu, et ta ei ole antud valdkonnas küllalt haritud, informeeritud ja kogunud? Või tunnistab koguni, et ta ei suuda rahuldaval määral ette näha oma tegevuse võimalikke tagajärgi ja peab seetõttu tegelema millegi muuga?

Kui inimene satub mingile ametikohale, kus tal on administratiivses mõttes õigus tegutseda, aga tal ei ole kohustust vastutada oma tegevuse eest, siis justkui ei ole ka vaja – õudne küll – olla asjatundja.

Põhjendamatult mingile ametikohale sattunud inimesed hakkavad tavaliselt hoolitsema selle eest, et keegi ei saaks aru, kes nad on, mida nad teevad ja mis neil välja tuleb. Selleks, et ametis püsida, valib asjatundmatu isik enda kõrvale omasuguseid või veel rumalamaid. (Vt 11.1.) Siis on vaja olla osav ja kaval ning peab tundma demagoogiat.

Demagoogia on:

- võtete kogum inimeste teadlikuks eksitamiseks;
- tõe väänamise selliste meetodite süsteem, mille abil:
 - saab peita tegutseja ja tegutsemise tegelikud motiivid,
 - keerata vahendid eesmärkideks,
 - kutsuda esile absurdisituatsioon, milles lakkaks teiste usk ja lootus, kus- tuks armastus ning kindlustunne asenduks hirmu ja kahtlustega.

ASJATUNDMATUSE KATTEVARI

Demagoogia on võimas vahend araks kasvatatud inimeste maal. Demagoogia tabab eeskätt inimesi, kes on viletsa hariduse ja puuduliku infoga, kes ei oska oma peaga mõelda, ei näe ega tunne süsteemi, ala- ja meta-süsteeme, milles kujunevad tähendused. Inimesed, kes ei suuda näha seoseid ja sõltuvusi, põhjuseid ja tagajärgi, kes ei erista regulatsiooni- ja juhtimistasandeid, protsesse ja nähtusi, funktsioneerimist, muutumist ja arengut, olulist ja ebaolulist, osa ja tervikut jne, ei saa tegelikult aru ei võimalustest, piirangutest ega ohtudest. Selliste inimeste osalemine arutlustes ja otsustamises on enamasti amoraalne tegu, olene- mata administratiivsetest õigustest, mis kaasnevad kodakondsuse, ametikoha, mandaadiga vms.

Nõukogude ajal oli demagoogia tabuteemaks. Sellest võis rääkida ja kirjutada vaid fašistide ja imperialistide iseloomustamiseks. Perestroika- eelsel ajal kubisesid parteipoliitilised tekstid demagoogiast seda enam, mida räbalam oli olukord.

Põhjendamatult mingi positsiooni hõivanud isikud on enamasti ka parteisõdurid (või muud etturid), kelle isiklik arvamus ei tohi palju kaaluda. Enamasti ei tohi isiklikku arvamust ollagi; veel vähem võib seda avalikult välja öelda. Nõukogude korra ajal tundus, et selline käitumine on omane vaid totalitaarses ühiskonnas elavatele inimestele. Nüüd võime – tuginedes küllalt kaua kestva praktikast ammutatud kogemustele ja vahetule kaemusele – öelda, et nii see ei ole.

Demagoogia on päästerõngas mitte ainult põhjendamatult mingil ametikohal istuvale ametnikule, vaid ka erakondadele, kes pistavad oma programmidesse ükskõik mida, mõtlemata üldse sellest, kes, kus ja kuidas seda kõike tegelikult tegema peaks ja mis sellise tegevusega tõenäoliselt kaasneb. Pärast valimisi ei jää PR firmade toel „valimisvõidu”

- Põhjendamatult mingi positsiooni hõivanud isikud on enamasti ka parteisõdurid või muud etturid, kelle isiklik arvamus ei tohi palju kaaluda.
- Demagoogia on päästerõngas ka erakondadele, kes pistavad oma programmidesse ükskõik mida, mõtlemata üldse sellest, kes, kus ja kuidas seda kõike tegelikult tegema peaks ja mis sellise tegevusega tõenäoliselt kaasneb.

saavutanud poliitikutel muud üle, kui rakendada tõe väänamise tehnikaid ja loota, et keegi ei söanda süveneda ja tõsimeelselt analüüsida seda, mida neile on varem kokku lubatud.

Demagoogiale toetuvatel inimestel on võimalik tegutseda ja endaga rahul olla, kui teised inimesed:

- ei julge välja näidata, et nad saavad aru, mida nendega tehakse ja tahetakse edaspidi teha;
- on harjunud (on maast-madalast harjutatud) olema manipuleerimise objektid, mitte enesejuhtimise ja sotsiaalse juhtimise subjektid ning manipuleeriksid meelsasti ka ise teiste inimestega;
- on nii „puuga löödud”, et usuvad pimesi, mida räägitakse ja kirjutatakse, st võtavad igasuguseid tekste tõe pähe;
- ei oska, ei suuda ega taha analüüsida neid tekste, mida levitatakse; on tüdinenud ja väsinud, teevad näo, et neid ei huvita;
- loodavad ka kuuluda kuidagi võimu juurde ja olla sellevõrra tähtsamad, mida enam neid võimul olijatega seostatakse;
- ei tunne ära ei demagoogiat, demagooge ega nende tegevuse tagajärgi.

DEMAGOOG SOOVIB INIMESTEGA MANIPULEERIDA

Demagoogiaga on see paha asi, et põhimõtteliselt võib ju iga jutt ka õige ja väärtuslik olla. Alati ei ole demagooge, nende taotlusi ja traageliite nii lihtne läbi näha, nagu tavaliselt siis, kui riiklik hinna (aktsiiside) tõstmise kampaania jälle lahti läheb. Tohtu hinnatõusu üle arutamise asemel puistatakse ajakirjandus siis täis artikleid ja usutlusi selle üle, kuidas ööd ja päevad koos ministriga ja ilma ministrita arutati hinnatõusu vähendamist. Paljud olid õnnelikud, et hind ei tõusnudki nii palju, kui esialgu oli „kõrgelt” teada antud.

Demagoogiavõtteid* tuleb tunda, et mitte lasta endaga manipuleerida ega lubada ka kellegi teisega seda teha.

* Kellel sügavam huvi demagoogiavõtete vastu, võiks tutvuda artikliga „Juhtimise ja valitsemise eetikast” ajakirjas Vikerkaar 4–8/1987. Demagoogiavõtete kirjelduse (100 võtet) leiab ka <https://vooglaid.org/sada-naidet-demagoogiavotetest/>

Allolev demagoogiavõtete loetelu on väga pikk, aga pole ikkagi lõplik. Võiks piirduda ka lühema loeteluga, kuid pidades silmas selle raamatu eesmärki, esitame võtteid võimalikult palju. Igaüks saab ise edasi mõelda.

SADA NÄIDET DEMAGOOGIAVÕTETEST

1. Siltide külgekleepimine. Näiteks kellegi nimetamine urgitsejaks, käsilaseks.
2. Paatose esilekutsumine. Suured sõnad, plekist hääletoon, draamatilised žestid ja kordused loovad fooni, et vastuvaidlemine on kohatu.
3. Apelleerimine üldsusele või enamusele – „me kõik nagu üks mees”.
4. Eesmärgi ja vahendi äravahetamine.
5. Väga säravate, kuid ebamääraste mõistete kasutamine. Nende mõistete kohta on teada vaid, et need tähistavad midagi head ja meile omast. Näiteks demokraatia, euroopalikud väärtused, humanism ja teised -ismid.
6. Vanade, püsikindlate sümbolite ülekandmine. Näiteks kangelased, klassikud, traditsioonilised pidupäevad, erirõivad. Oma mõtte põimitakse vanade sümbolitega niivõrd kokku, et nende eraldamine on pea võimatu, vastuvaidlemine kohatu.
7. Kuulaja-vastase-partneri kasu rõhutamine. Olgu kasu kasvõi tühine rääkija kasuga võrreldes.
8. „Vahevagun”. Väär väide paigutatakse õigete vahele ja esitatakse samas rütmis ja tempos kui õiged väited. Protestida kas ei jõua või ei märka.
9. Lihtrahvalikkus. Inimestele meeldib kuulda ja arvestada „ühte enda hulgast”.
10. Rõhumine (ühistele) mälestustele. Kui jutuvestja oli kunagi aus ja tubli, siis luuakse mulje, et ta on seda nüüdki.
11. Sohk. Igasugune valefaktide esitamine. Kui tõde selgub, siis proovitakse väita, et juba on liiga hilja – otsustamise rong on ammu läinud.

Demagoogiavõte:

- Esitatakse igasuguseid valefakte.
- Kui tõde selgub, siis proovitakse väita, et juba on liiga hilja – otsustamise rong on ammu läinud.

12. Toetumine autoriteedi soovitusel, hoolimata sellest, et see anti teisel ajal ja teises kontekstis.
13. Kõneleja enda või kellegi teise kogemus. Aga üksikutele kogemustele tuginedes üldistusi teha ei saa. Mittedemagoogilise argumentina saab kasutada üldistatud kogemust (paljude kogemuste üldistatud järeldus).
14. Naeruvääristamine.
15. Tõsise käsitluse asendamine mängulisega.
16. Ähvardamine.
17. Hoiatamine.
18. Manitsemine, kui oluline või tähtsusetu, õige või vale vaatlusalune küsimus on.
19. Majandusliku, administratiivse, poliitilise, perekondliku, vms. sõltuvuse rõhutamine.
20. Sümbolika, atribuutika, traditsioonide, rituaalide rakendamine käitumise stereotüüpide kujundamiseks või lõhkumiseks.
21. Saladuslikkuse tekitamine.
22. Väga subjektiivsete (ühegi argumentita) hinnangute andmine.
23. Käsitletava küsimuse segaseks ajamine, selle tähtsuse, uudsuse, ulatuse jm segiläbi käsitlemine.
24. Oma mõtete, hinnangute, huvide esitamine teiste omade pähe.
25. Süü ja süüdlase otsimine probleemi tekke ja süvenemise põhjuste asemel.
26. Kangelaste kui näidiste ülistamine üldiselt viletsas olukorras.
27. Minevikuraskuste ja -saavutuste esitamine argumentina oleviku saamatuse ja hoolimatuse varjamiseks.
28. Tulevikupiltide maalimine, juhtimaks tähelepanu kõrvale oleviku raskustelt, juhtimisvigadelt.
29. Enesekriitika, vältimaks teiste sisulist analüüsi ja tõepäraseid järeldusi.
30. Pidev rääkimine millestki, et tekiks vasardusefekt. Sunnitakse korduvalt tegema või rääkima midagi kõlbatut, lootusega kutsuda esile kognitiivne dissonants. (Vt 2.5.)
31. Millestki pidevalt rääkimine, jätmaks muljet, et räägitut ka tegelikult arvestatakse ja tehakse.

32. Apelleerimine tervele mõistusele. „Iga kaine mõistusega isik saab aru, et...”.
33. Viitamine oma teenetele, ametikohale, „pagunitele”, autasudele, et oma tähtsust rõhutada.
34. Hääle tõstmine.
35. Püsti tõusmine või kõrgemale ronimine.
36. Vastaspoole ignoreerimine. Ei pööra tähelepanu tema küsimustele, talle suvaliselt vastamine.
37. Igale faktile suvalise valdkonna suvalise fakti vastandamine. Justkui ei peaks esitatud faktid siis paika.
38. Üldiste, konkreetse sisuta fraasidega manipuleerimine, sisutühi sõnamulin.
39. Oma teesi paigutamine arutluse algusse ja lõppu. Püüd arutlust alustada esimesena ja lõpetada viimasena.
 - Demagoog hakkab kaitsma seda, milles keegi polegi süüdistanud ja kus kõik on tõesti korras.
 - Nii jääb mulje, et midagi polegi ette heita.
40. Käsitletava suhtes võltsi isikliku tähelepanu või suhtumise rõhutamine. „Olen pikka aega jälginud...” – tegelikult ei ole.
41. Käsitletava erilise tähtsuse rõhutamine. „See on küsimuste küsimus. Hea, et see päevakorda sai.”
42. Oma soovide esitamine objektiivse tendentsina, paratamatusena, mida saab vaid toetada ja millega saab vaid leppida.
43. Detailirohke kõnelemine mitte saavutatud tulemustest ja tagajärgedest, vaid oma tegevustest. Asjaolu, et tulemusi pole, jääb sõnavahu varju.
44. Sõnavõtu „pikkimine“ hämmastavate üksikute faktidega, mis jätab kõnelejast asjatundja mulje. Põhjustest, analüüsist, järeldustest hiilitakse sellega kõrvale.
45. Faktimäng. Üksikfakti esitamine tõendusmaterjalina. Näiteks suvalise ühe arvamuse esitamine üldise tõena.
46. Võrreldakse võrreldamatut. Võetakse üks näide ühest ajastust, teine teisest.
47. Oma järjekindluse ja huvitavuse rõhutamine kohatu sekkumise, arvukate küsimuste, korduvate sõnavõttude kaudu. Toimib surveavaldusena, taktitundelist inimest peletava tegurina.

48. Arutluse aluse äravahetamine. Hakatakse kaitsma seda, milles keegi polegi süüdistanud ja kus kõik on tõesti korras. Jääb mulje, et midagi polegi ette heita.
49. „*Idem per idem*” ehk väite tõestuseks on väide ise.
50. „*Argumentum at hominem*”. Selle asemel, et rääkida küsimusest, hakatakse kõnelema vastaspoolest, tema huvidest, iseloomust, välimusest.
51. Räägitakse tõtt ja valet vaheldumisi, jättes mulje, et kõik on õige.
52. Antakse hinnanguid, selgitamata, mida maha tehakse või ülistatakse. Hinnangud on mõeldud vaid emotsionaalseks mõjutamiseks nagu „see on hea” või „see on paha”.
53. Pööratakse vastase väide viltu ja öeldakse, et vastane räägib isendale vastu. Seejärel naerutatakse kuulajaid teemal, et ega kõik ei saagi keerulistes asjades asjatundjad olla.
54. Puhutakse eriti suureks mõned tühised detailid või emotsionaalsed nüansid.
55. Demonstreeritakse oma erilist informeeritust. Seejuures jäetakse mulje, et avaldati tühine osa teadmistest. Info valdamine on prestiiži allikas.
56. Tuuakse vaidlusse tsitaate hoopis teises kontekstis esitatud mõtetest, et oma väiteid tõena näidata.
57. Kritiseeritakse neid, kes pole kohal ja ennast kaitsta ei saa.
58. Valetamine. Põhimõttel, et „vale peab olema piisavalt suur, et tõesena näiks”.
59. Enne mõtte esitamist antakse sellele hinnang. Nt „erakordselt väärtuslik ettepanek”.
60. Esitatakse „kas” küsimus, millele on võimalikud vaid „ei” või „jah” vastused. Mängitakse sellele, et „ei” on ebamugav öelda.
61. Mõtte allikas peidetakse ära. „On saabunud ettepanek nõupidamine lõpetada...”
62. Seatakse küsimuse alla vastaspoole meeleanalüüsi korrasolek või alavääristatakse mälu või mõtlemisvõimet. „Sa ju ei kuule” või „sul ju aju ei tööta”.
63. Asutuse-ettevõtte-organisatsiooni samastamine iseendaga, oma mõtete esitamine asutuse või kogu kollektiivi nimel.
64. Korraga mitme küsimuse esitamine. Vastuse naeruvääristamine, et „küsite ju midagi muud”.
65. Öeldakse, kes juuresolijatest või kusagil auväärsete hulgast võiks kõneleja sõnu kinnitada. Panna kuulajad uskuma, et kahtlus kaoks.
66. Manipuleeritakse kiires tempos arvude, protseduuride, koefitsientidega. Kuulaja kaotab peatselt orienteerumisvõime ning kõneleja võib meelevaldselt arve lisada ja neile oma arutluse rajada.
67. Süü veeretamine alluvate kaela. Nii varjatakse oma ebakompetentsust.
68. Alluvate hulga ühe või mitme väljavalimine, kelle varal õpetatakse kõiki teisi (samasuguseid). Väljavalitudid nahutatakse, et ülemuse rangusest kasvataja mulje jääks.
69. Samastatakse organisatsioon või allüksus kritiseeritava või kiiditava isikuga. Räägitakse konkreetsest isikust, aga mõeldakse kogu organisatsiooni, tegevusvaldkonda, tootmisloiku.
70. Traditsiooniliste puuduste märkimine. Kinnisilmi võib alati ja igal pool öelda, et planeerimine on läbi mõtlemata, tähelepanu pole küllaldane, kontroll on vähene, otsused pole küllalt konkreetsed.
71. Kiidetakse pisiasjade eest, et seejärel kritiseerida suurte puuduste eest. Jätab mulje kritiseerija (ülemuse) objektiivsusest.
72. Segadusse ajamine suure hulga korraga esitatud küsimustega, kusjuures küsimused annavad jutule ründava tooni. Kaasneb vastaja jõuetus ja nõrdimus. Küsija saab väita, et vastuseid ju pole.
73. Maalitakse kas väga kole või väga ilus tulevikupilt, mille vältimise või saavutamise nimel tuleb kõnelejat väga kuulata, austada ning täita nõudmisi.
74. Esitatakse tehtud või tegemata töödest või puudujääkidest detailne loetelu, mida keegi pole suuteline meelde jätta, võrdlema, arvestama, sisuliselt analüüsima.
75. Keerutatakse hulk aega suurest probleemist suvaliselt välja tõmmatud ühe-kahe küsimuse ümber. Lõpuks öeldakse: „Aitab arutamist! Põhjalik analüüs näitas, et...” ja tehakse endale meelepärane otsus.

76. Simuleeritakse enesekriitikat.
77. Moraliseeritakse, loetakse sõnu peale, räägitakse ammutuntust kui uudisest, püütakse veenda kõiki üldtuntud faktide paikapidavuses. Kõik ikka enda isiku alusetuks esiletõstmiseks.
78. Viidatakse küsimuse käsitlemise valele ajale. Kõigepealt, et „vara veel, otsustamise aeg pole veel käes” ning hiljem „kus sa varem olid, otsus on juba tehtud ja nüüd pole enam võimalik teha midagi”.
79. Viidatakse oma eriülesannetele, mis justkui iseenesest küsimuse lahendamaks peaksid.
80. Ebaadekvaatne reageerimine alluvate puudustele, et oma puudust jätta agressiivsusega varjata.
81. „Kitse tuppa toomine”. Halvad olud tehakse ootamatult veelgi halvemaks. Kui hiljem olemasolev olukord taastatakse, tundub kõigile, et olukord on päris rahuldav.
82. „Kirbu lubamine”. Lubatakse midagi tühist või mitte midagi ja põhjendatakse seda ebasoodsate välisjõududega. Selliselt varjatakse enda küündimatust ning lükatakse rahulolematuse plahvatust edasi.
83. „Ulmekera kerimine”. Tehakse järjest suuremaid plaane ja plaanide täpsustusi tegelikkuses midagi saavutamata. Ulmekera saab kerida täpselt nii kaua, kuni ülemustel-kontrollijatel mõõt täis saab.
84. Teaduslikkusega põhjendamine, kuigi teaduslikku uuringut ega eksperimenti tehtud pole.
85. Konformsusefekt. Väidetakse, et kõik käituvad või arvavad sedamoodi – „ega sina ometi erineda ei taha”. Või väidetakse, et „milles mina süüdi – teised ju käituvad kõikjal samamoodi”. Või
- Konformsusefekti tekitamine:
- Väidetakse, et kõik käituvad või arvavad sedamoodi – „ega sina ometi erineda ei taha”.
 - Väidetakse, et „milles mina süüdi – teised ju käituvad kõikjal samamoodi”.
- hangitakse neli-viis eeskõnelejat, kes sama kokkulepitult juttu ajavad – tekitatakse situatsioon, kus eriarvamuse esitamine on piinlik.
86. Inimesed pannakse otsustamisest osavõtu ettekäändel kätt tõstma küsimustes, mille arutamiseks neil polnud võimalik osa

- võtta kas informatsiooni puudumise, ettevalmistuse puudulikkuse või arvamusega mitteametustamise tõttu.
87. Juba 2000 aastat tagas Vana-Roomas oli kõnekäänd: „Kui näed ühehäälset otsust, otsi despooti või petist.”
88. Kui ülemusel õnnestub kõik alluvate ettepanekud tagasi tõrjuda, pole tal karta, et ta eksib ja teeb (lubab teha) midagi valesti. Kui alluvate ettepanek keelust hoolimata realiseeritakse, saab rääkida „meie kollektiivi edust”. Ebaedu korral saab meenutada, et „ma ju rääkisin”. Kuna sellisel ülemusel on „alati õigus”, on tema püsimine oma kohal või tõus ametiredelil kindel.
89. „Piiripääsuke”. Juhtivtöötaja, kes on veendunud, et ta peab jääma juhtivtöötajaks, hoolimata valdkonnast, kus ta peaks tegutsema, ja hoolimata ülesannetest, mida ta peaks täitma. Oma ebakompetentsust püüab ta mitmel viisil varjata. Juttu mujale viies, detaile vältides lausega, et „see on liiga madal tase minu jaoks”. Korraldab koosolekuid, peab pikki monolooge. Korvaltvaatajale jääb mulje energilisest, initsiatiivikast, püüdlisest, printsiipiaalsest inimesest.
- „Pisiasi”, et ta on ebakompetentne ja sisuliselt takistab normaalset tööd, et ta on amoraalne, laostab inimsuhteid ja kujundab väärastunud orientatsioone, jääb lihtsalt varju.
90. „Lahingulendur”. Juhtivtöötaja, kes igal ettekäändel püüab oma töökohalt ära olla. Püüab suruda end komisjonidesse, nõukogudesse, toimkondadesse, et pidevalt koosolekutel saaks viibida. Seal saab süüdimatult midagi öelda või mitte öelda. Komisjonides oma vaimset ahtrust põhjendab suure koormusega töö. Tööl põhjendab küündimatust suure ühiskondliku koormusega. Harvadel juhtudel, kui organisatsiooni külastab, „tulistab” valimatult kõiki ja kaob jälle. Maha jäävad pisarad, pahameel ja kõrvalseisja

demagoogilise efektina kujutus, et kange mees, kes operatiivselt asja ajab ja resoluutselt abinõusid rakendab.

91. Alusetu kiitmine. See võte toimib kahel viisil. „Kiida lolli ja loll rabab end kasvõi surnuks”. Kummaline küll, aga isegi üsna lamedad ja labased komplimendid muudavad leplikuks ja tähelepanelikuks. Teistele, neile, kes näevad-kuulevad kellegi alusetut kiitust, toimib see objektiivselt kui nende laitus.
92. Alusetu laitmine. Põhjendamatu, ootamatu kallaletung, süüdistamine ei tea milles lööb rünnakuohvri pahviks. Seks ajaks, kui ohver toibuma hakkab, on rünnak lõppenud, avalik arvamus kujundatud, hüved jaotatud, keegi lahti lastud, keegi ilma jäetud. Pärast toob selle võtte rakendaja enda kaitseks mõne kõnekäänu, nagu „kus metsa raiutakse, seal laastud lendavad”, või ütleb lihtsa enesestmõistetavusega „meie eksisime”. Korduvad halvustamised inimese püsiomaduste kohta toimivad traumeerivalt. Nii võidakse inimene sedavõrd hävitada, et ta ei usu enam oma võimetesse või oma tulevikku, kaotab töövõime ja teotahte. Seejärel näitab demagoog talle näpuga ja seletab kõigile, et selline ei sobi oma kohale, tema edutamine ei tule kõne allagi.
93. Viitamine ülemuse käsule-korraldusele toimida teatud viisil. Seletatakse, et nii saigi tehtud, kuid väljatulnu eest vastutagu ülemus ise.
94. Kõneldakse mitte puudustest, vaid reservidest.

Demagoogiavõtte:

- Kõneldakse mitte tööst ega saavutustest-puudustest, vaid tehtud tegevustest ja plaanidest.
- Ühtede plaanide asemel tulevad teised ja siis on justkui imelik meenutada eelmisi ja arutada nende täitmise üle.

95. Kõneldakse mitte tööst ega saavutustest-puudustest, vaid tehtud tegevustest ja plaanidest. Ühtede plaanide asemel tulevad teised ja siis on justkui imelik meenutada eelmisi ja arutada nende täitmise üle.

96. Apelleerimine traditsioonilistele (objektiivsetele) raskustele.

Näiteks „ülemused on asjale pöö-

ranud vähe tähelepanu”, „materiaal-tehniline varustus jätab soovida”, „vähe on konkreetset abi osutatud”, „töötingimused on ebarahuldavad”, „pole asjalikku kaadrit”.

97. Korduv ja isiklik pöördumine ülemuse poole. Teistele jäetakse mulje oma seotusest ülemusega. Ülemusel, keda niiviisi esile tõstatatakse, on ebamugav lipitsemise vahele peidetud mõtet kahtluse alla seada või lipitseja vastu midagi öelda.
98. Kritiseeritakse end tühistes asjades, seejärel kirjutatakse kõik saavutused enda arvele.
99. Viidatakse kontrollijate ebaobjektiivsusele, ebakompetentsusele, pealiskaudsusele, süsteemitusele.
100. Kõigi üllatuseks enda süüdi tunnistamine kõiges. See võtab süüdistaja tummaks, teeb relvituks ja härdalt kaastundlikuks. Lamajat ju ei lööda.

...

13. PEATÜKK: MURED

Tervet riiki puudutavad mured on rahva mured.

Muredest saab ka jagu rahvas, kui valitsus loob selleks soodsad tingimused.

13.0. ÜLDIST

Eestis räägitakse tihti mitmesugustest suurtest muredest ja vastuoludest. Räägitakse nendest, mis puudutavad tervet riiki ja riigi osi kõigis ilmakaartes. Paraku on nendel juttudel üks ühine omapära – kõik need murelikud jutud, mida aetakse, on jäänud probleemidena (vt joonis 0.3.3.) sõnastamata – vaesus, madal sündivus, välja- ja sisse- ränne, töö- ja töötajate puudus, korruptsioon, bürokraatia, demagoogia jms. Probleemsaateid on ka rahvusringhäälingus, aga sealgi ei ole veel probleeme avatud. Need on pigem meelelahutussaated, kus põhjustest pole sõnagi. Seetõttu ei saa ka midagi ette võtta.

Neid nähtusi ja protsesse, mida muredena mainitakse, ei saa otse ja kohe vähendada ega kõrvaldada. Võimalik on saavutada nende muutumist, kui õnnestub avastada nende tekkimise, süvenemise ja laiendamise põhjused. Seejärel oleks võimalik luua meetmete süsteem põhjuste vähendamiseks (või kõrvaldamiseks) ning vajalike eelduste loomiseks ja tugevdamiseks.

2000. aastal küsis president Lennart Meri „Miks on meie hoog raugenud?“. Vastust polnud siis ja pole tänaseni. Samas kõnes ütles president Meri: „Rahvusliku kapitali akumulatsioon on Eestis toimunud niisama

JOONIS 13.0.1. Mis ohustab riiki ja rahvast?

räpaselt nagu ülemöödunud sajandi teisel poolel Euroopas ja Ameerika Ühendriikides. Seda ei ole tasakaalustanud kodanikkond, kirik, ligimesearmastus ja – kohutav küll – isegi mitte teadmine, et Eesti oma läbi- paistvuses kannab riigi tunnuste kõrval suure perekonna tunnuseid.”

MURESID ON VAJA ANALÜÜSIDA

Tõepoolest, jutumärkides „midagi tegemine“ võib olla hullem kui mitte midagi tegemine. „Midagi tegemine“ võib jätta elanikele mulje, et muret on märgatud ja nii oluliseks peetud, et on võimalik sellest varsti vabaneda. Tegelikult saab niisama tegemisega heal juhul ainult sooja. Eriliselt tühjad ja mõttetud on olnud arutlused, mida on ette nähtud nimetada „riiklikult eriti tähtsate teemade arutamiseks“. Kulunud on rohkesti aega ja teisi ressursse. Arutlused, mille algatajad ei suvatse või ei suuda probleemi sõnastada, lähevad lihtsalt raisku ja valmistavad pettumuse ning on vaid aja küsimus, mil kodanikel saab villand.

Riigile, kodanikele, ühiskonnale vajaliku selguse saavutamiseks on vaja teha ühiskonna-alast analüütilist tööd. See eeldab mõningast

ettevalmistust. Elu võimalikkuse üle Maal või Kuul võib käia lobisemas ükskõik kus, aga kui oleks vaja tõepoolest midagi ette võtta näiteks selleks, et Eestis oleks ka maal võimalik edasi elada, tuleb esmalt modelleerida elu ja elukeskkond, tuua välja maa- ja linnaelu eripära ning avalikustada nii avastatud ja sõnastatud vastuolude põhjused. Alles seejärel saab asuda mõtlema, mida nende põhjustega peale hakata. Vaja on võtta käsile süsteem ning käsitleda seda küllalt süsteemselt ja komplekselt kõigil regulatsiooni- ja juhtimistasanditel (vt 7.2.).

Sellised arutlused, kus on eesmärgiks mulje jätmine, näimine olemise asemel, rahuldavate hulka ei kuulu.

Midagi tõhusat on võimalik saavutada, kui on teada murede põhjused (funktsionaalsete ja kausaalsete seoste süsteem). Küsimus pole selles, mida teha, kes teeb, millal alustab, palju maksab jne. Küsimus on selles, millised olud, milline olukord ja situatsioon on vaja saavutada ja milline meetmete süsteem on vaja luua selleks, et saaksid alata vastavad iseregulatiivsed protsessid. Järelikult on vaja rääkida olukorra põhjuste tuvastamise kõrval luua ka kujutus sihtidest ja rahuldavast olukorrast, mida käsitatakse eesmärgina. Seni, kuni mured – olgu maaelu või midagi muud – on nii staatikas kui dünaamikas probleemina sõnastamata, ei saa luua programmi nende põhjuste vähendamiseks ega selle oleku kavandamiseks, mida on realselt vaja.

Muredest vaatame allpool põhjalikumalt vaid mõningaid ja neidki vaid näidetena. Iga kodanik saab ise edasi mõelda ja otsida, kuidas ka teised mured piisava selgusega avada.

Valitsus ja Riigikogu ei saa lahendada riigis kujunenud vastuolusid. Võimalik on luua ühiskonnas kujunenud vastuolude ületamiseks vajalike eelduste süsteem ja kanda hoolt, et need meetmed tegelikult rakenduksid. Mured on rahval ja muredest saab ka jagu rahvas, kui valitsus loob selleks soodsad tingimused.

- Küsimus pole selles, mida teha, kes teeb, millal alustab, palju maksab jne.
- Küsimus on selles, millised olud, milline olukord ja situatsioon on vaja saavutada ja milline meetmete süsteem on vaja luua selleks, et saaksid alata vastavad iseregulatiivsed protsessid.

13.1. VAESUS

Vaesus on erakordselt keerulise tekke- ja toimetehhanismiga nähtus. Selguse saavutamiseks oleks vaja vastata vähemalt järgmistele küsimustele:

- Mis see on, mida nimetatakse vaesuseks materiaalses (ainelises) ja mittemateriaalses (vaimses, intellektuaalses, sotsiaalses) mõttes?
- Mis iseloomustab vaesust, rikkust ja jõukust kui nähtusi, seisundeid (olekuid) ja protsesse?
- Mis iseloomustab vaeseks jäänud isikut?
- Kuidas ja millistel eeldustel saaks käsitada vaesust nii, et koguneks usaldusväärne teave vaeseks jäämise põhjuste ja rikkaks (jõukaks) saamise eelduste kohta?
- Mida vaesus omakorda põhjustab?
- Mis võib kaasneda jõukuse kasvuga?

Üritame täpsustada, mis see on, mida nimetatakse vaesuseks. Seejärel saame vaadata, millest on vaeseks jäämine tingitud. Kuidagi ei saa öelda, et seda pole varem üritatud. Öelda saab, et pilt on endiselt väga ähmane.

Kui rahval oleks teave, asjatundlikult läbi mõeldud vastused nendele küsimustele, saaks tänu sellele kavandada meetmete süsteemi vaesuse põhjuste vähendamiseks (või kõrvaldamiseks) ning jõukuse ja rikkuse tegurite tugevdamiseks (või kujundamiseks).

Tegelikult oleks hädasti vaja avastada, sõnastada ja avalikustada ka perekonna, piirkonna ja ühiskonna vaesumise ning arengu ja õitsengu tegurid, mida meie selles raamatus eraldi ei käsitle.

Tegeledes vaesusega ei ole võimalik vaesust vähendada.

Inimesed on võrdsed vaid inimõiguste osas. Igas muus mõttes inimesed ei ole võrdsed. Kõik on kordumatud ja erilised – igaüks on üsna ühtmoodi millegi üle õnnelik ja isemoodi millegi pärast ka õnnetu, millegi poolest rikas ja millegi poolest vaene, võimekas ja saamatu, mõnikord ka imetlusväärne ja samas kahjuks mõnikord ahne, ülbe, hoolimatu, häbi- ja põlastusväärne.

Inimesed on võrdsed vaid inimõiguste osas. Igas muus mõttes inimesed ei ole võrdsed. Kõik on kordumatud ja erilised – igaüks on üsna ühtmoodi millegi üle õnnelik ja isemoodi millegi pärast ka õnnetu, millegi poolest rikas ja millegi poolest vaene, võimekas ja saamatu, mõnikord ka imetlusväärne ja samas kahjuks mõnikord ahne, ülbe, hoolimatu, häbi- ja põlastusväärne.

Millest sõltub vaeseks jäämine või jõukaks saamine?

- Oma osa on sünnipärasel eeldusel ja võimel (pärilikel omadustel).
- Vähemalt samasugune osa on ka:
 - kasvukeskkonnal ja seal kujunenud hoiakutel,
 - harjumustel, tunnetusel ja tunnustusel,
 - lähedaste inimeste mõtlemisvõimel ja -viisil,
 - usul, lootusel ja armastusel,
 - tunde- ja tahtejõul,
 - maailmapildil,
 - kindlustundel.

Vaesus võib olla:

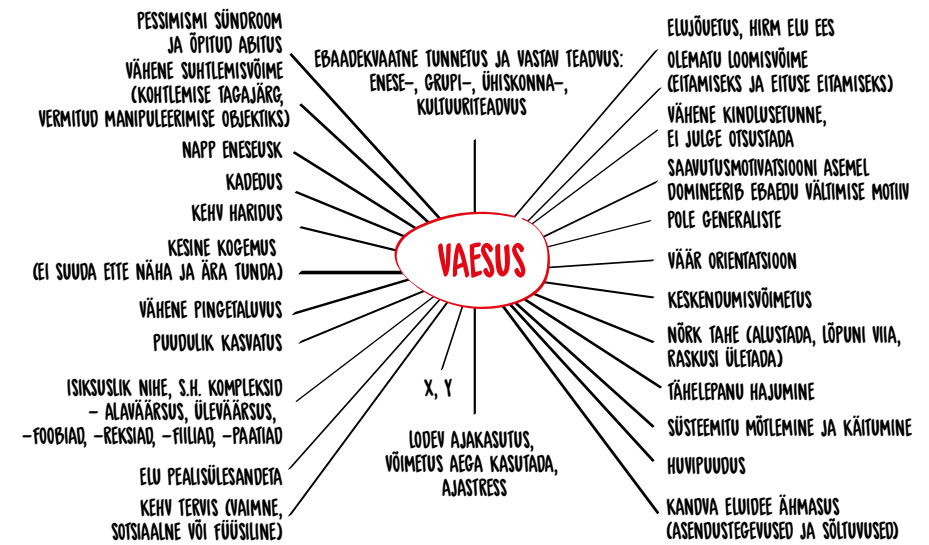
- õppe- ja kasvatussüsteemi tagajärg;
- isiksusliku küündimatuse tagajärg;
- ühiskonnas, kogukonnas ja perekonnas valitseva hoolimatuse (minnalaskmise) tagajärg;
- salakavalate (sõltuvust kujundavate) „abiprogrammide” rakendamise tagajärg;
- loodusliku või sõjalis-poliitilise katastroofi tagajärg;
- mingi ideoloogilise voolu vm väärtõpetuse tagajärg;
- võõrdumise ja/või võõrandumise tagajärg.

Vaesus on ka subjekti võimetus antud oludes ja olukorras hakkama saada, hinnang subjekti olekule ja potentsiaalile jne.

Olenevalt vaatepunktist näeme, et vaesus on (võib olla ja paista) pikka aega kestnud ebaõiglaste suhete (õigusliku, poliitilise, ideoloogilise, kultuurilise jm regulatsiooni) tagajärg.

Lapse mahajäämus algab sellest, kui tal jäävad õigel ajal kujunemata tunded, mis looduseaduste kohaselt peaksid kujunema. Kui jäävad omandamata ja seostamata need elementaarsed teadmised, oskused ja kogemused, mis peaksid kujunema, kui lapse sõnavara jääb vaeseks, kõne algeliseks ning iseseisvast mõtlemisest ei tule midagi välja, on vaeseks jäämist raske vältida.

Kohatu oleks öelda, et siis pole enam teha midagi. Midagi saab ikka teha! Pealegi on ka see tõsi, et mõned lapsed küpsevad kuidagi teisiti kui

JOONIS 13.1.1. Vaesuse tegurid.

enamus. Meenutame siin, et Albert Einstein, kes tunnistati XX sajandi inimeseks, oli veel 9-aastasena selline, et vanemad kaalusid võimalust panna ta vähearenenud (nõrgaandelistele) lastele mõeldud abikooli.

VAESUSE TEGURID

Vaesuse teguriteks on:

- hirm kogu elu ja homse päeva ees, nõrk eneseusk, kandva eluidee ähmasus;
- väärad orientatsioonid ja lodev ajakasutus;
- suutmatust seada sihte ja eesmärgi, valida vahendeid ja kehtestada endale mingeid reegleid;
- harjumus põgeneda raskuste eest ja elada alkoholi, narkootikumide vm surrogaatide meelevaldselt;
- pessimismi sündroom, harjumus vaadata kõike läbi mustade prillide;
- harjumus mitte otsida võimalusi tegutsemiseks ja edu saavutamiseks, vaid otsida põhjuseid mittetegemiseks või selleks, et lükata otsustamine ja tegutsemine edasi või teiste peale;

- nõrk saavutusmotivatsioon. Manipuleerimise objektidena kasvatatud inimestel domineerib saavutusmotiivi asemel ebaedu vältimise motiiv ja kõik, mida nad teevad, on tehtud kuidagimoodi, pealiskaudselt, minnalaskmisega pooleks. Millesegi süvenemiseks pole sellisel isikul enam ei tahtmist ega võimalust.
- ebaadekvaatne kujutus elust. Eestis oli hiljuti üle 30 000 noore inimese, kes ei õppinud ega töötanud, st elasid vanemate kulul ja nuri-sesid, teadmata ise ka, mida tahaksid ja millest tegelikult puudust tunnevad. Suu-rel osal neist on kujune-nud ebaadekvaatne kujutus endast, elust ja elukeskkon-nast, tegevus- ja tunnetus-süsteemist, inimsuhetest ja suhtetoimest;
- oskamatus ja tahtmatus tööd teha. Paljud on vaesed ja karta on, et ka jäävad vaeseks, sest ei oska, ei suuda end püsivalt pingutada ja ei taha teha tööd. Kogu tööpe Eestis on süsteemitu ja häbiväärselt viletsal tasemel;
- väär verumine ja sellest tingitud infantiilsus koos vähese pingetaluvusega;
- suutmatus otsustada. Paljud on jäänud vaeseks seetõttu, et ei suuda otsustada, sest nende asemel on kogu aeg otsustanud keegi teine ja nad on kasvanud täitjatena. Osa aina kõhklevad ja kahtle-vad. Osa ei julge otsustada, sest hoomavad otsustamisega kaasne-vat vastutust ja on harjunud otsustamist alati kuidagi edasi, tagasi või kellegi teise kaela veeretama;
- suutmatus aru saada. Osal on nii „pikad juhtmed”, et ei õnnestu aru saada, miks, mida ja kuidas teha, ega suuda mõistlikuks pee-tava aja jooksul ette näha, mis võib otsuste täitmisega kaasneda;
- suutmatus aega väärtustada. Mida varem hakkab inimene aru saama, et aeg on kallid vara ning iga möödunud päev ja tund on läinud igavesti, seda suurem on tõenäosus, et inimene ei vaju rappa;
- kehv tervis;

Manipuleerimise objekti-dena kasvatatud inimestel domineerib saavutusmo-tiivi asemel ebaedu vältimise motiiv ja kõik, mida nad teevad, on tehtud kuidagi-moodi, pealiskaudselt, minnalaskmisega pooleks.

- psüühilised pinged. Vaesus võib olla tingitud sellest, et inimese psüühika on korrast ära. Siin on kõne all n-ö piirijuhtumid või marginaalne olek, kus inimene haige veel ei ole, aga terve ka enam ei ole. Sageli esinevad ärevus- ja meeleoluhäired või läbipõlemine, stress, depressioon jms.

Sageli jäävad inimesed vaeseks kehva kasvukeskkonna, kesise kasva-tuse, valesti korraldatud õppe ja puuduliku kogemuse tõttu. Nii räägi-takse, aga kui vaadata konkreetseid juhtumeid, mis ajavad inimesi muret-sema, selgub, et teadmiste ja oskuste nappuses pole üldse asi. Teadmisi on, aga need pole süsteemsed ega ole seotud oskuste ja iseseisva mõt-lemisega, veendumusega, et teadmised on kallid vara, mida tuleb muus elus, väljaspool kooli, tegelikult arvestada ja pidevalt laiendada.

Mõnikord kujutatakse ette, et kui uurida vaesust, õnnestub aru saada vaesuse kujunemisest ning luua meetmed nii vaeseks jäämise tõkestami-seks kui ka juba kujunenud vaesuse vähendamiseks. Arvatakse, et seda tulemust saaks ühtlasi pidada jõukuse suurenemiseks. Nii ei pruugi olla.

Vaesuse asemel oleks vaja uurida inimest ja inimkooslusi, elu ja elu-keskkonda, inimsuhteid, suhtlemise ja kohtlemise eeldusi, ühiskonna-ja kultuuriseoste, aga ka kogukonna- ja perekonnaseoste tugevust ning tähendust.

Vaesuse, nagu ka vaeseks jäämise nägemiseks tuleb leida küllalt palju vaatepunkte inimese, inimkoosluste, suhete ja elu nägemiseks.

Vaesuse vähendamiseks on vaja tegeleda kõigega (!), millest sõltub inimeste, piirkondade ja riikide vaeseks jäämine ning vaesuses elamine.

Selleks, et elanikkond hakkaks jõukust koguma, on vaja kutsuda esile kardinaalseid muutusi haridussüsteemis ja mõtlemisviisis! Ükskord lõpuks peame vabanema nendest naeruväärsetest lihtsustustest, et hari-dusproblemaatika piirdubki lasteaias ja koolis käimisega ning elukestvat õpet ja kompetentsust tegelikult vaja ei ole.

Kodanikel tuleb jõuda selgusele, kas leppida sellega või muuta – vas-tasel korral vaesusest vabaneda võimalik ei ole.

VAESUS KUI PROBLEEM

Käsitledes vaesust kui probleemi, on kõigepealt vaja avastada, sõnastada ja avalikustada nii vaesuse otsesed ja kaudsed põhjused kui ka jõukaks saamise eeldused. Vaesuse kui probleemi nägemiseks on vaja inimeste või mingi piirkonna eluolu ja potentsiaal modelleerida nii staatikas (nähtusena) kui ka dünaamikas (protsesside süsteemina).

Süsteemitud, pealiskaudsed ja diferentseerimata käsitused, mis on ühiskonna- ja kultuurikontekstita, sobivad heal juhul mõnevõrra illustreerima vaesuse mõningaid tegureid. Vaja on selliseid uuringuid ([vt joonis 8.2.1.](#)), millega kogutud andmeid oleks võimalik infoks üldistada ja kasutada sotsiaalse regulatsiooni täiustamiseks.

Rääkida saab nii vaesuse kui jõukuse teguritest ka ükshaaval, ent nad toimivad labiilse struktuuriga sündroomidena. Igal sündroomil on igal regulatsiooni- ja juhtimistasandil erinev sisu ja tähendus. Mõttetu on otsida, mis on igal juhul ja alati „kõige tähtsam”. Kui juba kõige tähtsamat üldse otsida, siis tuleks vist soostuda maksiimiga: kõige tähtsam on, et me ei peaks elus midagi vähetähtsaks ja püüaksime olla oma käsitustes võimalikult süsteemsed.

Iga sündroomi koosseis ja toimed oleks vaja hoolikalt avastada, sõnastada, süsteemiks põimida ja avalikustada igal maal ja ajal, piirkonnas ja kogukonnas. Vastasel juhul pole nendel juttudel, mida vaesuse ümber aetakse, kuigi palju tähendust ega tähtsust.

Ehkki nii vaesuse kui jõukuse tegurite sündroomid muutuvad, võib ometi leida üht-teist ka sellist, mis on n-ö läbiva iseloomuga. Keskmisi tegureid pole; on üldised, erilised ja üksiktegurid, millest osa on olemuslikud ja osa nähtumuslikud. Vaesuse kui probleemi nägemiseks peame fikseerima olemasoleva seisu kujundanud tegurite süsteemi ja samade tegurite uutel väärtustel ette kujutama soovitud olekut tulevikus.

- Vaesuse teguritest saab rääkida ükshaaval, aga nad toimivad labiilse struktuuriga sündroomina ehk koosmõjus.
- Iga sündroomi koosseis ja toimed oleks vaja hoolikalt avastada, sõnastada, süsteemiks põimida ja avalikustada igal maal ja ajal, piirkonnas ja kogukonnas.

VAESUS JA RIKKUS

Paljude meelest on vaesuse ja jõukuse näitajaks asjad, kinnisvara ja raha ning teiste ekvivalentide hulk, mida subjekt võib oma suva järgi kasutada. Aineline või materiaalne pool moodustab siiski vaid vaevu veerandi sellest problemaatikast.

Asjade ja raha vähesust (puudumist) peavad vaesuseks need, kes peavad rikkust eesmärgiks ja ei märka või ei hooli, et on ise muutunud seetõttu oma eesmärgi saavutamise vahendiks.

Maailmas on rahvaid ja piirkondi, kus domineerib arusaam, et rikas on see, kellel on teistest rohkem asju, teistest uhkem eluase, teistest rohkem ehteid, jalatseid ja rõivaid, liiklusvahendeid, toitu jms. Ent on ka rahvaid ja inimesi, kelle meelest on asjade kokkuajamine lolluse, ahnuse ja juhmuse tunnuseks.

Sageli on kurja juureks väärad stereotüübid. Jõukatele hakkab mõnikord tunduma, et neil on kõike vähe. Tootmiskeskne (piirideta tootmis- ja tarbimiskeskne) mõtlemisviis on muutnud elulaadi ja -stiili priiskavaks ja saastavaks. Teiste inimeste, looduse ja kultuuri arvel rikastunud inimesi häirib harva, et suurel määral just nende tõttu on teised nende kõrval vaesed ja õnnetud. Sageli ilmneb, et looduskeskkonna arvel rikastunud isikud suhtuvad loodusesse hoolimatult. Seda juhtub harva, et nad ei näe oma tegevuse tagajärgi ja ei saa seostest aru. Näevad küll ja saavad aru ka, et vahele surub kõlvatut käitumist õigustav tunnetuslik ebakõla ([vt 2.5.](#)).

Kõlvatult käitunud isikud seletavad, et peabki olema nii, nagu on, et katki pole midagi, sest oleks võinud olla veel palju hullemini ja vaesus on vaeste oma süü, nende laiskuse tagajärg, lolluse näitaja.

Aineline või materiaalne pool moodustab vaid vaevu veerandi vaesuse problemaatikast.

Eks igaühel ole rikkuse komponentide pingerida isesugune. Meie meelest on esikohal tervis, siis aeg, inimsuhted, vabadus ja kindlustunne, tasakaalukus, orienteerumine vaimsetes väärtustes, austus, staatus eluliselt olulistes rollides, väärikus, meelekindlus, intellektuaalne ja füüsiline võimekus ning seda kõike ühendav elutarkus.

Ammu on märgatud ja teada, et õnnetunne asjade omamisega ei korreleeru. Rikkuse faktoriteks on ka vourused. Vourusteks (vt joonis 5.3.4.) on mõõdukus, ka väärikus, alandlikkus, vaprus, järjekindlus, sõnapidamine.

Küllaltki kõneka tulemuse andis TRÜ sotsioloogialabori 1974. aastal tehtud küsitlus, milles palusime vastajaid (respondente) kujutada ette, et nende ees on neli võlukasti: ühes piirideta võim, teises lõpmata palju raha, kolmandas täiuslik tarkus ja neljandas käed, mis oskavad kõike teha. Ülesandeks oli võtta neist see üks, mis tundub olevat kõige parem.

Kaukaasias eelistas nii noorem kui vanem põlvkond raha, Kesk-Aasias võimu, Eestis eelistas noorem põlvkond tarkust ja vanem põlvkond valdavalt käsi. Põhjenduseks lisati, et käed on ainsad, tänu millele on võimalik saada ja jääda õnnelikuks; kõik teised muudavad õnnetuks.

Omamoodi käitus üks vene *babuška* (vanaema). Ta ei valinud ühtegi kasti, lõpuks küsis, kas neid ei võiks olla viis. Kui viies kast oli mõtteliselt lisatud, ütles, et ta võtab selle, sest see on tühi. Selgitus oli, et ta on oma pika elu jooksul aru saanud – kui midagi muutub, siis ainult halvemaks.

KIRJELDUSEST EI PIISA

Tegeledes vaesuse kui nähtusega ja protsessiga kõigil regulatsiooni- ja juhtimistasanditel, on võimalik jõuda vaesuse enam-vähem adekvaatse kirjelduseni. Kirjeldused paraku eelnevad uuringule ja on vajalikud vaid probleemide sõnastamiseks.

Nii vaesusel kui jõukusel on kõikjal oma eripära. Inimeste rahulolu ja õnnetunne sõltub eeskätt nende kujutlusest, mida oleks vaja omada, vallata, hallata. Illustreerigu seda tõdemust tööik, et harva võib näha veel õnnelikumaid ja rõõmsameelsemaid inimesi kui on nunnad, kellel asju ei ole ja kes asju ka ei taha. Nad on vaimselt rikkad ja nad on õnnelikud nii selle üle kui ka seda õnne hägustavate asjaolude puudumise üle.

Vaesuse peamiseks põhjuseks on olnud, on ja jääb vaesus, eeskätt vaimne ja intellektuaalne vaesus, tahtejõuetus, hoolimatus jms.

Vaesusest on raske välja rabeleda. Jutud võitlusest vaesuse vastu võivad tunduda huvitavad, aga sobivad vaid neile, keda tulemused

Enne kõike muud oleks vaja vabaneda mõtlemisviisist, mis muudab vaeseks ja jätab vaeseks.

ei huvita. Ühiskonnal, nagu ka riigi ja omavalitsuste juhtkonnal on vaja teada mitte pelgalt vaesuse, vaid ka jõukuse tegureid. Muidu ei saa võtta kirbule kõike, mis vähendab iseseisvust ja suurendab sõltuvust, pärsib kindlustunnet, huvi, tahet ja usku. Ükshaaval võttes on iga detail mingi pisiasi, aga koos toimivad nad nii, et suur osa rahvast on jäänud vaeseks ja jääb aina vaesemaks.

Midagi saab alati teha, aga rahuldava tulemuse saab kätte üksnes süsteemse käsitusega. Talus ka on tööd alati, aga head saaki saavad ainult need, kes on suutelised hoomama tervikut.

„LAHENDADA” POLE VÕIMALIK

Muidugi võib panna õlgu kehitama soovitus tegeleda kõigi vaesuse ja jõukuse teguritega. Neile, kellel ühiskonnaalast ettevalmistust ei ole,

Kui ettevalmistus veel ei võimalda küllalt süsteemselt mõelda ja tegutseda, siis ka tulemused ei saa kedagi rahuldada.

võib tunduda selle soovitus arvestamine liiga keeruline. Kerge see ei ole, aga ometi on vaja püüda süsteemsuse poole ja mitte imestada, et kui ettevalmistus veel ei võimalda

MIDA OLEKS VAJA

ELUKESKKOND \ KODANIKU-KOHUSTUS	HOIDA	MUUTA	LISADA	MILLEST VABANEDA	MÄRKUSED
1. MAAILMAS					
2. EUROOPAS					
3. RIIGIS					
4. PIIRKONNAS					
5. MAAKONNAS					
6. LINNAS/VALLAS					
7. LINNAOSAS/KÜLAS					
8. OMA KODUS					

JOONIS 13.1.2. Hoidmise ja muutmise mudel.

küllalt süsteemselt mõelda ja tegutseda, siis ka tulemused ei saa kedagi rahuldada.

Vaesuse vähendamiseks on vaja tegeleda mitte pelgalt vaesuse mõne teguriga, vaid tegurite süsteemiga ja jõukuse suurendamiseks on vaja samuti tegeleda kõige sellega, millest sõltub jõukus. Niisugune riiklik strateegia saab praktikas toimida vaid sel juhul, kui rahva haridustase võimaldab sõlmida ühiskondliku leppe, mille kohaselt:

- Kellelgi ei ole õigust pidada Põhiseaduse ühtki paragrahvi sõnakõlksuks.
- Kõigil regulatsiooni- ja juhtimistasanditel võetakse meetmed, et kodanikud saaksid kõiki oma põhiseaduslikke õigusi tegelikult kasutada.
- Ühiskonnas kehtestatakse personaalse vastutuse printsiip.

Samamoodi, nagu on iga muu probleemiga, on ka vaesusega: seda ei saa lahendada; võimalik on mõelda välja meetmete süsteem, mis hakkab toimima iseregulatiivselt. Appi saaks võtta joonise (vt joonis 13.1.1.).

Alati tasub meeles hoida, et ükski probleem ei lahendu sellel regulatsioonitasandil, kus see ilmneb!

Siin on kõne all olnud eeskätt indiviidi vaesuse ja jõukuse tegureid, aga – nagu juba ka eelpool rõhutatud – vaja oleks käsitada seda probleematikat tunduvalt põhjalikumalt ka perekonna, kogukonna, piirkonna ja riigi tasandil, samuti institutsioonide ja organisatsioonide tasandil. Paraku oleks selleks vaja akadeemilist keskkonda ja vähemalt samasugust sotsioloogialaborit, mis oli TRÜs 1970. aastate esimesel poolel.

Riiklikust vaatepunktist vaadatuna saab otstarbekaks ja tõhusaks kujuneda vaid selline käsitlus, mis hõlmab tegurite süsteemi vähemalt viiel regulatsiooni- ja juhtimistasandil.

Igal regulatsiooni- ja juhtimistasandil on nii vaesusel kui jõukusel oma tegurid ja ühelgi regulatsioonitasandil ei ole kõiki vaesumise vältimiseks ja jõukuse saavutamiseks vajalikke tegureid. Paradokse on veel: ükski vaesuse

Riiklikust vaatepunktist vaadatuna saab otstarbekaks ja tõhusaks kujuneda vaid selline käsitlus, mis hõlmab tegurite süsteemi vähemalt viiel regulatsiooni- ja juhtimistasandil.

tegur ei ole nii tugev, et saaks vältida vaeseks jäämist ja avada tee jõukusele; vaesuse iga tegur on nii tugev, et võib põhjustada vaeseks jäämise ning muuta jõukaks saamise võimatuks.

Tuleks püüda sõnastada printsiibid, mida oleks otstarbekas järgida selles otsingus, mis on olnud kahjuks siiani valdavalt intuiitiivne (ilma teaduslike uuringuteta põhjuste tuvastamiseks). Lisaks regulatsiooni- ja juhtimistasandite eristamise ja seostamise printsiibile, millest oli äsja juttu, on vaja võtta arvesse ka metodoloogia kõik teised komponendid. (vt 8.3.)

Õnnelikud on inimesed enamasti ühtemoodi, vaene ja õnnetu on igaüks omamoodi.

Elu on kordades keerukam kui saaks olla mingi eluõpe. Elu on täis ootamatusi ja selliseid olukordi, võimalusi ja ohte, mida polegi varem esinenud ja mille kohta ei saa keegi

mingit õpetust ette anda. Elus orienteerumiseks, otsustamiseks ja tegutsemiseks on vaja osata ja julgeda oma peaga iseseisvalt mõelda ja olla (mitte näida) asjalik, nõudlik, täpne, järjekindel.

13.2. SÜNDIVUS

Sündivus on Eestis juba aastaid alla rahvastikutaaste nivood. Riigikogus on moodustatud rahvastikukriisi komisjon ja rahvastiku juurdekasv on kuulutatud valitsuse prioriteediks. Midagi ei ole sellegipoolest

- Sündivus on rahvastikuprotsessi karakteristik.
- Sünnimus on selle protsessi tulemuse statistiline üldistus.

muutunud. Miks ei ole muutunud? Põhimõtteliselt oleme samas olukorras, mida kirjeldasime vaesuse puhul.

Demograafilise käitumise kohta on Eestis rohkesti igat liiki statistilisi andmeid, ent ei Toompeal ega Kadriorus, ei ülikoolides ega erakondades pole teadmist sündivuse madalseisu põhjuste kohta. Seetõttu ei ole saanud tulla kõne alla meetmete süsteem, mis võiks olla tõhus ning olulisel määral mõjutada elanikkonna turvatunnet, sh elu

Sündivus on elukvaliteedi ja kindlustunde funktsioon.

kohta on Eestis rohkesti igat liiki statistilisi andmeid, ent ei Toompeal ega Kadriorus, ei ülikoolides ega erakondades pole teadmist sündivuse madalseisu põhjuste kohta. Seetõttu ei ole saanud tulla kõne alla meetmete süsteem, mis võiks olla tõhus ning olulisel määral mõjutada elanikkonna turvatunnet, sh elu kõlbelisi aluseid, mis peegelduvad perekonna-alastes hoiakutes, suhtumises ja käitumises.

Sündivust ei saa otse mingite „abinõudega” suurendada. Käsukorras ei saa suurendada ei meeste ega naiste väärikust, ei teo- ega vastutusvõimet.

Madala iibe põhjuste aus teadvustamine ja avalikustamine on rahvastikuprotsesside suunamise esimene eeldus.

Me saaksime sündivust mõjutada, kui teaksime, millest sõltub sündivus ja miks on sündivus nii madal. Et seda teada saada, oleks vaja kirjeldada sündivust kui probleemi nii staatikas kui ka dünaamikas.

Seejärel avaneks võimalus koostada sündivuse tegurite loend, teha maatriksanalüüs (vt joonis 11.1.11.) ja tuvastada nende tegurite prioriteetsus.

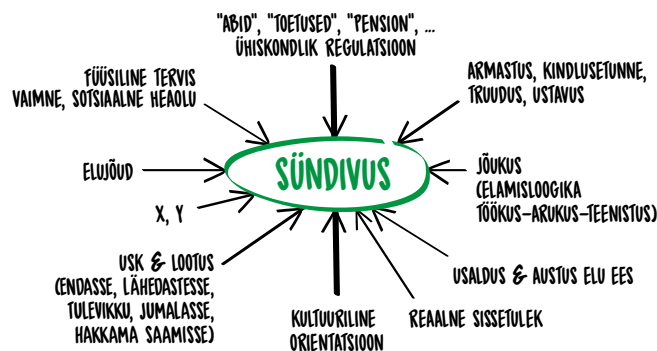
Järgmise sammuna saaks koostada rahvusliku rahvastikutaaste programmi.

SÜNDIVUSE TEGURID

Järgnevalt on toodud vaid mõned näited sündivuse võimalike tegurite ja meetmete selgitamise teedest.

Me teame, et sündivus sõltub kindlustundest. Järelikult on vaja koostada nende tegurite võimalikult terviklik (täiuslik) loend, millest

- Rahvastikukriis ei ole mingi objektiivne paratamatus, vaid juhtimis- ja haldusalaste vigade, sh väärade orientatsiooni tagajärg.
- Ehkki otse ja kohe ei ole võimalik sündivust mõjutada, on võimalik ikkagi seda suunata ja võimestada.

JOONIS 13.2.1. Sündivuse tegurid.

sõltub kindlustunne (mis soodustab ja mis vähendab kindlustunnet) eri eas poistel ja tüdrukutel, noormeestel ja neidudel, meestel ja naistel maal ja linnas jne.

Seejuures tuleb arvestada, et keskmist elanikku pole! Järelikult on vaja avastada elanikkonna struktuur ja koostada tüpoloogia, mille aluseks on hoiakute ja suhtumiste, vooruste, väärtuste ja normide, müütide ja tabude ning reaalse käitumise seosed-sõltuvused. (Vt joonis 5.3.3.)

Sündivus sõltub õppe- kasvatussüsteemi toimest. Järelikult on vaja koostada võimalikult terviklik loend teguritest, mis eri arengutappides võivad mõjutada poiste ja tüdrukute, noormeeste ja neidude, meeste ja naiste kujunemist:

- isiksuseks, subjektiks või manipuleerimise objektiks;
- adekvaatseks ühiskonna liikmeks, kultuuri esindajaks, kogukonna liikmeks ja esindajaks, perekonna liikmeks ja esindajaks jne;
- inimeseks, kes tahab hoida loodust, Loojat ja loomingut;
- inimeseks, kes tahab olla haritud, informeeritud ja kogenud, tahab teada kõigest midagi ja millestki kõik, on altis tööks ja koostööks;
- inimeseks, kes kasutab iga hetke loomiseks, tunnetuseks ja enesetäiendamiseks, kes tahab rajada oma kodu ja perekonna ning hoida ja kaitsta seda kõigi ohtude eest;
- inimeseks, kes on avatud uuele ja inimlikule ning suletud vääritule; saab aru, et õnnelik saab olla ainult siis, kui ta ümber on teised õnnelikud jms.

Sündivust kahjustab esimese lapse saamise edasilükkamine. Järelikult me peame välja mõtlema meetmete süsteemi, mis vähendaks varase sünnitamisega kaasnevaid riske. Peaks kehtestama kõrgkoolidesse ja ülikoolidesse vastuvõtul lastega noortele eelised, ehitama kõrgkoolidele ja ülikoolidele ühiselamud ka perekondade jaoks, rajama koolides lastehoiukohad. Samamoodi tuleks süveneda sellesse, millised meetmed oleksid vajalikud, et noortel ja noortel peredel oleks kergem leida elamispinda jne.

Kui õnnestub koguda sündivust soodustavate ja raskendavate (kahjustavate) tegurite toime kohta võimalikult palju küllalt usaldatavaid ja süsteemseid andmeid, on see alles esimene samm. Järgmine samm on

läbi mõelda, kuidas oleks võimalik ülendada sündivuse kohta kogutud andmed infoks. Seejärel tuleb teha järgmised sammud.

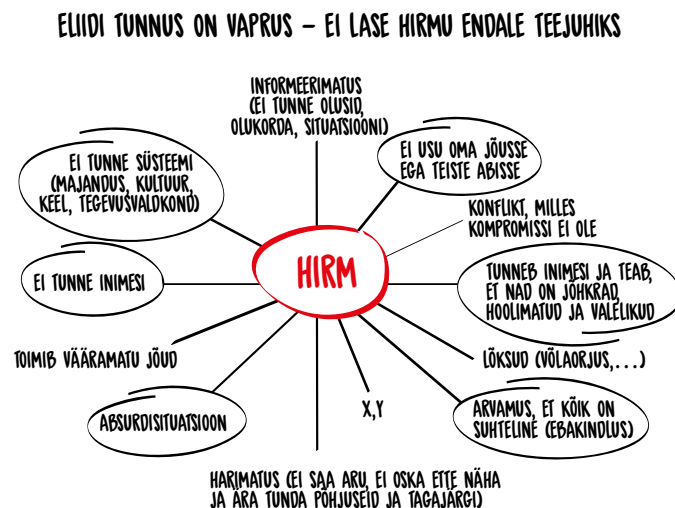
Eestisse võiks asutada riikliku sotsiaalinstituudi, kus saaks koonduda intellektuaalne potentsiaal rahvastiku-alaste teaduslike uuringut korraldamiseks, programmide koostamiseks, ametnike, saadikute ja nõunike väljaõppeks, täiendusõppeks, konsulteerimiseks jms.

13.3. HIRM

Inimese panevad liikuma vajadused ja huvid, mille kõrval on ka hirmud. Hirm tähendab kindlustunde puudumist, kuid hirmu puudumine ei tähenda kindlustunnet.

Möödunud sajandil oli ühiskonnas nii palju metsikuid sündmusi, et inimesed on siiani hirmul. Olid sõjad, massipõgenemine, küüditamine, varade rekvireerimine, maaelu lõhkumine, kollektiviseerimine jm, mis kõik jätsid sügava jälje rahvuslikku eneseteadvusse, aga muidugi räsivad rängalt ka geneetilist koodi.

- Hirm tähendab kindlustunde puudumist.
- Hirmu puudumine ei tähenda kindlustunnet.

JOONIS 13.3.1. Hirmu allikad.

Hirmu allikad võivad olla:

- Kehvavõitu haridus, mille tõttu inimene ei saa aru, mis toimub, ei oska eristada ohustavaid, soodustavaid või tõkestavaid tegureid ega taip, kuidas need koosmõjus (sündroomina) toimivad. Vaid edasiõppimiseks mõeldud hariduse toimet ei kujune võimet ette näha eluolu keerdkäike, ohtude põhjuste tundmisest rääkimata. Hirm tuleviku ees võib püsida põlvest põlve.
- Kehvavõitu informeeritus. Juhuslike uudiste ja kuulujuttude kaudu ei saa rahvas kujuneda rahuldavalt informeeritud subjektiks. Osaliselt informeeritud isik on petetud. Andmeid võib olla, aga kui inimene ei näe nende taha, ei oska süsteemiks põimida ja konteksti paigutada, ei muutu andmed infoks ja neist pole kasu.

Andmete interpreteerimiseks on vaja teooriaid – mõttemudeleid, mille varal kujuneb kujutus erinevatest kontekstidest ja selgub and-

mete tähendus. Siis on võimalik andmeid kasutada mudelite loomiseks ja probleemide sõnas- tamiseks. Andmete usaldusväärsus ja süsteemsus on muutunud üha olulisemaks, sest valetamine ja infooperatsioonid on jälle üha tavalisemad.

- Juhuslike uudiste ja kuulujuttude kaudu ei saa rahvas kujuneda rahuldavalt informeeritud subjektiks.
- Osaliselt informeeritud isik on petetud

- Kogemuste nappus. Kui inimesel ei ole küllalt palju kogemusi, ei oska ta ette näha ega ära tunda. Ettenägemisvõime kujuneb harituse-informeerituse-kogemuse ühtsuses.
- Süsteemide ja koodide (vt 2.3.) mittetundmine. Kui inimene ei oska vaadata ennast ja keskkonda tervikuna, ei oska luua mudeleid staatikas ja dünaamikas, et nende abil nii reguleeritavate kui

ka isereguleeruvate süsteemide funktsioneerimise-muutumise ja arengu tegureid tundma õppida, pole teadlikult tegutsemise eeldused veel kuigi head. Reguleeritavate süsteemide puhul tuleb

Andmeid võib olla, aga kui inimene ei näe nende taha, ei oska süsteemiks põimida ja konteksti paigutada, ei muutu andmed infoks ja neist pole kasu.

aru saada, kes või mis ja kuidas neid reguleerib, mis reguleerimisega kaasneb ja mis juhtub, kui jätta reguleerimata või valesti reguleerida.

- Sõnade tähendused on sassis (valiidsus on puudulik). Arutlustega on võimalik kaasa minna ja juttude mõttest (reemast, sihist ja eesmärgist, alltekstist jms) aru saada vaid siis, kui õnnestub teada küllalt täpselt, mida need sõnad ühes või teises kontekstis tähendavad. (Vt [joonis 6.0.2.](#))
- Inimeste mittetundmine. Need, kes ei kujuta ette, mida teised inimesed taotlevad, miks nad käituvad nii või teisiti, on ühtelugu mures oma staatuse ja julgeoleku pärast. Käitumise tegureid on ettearvamatult hulk. Inimene, kes on elanud vaid stabiilses ja tõeses või mängulises keskkonnas, ei kujuta ette, kuidas elatakse teistsugustes oludes ja olukordades ning mida inimesed võivad siis taotleda. Seetõttu ei julge paljud üldse midagi teha.
- Umbusk võõraste suhtes. Kardetakse inimesi, kelle käitumine on ettearvamatult ja kelle puhul on raske uskuda, et mingisugune üksteisemõistmine ja kohandumine olekas mõeldav.

- Lõhestumine ühiskonnas ei ole tingimata vastandumine, vaid ennekõike eraldatus, st kontaktide, suhete, seoste ja kokku kuuluvustunde puudumine.

Tasub meenutada, et lõimida ei saa kedagi. Võimalik on luua ja hoida koostööd, mille eelduseks on keele ja meele ühtsus. Esmalt on vaja luua eeldused adapteerumiseks, siis sotsialiseerumiseks. Alles seejärel saab tulla kõne alla kas integreerumine või assimileerumine. (Vt [2.2.](#))

- Vääramatud jõud. Välg, põud, torm, üleujutused jms on läbi inimkonna ajaloo olnud hirmu põhjuseks. Kardavad nii need, kes tunnevad looduseadusi, kui

Need, kes ei kujuta ette, mida teised inimesed taotlevad, miks nad käituvad nii või teisiti, on ühtelugu mures oma staatuse ja julgeoleku pärast.

ka need, kellel pole looduseaduste ilmnemise seaduspärasustest veel aimu.

- Absurdisituatsioon. Kui inimene tunneb, et samamoodi jätkamine ei ole võimalik, ent rahuldavat väljapääsu ei ole, võib tekkida hirm, mis võib viia isegi enesetapuni. (Vt [3.3.](#))
- Rängad sündmused, vägivald, purustused. Näiteks sõda.
- Üksindus.
- Meeleolu- ja käitumishäired. Igasugused -maaniad, -ismid, -rastiad, -filiad põhjustavad omajagu hirmu.
- Psüühikahäired. Hirmuga seoses on eriti oluline tunda paranoiat (haiglaslik ohtude nägemine) ja apaatiat (vt [3.3.](#)). Sageli on häda selles, et elu muutub liiga rutiinseks või nii intensiivseks, et hoo ja hoobi vahe kaob ära, st individuaalne minut (vt [2.0.](#)) venib väga pikaks või muutub nii lühikeseks, et pole võimalik enam süveneda.

Elu hirmutab, kui see pole küllalt vaheldusrikas ega huvitav. Kui pole, mille üle mõelda, kui otsingud tunduvad ülearustena, looming võimatu, vedelemine kõlvatu, siis võib inimene hakata kartma elu ja ennast.

Mida kaugemale psüühikahäired lähevad, seda vähem inimene neile reageerib. Psüühika on hell ja õrn – seda tuleb hoida. Sageli pole põhjuseks teadmiste puudumine – ka alkohoolik teab, et kahjustab oma maksa, teiste inimeste kahjustamisest rääkimata, aga joob ikka, sest muidu poleks kuhugi põgeneda ja tunda end kasvõi mõni aeg väljaspool tavalisi ohte, pilkeid, manitsusi.

13.4. MUUTMINE ON VÕIMALIK!

Ühiskonnas muutuste saavutamiseks ei piisa ühe või teise detaili muutmisest.

3 + 5 reegel kehtis juba kaks tuhat aastat tagasi, Vana-Roomas. Juba siis teati, et kui on vaja mingist pahest vabaneda ja jõuda rahuldava tulemuseni, on vaja vähemalt kolme eeldust ja vähemalt viie teguri muutmist.

Need kolm eeldust on:

1. Vaja on olla küllalt tark, et avastada põhjused – selgitada välja, miks on seis kehv.
2. Vaja on küllalt oskusi, et need põhjused lühidalt, selgelt ja täpselt sõnastada.
3. Vaja on olla küllalt julge, et need põhjused avalikustada – valjul häälel välja öelda või kirja panna.

Selleks, et miski muutuks, peeti vajalikuks muuta viit tegurit:

1. Koosseisu – kes asja kihva ajasid, olgu edaspidi tublid kuskil mujal
2. Struktuuri – inimeste, organisatsioonide, allüksuste jms paiknemist üksteise suhtes.
3. Eesmärgid.
4. Tegutsemise printsiipe.
5. Hindamise kriteeriume.

Kuna kaks tuhat aastat on päris pikk aeg, siis tänapäeval võiks iga kodanik vaadata, kas piirduda nimetatud viie punktiga, või täiendada seda loendit. Näiteks tuleks arvestada, et kui muuta eesmärgid, võib olla vaja muuta ka vahendeid.

Küllap väärivad arvestamist ka teadmised, et ühiskonnas on efektiivsus infrastruktuuri funktsioon. Kui infrastruktuur ei ole kaasaegses mõttes rahuldaval määral süsteemne, ei ole pingutustest hoolimata kuigi palju lootust teiste kõrval edukalt hakkama saada.

LÕPETUSEKS JA EDASIMÕTLEMISEKS

RAHVAS JA POLIITIKA

Kõigil tuleks hoolikalt mõelda, mida tegelikult tähendab põhiseaduse postulaat, et rahvas on kõrgeima võimu kandja.

Poliitikal on rahva tulevikku mõjutavate (sageli määravate) tegurite kompleksis oluline osa, mitte väiksem kui õigusel või majandusel. Paraku ei ole poliitikat ja poliitilise tegevuse tagamaid avalikult kuigi palju käsitletud. Igatahes ei saa poliitikale osutatavat tähelepanu võrrelda õigusele või majandusele, kultuurile või haridusele osutatavaga.

Sellist isikut, kes end ühtäkki juristikks kuulutab, ei ole võimalik tõsiselt võtta mitte kuskil, ka mitte Eestis. Poliitikuks hakanute kohta aga öeldakse mõnikord midagi taunivat alles siis ja pärast seda, kui nad on mingi kohatu teoga hakkama saanud, kusagil midagi kapitaalselt nässu ajanud või on jätnud tegemata selle, mida oleks pidanud tingimata tegema.

Poliitikaski tegutsemine eeldab teadmisi, oskusi ja kogemusi. Igat liiki saadikutel ja ametnikel on vaja midagi teada ka inimese, ühiskonna ja kultuuri kohta. Neil on vaja vallata mingeid prognoose, tunda tegelikku olukorda, saada aru ühiskonnas ja kultuuris valitsevatest seostest ja sõltuvustest, mis kujundavad iseregulatiivselt funktsioneeriva, muutuva ja areneva süsteemi.

Poliitikul on endas ja maailmas orienteerumiseks vaja ka maailmavaatelist selgust ja maailmapilti, mis võimaldaks aru saada toimuvast, mõista teisi inimesi siin ja mujal, varem, praegu ja tulevikus, ning aduda, et poliitikuna tegutsemiseks on vaja olla vastutusvõimeline.

Kõigil, nii poliitikutel kui politoloogidel, nii ajakirjanikel kui ka toimetajatel, „laiast lugejaskonnast-vaatajaskonnast” rääkimata, tuleks hoolikalt mõelda, mida tegelikult tähendab põhiseaduse paragrahv 1, mis sätestab et kõrgeima riigivõimu kandja on rahvas.

Valimistel osalemine nõuab ettevalmistust ja süvenemist nii neilt, kes tunnevad, et tahavad kogu jõuga teenida oma rahvast ning kaitsta ja edendada oma riiki (ja otsustavad kandideerida), kui ka neilt, kes saavad valimistel anda selleks vajaliku mandaadi (otsustada, keda volitada ennast esindama, riiki edendama, suhteid looma, rahvast, Põhiseadust, loodust ja kultuuri hoidma).

Eelistusotsuse tegemisega kaasneb vastutus ka valijal. See tähendab ühtlasi, et kodanikuks ei saa kujuneda kuidagimoodi, kogemata ja möödaminnes. Põgusast pilguheitmisest ei piisa. Selleks, et midagi selgeks saada, on vaja süveneda.

Valima saab minna isik, kellel on lisaks Põhiseadusest tulevatele formaalsele õigusele ka moraalne õigus seisukohti avaldada ja eelistusotsuseid teha; kes saab aru, millest jutt käib, ning kes tunneb ära nii ausa pühendunud asjatundja kui ka tavalise hääletepüüdja („peibutusparadi”).

Põhiseaduslikku õigust kandideerida saab inimene kasutada, kui ta tunneb oma riiki, maad ja rahvast; teab, kuidas ja tänu millele ühiskond

Ükskord oleks kõigil aeg aru saada, et valimised pole mingi „üritus”,

- mille üle võib nalja teha ja naerda,
- mida võib korraldada ükskõik, kuidas,
- mida võib kõrvalt vaadata ja mille üle võib niisama ilkuda.

Kodanikuks ei saa kujuneda kuidagimoodi, kogemata ja möödaminnes.

ning selle alasüsteemid funktsioneerivad, muutuvad ja arenevad. Ta peab teadma, millised olud valitsevad, milline olukord ja situatsioon on kujunenud maal ja linnas, riigi eri piirkondades ja valdkondades; millised võimalused ja ohud on tekkinud nii siin kui mujal. Ta peaks suutma kujutada ette, miks on nii, mis millest ja kellest sõltub.

Saadikukandidaat peaks teadma, mida on vaja valituks osutumisel süsteemselt teha, mida on vaja saavutada ja vältida nii riigis kui ka rahvusvahelisel tasandil. Saadik annab rahva ees vande olla ustav!

Mida peaks saadik taotlema? Saavutada oleks vaja, et riigis oleks:

- vabadus (õigused) reaalselt tagatud ning kõigi õigused, kohustused ja vastutus tasakaalus;
- kehtestatud õigusaktid, mida rakendatakse õiglaselt;
- kehtestatud kord, mis on kaitseks sisemisele ja välisele rahule ning pandiks praegustele ja tulevastele põlvedele;
- loodud eeldused ühiskondlikuks eduks ja oma rahva teenimiseks üldise kasu saamise nimel;
- tagatud kõik vajalikud meetmed eesti rahvuse ja kultuuri säilimiseks läbi aegade. (Vt ka Põhiseaduse preambula.)

Rahvas saab tegelikult olla kõrgema võimu kandja üksnes juhul, kui ta:

- on küllalt vaba ja iseseisev, et osaleda arutlustes, ja ei pea muretsesema selle pärast, et keegi hakkab pärast eriarvamuste avaldamist teda või ta lähedasi ahistama;
- arutlusel on vähemalt kaks enam-vähem võrdset ja võrreldavat võimalust, st vähemalt üks alternatiiv, millel samuti oma plussid ja miinused;
- teab ja tunneb alternatiive, sh iga alternatiivi plusse ja miinuseid, mis võivad ilmned avalikult ja varjatult, kohe ja hiljem, lokaalselt ja globaalselt, otseselt ja kaudselt; (vt joonis 9.5.1.)
- saab lisada alternatiive, sh ennast, kui varem esitatud alternatiivide hulgas sobivat ei ole;

- saab aru, miks on kõnealune problemaatika nii oluline ja adub, et tuleb süveneda ja olla nõudlik nii enda kui teiste suhtes;
- kujutab ette, mida oleks vaja saavutada;
- oskab kavandada sihil püsimiseks ja eesmärkide saavutamiseks vajaliku põhiprotsessi ning selle kulgemise kindlustamiseks vajalikke abiprotsesse, kõrvalprotsesse, täiend- ja sundprotsesse;
- on kindlameelne ja ei osale mitte mingisugustes petuskeemides;
- ei raja oma edulootust teiste inimeste, looduse, ühiskonna ja kultuuri arvel, vaid neid kõiki hoides-kaitstes, täiendades ja rikastades, austades elu ja elukeskkonda nii ökosüsteemselt kui ka sotsio-kultuurilises mõttes.

Rahvas saab tegelikult olla kõrgeima võimu kandja üksnes juhul, kui riigi kõikides eluvaldkondades ja piirkondades, kõikides ametkondades ja kõigil regulatsioonitasanditel järgitakse Põhiseadust.

Pärast selle raamatuga tutvumist peaks olema igati arusaadav, miks peaks riigis olema autoriteedistruktuur põhjendatud, miks peaks riik olema avalikult edasisidestatud ja tagasisidestatud ning miks peaks riigis kehtima personaalse vastutuse printsiip.

Riigi õigussüsteemi loomise (täiustamise) lähtekohaks peaks olema tegelikkus, mitte pelgalt kuskil kunagi kuidagi koostatud plaanid või muud paberid. Kellelegi ei tohiks olla liiga raske aru saada, et valitsus- ja omavalitsusasutustes suheldakse kodanikega, et kodanike kirjadele vastatakse sisuliselt ja võimalikult kiiresti ning otsitakse võimalusi nii igat liiki puuduste põhjustest vabanemiseks kui ka senisest tõhusama asjaajamise süsteemi rajamiseks.

Riigi massiteabesüsteem peaks toimima avalik-õiguslikul alusel. Kõigi avalikus teenistuses olevate ametnike õigused, kohustused ja vastutus peaks olema selgelt sõnastatud, avalikustatud ja kooskõlas nii kehtivate seaduste kui ka ühiskonnas ja kultuuris kujunenud vajaduste, heade tavade ja kommetega. Kõik institutsioonid peaksid olema põhimõtteliselt läbipaistvad.

Esialgu tuleb poliitikast kõnelemisel ikka veel leppida fragmentidega, kogemustest tuletatud arvamustega, kuskil kunagi elanud asjatundjate (kontekstist ja ajast välja rebitud) arusaamade ja hinnanguatega, teistest riikidest ja institutsionaalsetest süsteemidest üle kantud

- Poliitika ei ole mäng, vaid era-
kordselt vastutusrikas tegevus.
 - Riiki ei saa mängida kuigi kaua.
- tõdedega, ja lohutada üksteist, et mõnel naabril läheb veel halvemini, sest neil ei ole sedagi teadmist, oskust ja kogemust, mis meil on kuidagimoodi kujunenud.

Võimalik, et inimesed on maailma paljudes paikades selgeks saanud suhteliselt lihtsa tõe: poliitikaga tegelemise korral ei ole võimalik saada poliitika kohta mitte midagi peale enam või vähem korrektsete kirjelduste ja/või meelevaldsete spekulatsioonide.

Poliitika kui nähtuse koosseisu ja struktuuri, nagu ka poliitilist tegevust või tegureid, mis soodustavad või raskendavad poliitilist tegevust, on suhteliselt lihtne kirjeldada. Kõik need kirjeldused võivad olla üpris huvitavad, vajalikud ning õpetliku ivaga, aga nendega ei ole võimalik piirduda.

Poliitika kui ühiskonda ja kultuuri adekvaatselt esindava mõttekonstruktsiooni loovad ja seda hindavad aktiivsed inimesed – elanikud, kes tahavad olla kodanikud.

Väga tugeva lihtsustamise korral saab öelda, et poliitika kui probleemi avamiseks on vaja neidsamu kolme eeldust, millest rääkisime sissejuhatuses:

- kirjeldust tegelike olude ning tegeliku olukorra ja situatsiooni kohta;
- kujutlust vajalike olude, vajaliku olukorra ja situatsiooni kohta ja
- aktiivset suhtumist tegeliku ja vajaliku oleku võrdlemisel ilmnevatesse vastuoludesse (vastuolude põhjustesse).

Mõistlikuks või sobivaks peetava poliitika ajamiseks on vaja tunda ja arvestada mitte ainult ühiskonna- ja kultuuriseoseid, nagu eelpool

- Rahvas ei ole ei poliitika ega seda viljelevate poliitikute teenistuses.
 - Poliitikud peaksid teenima oma rahvast ja poliitika on seda teenimist korrastav ning mõtestav süsteem.
- rõhutatud, vaid kõike, millest poliitika sõltub, ja ka kõike, mis omakorda

sõltub poliitikast. Ennekõike aga on vaja tunda ja arvestada inimest ja elu.

Rahvas ei ole (ei või olla, ei pea olema!) poliitika ega seda viljelevate poliitikute teenistuses. Vastupidi! Poliitikud peavad teenima oma rahvast ja poliitika on seda teenimist korrastav ning mõtestav süsteem.

Põhimõtteliselt on iga kodanik poliitik. Pole kahtlust, et elanike hulgas, Riigikogu igas koosseisus, ametnike ja nõunike seas on olnud ja on inimesi, kes on hoolikalt mõelnud poliitika, kodumaa ja rahva elujärje üle.

Need inimesed saavad aidata ka teistel süveneda poliitikasse, avastada, millest poliitika koosneb, millest sõltub ning millistel eeldustel oleks võimalik otstarbekalt, efektiivselt ja intensiivselt poliitilises tegevuses ja õigusloomes osaleda.

Aidata saab neid, kes tahavad ennast täiustada, kriitiliselt mõelda, vastutustundlikult ja süsteemselt tegutseda.

Siinsed lõpusõnadki on selleks, et äratada ja julgustada kodanikke kaasa ja edasi mõtlema.

Kui meil õnnestuks siduda ühiskonna- ja kultuuriteooria, metodoloogia, metoodika ja praktika kaasaegsete paradigmade kontekstis, siis võib Eestis hakata hellitama lootust, et meil ei tule, silmad maas, kõrvalt vaadata arukate rahvaste eluolu, enesekaitset ja arengut.

Autoril ei olnud ülesannet esitada poliitika kui süsteemi akadeemilist käsitlust. Sellise teksti järele on juba ammu vajadus, aga praegu on raske ennustada, kes selle tellib ja milline uurimisasutus sõandab sellise mõtetöö ette võtta. Kuni niisugust kõikehaaravat teksti pole, tuleb igaühel endal mõelda ja üritada südametunnistuse varal selgust saada.

Lugejale edasimõtlemiseks mõned viited meie riigi elust. Neist igaühest leiab probleemi, mida on võimalik (vt [joonis 0.3.3.](#)) analüüsida.

Kas oleks vaja saavutada, et Eestis:

- oleksid õigusaktid selges, ühetähenduslikult arusaadavas keeles;

- saaks riik funktsioneerida iseregulatiivselt ja oleks ka juhitav, s.o riik oleks edasi- ja tagasisidestatud;
- oleksid vertikaalne (valitsusasutuste) ja horisontaalne (omavalitsuslik) regulatsioon tasakaalus ning toetaksid teineteist;
- oleksid ettevõtluse eeldused kõikjal üle riigi enam-vähem ühesugused, st maksusüsteem oleks sedavõrd diferentseeritud, et infrastruktuur ei laguneks ja poleks karta elukvaliteedi langust riigi eri piirkondades;
- oleks välistatud profaanide ja diletantide sattumine riigiasutustes juhtivatele ametikohtadele;
- oleksid loodud kõigile head tingimused laste saamiseks ja kasvatamiseks ning eelistingimused lasterikastele perekondadele;
- käsitataks haridussüsteemis põhiprotsessina lapse arengut ja oleks võimalik kasvada haritud inimeseks;
- oleksid loodud eeldused, tänu millele oleks ülikoolis võimalik kujuneda haritlaseks ja patrioodiks, kes on suuteline osalema ja tahab osaleda ühiskonna- ja kultuurielus;
- võimaldataks lisaks erialasele õppele ülikoolides ja kõrgkoolides ka kutsealast ja ametialast (juhtimiseks, haldamiseks, sidustamiseks jne), generalistile vajalikku ettevalmistust;
- oleks tagatud andehoid; võetud meetmeid, et „peajah” (andekate noorte mujale meelitamine) oleks Eestis edutu;
- oleks rahvaharidussüsteem, mis võimaldaks kogu elanikkonnal püsida elukestvas õppes;
- oleks massiteabesüsteem, mis võimaldaks kodanikel olla informeeritud – vähemalt üks ajaleht, kus kommertshuvid ei domineeri ja suudetakse käsitada riigis, ühiskonnas ja kultuuris kujunenud probleemide tegelikke põhjuseid (põhjuste ja võimalike meetmete süsteemi);
- oleksid taastatud ühiskonna-alased teaduslikud uuringud ning ühiskonnaõpe ja tagatud, et õigusaktid oleks varustatud teadusliku argumentatsiooniga;
- oleks korraldatud tervishoiusüsteem nii, et see võimaldaks saada õigeaegset ja tõhusat ravi;

- oleks muudetud kohtusüsteem elanikkonnale kättesaadavaks; võetud meetmeid ebakompetentsete kohtunike asendamiseks ja kohtumenetluse kiirendamiseks;
- oleks saavutatud, et laste ja noorte vaba aja veetmise, sportimise ja loomakeskused oleksid haridussüsteemi osad ning kõigile õppe- ja muu maksuta;
- oleks võetud meetmeid, et vabastada elanikkond palgalõksust;
- oleks loodud analoogiline riikliku või omavalitsusliku kokkuostu, esmase töötlemise, kvaliteedikontrolli, pakendamise, reklaami ja transpordi süsteem, mis oli sõjaeelse Eesti Vabariigi esimestel aastakümnetel, mil see tagas efektiivse jaekaubanduse ja ekspordi;
- soodustataks igati hoiu-laenu- ja tootmisühistute rajamist; võetaks meetmeid välispankade diktaadist vabanemiseks;
- hoitaks riigi ja riigiasutuste eelarveraha Eesti Vabariigile kuuluvaks pangas.

AUTORIST

Ülo Vooglaid sündis Tallinnas 29. augustil 1935.

1949–1953 õppis ta Haapsalu Pedagoogilises Koolis (1945–1950 Haapsalu Õpetajate Seminar) pedagoogikat, sealt saadeti kasvatajaks Tilsa lastekodusse.

1954–1960 kestsid õpingud Tartu Riiklikus Ülikoolis (TRÜ), mille ta lõpetas ajaloo erialal. Ülo maailmapildi kujunemisele eeldusi loonud õppejõud ülikoolis olid vene kirjanduse kateedri juhataja Juri Lotman, filosoofiakateedri juhataja Mihhail Makarov, professor Rem Blum, pedagoogikakateedri juhataja Heino Liimets, ajakirjandusõppejõud Juhan Peegel, poliitökonoomia kateedri juhataja Mihhail Bronštein. Poliitökonoomia oli TRÜ-s sisuliselt ühiskonnaõpetus, mille kirjutamata juhtmõte oli: „Üliõpilased peavad käsitama tegelikkust sellisena, nagu see on. Ideoloogiat tuleb teada, aga see ei tohi tegelikkuse käsitamist segada.”

Meeldejäävaim tsitaat, mida Ülo oma õpilastele tänaseni korrata armastab, pärineb TRÜ psühholoogiakateedri professor Konstantin Ramulilt: „Üliõpilase rumalus võib olla piiritu ja ääretu. See ei või õppejõudu häirida! Õppejõu asi ei ole langeda üliõpilase tasemele. Üliõpilase asi on tõusta õppejõu tasemele ja temast mööda minna!”

1963–1965 oli Ülo Vooglaid ajalehe Edasi ajakirjanik. Edasist sai Ülo ja tema kolleegide abil Eesti suurim linna- ja rajoonileht tänu julgetele, loomingulistele, tollastest normidest oluliselt erinevast mõtlemisviisist kantud tekstidele. Sügaval nõukogude ajal oli selline suund väga julge ja saavutus silmapaistev.

1970. aastal kaitses ta filosoofiakandidaadi väitekirja (tänapäeval võrdsustatud filosoofiadoktori kraadiga) NSVL Sotsiaaluuringute Instituudi nõukogu ees teemal „Linna- ja rajoonilehe lugejate struktuuri sotsioloogilise ja sotsiaalpsühholoogilise uuringu kogemus”. Ajalehe Edasi lugejate monitooringu kokkuvõte oli toonastes oludes originaalne ja tavatult põhjalik. Väitekirja kaitsmise tulemuseks oli Ülo Vooglaid kasv NSVL üheks juhtivaks massikommunikatsiooni uurijaks.

1965–1975 oli ta TRÜ õppejõud ning TRÜ sotsioloogia laboratooriumi asutaja ja teaduslik juhendaja. Sotsioloogialabor oli NSVL tingimustes erandlik moodustis, mis pidi ise end ülal pidama. Ülo Vooglaid alustas esimesena Eestis ja ühena esimestest NSV Liidus sotsioloogiliste uuringutega kolmes valdkonnas:

- Tööga rahulolu ja tööd toetava keskkonna uurimine.
- Ajalehtedes lugejaskonna (auditooriumi) jt massiteabevahendites esitatud info leviku seaduspärasuste tundmaõppimine.
- Elulaadi, elukorralduse ja tarbimise struktuuri uurimine.

Sotsioloogialabor sai mõne aastaga kuulsaks nii oma uurimuste ja üritustega kui ka üldise eluhoiaku ja mõtlemisviisiga, mida jagas üha rohkem haritlasi, sh ajakirjanikke ja majandustegelasi, aga ka võimulolijaid.

1975. aastal Ülo Vooglaid vallandati TRÜ-st ja heideti NLKP-st välja. Sotsioloogialabor suleti. Laboris kogunenud tarkus pudenes üle terve Eesti laiali. Varsti selgus, et paljusid mõttekoldeid oli pea võimatu jälgimise all hoida.

1975–1977 tegutses ta Eesti NSV Kergetööstuse Ministeeriumi Töö ja Juhtimise Teadusliku Organiseerimise Keskuses. Jüri Krafti eestvedamisel loodud koolitusstruktuur loodi kergetööstuse juhtkonna professionaliseerumiseks. Selle kohmaka nimetuse taga oli esimene programmiline juhtkonnaõpe, mida käidi uudistamas lähedalt ja kaugelt, sh salamahti ka USA-st. Hiljem pandi loodud organisatsiooni nimeks Mainor. Seal kogunes ja küpses Rahvarinde tuumik – Edgar Savisaar, Jaak Tamm, Hardo Aasmäe, Liina Tõnisson, Jaak Leimann jt.

1977–1986 oli Ülo Vooglaid ametis Eesti NSV Rahvamajanduse Juhtivate Töötajate ja Spetsialistide Kvalifikatsiooni Tõstmise Instituudis. Kvalifikatsiooni-instituudist käisid õpilastena läbi enam-vähem

kõik toonased Eesti majandusettevõtete tipp- ja keskastme juhid – loodud oli ametialase kvalifikatsiooni tõstmise süsteem.

Majandusjuhtide saavutatud intellektuaalne tase oli üheks nurgakiviks sündmustele, mis tipnesid Eesti taasiseseisvuse taastamisega 1991. aastal.

1986–1989, laulva revolutsiooni aastatel oli Ülo Vooglaid Pirgu Arenduskeskuse juhataja. Asutuse põhiülesanne oli välja töötada stsenaariumid horisontaalse ja vertikaalse regulatsiooni ning iseregulatsiooni täiustamiseks. Pirgus kujunes pealisülesandeks rahva eneseteadvuse äratamine.

1989. aastal valiti Ülo Vooglaid NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi liikmeks ja temast sai NSV Liidu Ülemnõukogu liige. Samal ajal oli ta ka Eesti NSV Ametiühingute Kesknõukogu Teadusliku Uurimise Keskuse juhataja (1989–1991).

Ülo Vooglaid kuulus inimeste hulka, kes pidasid toonase NSVL juhi Mihhail Gorbatšoviga läbirääkimisi Eesti NSV Nõukogude liidust väljaastumise teemal. Ta oli saadik, kes selgitas Mihhail Gorbatšovile süsteemseid vigu ja NSVL kokkuvajumise vältimatust.

1991. aastal oli Ülo Vooglaid Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Arnold Rüütli nõunik, seejärel Eesti NSV Valitsuse Teadusosakonna ja ka Valitsuse Vastupropaganda Osakonna juhataja, ta oli ka Eesti Kongressi ja Põhiseaduse Assamblee liige.

Ülo Vooglaid oli Riigikogu VII, VIII ja X koosseisu liige. 2004. aastal astus ta Riigikogu vanima saadikuna omal soovil tagasi, kommenteerides, et „karikas ajas lihtsalt üle, sest kõik soovitusel jooksid nagu vette ja vastu seina”.

1996. aastast alates on ta Tartu Ülikooli Õigusinstituudi (nüüd TÜ õigusteaduskonna Tallinna osakond) professor ja alates 2000. aastast Tartu Ülikooli emeriitprofessor. Tema teadustöö teemadeks on olnud sotsiaalne kommunikatsioon, organisatsiooni- ja juhtimisteooria, sotsiaalse juhtimise ja iseregulatsiooni mehhanismid, innovatsiooniteooria ja -praktika, teadusmetodoloogia, andragoogika, haridusteooria ja haridusfilosoofia.

Ta on olnud ka Rahvusraamatukogu nõukogu esimees ja Rahvusraamatukogu teadusnõukogu esimees; Rahvarinde korraldava toimkonna ja poliitikakomisjoni liige; täiskasvanute koolitajate assotsiatsiooni

ANDRAS asutajaliige ja juhatuse liige; Avatud Eesti Fondi asutajaliige; Eesti Euroopa Liikumise asutajaliige; maanoorte õppe edendamise sihtasutuse Arno Tali Fond asutajaliige ja juhatuse liige; Eesti Rooma Klubi asutajaliige, president ja asepresident; Toompea Haridusseminari asutajaliige; Eesti Looduskaitse Seltsi, Eesti Juhtimiskonsultantide Assotsiatsiooni, Saarte Kogu ja Eesti Ajakirjanike Liidu auliige; Sihtasutuse Ülo Vooglaiu mõttepärand asutaja ja nõukogu esimees.

Pärast Riigikogust lahkumist on Ülo Vooglaiu põhitähelepanu all teadustöö ja aktiivne ühiskondlik tegevus Eestis, aga ka välismaal. Näiteks on ta Ukrainas asutatud mõtlejate ja juhtide mõttekoja Think Camp kaasautorina kirjutanud artikleid ja esinenud Ukraina mitme valdkonna liidrite ees. Oma riigi tuleviku pärast mures Ukraina haritlased on palunud tal korduvalt läbi viia seminare generalistide ettevalmistamise, haridussüsteemi täiustamise, innovatsiooniteooria jpm teemadel.

Ukrainas ja Venemaal on Ülo Vooglaiu loomingut austajate vene keele kasutus muutumas – enam ei räägita mitte otsuse vastuvõtmisest (*принять решения*), vaid otsustamisest, otsuste loomisest (*творить решения*). Ukrainas on märgatud, et generalistide tekkeks tuleb tegelikult järgida kodanikuõigusi ja demokraatia on kultuuri funktsioon.

Inimesed, kes Ülo isiklikult tunnevad, teavad teda terava mõistusega särava isiksusena, kes on ka aval suhtleja. Ülo armastab viibida oma talus Raplamaal Kohila külje all Loonel. Seal on sepikoda, puidutöökoda, hobusetall, kanala, lambalaut, õuna- ja ploomiaed, ebaküdooniaistandus, amfiteatrit meenutav koosolemise koht Lohu allikate ääres. Talukompleksi kuulub seminarimaja, mille seinte vahel toimus ka allakirjutanu esmakohutumine Üloga 1997. aastal. 2018. aasta juuni lõpus Ülo talus toimunud viiepäevasest seminarist sai alguse käesoleva käsiraamatu loomine.

Ülo huumorimeele näitena meenutavad kunagised osalejad juhtumeid TRÜ sotsioloogialabori seminaridelt. Need kujunesid 1966–1969. aastatel legendaarseteks NSVL sotsioloogide seas, kes soovisid tundma õppida massikommunikatsiooni seaduspärasusi. Vaba aja veetmiseks tutvustati eri kultuuride esindajatele kõige muu hulgas ka Eesti saunamõnuseid. Külalised Gruusiast ei tahtnud alguses kuidagi kaasa tulla – polnud julgust leili võtta, jääaugus suplemisest rääkimata. Kui

nad selle vägitükiga siiski hakkama said, olid nad veendunud, et kodus keegi ei usu. Seminari viimasel päeval ulatas Ülo Vooglaid kõigi ees grusiinidele pitsatiga tõendid, et lõunamaalased on viibinud eesti saunas 100-kraadises kuumuses, on jooksnud 22 miinuskraadiga pakases jääauku ja pärast seal suplemist tagasi saunalava 100-kraadisesse kuumusesse – ja nii, väikeste vaheaegadega, kümme korda järjest.

Ülo on pisikesest peale olnud purjetaja. Ta on võitnud Eesti meistri-võistlusi nii Drakoni kui ka M klassis. Lisaks on ta võitnud palju kordi Tartu meistrivõistlusi. Ta on osalenud Eesti-Läti-Leedu-Leningradi matskohtumisel M klassis ja esindanud Eestit NSV Liidu meistrivõistlustel Sevastopolis.

Esimene Muhu väina regatt sai 1958. aastal teoks marsruudil Tallinn–Pärnu. Ülolt oli regati idee ning tal õnnestus saavutada ka julgeoleku ja piirivalve nõusolek, märksõnadeks soov korraldada purjekate eskadrilli sõit Tallinnast Muhu väina. Purjepaadiga piiritsoonis sõitmine oli niisugune teema, mis ei tulnud tol ajal üldse kõne alla.

Kapten Arnold Iraki juhendamisel saavutas purjejahi Brigitta kuueliikmeline meeskond – sealhulgas Ülo, esimese Muhu väina regati võidu.

Kui ühel 2018. aasta tulevaks oktoobrihommikul tegime selle käsiraamatu kaanepilti, tunnistas Ülo, et tema teadlikus elus on vaid mõni aasta läinud purjeka roolis olemata.

Eesti poliitiliste otsustajate hulgas on vähe neid, kes Ülo Vooglaiult kirju pole saanud. Kahjuks on enamik kirjadest jäänud vastuseta – mis iganes põhjusel.

Loodan, et raamatut lugedes võetakse need vanad kirjad välja. Võibolla just selle raamatu abil saab selgemaks kirjade sisu. Kodanikud saavad muuta ühiskonda paremaks, kuid selleks, et osata kodanikuna käituda ja seda päriselt teha, tuleb pingutada.

INDREK PAAL
Ülo Vooglaiu õpilane

REGISTER

- 5+/-2 188
 11+/-1 189
 22+/-2 189
 320+/-20 189
 3 + 5 reegel 376
 aade 46, 56, 63
 ABC-kirjaoskus 89, 129, 245
 abi 10, 341, 342
 abstraheerima 28
 abstraktsioon 58, 146
 absurdne 29
 adapteeruma 76
 adekvaatne 51, 90, 248
 administratiivne 23, 221
 administratsioon 145
 aeg 30, 77, 363
 aegruum 43, 80
 affiliatsioon 252
 ahnus 242, 342, 365
 ajurünnak 328
 alateadvus 171
 allhange 272
 alltekst 181
 alternatiiv 309, 379
 alusülesanne 110
 amet 274
 ametialane õpe 274
 ametkond 166, 202
 ametnik 275, 288
 amoraalne 41, 48, 49
 anatoomia 82
 analüüs 225
 andmed 373
 ankruketiseadus 40
 anne 26, 142
 anoomia 124
 antipaatia 127
 apaatia 127
 argitunnetus 212
 arendama 105, 210, 303
 arenema 105
 areng 303
 arusaamine 92, 179, 232, 249
 arvamus 94, 215, 219
 asjatundja 205, 246, 275
 asjatundmatus 33, 154, 345
 asotsiaalne 72
 assimileeruma 76
 atesteerima 150, 228, 265
 autoriteet 289
 autoriteedistruktuur 297
 - põhjendamatu 36, 157, 297, 343
 - põhjendatud 130, 297, 340
 avalikkus 54, 71, 129
 avalikustamine 232, 286, 376
 bakalaureuseõpe 223, 242
 bürokraatia 37, 343
 degenereeruma 197
 demagoogia 46, 344
 demograafia 24, 131, 144
 demokraatia 56, 296, 388
 demokraatlik 10, 71, 143
 depressioon 67, 83
 - bipolaarne 84
 deprivatsioon 126
 determinatsioon 305
 diaad 188
 dialektika 107, 109
 dialoog 72, 122
 didaktika 223
 didaktiline 206
 diletant 58, 205, 242
 diskreetne struktuur 68, 193
 dispositioon 65, 175, 177
 diskussioon 335
 dispuut 333
 dissident 128
 dissidentsus 48, 128
 distsipliin 173
 dünaamika 59, 209
 düsfunktsionaalne 139
 edasiside 148, 191
 edasisidestama 191
 eeskuj 228, 295
 eesmärgipärane tegevus 98, 103
 eesmärk 67, 104, 195
 eetika 42
 efektiivsus 206, 284
 eksam 10, 35
 ekspert 94, 98
 ekstrapoleerima 144
 ekstreemne 120, 341
 ekvivalent 278, 365
 eliit 63
 elujõud 77
 elukaar 27
 elukestev õpe 89
 emigrant 76, 127
 empaatia 127
 eneseanalüüs 185, 251
 erakond 164, 252, 343, 345
 eriala 242, 246, 274
 erialane õpe 80, 252, 383
 eriarvamus 141, 379
 eruditsioon 252
 esindaja 45, 68, 165, 203, 219, 249
 eskapism 123, 126
 ettenägemisvõime 65, 92, 374
 ettepanek 214, 218, 294
 ettevalmistus 319, 323, 358
 - ametialane 80, 274, 296
 - erialane 296, 287
 - kutsealane 275, 296
 fakt 94, 207, 214
 - empiiriline 35, 216
 - statistiline 207, 219
 - teaduslik 93, 215
 fenomen 67, 91, 177
 filosoofiline tunnetus 212
 formaalne 71, 183, 296
 frontaalõpe 241
 frustratsioon 127
 fundamentaalne 92, 221, 234
 funktsionaalne 93, 139, 145
 funktsionaalne kirjaoskus 88
 funktsioneerima 82, 99, 152
 funktsioon 96, 196, 282
 fülogenees 15
 füsioloogia 82
 füüsiline keskkond 112
 genees 14, 15
 generalist 58, 242, 294
 genotsiid 77
 haldamine 96
 haridus 227, 255
 haridussüsteem 227, 229, 244
 heuristiline 06
 hindamine 97, 101, 270
 hinnang 215, 224, 270
 hirm 363
 histoloogia 82
 hoiak 38, 41, 65
 hoidmine 257, 271, 317
 holograafiline struktuur 69
 homeostaas 85
 humaansus 123, 223
 hõivamine 97
 häbi 125, 161, 298
 hüpotees 214
 ideaal 65, 123
 identifitseerima 80, 81
 identiteet 80
 ideoloogia 163, 175
 immigrant 76, 127, 275
 immoraalne 42, 48, 49
 indeks 186
 individuaalne minut 64, 248, 375
 individuaalsus 24, 43
 indiviid 24, 284
 indolentsus 125
 informatsioon 88, 91, 122
 informeerimine 146, 183, 250
 informeeritus 31, 299, 373
 infrastruktuur 139, 160, 376
 inimeseõpe 250
 innovatsioon 66, 285, 317
 institutsioon 145, 193, 203
 - põhiseaduslik 145, 150, 155
 institutsiooniline 89, 142, 193
 integreeruma 76
 interaktsioon 183
 interioriseerima 52
 interpretatsioon 190
 intuitsioon 212, 252
 invariantne 109
 iseregulatsioon 173, 280, 288
 isereguleeruv süsteem 107, 279, 316
 iseseisvus 46, 75, 296
 isiksus 80, 170, 198
 juht 289
 juhtiv töötaja 289
 juhtimine 95, 173, 279
 juhtimistasand 202
 jõukus 364, 368
 kaasamine 285
 kahjustamine 46, 69, 75, 314
 kaitse 140, 254
 kaitsemehhanism 85, 175
 karakteristik 96, 97
 karjäär 70, 138
 kasvatus 49, 90
 kausaalne 60, 93
 keel 76, 97, 180, 194
 keskkond 111
 - aineiline 112
 - füüsiline 112
 - loodus- 112
 - psüühiline 112
 - tehis- 112
 - sotsiaalne 112
 - suuline 112
 - vaimne 112
 - virtuaalne 112
 keskkonnaõpe 250
 kirjeldamine 97
 kirjeldus 98, 214
 klassifitseerima 248, 251
 kodanikkond 57
 kodanikutunne 56
 kodanikuühiskond 55
 kodumaa 147
 kogemus 64, 176, 231
 kognitiivne dissonants 85, 348
 kogukonnaõpe 250
 kohtlema 181
 kohusetunne 32, 45, 54
 kohustus 30
 komme 167
 kommunikaator 182
 kommunikatsioon 146, 181
 kompaatia 127
 kompenseerima 67, 282, 310
 kompetentsus 36, 107, 137
 kompetentsuse printsiip 157, 234, 298
 kompleks 45, 70, 138
 komplekssus 106
 kompromiss 309
 konfliktne 116, 124
 konformsus 125
 konkurents 340, 336
 konsensus 189
 kontekst 181
 kontroll 23, 24, 189
 kontsentiline 237
 kontseptuaalne 19, 304, 338
 korporatsioon 164, 193
 korrumpeeruma 157, 163, 164
 korruptsioon 164, 356
 kood 81, 182, 374
 koolitus 239, 297, 303
 koosmõju 185, 364, 373
 koosseis 82, 364, 376
 koostöö 97, 158, 245, 269, 299, 336
 kord 92, 95, 173
 korraaustus 49, 174, 200, 258, 267
 korrigeerimine 50, 56, 181, 324
 kriteerium 282, 294, 299, 307, 376
 kultuur 147, 165
 kultuuritus 48, 174
 kultuuriõpe 249
 kunstiline tunnetus 212
 kutse 252, 274
 kvalifikatsioon 74, 251, 252, 297
 kvalitatiivne 97, 206, 303, 317, 321
 kvaliteet 36, 45, 66, 130, 238
 kvantiteet 100, 101, 233
 kõlbeline 42, 73
 kõlvatu 161, 175, 249, 324
 kõrvaltegevus 285
 kõrvaltulemus 102, 315, 316
 küsitlus 98, 137, 215
 latentne 259, 309
 lektor 240

loendamine 60, 97, 217
looming 173, 185, 253, 258, 305
looma 67, 92, 336
läbipõlemine 84, 363
maatriksanalüüs 103, 301, 370
maatrikssüsteem 326
majandus 67, 146, 342
manipuleerimise objekt 138, 166, 181, 233, 257, 278, 362
marginaalsus 127
massiteabesüsteem 57, 146, 380, 383
materiaalne keskkond 111
mittemateriaalne keskkond 111
meeskond 138, 183, 320
meetod 28, 98, 205, 215, 225, 333, 344
meie-tunne 167, 168
metodoloogia 209, 213, 215, 223
metoodika 223, 225, 236
mimpaatia 127
mina-tunne 30, 49, 170
mobiilsus 137
modelleerimine 56, 205, 208
moraal 40, 42, 48
moraalne 41, 48, 61, 138, 141, 151, 233, 284, 317
moraalsus 42
motiiv 252, 323
motivatsioon 252, 323
motiveerima 323
mudel 28, 34, 109, 115, 204, 331, 373, 374
muutmine 66, 69, 99, 133, 376
mõistmine 18, 179, 237, 249
mõtestama 11, 59, 276, 381
mõtlemine 105, 109, 178
mõtlemisvõime 11, 28, 248
mõttemudel 28, 180, 208, 373
möötmine 60, 97, 225
mäng 29, 48, 199, 201, 381
müra 79, 84, 137
müüt 112, 147, 177
norm 177
nõelravilooigika 325
nõunik 134, 243, 251, 313
nägemisvõime 28
nähtumuslik 152, 282
nähtus 13, 58, 67, 91, 381
objekt 14, 94, 95
objektiivne 186, 303, 370
objektiveeritud situatsioon 115
olek 90, 97, 100
olemus 173, 176, 196, 282
olemuslik 152, 212
olud 29
olukord 29
ontogenees 15
organisatsioon 107, 139, 142, 158
orientatsioon 163, 233, 251, 252
orienteerumine 10, 13, 60, 116, 279, 351, 369
oskamine 21, 58, 102, 228, 231
oskus 17, 28, 35, 231, 236, 252
otsingumäng 329
otsus 36, 306, 308
otsuse täitmine 305, 307, 310, 311, 316
otsustaja 47, 52, 311, 389
otsustamine 11, 22, 25, 30, 33, 54, 304
otsust vastu võtma 306, 308, 315
paatilised seosed 45, 127, 182
palgalõks 272
paradigma 39, 197, 243, 382
paradoks 46, 369
pealisülesanne 109
perekonnaõpe 249
personaalse vastutuse printsiip 123, 134, 157, 317, 368, 380
personal 191, 192, 268, 284, 285
pesaharidus 170
petuühiskond 133, 135, 136
pinged 67, 84, 120, 363
PISA test 255, 256
poliitika 161, 255, 377, 381
prerogatiiv 218, 282, 283, 315

primaarne 13, 43, 66, 74, 230, 280
printsip 17, 21, 28, 37, 42, 102, 223
prioriteet 84, 103, 283, 301, 322
probleem 15, 29, 356
profaan 58, 62, 205, 242
professionaliseerumine 13, 386
programmiline õpe 159, 220, 297
prospektiivne 233, 323
protsess 17, 95, 230, 262, 280
psühhiaatria 18, 96, 97
psühholoogia 19, 86, 97, 291
psühhopaat 70
psüühiline 85, 112, 363
põgenemine 123, 126
põhiprotsess 95, 109, 241, 285
põlvkondade järjepidevus 81, 129, 174
rahulolu 51, 66, 159, 366
rahva teenimine 155, 163, 379, 381, 382
rahvas 57, 130, 153
rahvastik 144, 153, 314
rahvaõpistu 159, 160
rahvus 154
rahvuslik eliit 63
reegel 207, 257, 308
- kirjutamata 165, 249
- kirjutatud 165, 249
reema 182
refleksioon 248
regulatsioonitasand 202, 204
reguleeritav süsteem 107
reliaablus 193, 194
religioosne tunnetus 212
reproduktiivne frontaalõpe 241
ressurss 30, 60, 97, 104
retrospektiivne 233, 323
retsipient 182
riigireetmine 75
riik 72, 129, 142
rikkus 258, 359, 365
ringkaitse 154, 323, 343
roll 51, 116, 120
rolli-identiteet 81

rollikonflikt 124
saastama 30, 113
salastama 36, 70, 154, 298, 343
sallivus 133
seadus 27, 40, 47, 92
- fundamentaalne 92
seaduspärasus 27, 71, 92
seisund 68, 82, 90, 98, 100
sekundaarne 66, 74, 280
side 124, 148, 190, 327
sidustamine 97, 200, 327
sidusus 148, 357
sihipärane tegevus 25, 98, 103
siht 98, 114, 195, 199, 217
situatsioon 29, 112, 115
- absurdi- 29, 112, 115
- ekstreemne 120
- labiilne 119
- mänguline 29, 117, 134
- probleemne 29, 117, 134
- rahulik 120
- valiku- 30, 118, 308
- tõene 117, 134
- stabiilne 119
- sund- 119, 308
sotsiaalne 90, 112
sotsiaalne kontroll 23, 72, 141
sotsiaalne ping 120
sotsiaalpsühholoogia 19, 83, 97
sotsiaalse juhtimise subjekt 55, 80, 160, 163, 287, 310
sotsialiseeruma 69, 76, 115, 165, 169
sotsioloogia 19, 49, 83, 118
sotsiogramm 183
sotsiomaatriks 184
sotsiomeetria 184
sotsiopaat 70, 127, 342
spetsialist 58, 79, 158, 160, 242, 294
staatika 16, 59, 87, 96, 209, 224
stereotüüp 52, 76, 115
stress 83, 363
stiil 35, 166, 253, 277, 299
stohhastiline 96
straat 87
stratifikatsiooniindeks 87

struktuur 38, 68, 71, 82
stsenaarium 15, 103, 148, 205, 309
subjekt 24, 49, 57, 60, 95
subjektiveeritud situatsioon 111, 116
subjektiivne 14, 225
subordinatsioon 129, 307, 310
suhe 181, 183, 187
suhtetoime 186
suhtlema 183, 186
suhtlusõpe 250
suhtumine 67, 135, 169
sundtegevus 200, 261
surrogaat 67, 84, 130, 292, 340
suveräänsus 146
SWOT-analüüs 98
sümpaatia 127, 182
sündimus 360
sündivus 360
sündroom 120, 364, 373
sünergia 135, 201, 287, 328
süsteem 97, 102, 106
- meta- 106, 107
- super- 106, 107
element 106, 109, 132, 198
süsteemi osa 106, 179
süsteemsus 104, 106
süsteemiseerima 54, 56, 114, 248
tabu 65, 112, 147, 177
tagajärg 102, 138, 220, 224, 249
tagasiside 148, 190, 191
tagasisidestama 191
talent 142
tava 166
teadmine 92, 94, 134, 172, 180, 228
teadmispõhine ühiskond 133, 222, 237
teadmusühiskond 53, 133
teadus 136, 145, 147, 212
teaduslik uuring 35, 213, 216, 220, 223
teadvus 49, 57, 136
- enese- 154, 284, 373
- grupi- 284
- kultuuri- 284
- ühiskonna 284

tegevussüsteem 29, 51, 198
tekst 181, 182
teooria 28, 34, 180, 207, 373
terminoloogiline 19, 216, 338
tervis 65, 82
terviseõpe 250
tingimused 92, 98, 104, 114, 267
toimed 16, 106, 164, 326, 372
traditsioon 167
triaad 188
trialektika 108, 109
trialoog 72, 188
tulemus 102, 138, 199, 220, 259, 309
tunnetus 210, 212
tunnetuslik ebakõla 85
tunnetussüsteem 51, 210
tunnetusteooria 210
täendus 180, 181, 182
tähtaeg 101, 199
täiendusõpe 89, 239, 372
täitja 69, 101, 222, 276, 284
täitmine 281, 307, 316
töö 260
tööline 269, 274, 294
töötaja 276, 278, 288
töötingimus 267
tööõpe 276, 362
tühnilauaseadus 40
tühiteadmine 234
ulatekst 181
unistus 31, 46, 94
usk 95, 130, 136, 162
uskumus 31, 94, 313
uurimine 97, 322
uuring 94, 98, 215, 216
vaatepunkt 14, 21, 26, 58, 69, 223
vabadus 31, 45, 46, 56, 173, 228
vahend 60, 62, 67, 98, 104
vaimne 112
vaesus 37, 87, 96, 272, 342, 359
valdamine 97, 194, 288, 350
valgustatus 24, 44, 59
valiidsus 194, 374
valimised 136, 155, 296, 343, 378

valitsemine 49, 69, 95, 346
valmisolek 46, 65, 89, 158, 197, 228, 235, 249, 253
vanus 44, 64, 248
 - sotsiaalne 64
 - vaimne 64
vastandroll 51, 52, 81, 117, 124
vastutamine 25, 31, 46, 62, 152
vastutus 30, 33, 37, 47
vastutustunne 30, 47, 54, 281
vermuma 52, 174, 362
viisakus 167, 170, 183, 248, 289
virtuaalne 112
voorus 42, 59, 70, 73, 112, 177
võim 163
võistlus 340, 341
võitlus 249, 254, 340, 341
võõranduma 11, 121, 278
võõrduma 11, 121
väljaränne 30, 130, 147, 357
väljendusvõime 248
väärikas 38, 59, 104, 123, 294
väarikus 32, 59, 63, 66, 78
väärtus 147, 161, 165, 177
õigus 30, 36, 42, 45, 47, 69
õpe 89, 98, 243, 249, 256
õpetaja 197, 244, 289
õpitud abitus 10
õppejõud 244, 385
õppemaks 46
õppimine 10, 96, 198, 233, 241, 261
äratundmisvõime 92
ühiskond 129
ühiskonna liige 45, 165, 203
ühiskonnaalne ettevalmistus 244, 358, 368
ühiskonnaõpe 249, 385
ühtsuse kategooria 90, 108, 109
üksindus 126, 375
ülalateadvus 212
ülalatekst 181, 182
üldharidus 80, 229, 245
üleminek 67
ülesanne 196
ülaharidus 170